

*Абдимунин АБДИРАХМОНОВ,
Қариш давлат университети катта ўқитувчиси
педагогика фанлари номзоди
E-mail: aabdirahmonov@inbox.ru*

METHODS OF SOLVING TEXT PROBLEMS

Abstract

In this paper, the methods of solving text problems can be divided into two groups, namely algorithmic and heuristic groups. The heuristic method is often used in the process of solving textual problems, especially in the search for solutions to problems belonging to a particular class, or in the search for algorithmic instructions for solving new types of problems. Because the heuristic method is a special method used in the process of searching for something new. It is also a method of studying the product of theoretical thinking; and finally teaching methods.

Key words: text problem, mathematical modeling, algorithmic, heuristic method, substitution model, imagination, interpretation, object, method, analysis, research.

СПОСОБЫ РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ

Аннотация

В данной статье методы решения текстовых задач можно разделить на две группы: алгоритмические и эвристические группы. Эвристический метод часто используется в процессе решения текстовых задач, особенно при поиске решений проблем, относящихся к определенному классу, или при поиске алгоритмических инструкций для решения новых типов задач. Потому что эвристический метод - это особый метод, используемый в процессе поиска чего-то нового. Это также метод изучения продукта теоретического мышления; и, наконец, методы обучения.

Ключевые слова: текстовая проблема, математическое моделирование, алгоритмический, эвристический метод, модель замещения, воображение, интерпретация, объект, метод, анализ, исследование.

МАТНЛИ МАСАЛАЛАРНИ ЕЧИШ УСУЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада матнли масалаларни ечиш методикаларини икки гуруҳга, яъни алгоритмик ва эвристик гуруҳларга ажратиш мумкин. Матнли масалаларни ечиш жараёнида, айниқса, маълум бир синфга кирувчи масалаларнинг ечилишини излаш босқичида ёки янги турдаги масалаларни ечиш учун алгоритмик кўрсатмаларни излаш жараёнида кўп ҳолларда эвристик методдан фойдаланилади. Чунки эвристик усул – янгини излаш жараёнида фойдаланиладиган махсус усулдир. Бундан ташқари, назарий тафаккурнинг махсулини ўрганадиган методдир; ва ниҳоят таълим бериш методлари ҳам ҳисобланади.

Калит сўзлар: матнли масала, математик моделлаштириш, алгоритмик, эвристик усул, алмаштирувчи модел, тасаввур, интерпретация, объект, метод, таҳлил, тадқиқод.

Мавзунинг мақсади – масалалар назарияси бўйича билимларни умумлаштириш, масалалар ечиш бўйича фаолиятларнинг асосий босқичларини ўрнатиш, ўрганиш мақсадида масалалар устида ишлашнинг умумий усулларини аниқлаш, матнли масалалар устида ишлашнинг методикасини қараб чиқиш, математик моделлаштириш усули билан тенглама ва тенгсизликлар усули орасидаги боғланишни аниқлаштириш, тенглама ва тенгсизликлар усулини шакллантириш босқичларини аниқлаштиришдан иборат.

Табиийки, бу масалаларни аниқлаштириш, бакалавр математикларнинг мутахассислик бўйича малака ва кўникмаларини шакллантиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Матнли масалаларни ечиш методикаларини икки гуруҳга, яъни алгоритмик ва эвристик гуруҳларга ажратиш мумкин. Матнли масалаларни ечиш жараёнида, айниқса, маълум бир синфга кирувчи масалаларнинг ечилишини излаш босқичида ёки янги турдаги масалаларни ечиш учун алгоритмик кўрсатмаларни излаш жараёнида кўп ҳолларда эвристик методдан фойдаланилади. Чунки эвристик усул – янгини излаш жараёнида фойдаланиладиган махсус усулдир. Бундан ташқари, назарий тафаккурнинг махсулини ўрганадиган методдир; ва ниҳоят таълим бериш методлари ҳам ҳисобланади.

Эвристик метод билан масалалар ечганда, асосан, масалалар ечимини излашнинг қуйидаги усулларида фойдаланилади:

1. Ёрдамчи масалалардан фойдаланиш усули;
2. Мақсадга йўналтирилган синаш усули;
3. Моделлаштириш усули (алгоритмлар, тенгламалар, тенгламалар системалари, графиклар тузиш ва бошқалар).

Айниқса, моделлаштириш билим олишнинг самарали усулларида бири бўлиб, талабаларнинг қobiliятларини ва математикага бўлган қизиқишларини ривожлантиради. Математик моделлаштириш математиканинг усулларида бири бўлиб, матнли масалаларни ечиш жараёнининг муҳим компонентларидан ҳисобланади ва шу билан бирга илмий билиш усули сифатида талабаларнинг дунёқарашларини, реал борлиқни билишда абстракт илмий тушунчаларнинг аҳамиятини тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Шунга кўра, қўйилган мақсадга эришиш учун талабаларни математик моделларни қуриш ва тадқиқ этишга ўргатиш лозим.

Моделлаштириш илмий тадқиқотларда кенг қўлланилиши билан бирга ҳозирги вақтда техникада, иқтисодиётда, геологияда, медицинада ва бошқа фанларда келиб чиқаётган турли масалаларни ечишда ҳам қўлланилмоқда.

Умуман, А объектнинг модели деб шундай В объектга айтиладики, у қуйидаги мақсадлардан бири учун танлаб олинган ёки махсус қурилган бўлади:

1. А объектни фикран ёки ҳақиқий ҳолатда алмаштирилса, бу алмаштириш натижасида В объект берилган шароитда қулай имкониятларга эга бўлиши керак (алмаштирувчи модел).

2. В объект А объект ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради (тасаввур берувчи модел).

3. В объект кўриниши (реализация) ёрдамида А объектни тушуниб етиш мумкин бўлади (интерпретация-ловчи модел).

4. В объект ёрдамида ёки иштирокида А объектни тадқиқ этиш мумкин бўлса (тадқиқ этувчи модел).

Моделлаштириш деганда, одатда, юқоридаги мақсадлар учун қурилган модел тушунилади.

Математик моделлаштиришда ўрганилаётган объектнинг асосий хусусиятлари, қонуниятлари математик кўринишда намоён бўлади.

Математик моделлаштириш жараёни асосан қуйидаги уч босқичда амалга оширилади:

1. Таклиф этилган масалани математика тилига ўтказиш, яъни математик амаллар ва символлар (белгилар) орқали ифодалаш.

2. Ҳосил қилинган математик моделни математиканинг усуллари (методлари) ёрдамида ечиш.

3. Математик ечим натижаларини берилган масала баён этилган тилга ўтказиш.

Матнли масалаларнинг мазмуни аксарият ҳолда ҳаёт билан боғлиқ бўлган вазиятларни ифодалайди. Бу масалаларнинг муҳимлиги яна шундаки, улар талабаларни математик тушунчаларни ўзлаштириш учун, билим олишнинг самарали бўлган моделлаштиришни ўзлаштиришлари учун зарур ва шу билан бирга математик қобилиятларини ва математикага бўлган қизиқишларини ривожлантиради. Уларнинг мутахассислик бўйича малака ва кўникмаларини шакллантиришга йўналтиради. Математикада матнли масалаларни ечишни қуйидаги усулларга олиб келиш мумкин:

- арифметик моделлаштириш (бу моделлаштириш натижасида масалада бажарилган барча математик операциялар аниқ берилган сонлар устида бажарилади ва муҳокаманинг асоси арифметик амалларнинг мазмунини билиш билан ифодаланади);

- алгебраик моделлаштириш (бу моделлаштириш натижасида тенгламалар ёки тенгсизликлар системалари, тенгсизликлар ёки тенгсизликлар системалари, аралаш системалар тузилади, уларни ечиш эса тенглама ва тенгсизликларнинг хоссаларини ҳамда уларни ечиш усуллари билиш билан ифодаланади);

- геометрик моделлаштириш (бу моделлаштириш натижасида исботлашга, ҳисоблашга ёки ясашга доир масалаларга келинади, уларни ечиш эса геометрияга доир теоремаларни, таърифларни, тушунчаларни билиш билан ифодаланади);

- аралаш моделлаштириш.

Ҳар қандай масалани ечиш масала мазмунида кўрсатилган вазиятни муҳокама қилишдан бошланади. Бунда масала матнида берилган сонли қийматлар, маълумлар ва номаълумлар орасидаги муносабатлар муҳокама қилинади ҳамда булар натижасида масала шартининг қисқача шартли ёзувига келинади. Масала таҳлилидан уни ечиш режасига ўтилади. Айтайлик, агар алгебраик усул танланган бўлса, у ҳолда, маълумлар ва номаълумлар орасидаги муносабатларни ифодаловчи тенглама (ёки тенгламалар системалари) тузилади. Тенгламалар, тенгсизликлар ва уларнинг системалари кўплаб ҳодисаларнинг математик моделларини ифодалаганлиги учун, матнли масалаларни ечиш оқибат натижада тенгламалар, тенгсизликлар ва уларнинг системаларини ечишга олиб келади. Талабаларни матнли масалаларни

ечишга ўргатиш билан тенгламалар ва тенгсизликлар усулини ва маълум маънода фанлараро ва фан ичидаги боғланишларни ўрнатишга, билимлар системасини шакллантиришга олиб бориш мумкин. Шу билан бирга, алгебра ва геометрия курслари билан боғлиқ бўлган қатор мавзуларга (тенгламалар ва тенгсизликларнинг тенг кучлилиги; тенгламалар ва тенгсизликларни ҳамда уларнинг системаларини ечиш усуллари; берилган нукталар тўпламларини тенгламалар, тенгсизликлар ва улар системалари ёрдамида ифодаловчи ва бошқалар) доир билимларни умумлаштириш ва системалаштириш учун қулай шарт-шароит яратилади. Бакалавр математикларни матнли масалалар ечишга ўргатиш орқали уларда қуйидаги билим ва кўникмаларни шакллантиришга эришилади:

- тенгламалар, тенгсизликлар ва уларнинг системалари ҳақидаги билимлар: тенглама, тенгсизлик, илдиз, тенгламани ечиш, тенгламалар ва тенгсизликлар системаларини ечиш, тенгламаларнинг ва тенгсизликларнинг тенг кучлилиги, тенглама ва тенгсизлик графиклари каби тушунчалар; сонли тенгликлар ва тенгсизликларнинг хоссалари; тенглама ва тенгсизликларнинг турлари, классификацияси; тенгламалар ва тенгсизликлар ҳамда уларнинг системаларини ечиш усуллари (аналитик, график) ҳақидаги билимлар;

- мактаб математика курсида ўрганиладиган асосий катталиклар орасидаги боғланишлар, геометрик объектларнинг хоссалари, бу боғланишларнинг математик ифодаланишининг усуллари ва хусусиятлари ҳақидаги билимлар;

- айрим турдаги тенглама ва улар системаларини ечиш билан боғлиқ билимлар; тенглама ва тенгсизликларнинг ҳамда улар системаларининг тенг кучлилиги теоремалари ёрдамида тенг кучли алмаштириш;

- қаралаётган ҳар бир ечим учун рационал ечиш усулини танлай олиш; аналитик берилган тўпламнинг нукталарини ясай (топа) билиш; берилган тўпламни тенглама, тенгсизлик кўринишида ифодалай билиш каби кўникмалар;

- матнли услубда берилган масалаларни математик моделини қуриш, яъни масала мазмунидан келиб чиққан ҳолда катталикларнинг боғланишларига, хоссаларига мос келувчи тенгламалар ва тенгсизликларни тузиш кўникмалари;

- математик моделни ечиш натижасида олинган натижаларни масала мазмунига мос ҳолда талқин (анализ) қилиш кўникмалари.

Шундай қилиб, матнли алгебраик масалаларнинг математик моделини қуришдаги асосий малакалар каторига берилганлар ва номаълумлар орасидаги асосий боғланишлар ва уларнинг орасидаги ўзгариш чегараларини аниқлаш киради. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, матнли масалаларни тенгламалар (ёки тенгламалар системаси) тенгсизликлар (ёки тенгсизликлар системаси) тузиш ёрдамида ечишни ўрганиш жараёнидаги муҳим босқич-бу сўзлар орқали ифодаланган масала матнини символлар орқали ифодалашдир. Бошқача айтганда, бу босқичда оддий тилдан (она тилидан) символлик тилга (математик тилга) ўтилади. Ўқитишнинг дастлабки даврларида матнли масалаларнинг сўзлар ёрдамидаги ва символлар ёрдамидаги ёзувларини ёнма-ён келтириш мақсадга мувофиқдир.

Масала. Йўловчи поезднинг ўртача тезлиги юк поездиниқидан соатига 20 км ортик. Шунинг учун ҳам у 700 км масофани юк поездига қараганда 4 соат тезроқ вақтда босиб ўтди. Ҳар икки поезднинг тезликлари ва сарфлаган вақтларини аниқланг.

Масалада 4та катталиқни аниқлаш талаб қилинади. Шунга кўра қуйидаги усуллари кўриб ўтамыз:

1-усул. x орқали йўловчи поезнинг тезлигини белгилайлик ва ушбу жадвални тузайлик.

	Масофа (км)	Тезлик $\frac{км}{соат}$	Вақт (соат)
Йўловчи поезди	700	x	$\frac{700}{x}$
Юк поезди	700	$x - 20$	$\frac{700}{x - 20}$

жадвални тузайлик. Бу жадвал ва масала шартига кўра $\frac{700}{x - 20} - \frac{700}{x} = 4$ тенгламага эга бўламиз. Бу

тенгламани ечиб $x = 70$ ни топамиз.

Демак, йўловчи поезднинг ўртача тезлиги $x = 70 \frac{км}{соат}$, юк поездини $x - 20 = 50 \frac{км}{соат}$;

йўловчи поездининг сарфлаган вақти $\frac{700}{x} = 10 соат$,

юк поездини $\frac{700}{x - 20} = 14 соат$.

2-усул. γ орқали юк поездининг сарфлаган вақтини белгилайлик. У ҳолда ушбу

	Масофа (км)	Вақт (соат)	Тезлик $\frac{км}{соат}$
Йўловчи поезди	700	$\gamma - 4$	$\frac{700}{\gamma - 4}$
Юк поезди	700	γ	$\frac{700}{\gamma}$

жадвалдан ва масала шартига кўра $\frac{700}{\gamma - 4} - \frac{700}{\gamma} = 20$ тенгламага эга бўламиз. Бу

тенгламани ечиб $\gamma = 14$ соатни топамиз.

Демак йўловчи поезднинг ўртача тезлиги $\frac{700}{\gamma - 4} = 50 \frac{км}{соат}$, юк поездини

$\frac{700}{\gamma} = 50 \left(\frac{км}{соат} \right)$, йўловчи поезд сарфлаган вақти

$\gamma - 4 = 10 (соат)$, юк поездини

$\gamma = 14 (соат)$.

3-усул. z орқали юк поездининг тезлигини белгилайлик. У ҳолда ушбу

	Масофа (км)	Тезлик $\frac{км}{соат}$	Вақт (соат)
Йўловчи поезди	700	$z + 20$	$\frac{700}{z + 20}$
Юк поезди	700	z	$\frac{700}{z}$

жадвалдан ва масала шартига кўра $\frac{700}{z} - \frac{700}{z + 20} = 4$ тенгламага эга бўламиз. Бу тенгламани

ечиб $z = 50 \frac{км}{соат}$ ни соатни топамиз.

Демак, йўловчи поезднинг ўртача тезлиги $z + 20 = 70 \left(\frac{км}{соат} \right)$, юк поездини $z = 50 \left(\frac{км}{соат} \right)$;

йўловчи поездининг сарфлаган вақти $\frac{700}{z + 20} = 10 (соат)$,

юк поездининг $\frac{700}{z} = 14 (соат)$.

4-усул. t орқали йўловчи поездининг сарфлаган вақтини белгилайлик. У ҳолда ушбу

	Масофа (км)	Вақт (соат)	Тезлик $\frac{км}{соат}$
Йўловчи поезда	700	$\frac{700}{t}$	t
Юк поезда	700	$\frac{700}{t+4}$	$t+4$

жадвалдан ва масала шартига кўра $\frac{700}{t} - \frac{700}{t+4} = 20$ тенгламага эга бўламиз. Бу тенгламани ечиб $t = 10 \left(\frac{км}{соат} \right)$ ни топамиз.

Демак, йўловчи поездни ўртача тезлиги $\frac{700}{t} = 70 \left(\frac{км}{соат} \right)$, юк поездни $\frac{700}{t+4} = 50 \left(\frac{км}{соат} \right)$; йўловчи поезда сарфлаган вақти $t = 10 \left(соат \right)$, юк поезда сарфлаган вақт эса $t+4 = 14 \left(\frac{км}{соат} \right)$.

Энди бу масаланинг ечилиши жараёнини таҳлил қилайлик.

Дастлаб масаланинг турини аниқладик, яъни бу матнли масала бўлиб, уни ечиш учун унинг тенгламасини тузиш ғояси пайдо бўлди. Мактабда олинган умумий кўрсатмалар асосида унинг тенгламасини туздик. Умумий кўрсатма – бу қонун ёки қандайдиган дегани эмас, яъни кўрсатмалар масаланинг ечимига олиб бориши ҳам бормаслиги ҳам мумкин. Шунга кўра, қуйидаги хулосани чиқариш мумкин: математик масалани ечиш бу математик тасдиқларнинг шундай кетма-кетлигини топиш, демаски, (таърифлар, аксиомалар, теоремалар, қоидалар, қонунлар, формулалар), уларни масаланинг шартига ёки натижаларига қўллаш орқали масалада талаб этилган нарсани, яъни унинг ечими ҳосил қилинади.

Масалалар стандарт ва ностандарт турларга бўлинади. Ностандарт масала деганда, уни ечиш учун математика курсида умумий қоидалар ва кўрсатмалар асосида аниқ ечиш режаси аниқланмаган масала тушунилади.

Масалани ечиш жараёнида кўрдикки, номаълумлардан қайси бирини X деб белгилаш ҳақида ҳеч гап айтилмаган, қолган номаълумларни Y, Z, t орқали қандай ифодалаш кераклиги, тенгламаларни қандай олиш мумкинлиги ҳақида сўз юритилмаган. Буларнинг ҳаммаси ўқувчи томонидан ҳар гал масала шарт ва мазмунидан келиб чиққан ҳолда ва эгаллаган кўникма ва малака асосида ўз билганича бажарилади. Шундай қилиб, берилган масалани ечиш жараёнининг мазмуни шундан иборатки, тенглама тузиш орқали биз бу масалани унга эквивалент бўлган стандарт тенглама билан алмаштирдик. Ҳосил қилинган тенглама стандарт турдаги масала бўлиб, уни ечиш билан биз берилган ностандарт масалани ечдик. Энди шу тушунчалардан фойдаланиб, қуйида бир нечта масалаларнинг ечилишлари билан танишайлик.

2-масала. Учта эритмада спиртнинг (масса бўйича) фоиз миқдорлари геометрик прогрессияни ташкил қилади. Агар биринчи, иккинчи ва учинчи эритмаларни 2:3:4 масса нисбатида аралаштирилса, у ҳолда 32% спиртли эритма ҳосил бўлади. Агар уларни 3:2:1 масса нисбатида аралаштирилса, у ҳолда 22% спиртли эритма олинади. Ҳар бир эритмада неча фоиз спирт бор?

Ечиш. Биринчи эритмада $x\%$, иккинчисида $y\%$, учинчисида $z\%$ спирт бўлсин. Масала шартига кўра X, Y, Z сонлар геометрик прогрессия ташкил қилади, шунинг учун $y^2 = xz$ бўлади.

Биринчи эритманинг 1 грамида $\frac{x}{100}$ г спирт, иккинчи эритманинг 1 грамида $\frac{y}{100}$ г ва учинчи эритманинг 1 грамида $\frac{z}{100}$ г спирт бор. Агар биз

биринчи эритмадан 2 г, иккинчи эритмадан 3 г ва учинчи эритмадан 4 г олсак, 9 г аралашма олинади. Бу аралашмада $\left(2 \cdot \frac{x}{100} + 3 \cdot \frac{y}{100} + 4 \cdot \frac{z}{100} \right)$ г спирт бор.

Масала шартига кўра олинган аралашманинг 32 % и спиртан иборат, яъни 9 г аралашмада $9 \cdot \frac{32}{100}$ г спирт бор.

Бу шартлардан $\frac{2x+3y+4z}{100} = 9 \cdot \frac{32}{100}$ тенглама ҳосил бўлади.

Худди шунингдек, $\frac{3x+2y+z}{100} = 6 \cdot \frac{22}{100}$ тенглама ҳам ҳосил бўлади.

Юқоридагилар асосида:

$$\begin{cases} 2x+3y+4z=288, \\ 3x+2y+z=132, \\ y^2=xz \end{cases}$$

тенгламалар системасини ҳосил қиламиз ва уни ечамиз.

Биринчи иккита тенгламани y ва z бўйича ечиб ва олинган қийматларни учинчи тенгламага қўйиб, $x^2 - 76x + 768 = 0$ тенгламани ҳосил қиламиз. Ҳосил бўлган тенгламани ечиб унинг $x_1 = 64$, $x_2 = 12$ илдизларини топамиз. Лекин $x_1 = 64$ илдиз масала шартини қаноатлантирмайди, чунки унга мос $y = 48 \cdot 2x$ қиймат манфий бўлади. Демак, фақат $x = 12$ қолади. У ҳолда бу қиймат бўйича $y = 24$ ва $z = 48$ эканлиги осон топилади.

Жавоб: Биринчи эритмада 12% иккинчи эритмада 24% учинчи эритмада 48% спирт бор.

3-масала. Жамоа ҳўжалигидаги мавжуд бўлган бир иш унумдорлигига эга бўлган комбайнлар биргаликда ишлаб, ҳосилни бир суткада йиғиши мумкин. Лекин режа бўйича биринчи соатда битта, иккинчи соатда иккита, учинчи соатда учта комбайн ишлаган ва ҳоказо. Ҳамда фақат ҳосил йиғини тугашига бир неча соат

қолгандагина барча комбайнлар бирга ишлаган. Агар бешта комбайндан ташқари барча комбайнлар йиғим-терим бошидан ишлаганида эди, режа бўйича иш вақти 6 соатга қисқарган бўлар эди. Жамоа хўжалигида неча комбайн бўлган?

Ечиш. Жамоа хўжалигида n та комбайн бўлсин, уларнинг ҳар бири бир соатда ҳосилнинг $1/x$ қисмини йиғиштира олсин. У ҳолда барча комбайнлар биргаликда бир сутка ишлаб барча ҳосилни йиғиши мумкин. Шунинг учун

$$\frac{24n}{x} = 1 \quad (1)$$

тенгламани ҳосил қиламиз.

Амалда эса биринчи соатда битта комбайн ишлаб ҳосилнинг $1/x$ қисмини йиғиштирган, иккинчи соатда иккита комбайн ишлаб ҳосилнинг $2/x$ қисмини йиғиштирган ва ҳоказо. n - соатда n та комбайн ишлаб ҳосилнинг n/x қисмини йиғиштирган. Кейинчалик бир неча соат давомида (фараз қилайлик, m соат) барча комбайнлар ишлаб, шу m соатда ҳосилнинг қолган nm/x қисмини йиғиштиришган. Шунинг учун

$$\frac{1}{x} + \frac{2}{x} + \dots + \frac{n}{x} + \frac{nm}{x} = 1. \quad (2)$$

тенгламани ҳосил қиламиз.

Комбайнлар ҳаммаси бўлиб $(n+m)$ соат иш вақтида барча ҳосилни йиғиштиришган. Агар $(n-5)$ та комбайн ишлаганда эди, у ҳолда улар ҳосилни $(n+m-6)$ соатда йиғиштирган бўлар эди. Шунинг учун

$$\frac{(n-5)(n+m-6)}{x} = 1 \quad (3)$$

тенгламани ҳосил қиламиз.

Демак, биз қуйидаги уч номаълумли учта тенгламалар системасига эга бўлдик.

$$\begin{cases} 24n = x, \\ \frac{1}{x} + \frac{2}{x} + \dots + \frac{n}{x} + \frac{nm}{x} = 1, \\ (n-5)(n+m-6) = x. \end{cases} \quad (4)$$

(4) тенгламалар системаси берилган матнли масаланинг математик моделини ифодалайди. Бу системани ечиш учун, унинг иккинчи тенгламасига арифметик прогрессия ҳадлари йиғиндисини топиш формуласини қўллаб уни

$$\begin{cases} 24n = x, \\ \frac{(n+1)n}{2} + nm = x, \\ (n-5)(n+m-6) = x. \end{cases} \quad (5)$$

кўринишига келтирамиз. Бу системадан x ни йўқотиб ва $n \neq 0$ эканлигин эътиборга олиб ушбу

$$\begin{cases} m + \frac{n+1}{2} = 24 \\ (n-5)(n+m-6) = 24n \end{cases} \quad (6)$$

системани ҳосил қиламиз.

(6) системадан m ни йўқотиш натижасида $n^2 - 18n - 175 = 0$ кўринишдаги n га нисбатан квадрат тенгламага келамиз. Бу тенгламани ечиб, $n_1 = 25$ ва $n_2 = -7$ илдизларни топамиз. Жамоа хўжалигидан комбайнлар сони n бўлгани учун n мусбат бутун сон бўлиши керак. Шунга кўра, масала шартини фақат $n = 25$ қаноатлантиради.

Юқорида келтирилган масалаларнинг ечилиши жараёнида шу нарсa маълум бўлдики, ҳар қандай ностандарт масалани ечиш жараёни қуйидаги икки асосий операциянинг кетма-кет қўлланилиши орқали амалга оширилади:

1. Ностандарт масалани унга эквивалент бўлган, лекин стандарт кўринишга эга бўлган масалага алмаштириш (бунда зарур бўлган ҳолда шакл алмаштиришлар бажариш ёки масала мазмунини сақлаган ҳолда матннинг баёнини ўзгартириш);

2. Ностандарт масалани бир неча стандарт масалаларга бўлаклаб ўрганиш.

Масаланинг мураккаблигига қараб бу операцияларнинг бирини ёки иккаласини бир вақтда татбиқ этиш мумкин.

Умуман, матнли масалаларни ечиш жараёнида ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни қуйидагилардан иборат деб биламиз:

1. Берилган масалани таҳлил қилиш орқали унинг стандарт ёки ностандарт турга мансуб эканлигини аниқлаш.

2. Масаланинг ечиш йўлини излаш ва умумий қоидалар (формулар, айниятлар) ёки умумий ҳолатлар (таърифлар, теоремалар) асосида ечиш режасини (режаларини) тузиш.

3. Тузилган режани берилган масаланинг шартларига татбиқ этиш орқали масаланинг ечилишини амалга ошириш. Агар режани амалга ошириш давомида бирор-бир босқич ўзининг бажарилиши учун қўшимча бирор режани амалга оширишни тақозо этса, у ҳолда бу кадамга нисбатан ҳам худди шунингдек операциялар бажарилади (турини аниқлаш, ечиш режасини тузиш, ечишни амалга ошириш).

Булардан келиб чиққан ҳолда шуларни таъкидлаш мумкинки, масалаларни ечиш жараёнида қийинчиликларни четлаб ўтиш учун биринчи навбатда бакалавр математикларнинг математика бўйича тайёргарликларини таъминлаш, яъни математика курсида ўрганиладиган барча умумий қоидаларни ва умумий тасдиқларни мустаҳкам ўзлаштирган бўлишлари керак. Иккинчидан, ечиш режасига киритилган умумий қоидалар, формулар, айниятлар, таърифлар, теоремаларни кетма-кет ишлатиш тартибларини очиш ва амалга оширишни билишлари керак. Бу ҳар икки ҳолат талабаларни олий ўқув юртларида ўқиш жараёнларида, яъни маъруза, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари ҳамда мустақил таълим олиш жараёнларида амалга оширилиши лозим. Буларни қай даражада ўзлаштирганликлари бакалавр йўналишидаги математикларнинг мутахассислик малака ва кўникмаларини шаклланганлик даражасини белгилайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Колягин Ю.М., Луканкин Г.Л., Лмакрушин Б. и др. Методика / преподавания математики в средней школе: Частные методики: Учебное пособие для физ-мат. фак.пед. институтов. -М.: Просвещение. - 1977.
2. Алихонов С. Математика ўқитиш методикаси. -Тошкент: Ўқитувчи. -1992.
3. Толаганов Т.,Норматов А. Математикадан масалалар ечиш бўйича практикум. -Тошкент: Ўқитувчи. - 1989.
4. Метельский Н.В. Дидактика математики. Общая методика и её проблемы. -Минск: БГУ. -1982.

5. Гнеденко Б.В. Математика и математическое образование в современном мире. -М.: Просвещение. - 1985.
6. Груденов Я.И. Совершенствование методики работы учителя математики- М.: Просвещение. -1990.
7. Блох А.Я. и др. Методика преподавания математики. Частная методика -М.: Просвещение. - 1987.
8. Ваховский Е.Б., Рыбкин А.А. Задачи по элементарной математике. -Изд. 2-е.-М.: Наука. -1971.
9. Лидский В.Б., Овсянников Л.В., Тулайков А.Н., Шабунин М.И. Задачи по элементарной математике (повышенной трудности). -Изд. 6-е. -М.: Наука. - 1970.
10. Столяр А.А. Педагогика математики. Курс лекции. -Минск: Высшая школа. -1974.

Азамат АДИБОВ,
эркин тадқиқотчи
E-mail:azamat7707@mail.ru

ISSUES OF IMPROVING THE METHODS OF ANALYSIS OF THE ELECTORAL PROCESS

Annotation

In civil society and the rule of law, elections are not only a sign and manifestation of democracy, but also a prerequisite. In the course of analyzing the electoral process, providing the necessary information, supporting candidates, ultimately receiving positive feedback about them, a number of scientific opinions and suggestions were proposed.

Key words: elections, political analysis, document analysis, "snow avalanche", cognitive activity, behavioral activity.

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОВ АНАЛИЗА ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В условиях гражданского общества и правового государства выборы являются не только признаком и проявлением демократии, но и необходимым условием. По ходу анализа избирательного процесса, предоставления нужной информации, поддержки кандидатур, в конечном итоге получения положительных отзывов о них, был предложен ряд научных мнений и предложений.

Ключевые слова: выборы, политический анализ, анализ документов, «снежная лавина», познавательная деятельность, поведенческая деятельность.

САЙЛОВЛАР ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШ УСЛУБЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Фукаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат шароитида сайловлар – бу фақат демократиянинг белгиси ва кўриниши бўлмасдан, шу билан бирга унинг зарурий шарти ҳамдир. Сайлов жараёнларининг бориши, сайловчиларга керакли ахборотлар етказиш йўли билан уларнинг номзодни қўллаб-қувватлашларига, номзод ҳақида яхши фикрлар уйғонишига ва охир-оқибатда унга овоз беришларига эришишни таҳлил этиш муҳим масала ва бу борада бир неча илмий фикр ва тақлифлар тавсия этилди.

Калит сўзлар: сайловлар, сиёсий таҳлил, ҳужжатларни таҳлил этиш, “Қор кўчкиси”, билиш фаоллиги, феъл-атвор фаоллиги.

[illegible]

Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда сайловлар жараёнларида сиёсий технологиялардан кенг фойдаланиш соҳасидаги ишларни янада ривожлантиришда хорижий тажрибаларни ўрганиш ва таҳлил этишнинг ўрни каттадир.

Маълумки, сайловлар жараёнларини тадқиқ этишнинг кўплаб услубллари шаклланган. Жумладан, социологик, тузилмавий, функционал, тарихий, мантикий, тизимли, эмпирик (статистик танланмалар, электорал статистика), ҳужжатларни таҳлил этиш, анкетали сўров, кузатиш.

ақлий ҳужум ва контент-таҳлилни ўз ичига олган тизимли таҳлил[2] кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Мазкур усуллар ичида тадқиқот олиб боришнинг социологик усули (сўровномалар воситасида, тўғридан-тўғри сўровлар, интервью) алоҳида аҳамият касб этади. Сайловолди сиёсий жараёнларни ўрганишда контент-тахлил усули муҳим аҳамият касб этади. Контент-тахлил усулидаги тадқиқот жараёнлари 10та таркибий йўналишлардан иборатдир: расмий ҳужжатларни ўрганиш (лидернинг таржимаи ҳоли, китоблари, интервьюлари, матбуотдаги чиқишлари); марказий матбуотни ўрганиш; муҳолифий партия матбуотини ўрганиш; “сарик” матбуотни ўрганиш; етакчи телевидение каналлари, газета ва журналларнинг ХФУ (хизматда фойдаланиш учун) материалларини ўрганиш; сайловда қўйилган номзоднинг оилавий яқинларини ўрганиш; сайловда қўйилган номзоднинг иш жойидаги муҳитни ўрганиш; социологик тадқиқотлар ўтказиш; тўпланган материалларни таҳлил этиш ва газета ҳамда журналларга мақолалар чиқаришга, шунингдек радио ва телевидениеда чиқишга буюртмалар бериш.

Сиёсий таҳлилни ўзига хос тадқиқот жараёни деб оладиган бўлсак, унинг муваффиқиятини таъминловчи мантикий босқичларни ажратиш зарур. Америкалик олимлар Ж.Б.Мангейм ва Р.К.Ричнинг фикрига кўра[3], таҳлилий жараённинг қуйидаги босқичларини ажратиш мумкин:

- муаммони назарий асослаш боскичи;
- муаммони моделлаштириш боскичи;
- муаммони ўрганишнинг дастурини ишлаб чиқиш боскичи;
- муаммони ҳал қилиш усулларини танлаш боскичи.

Сайлов технологиясида шундай бир ибора борки у «Қор кўчкиси» («снежная лавина» – кўққисдан вазиятни ўзгариб қолиши) деб аталади. Унга биноан аксарият сайловларга доир қонунларга биноан сайлов кунига бир кун қолганда номзодлар учун ҳар қандай тарғибот ва ташвиқот қилишнинг таъқиқланганлигини ҳисобга олиб, сайлов кунига оз вақт қолганида (3 кун қолганда) рақиб номзодларнинг тезкорлик билан жавоб қайтара олмаслигини эътиборга олиб тўсатдан ахборотлар «ташлаш»ни уюштириш лозим бўлади. Барча босма ҳарфларда ёзилган ахборотлар кечаси сайлов округининг барча ҳудудларига сайловчиларнинг почта қутисига (спам [spam]®) юборилади, улар асосан электорат зич жойларга етказилади. Оммавий ахборот воситаларида рақиб номзоднинг камчиликлари ёки оммадан яшириб юрган айблари очиқ ташланади. Бу усул «қор кўчкиси» деб аталиб, унинг яхши самара бериши учун рақиб номзод штабида хайрихоҳ ҳамкорлар бўлиши лозим бўлади. Бундаги тўсатдан амалга оширилган ахборотлар ташлаш ютиб чиқишнинг асосий кузир картаси бўлади.

Бу жараёнда пайдо бўлган муаммони бартараф этиш учун қуйидаги тадбирларни ўтказиш мақсадга мувофиқдир: электоратга лидер, ёки номзод, партия ёки блок қарашига мос бўлган ички ва ташқи сиёсат муаммолари ахборот сифатида етказилади; онгли равишда электоратнинг маълум қисми хоҳиши эътиборга олинган ҳолда оммавий ахборот воситалари орқали лидер ёки номзоднинг имижі яратилади.

Шуни инобатга олиш зарурки, электорат томонидан у ёки бу лидер ёки номзод ҳақидаги ахборотларни ўзлаштириш қуйидаги таркиблардан иборат бўлади: ахборотларни ўзлаштириш, тушуниш ва англаш жараёни сифатида; ахборотларни ўзлаштириш муҳокама қилиш сифатида; ахборотларни ўзлаштириш коммутатив (ўзгаришлар) тизим сифатида [4].

Шунингдек, бу жараёнда муҳокама қилишни мувофиқлаштириш механизмига қуйидаги ҳолатлар қиради: коммутатив тизимнинг хусусиятлари; мазкур гуруҳга мансуб бўлган таассуротлар тизими; алоқалар тизими; ижтимоий мансублик механизми. Яна бу жараён ўз ичига қуйидаги механизмларни ҳам олади: мотивациявий омиллар; сиёсий лидернинг протиплари [5].

Сиёсий таҳлилда йирик гуруҳларни ижтимоий-психологик хусусиятларни ўрганишда қуйидаги белгиларга муҳим эътибор бериш талаб этилади: гуруҳларнинг афзал деб танлаган роллари; партия оммасининг билиш даражасини хабардор гуруҳ сифатига кўтарилиши; жамиятда шахс ўзлигини англаш тизими; ҳис-туйғу омиллари [6].

Сиёсий таҳлил жараёнида сайловда қўйилган номзод ёки партия имижини ўсишига таъсир этадиган турли омиллар қуйидагилар воситасида аниқлаб олинади: омилларнинг барқарорлиги; омилларнинг вазиятчи эканлиги; омилларнинг ўзаро боғланиш даражаси; атроф шарт-шароит билан боғлиқ омиллар.

Хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш натижасида, Сайлов жараёнларини ўтказиш вақтлари бўйича хорижий давлатлар тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, сайловлар **Финляндияда** апрель, **Данияда** июнь, **Норвегияда** сентябрь, **АҚШда** ноябрь ойида бўлиб ўтади.

Аксарият давлатларда президентлик сайловлари ва парламентга бўладиган сайловлар турли вақтларда бўлиб ўтади. Хусусан, Францияда парламентга сайловлар июнь ойида бўлиб ўтади. Шунингдек, Франция Республикаси Конституциясининг 7-моддасига биноан Президент сайлови амалдаги Президентнинг ваколат муддати тугашидан 20-35 кун олдин бўлиши белгиланган. Бу эса, Францияда Президентлик сайловларининг аниқ бир вақтга эмас,

балки ваколат муддатининг тугашига қараб ўтказилишини англатади. Бундан ташқари, Испания Конституциясининг 68-моддасига биноан амалдаги парламентнинг ваколат муддати тугайдиган ойдан кейинги ойнинг 16-санасига қадар ўтказилиши белгиланган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистонда сайловларни «декабрь» ойдан «октябрь» ойига ўтказилиши хорижий давлатлар тажрибасида ўзини ҳар жиҳатдан оқлаган ва синовдан ижобий ўтган ҳисобланади.

Шу билан бирга яна, илғор хорижий давлатлар, хусусан, Германия, Финляндия, Дания каби давлатларнинг чет давлатларда бўлиб турган фуқаролари яшаётган ёки ишлаётган жойларида овоз беришлари мумкинлиги белгиланган. Шунингдек, Испания, Швейцария, Қозғистон, Италия каби давлатларда сайловолди ташвиқотини олиб боришда иштирок этиши тақиқланган шахсларнинг рўйхати аниқ белгиланган.

Бугунги рақобат жараёни тобора шиддат билан ривожланиб бораётган бир паллада фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокини таъминлаш долзарб аҳамият касб этганлиги боис, мазкур нормалар Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига татбиқ этилди.

Ўзбекистон Республикасида сайлов жараёнларини таҳлил қилиш услубларини такомиллаштириш мақсадида Россия Федерацияси Марказий сайлов комиссиясининг сайлов жараёнларини таҳлил қилиш фаолияти ўрганиб чиқилди.

Россия Федерациясининг Марказий сайлов комиссияси штат бирлиги 292 нафар ходимдан иборат бўлиб, МСК раҳбарияти, маслаҳатчилари, 29 та бошқармалар ва 34 та бўлимдан иборат.

МСК таркибида сайлов жараёнларини таҳлил қилиш билан шуғулланувчи «Ташкилий-услубий ва эксперт-таҳлил таъминоти бошқармаси» мавжуд бўлиб, ушбу бошқарма таркибида «Таҳлилий ишлар ва прогнозлаштириш бўлими», «Ташкилий бўлим», «Услубий ишлар бўлими» фаолият юритади [7].

«Таҳлилий ишлар ва прогнозлаштириш бўлими» Россия Федерациясида бўладиган сайлов жараёнларини қуйидаги йўналишлар асосида таҳлилини амалга оширади:

- сайлов ва партия тизимларини ривожлантириш тенденцияларини тезкор ва узок муддатли таҳлил қилиш;
- Россия Федерацияси фуқаролари сайлов ҳуқуқларини амалга ошириш ва сайлов тизимини такомиллаштириш бўйича босма ва электрон оммавий ахборот воситалари материалларини таҳлил қилиш;
- сайлов ва референдумлар тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштириш билан боғлиқ масалалар бўйича тадқиқот ва бошқа тадбирларни ташкил этади;
- сайлов комиссиялари, референдум комиссияларининг ҳуқуқини муҳофаза қилиш фаолияти таҳлили билан боғлиқ ишларни амалга оширади.

Россия Федерацияси Марказий сайлов комиссияси ҳисоботларини ўрганиш натижасида, таҳлил қилишнинг қиёсий таҳлил, контент таҳлил, инвент таҳлил, экспертлар баҳоси, айрим ҳолларда дельфи услубидан фойдаланганлигини кўриш мумкин.

Ушбу соҳани ўрганган рус олим А.С.Архемченко сиёсий жараёнларни таҳлил қилишда ҳам асосан юқоридаги таҳлил услубларини кўрсатиб ўтган [8].

Худди шунингдек, сайлов жараёнларини такомиллаштириш бўйича ўрганилаётган тадқиқот иши доирасида Қозғистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси фаолияти билан ҳам танишиб чиқилди.

Хусусан, мамлакатда сайловларни ташкил этиш ва ўтказишга ваколатли орган Қозғистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси бўлиб, унинг таркибида

“Сайловни ўқитиш ва таҳлил қилиш бўлими” мавжуд. Ушбу бўлим ўтказилган сайловлар натижаларини ва келгуси сайловларга тайёргарлик кўриш жараёнларини таҳлил қилиш билан шуғулланади [9].

Хулоса ўрнида шунини алоҳида такидлаш жоизки, Ўзбекистонда сайлов жараёнларини таҳлил қилишдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш бўйича амалга ошириладиган ишлар самарадорлиги бирдан ҳал бўлади-

ган масала эмас, шу боис босқичма-босқич сайлов жараёнларида таҳлил услубларидан фойдаланиш орқали соҳа самарадорлигини оширишга эришиш мумкин. Шунингдек, таъсир этувчи омилларни ижобий ва салбий гуруҳларга бўлган ҳолда сайлов самарадорлигига ижобий таъсир этувчи омилларни ривожлантириш ва аксинча салбий таъсир кўрсатувчи омилларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирларни доимий кўриб бориш лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистони Республикаси Олий Мажлисига мурожаатномаси...-Т. 2020 , 1-б.
2. Халипов В.П.Энциклопедия власти.-М.:Академический проект; Культура, 2005, с.301-302.
3. Мангейм Ж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования. М., 1997/ с.58
4. Максимов А. Как эффективно провести избирательную кампанию. М. 1995. С. 17/
5. Гоулд Ф. Стратегическое планирование избирательной кампании//Политические исследования. М., 1993. №4. С.45.
6. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривжоланиши.-Т.:Ўзбекистон, 2010, 150-170 б.
7. “Об утверждении положения об аппарате Центральной избирательной комиссии Российской Федерации” 31.01.2006 й. <http://www.cikrf.ru>
8. Структура Центральной избирательной комиссии Республики Казахстан <https://www.election.gov.kz>.
9. Ахременко А.С. Пространственное моделирование электорального выбора: развитие, современные проблемы и перспективы. // Полис, 2007 г.

Sayxun AZIMQULOV,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: saykhun_94@mail.ru

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti, "Informatika" kafedrasida v.v.b. dotsenti Xurramov A.J. taqrizi asosida

APPLICATION OF CLUSTER ANALYSIS IN PEDAGOGICAL RESEARCH

Annotation

This paper describes an innovative method of achieving efficiency in the general secondary education system, which is the initial stage of the system, the introduction of the cluster method, including the education system that determines the future of each country. Also, attention is paid to the use of a cluster approach in the system of creating a favorable innovative environment in the structure of professors and teachers of secondary schools, assistance to higher educational institutions in the development of scientific and methodological training of teachers, effective implementation of methodological work.

Key words: innovation, Cluster, integration, educational cluster, pedagogical technology, cluster analysis, information technology, innovative technology.

ПРИМЕНЕНИЕ КЛАСТЕРНОГО АНАЛИЗА В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье описывается инновационный метод, внедрение кластерного метода в достижении эффективности в системе общего среднего образования, являющегося начальным этапом системы, в том числе системы образования, определяющей будущее каждой страны. Также уделяется внимание использованию кластерного подхода в системе создания благоприятной инновационной среды в профессорско-преподавательском составе общеобразовательных школ, оказанию помощи высшим учебным заведениям в развитии научно-методической подготовки преподавателей, эффективному осуществлению методической работы.

Ключевые слова: инновация, кластер, интеграция, образовательный кластер, педагогические технологии, кластерный анализ, информационные технологии, инновационные технологии.

PEDAGOGIK TADQIQOTLARDI KLASTER TAHLILINI QO'LLASH

Annotatsiya

Ushbu maqolada tizimning boshlang'ich bosqichi bo'lgan umumiy o'rta ta'lim tizimida samaradorlikka erishishda innovatsion usul, klaster usuli joriy etilishi, shu jumladan, har bir mamlakatning kelajagini belgilaydigan ta'lim tizimi tasvirlangan. Shuningdek, umumta'lim maktablari professor-o'qituvchilar tarkibida qulay innovatsion muhit yaratish tizimida klasterli yondashuvdan foydalanishga, o'qituvchilarning ilmiy va uslubiy tayyorgarligini rivojlantirishda oliy o'quv yurtlariga yordam berishga, uslubiy ishlarni samarali amalga oshirishga e'tibor qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: innovatsiya, klaster, integratsiya, ta'lim klasteri, pedagogik texnologiyalar, klaster tahlili, axborot texnologiyalari, innovatsion texnologiyalar.

Kirish. Ta'limga klaster modelini tatbiq etish bilan bog'liq ilmiy izlanishlar o'tgan asrning 90-yillaridan boshlab jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida, jumladan, Massachusetts va Garvard universitetlari (AQSh), Strasburg universiteti (Fransiya), Uppsala universiteti (Shvetsiya), TU9 – Germaniya texnologiyalar universiteti va "U15" universitetlar ittifoqi (Germaniya), "Oliy iqtisodiyot maktabi" milliy tadqiqotlar universiteti (Rossiya), Belarussiya davlat pedagogika universiteti (Belarussiya) hamda Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika institut (O'zbekiston) larida olib borilmoqda.

Jahonda pedagogik ta'lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslarini takomillashtirish yuzasidan bir qator, jumladan, quyidagi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda: iqtisodiyotdagi klaster modelida subyektlarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi, ularning kuch va salohiyatlarini birlashtirish orqali samaradorlikni ta'minlovchi mexanizmlarini umumiy maqsad, xususi manfaat, o'zaro nazorat kabi klaster tamoyillari asosida takomillashtirish; oliy ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarni yagona tizimga birlashtirish asosida ularning raqobatbardoshligini oshirish; klasterlarning ta'lim subyektlari raqobatbardoshligini ta'lim-fan-ishlab chiqarishni integratsiyalash orqali ta'minlashdagi rolini ilmiy asoslash; pedagogik ta'lim klasterlarini amaliyotga tatbiq etishning mexanizmlarini

mavjud ta'lim siyosatining tamoyillarini e'tiborga olgan holda ishlab chiqish nazarda tutilgan.

Tasniqlash ilm - fanning asosiy jarayonlaridan biridir. Muayyan hodisalar doirasini tushunish va ularni tushuntiradigan prinsiplarni ishlab chiqishdan oldin ularni oldindan tartibga solish kerak. Shunday qilib, tasniqlashni tabiatni tushunish uchun zarur bo'lgan yuqori darajadagi intellektual faoliyat deb hisoblash mumkin. Tasniqlash tamoyillari ham boshqacha bo'lishi mumkin. Shuning uchun, ko'pincha sinflarni shakllantirish uchun Klaster tahlilida qo'llaniladigan protseduralar odamlarga va ehtimol boshqa tirik mavjudotlarga xos bo'lgan tasniqlashning asosiy jarayonlariga asoslangan (Klaster va tasniqlash, 1980). Ko'pincha psixologiyada turli xil o'zgaruvchilar uchun ko'plab obyektlarni tasniqlash kerak. Bunday ko'p o'lchovli tasniqlashni amalga oshirish uchun Klaster tahlil usullari qo'llaniladi. Obyektlarning har qanday mezoniga yaqin guruhlar odatda klasterlar deb ataladi. Klasterlash, bir yoki bir nechta ma'lumotlar bilan ishlashni boshlagan, ularni Klaster ma'lumotlariga aylantiradigan protsedura sifatida qabul qilinishi mumkin [4].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda pedagogik ta'lim klasteri va uning amaliyotga tatbiqi muammosi alohida tadqiqot obyekti sifatida keyingi yillarda o'rganilmoqda. Xususan, ta'lim klasteri pedagogikamizda integratsiya va uzluksizlik bilan bog'liq yangi innovatsion yo'nalish hamda uning amaliyotga tatbiq qilinishi pedagogik

ta'limda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash omili ekanligi G'.I.Muhamedov, Sh.Q.Mardonov, Sh.Botirova, X.Sultonov, S.Toshtemirova, N.Koshanova, Q.Mahmudovlarning tadqiqotlarida muayyan darajada yoritilgan. Muammoga yondosh bo'lgan yo'nalishlarda, xususan: uzluksiz ta'lim tizimining tashkiliy-pedagogik omillari, ta'lim tizimini mazmun va shakl jihatdan takomillashtirish mexanizmlari R.Eshchanov, G.Bobojonova, D.Bekchanov, M.Quronov, R.A.Mahmudov, R.Sh.Ahliddinov, Yu.N.Abdullaeva; ta'limda uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, ta'lim turlari aro integratsiyani kuchaytirish B.S.Abdullaeva, N.X.Raxmonqulova, D.Sh.Yakibova, M.I.Toshpulatova, A.A.Jumanov, R.B.Adizov; fanlararo aloqadorlikni ta'minlash va ta'lim muassasalarining ilmiy-uslubiy hamkorligining tashkiliy jihatlari N.M.Abdullaeva, G.Sh.Fayzullaeva, O.K.Abdurahmonovlarning ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Adham Xushimqulovich Boymurodovning "Umumiy o'rta ta'lim tizimida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda innovatsion klaster modeli" mavzusidagi tadqiqod ishi, Xodjamqulov Umid Negmatovich "Pedagogik ta'lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslari" mavzusidagi tadqiqod ishi hamda G'.I.Muhamedov, U.Xodjamqulov, S.Toshtemirovalarning "Pedagogik ta'lim innovatsion klasteri" mavzusidagi maqolalari, A.X.Boymurodovning "Umumiy o'rta ta'lim tizimida Informatika va axborot texnologiyalari fani klaster modeli axborot manbalarini yaratish" mavzusidagi maqolalar tahlili maqolani tayyorlashda ilmiy metodik tahlil va umumlashtirish metodidan foydalanilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Klaster tahlil eng aniq tasniflash ko'p o'lchovli tahlil xususiyatlarini aks ettiradi, aloqani o'rganishda – omillarni tahlil qilish.

Klaster tahlil quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- Obyektni guruhlashning foydali kontseptual sxemalarini o'rganish.

- Ma'lumotlarni o'rganish asosida gipotezani yaratish.

- Mavjud ma'lumotlarda u yoki bu tarzda aniqlangan turlarning (guruhlarining) mavjudligini aniqlash uchun gipotezani tekshirish yoki tadqiq qilish.

Tadqiqot mavzusidan qat'iy nazar, Klaster tahlilini qo'llash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Klasterlash uchun namunani tanlash. Faqat miqdoriy ma'lumotlarni klasterlash mantiqan to'g'ri ekanligi tushuniladi.

- Namunadagi obyektlar, ya'ni o'ziga xos joy baholanadigan bir qator o'zgaruvchilarni aniqlash.

- Obyektlar orasidagi o'xshashlik (yoki farqlar) o'lchovining qiymatlarini hisoblash.

- Shu kabi obyektlar guruhlarini yaratish uchun Klaster tahlil usulini qo'llash.

- Klaster qarorining natijalarining ishonchligini tekshirish.

Ma'lumotlarga qo'yiladigan ikkita asosiy talab — bir xillik va to'liqlikning tavsifini topishingiz mumkin. Bir xillik barcha klasterli subyektlarning bir xil xususiyatga ega bo'lishini talab qiladi va shu kabi xususiyatlar to'plami bilan tavsiflang [3].

Klaster tahlilining katta afzalligi shundaki, u obyektlarni bitta parametr bilan emas, balki butun xususiyatlar majmuasiga ajratish imkonini beradi. Bundan tashqari, matematik va statistik usullarning aksariyatidan farqli o'laroq, Klaster tahlillari ko'rib chiqilayotgan obyektlarning turiga hech qanday cheklovlar qo'ymaydi va ko'plab dastlabki ma'lumotlarni deyarli o'zboshimchalik bilan ko'rib chiqishga imkon beradi.

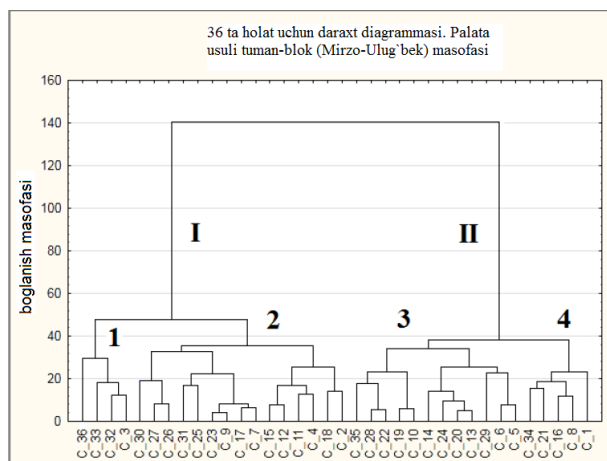
Klaster tahlili, juda katta hajmdagi ma'lumotlarni ko'rib chiqish va keskin kamaytirish, katta hajmdagi ma'lumotlarni siqish, ularni ixchamlashtirish va tahlil qilish usulini amalga oshirish uchun mamlakatimizda juda mashhur tizim tanlandi[1].

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning ob'ekti sifatida pedagogik ta'lim innovatsion klasteri vositasida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya sifatini takomillashtirish jarayoni belgilanib, tajriba-sinov ishida Toshkent shahar Mirzo-Ulug'bek tumanidagi 248-maktabda pedagogik tajriba-sinov o'tkazish mobaynida, 10 – 11 sinf o'quvchilari uchun o'quv motivatsiyasi yo'nalishini aniqlash uchun test o'tkazildi.

Klaster tahlili natijalarining ilmiy ahamiyati pedagogik ta'limga nisbatan innovatsion yondashuv sifatida taklif etilayotgan klaster modelining yangiligi, ilmiy-nazariy asoslanganligi, uning tamoyillari, yo'nalishlari ishlab chiqilganligi va tavsiflanganligi, subyektlari aniqlashtirilganligi, ushbu modelning ta'lim turlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini kuchaytirishdagi ahamiyati, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni oshirishi, ta'lim sifatini boshqarishdagi zarurati nazariy jihatdan asoslanganligi bilan izohlanadi.[5]

Klaster tahlili natijalarining ishonchligi pedagogikaning asosiy tamoyillariga asoslanganligi; unda qo'llanilgan yondashuv, usul va nazariy ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olinganligi; muammo yuzasidan respublikamizdagi va xorijiy olimlarning fikr-mulohaza hamda g'oyalariga tayanilganligi; pedagogik tajriba-sinov ishlarining tahlili va samradorligi matematik-statistika metodlari vositasida asoslanganligi; tadqiqot maqsad va vazifalarining adekvatligi; xulosa, taklif hamda tavsiyalarining amaliyotga joriy etilganligi va olingan natijalarning mutasaddi tashkilotlar tomonidan tasdiqlanganligi bilan belgilanadi[6].

Ma'lumotlar bilan ishlash davomida quyidagi natijalar olingan va tahlil qilingan (1-rasm).

1-rasm. Klasterlash natijalarining grafik taqdimoti.

Birlashtiruvchi bosqichning 20 - 40 segmentida 4 ta klaster guruhini ajratish mumkin. O'quvchilarning 1-guruhi aniq tashqi motivatsiya bilan ajralib turadi, 2-guruh ichki motivatsiyadan tashqi motivatsiyaga o'tish chegarasida, 3-guruhga ichki motivatsiyaning o'rtacha turiga ega bo'lgan, ichki motivatsiyaning yuqori darajasiga intilgan o'quvchilar kiradi. 4-guruhda ichki motivatsiyaning yuqori turiga ega bo'lgan o'quvchilar ustunlik qiladi. Bundan tashqari, dendrogramdan ko'rinib turibdiki, asosiy turtki tashqi turtki hisoblanadi.

Olingan klaster tahlil natijalari asosida o'qituvchi uchun quyidagi tavsiyalar berilishi mumkin:

1. Olingan natijalar asosida o'qituvchi o'quvchilarning motivatsion sohasini qaysi guruhga tegishli ekanligiga qarab faollashtirishi kerak (bu attestatsiya, pedagogik mahorat tanlovlarida hisobga olinishi mumkin);

2. Olingan natijalar pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish va pedagogik mahoratni takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin;

3. Agar o'quvchi motivatsiyaning bir turidan ikkinchisiga o'tish bosqichida bo'lsa, u holda u harakat qilayotgan motivatsiyaga tayanib, uning o'quv faoliyati yo'naltirilishi kerak.

Xulosa va takliflar. Klaster tahlili usuli, klaster tuzilishini aniqlash orqali juda ko'p turli xil ma'lumotlarni qabul qilishni soddalashtirish uchun juda qulay vosita hisoblanadi. Shu kabi obyektlarning guruhlariga namunani ajratish ma'lumotlarni qayta ishlash va qaror qabul qilishni soddalashtirishga imkon beradi, bu esa har bir tahlil usulini qo'llaydi. Klaster algoritmi, ma'lumotlar to'plamini guruhlariga ajratadi, bu esa har bir guruh obyektlari haqida aniq xulosa yoki xulosalar chiqarish imkonini beradi. Regressiya yoki tasniflashdan farqli o'laroq, klaster tahlillari natijasi avtomatik ravishda aniq bir xulosani nazarda tutadigan har qanday natija emas. Buning o'rniga, ma'lumotlar guruhlarini tahlil qilish va har bir guruh ichidagi tendentsiyalar haqida mustaqil xulosalar chiqarish imkoniyati beriladi. Ishning tadqiqot qismida Palata metodidan foydalangan holda klaster tahlil qilish mavzularni mavjud ma'lumotlarga ko'ra klaster (guruh) larga ajratishga imkon berdi, ammo har bir sinfning xususiyatlari to'g'risida aniq xulosalar tayyor xulosalardan foydalanmasdan natijalarga erishilgan. Shu nuqtai nazardan, Klaster modelidan foydalanish muayyan qiyinchiliklar bilan bog'liq, biroq boshqa tomondan, Klaster tahlillari natijalaridan boshqa usullar yordamida erisha olmaydigan foydali ma'lumotlar olingan.

ADABIYOTLAR

1. Ходжамкулов У.Н. "Педагогик таълим кластери: Тошкент вилояти таърибаси" Монография. – Т.: Университет, 2020. – 174 б.
2. Мухамедов Ф.И., Ходжамкулов У.Н. "Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф, тасниф" Илмий рисола. – Т.: Университет, 2019. – 92 б.
3. Мухамедов Ф.И., Ходжамкулов У.Н., Тоштемирова С.А. "Педагогик таълим инновацион кластери" Монография. – Т.: Университет, 2020. – 280 б.
4. Буреева Н. Н. Многомерный статистический анализ с использованием ППП «STATISTICA»: Учебное пособие. – Нижний Новгород, 2007 – С. 112.
5. Дубовицкая Т. Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации // Психологическая наука и образование. 2002. – №2. – С. 42 – 45.
6. Савченко. Т. Н. применение методов кластерного анализа для обработки данных психологических исследований // Экспериментальная психология. 2010. – Т.3. – №2. – С.67 – 85.
7. Azimqulov, S.N. (2020). Zamonaviy ta'limni axborotlashtirish tushunchasining nazariy asoslari. Ta'limda zamonaviy ma'lumot texnologiyalaridan foydalanishning yangilik usullari, 4(44), 124-126.
8. Боймуродов А.Х. Умумий ўрта таълим тизимида "Информатика ва ахборот технологиялари" фани кластер модели ахборот манбаларини яратиш.// Замонавий таълим. -Т. 10-сон. 2019. – б. 43-51.
9. Ахенбах Ю.А. Формирование и развитие научно-производственных кластеров в регионе: теория, методология, практика: Автореф. дис. д-ра эконом. наук. – Тамбов, 2012. – 24 с.
10. Захидов Г.Э. Ишлаб чиқаришни кластер усулида ташкил этиш ва бошқариш услубиёти / Монография. - Т.: Фан, 2016, - 160 б.

УДК: 37.013(519.2)(001.8)

Давронбек АЛИМОВ,

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги

Давлат тест маркази бош мутахассиси

E-mail: d.alimov@dtm.uz, davr1978@mail.ru

Мишод ЭРМАМатов,

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги

Давлат тест маркази бош мутахассиси, ф.-м.ф.н.

E-mail: mirshod.ermamatov@gmail.com

Акмал БАРАТОВ,

Давлат тест маркази ҳузуридаги

Илмий-ўқув амалий маркази раҳбари, ф.-м.ф.н.

E-mail: a.baratov@dtm.uz

Акмал СУЛАЙМОНОВ,

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги

Давлат тест маркази бўлим бошлиғи

E-mail: a.sulaymonov@dtm.uz

Давлат тест маркази бўлим бошлиғи, педагогика фанлари номзоди, катта илмий ходим Ураева Э.У. тақризи асосида

ANALYSIS OF THE TEST RESULTS WITHIN CLASSICAL AND ITEM RESPONSE THEORIES: CHINESE LANGUAGE

Abstract

Taking Chinese language as an example, the conclusions are drawn on the basis of analyses of the classical and item response theories, which were carried out for the estimating quality of the test variants.

Key words: test items, test-book, correct answer, distractor, classical test theory, item response theory, reliability, difficulty.

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ТЕСТОВЫХ ИСПЫТАНИЙ НА ОСНОВЕ КЛАССИЧЕСКОЙ И СОВРЕМЕННОЙ ТЕОРИИ ТЕСТОВ: КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

Для определения качества вариантов теста на примере китайского языка в статье приводятся выводы на основе анализа классической и современной теории тестов.

Ключевые слова: элементы теста, книга тестовых заданий, правильный ответ, дистрактор, классическая теория теста, современная теория теста, надежность, трудность задания.

ТЕСТ СИНОВИ НАТИЖАЛАРИНИНГ КЛАССИК ҲАМДА ЗАМОНАВИЙ ТЕСТ НАЗАРИЯСИ АСОСИДА ТАҲЛИЛИ: ХИТОЙ ТИЛИ

Аннотация

Мақолада хитой тили фани мисолида тест вариантлари сифатини аниқлаш учун тест синови натижаларининг классик ҳамда замонавий тест назарияси асосида таҳлил ҳулосалари келтирилган.

Калит сўзлар: тест топшириқлари, тест топшириқлари китоби, тўғри жавоб, муқобил чалғитувчи жавоб, тестнинг классик назарияси, замонавий тест назарияси, ишончлилик, тестнинг қийинлик даражаси.

Кириш. Олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш учун ўтказиладиган тест синовларида фойдаланиладиган тест вариантларининг сифатини аниқлашда тест синови натижаларини тестнинг классик ва замонавий назарияси орқали статистик таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада Давлат тест марказида тест топшириқлари ишлаб чиқилгандан сўнг, улар апробациядан ўтказилади. Апробация тест синови натижалари тестнинг классик ва замонавий назарияси асосида статистик таҳлил қилиниб, тест топшириқларининг сифатини яхшилаш мақсадида экспертларга тавсия берилади. Ўз навбатида экспертлар статистик таҳлил натижасига асосан тест топшириқларини такомиллаштиришади.

Хитой тили мисолида тест вариантлари сифатини аниқлаш учун тест синови натижаларининг классик ҳамда замонавий тест назарияси асосида таҳлил қиламиз. Хитой тили фанидан тест вариантлари аввалдан тасдиқланган тест тавсифи асосида 10 та вариантда шакллантирилган бўлиб, шундан 3 таси тест синовида ишлатилган.

Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили. Маълумки, статистик таҳлил ёрдамида тест ва тест топшириқларининг валидлиги, ишончлиги, дистракторлар таҳлили, ҳар бир тест топшириғининг умумий тест вариантыда ўзини тутиши ва ҳ.к.лар аниқланади. Диагностик, апробацион тест натижалари ёрдамида янги тузилган тест топшириқлари тўлиқ статистик таҳлил қилинади ҳамда нуқсонли тестлар аниқланади ва экспертлар томонидан қайта кўриб чиқилади.

Классик статистик таҳлилда турли тайёргарлик даражасидаги тест топширувчиларнинг алоҳида тест топшириқларини қандай бажарганликларининг баҳолаш имкониятини тўлиқ таъминламайди. Классик тест назариясини қўллашда ўйлашга мажбур қиладиган бир қатор муаммолар бор. Буларнинг асосийси тест хусусиятлари ва қобилият хусусиятларини бир-биридан ажратиб бўлмаслигидир: уларнинг ҳар бири иккинчиси орқали аниқланади.

Таксимотларнинг нормал таксимотлиги Колмагоров-Смирнов [1-2] ёки Шапиро – Уилк [3]

мезонлари билан баҳоланиши мумкин. Бунда нормал тақсимот ноль гипотеза, нормал бўлмаган тақсимот альтернатив гипотеза деб олинади. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, бундай баҳолашда натижалар танланма ўлчовига боғлиқ бўлади. Нормал тақсимотга яқинликни визуаль кўриш учун квантиль-квантиль чизмасини кўриб чиқиш керак бўлади. Эмпирик нукталар тўғри чизикка қанчалик яқин бўлса, тақсимот шунчалик нормал тақсимотга яқин бўлади [4].

Бугунги кунда тест топшириқларининг статистик таҳлили классик статистик усуллар ҳамда замонавий тест назарияси (Item Response Theory, IRT) усуллари ёрдамида амалга оширилмоқда [5]. IRT – турли қийинлик даражасидаги тест топшириқларига тест топширувчиларнинг тўғри жавоб бериш эҳтимоллигини баҳолаш имкониятини берувчи усуллар мажмуасидир. Бу усуллар ёрдамида нуксонли ёки информатив бўлмаган тест топшириқлар аниқланади. Мазкур назария асосчиларидан даниялик математик Георг Раш ҳисобланиб, Раш моделининг қўлланилиши тест топшириғидаги ихтиёрий саволга тест топширувчининг тўғри жавоб бериш эҳтимоллигини аниқлаш имкониятини беради. Раш моделларида “Тавсиф чизиғи” ва “Маълумот функцияси” тушунчалари муҳим ҳисобланади [6]. Тест топшириқларининг “яхши” тайёргарликка эга бўлган тест топширувчини “ёмон” тайёргарликка эга бўлган тест топширувчидан фарқлаш қобилиятининг (дискриминативлик) мажудлиги тавсиф функция ёрдамида аниқланади. “Маълумот функцияси” эса мавжуд тест топшириғига жавоб берувчи тест топширувчининг тайёргарлик даражаси диапазонини аниқлаш имкониятини беради.

Тадқиқот методологияси. Тестология ва педагогик ўлчовларнинг назарий асосларига кўра, ҳар бир ўқув фани бўйича тузилган тест топшириқларининг мазмуни экспертлар текширувидан ўтказилгандан кейинги босқичда синалувчиларнинг репрезентатив (ваколатли) танламасида апробациядан ўтказилиб, натижалар асосида тест хусусиятларининг сифати ташхисланади.

Тест хусусиятларининг сифатини ташхислаш тест топшириқларига қўйилган асосий талабларни ифодаловчи кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Бу ўз навбатида тест баллари аниқлигини ошириш ва натижада топшириқлар тавсифини яхшилашга

хизмат қилади. Шу мақсадда яратилаётган тестлар сифати илмий асослаш жараёнидан ўтказилади. Бу жараён классик ёки замонавий тест назариясида (Item Response Theory, IRT) математик-статистика аппаратида асосланади.

Мутахассислар томонидан бу икки назариянинг амалда ўзаро таъсирда бўлиши ва икки босқичда амалга оширилиши эътироф этилган:

-биринчи босқичда дастлаб тузилган тест топшириқлари экспертизадан сўнг апробациядан ўтказиш натижалари асосида классик назарияга асосланган математик-статистик усуллар билан таҳлил қилинади;

-иккинчи босқичда топшириқларни чуқур таҳлил қилиш жараёнида тест топшириқлари параметрларини ҳолис баҳолаш учун IRT аппаратини жалб этиш зарур.

Статистик таҳлил асосида тест синови балларининг ўртача қиймати, медианаси, модаси, стандарт хатоси, дисперсияси, вариация кенглиги, максимум, минимум қийматлари ва тест синови балларининг тақсимотини, шунингдек, тест топшириқларининг энг муҳим кўрсаткичларидан ишончилиги, валидлиги, дистракторларнинг функцияси, қийинлик даражалари, дискриминативлиги, гомогенлигини аниқлаш, баҳолаш, талқин қилиш баён этилади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар бир тест топшириқларида тўғри жавоб А, В, С, Длар бўйича тенг тақсимланишига эътибор қаратиш лозим. А, В, С ва Д жавоблар ўзаро ўрин алмаштириш қондаси асосида алмашилиб қилиши шарт. Хитой тили фанидан тест топшириқлари тўғри жавобларининг А, В, С ва Д жавобларга тақсимоти 10,7-43,0 фоиз оралиғида бўлди. Ишлаб чиқилган тест топшириқларининг қалғитувчи муқобил жавоблари таҳлил қилинганда улар ўз функциясини яхши бажарганлигини, тест топширувчилар томонидан барча қалғитувчи муқобил жавобларга 5 фоиздан юқори жавоб берган. Агар қалғитувчи муқобил жавобни танлаган фоизи 5 фоиздан кам бўлса, бундай қалғитувчи муқобил жавоблар ўз функциясини бажармаган ҳисобланади [7].

1-жадвалда хитой тили фани 1-3-варианти бўйича олинган статистик таҳлил маълумотлари, яъни тест синови балларининг ўртача қиймати, медианаси, модаси, стандарт оғиши, дисперсияси қийматлари келтирилган.

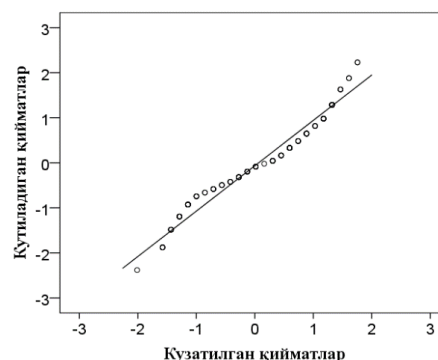
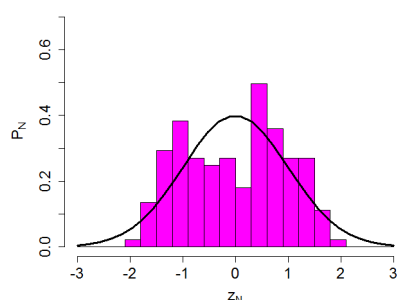
1-жадвал. Хитой тилидан тест синови натижалари

Статистика	1-вариант	2-вариант	3-вариант
Қатнашганлар	148	117	115
Ўтказиб юборилган	0	0	0
Ўртача қиймат	15,89	17,88	17,29
Медиана	16,00	19,00	17,00
Мода	8	22	17
Стандарт оғиш	6,901	6,824	6,114
Дисперсия	47,621	46,572	37,382
Асимметрия (skewness)	-0,019	-0,397	-0,127
Эксцесс (kurtosis)	-1,214	-0,882	-0,850

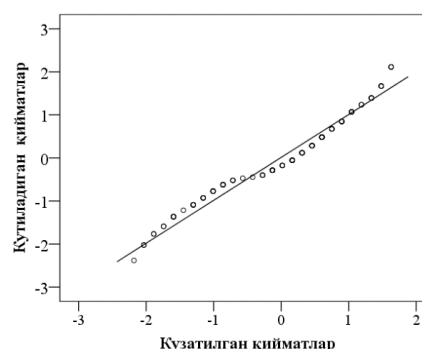
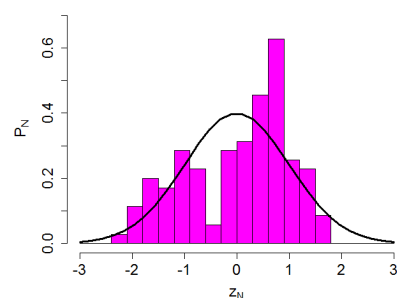
1-расмда тест синови натижаларининг гистограммаси берилган бўлиб, гистограммадан кўриниб турибдики, тест топшириқларининг индивидуал баллари тақсимоти нормал тақсимотдан бироз фарқ қилади, фақатгина 3-вариантда нормал тақсимотга яқинроқ чиққан. 1-3-вариантлар тўғри жавобларининг тақсимоти ўзаро ва стандарт нормал тақсимот билан таққослаш учун

улар ўртача қиймати 0 ва стандарт оғиши 1 бўлган бирликка ($\pm 3\sigma$, $\pm 2\sigma$, $\pm \sigma$) келтирилди. Тақсимот қанчалик нормал тақсимотга яқинлигини кўрсатиш учун тақсимотнинг асимметрияси (skewness) ва эксцесси (kurtosis) ҳисобланди. Бу катталиклар қийматлари вариантлар асосан ўрта қийинликдаги тест топшириқларидан тузилганлигини билдиради.

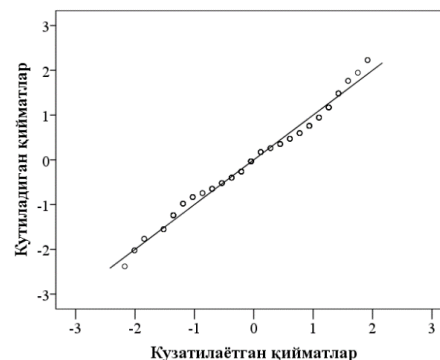
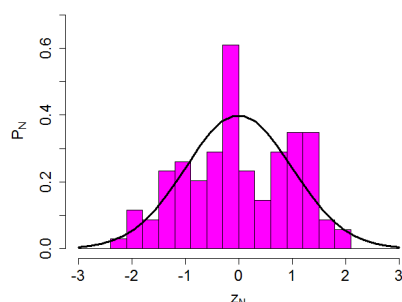
a)

b)

c)

1-расм. Тест синови натижалари гистограммасини стандарт нормал тақсимот билан таққосламаси; а) 1-вариант, б) 2-вариант, с) 3-вариант

Манфий эксцесс тақсимот нормал тақсимотга нисбатан текисроклигини билдиради, яъни тақсимот максимуми пастроқ ва тақсимот чизигининг охирилари (думлари) кискароқ бўлади.

2-жадвал. Колмагоров-Смирнов ва Шапиро-Уилк мезонлари

Мезон	1-вариант	2-вариант	3-вариант
Колмагоров-Смирнов	0.001	0.000	0.089
Шапиро-Уилк	0.000	0.000	0.024

Умуман, тақсимотлар нормал тақсимотлиги Колмагоров-Смирнов ёки Шапиро – Уилк мезонлари билан баҳолашни мумкин. Бунда нормал тақсимот ноль гипотеза, нормал бўлмаган тақсимот альтернатив гипотеза деб олинади. Жадвалдан кўринишича Колмагоров-Смирнов мезони бўйича аҳамиятлик коэффициенти 0,05 деб олинганда 1 ва 2-вариантларда баллар тақсимоти нормал эмас, 3-вариантда баллар тақсимотини нормал деб ҳисоблаш мумкин. Шапиро-Уилк мезони бўйича аҳамиятлик коэффициенти 0,01 деб олингандагина фақат 3-вариантда баллар тақсимотини нормал деб ҳисоблаш мумкин. Шунинг таъкидлаб ўтиш жоизки, бундай баҳолашда натижалар танланма ўлчовига боғлиқ бўлади.

Нормал тақсимотга яқинликни визуаль кўриш учун квантиль-квантиль чизмасини кўриб чиқиш мумкин. Эмпирик нуқталар тўғри чизикқа қанчалик яқин бўлса, тақсимот шунчалик нормал тақсимотга яқин бўлади. 1-расмнинг ўнг томонида берилган расмлардан 3 та тест вариантнинг квантиль-квантиль чизиклари келтирилган бўлиб, расмлардан юқорида 2-жадвалда келтирилган Колмагоров-Смирнов ва Шапиро-Уилк мезонларининг тасдиғини кўриш мумкин.

Хитой тили фани вариантлари тест топшириқларининг классик назария бўйича ишончлик коэффициенти Кронбах альфаси 4-жадвалда келтирилган. Унга кўра, Кронбах альфаси барча вариантларда деярли бир хил

чикқан. Тестнинг классик назариясига кўра алфанинг киймати 0,8 га тенг ва ундан юқорилиги ушбу тест

вариантларининг ишончилиги яхшилигини кўрсатади.

3-жадвал. Тест вариантларининг Кронбах альфа коэффициентлари

Т/р	Вариант	Кронбах альфа коэффициенти
1.	1-вариант	0,887
2.	2-вариант	0,891
3.	3-вариант	0,860

Тест топшириқларига қўйиладиган асосий талаблардан яна бири топшириқнинг кийинлиги бўлиб, топшириқнинг кийинлиги кўрсаткичини аниқлаш усуллари билан бири топшириқнинг тўғри жавоблар салмоғини аниқлашдан иборат. Тест топширувчилар томонидан тест топшириғига берилган тўғри жавоблар салмоғи қанча юқори бўлса, топшириқ шунча осон, аксинча, берилган тўғри жавоблар салмоғи қанча кам бўлса, топшириқ шунча кийин бўлади. Бисериал корелляция коэффициентларини ҳисоблаш орқали, яъни коэффициент агар 0,1 ва 0,25 орасида бўлса, тест топшириғини “қайта кўриб

чиқиш зарур”, 0,25 – 0,5 оралиғида “қониқарли” ва 0,5 дан катта бўлса, “яхши” эканлиги тўғрисида хулоса қилиниши мумкин.

4-жадвалда хитой тили 1-вариант тест топшириқларининг бисериал корелляция коэффициентларини мисол тариқасида келтирамиз. Жадвалдан фақат 12-тест топшириғининг бисериал коэффициенти манфий, 2-4-, 7-, 16-, 17-, 19-, 20-, 22-25-, 27-30-тест топшириқларининг бисериал коэффициенти 0,5 дан катта, қолганлари 0,25 ва 0,5 оралиғида эканлигини кўриш мумкин.

4-жадвал. Бисериал корелляция коэффициентлари

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0,305	0,549	0,513	0,504	0,321	0,321	0,704	0,337	0,449	0,406
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
0,524	-0,027	0,278	0,324	0,408	0,524	0,513	0,329	0,597	0,536
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
0,458	0,630	0,617	0,686	0,596	0,428	0,594	0,747	0,724	0,551

5-жадвалда хитой тили фани учун Раш модели [6] бўйича аниқланган кийинлик даражалари келтирилган. Бу ерда Т/р – вариантдаги тест топшириғининг тартиб рақами, b-кийинлик даражаси, $P(x=1|z=0)$ – ўртача

қобилиятли синалувчининг i-элементга (тест топшириғига) тўғри жавоб бериш эҳтимолиги. Бу ерда x – тасодифий ўзгарувчи бўлиб 0 ёки 1 кийматни қабул қилади, z – қобилият ўзгарувчиси.

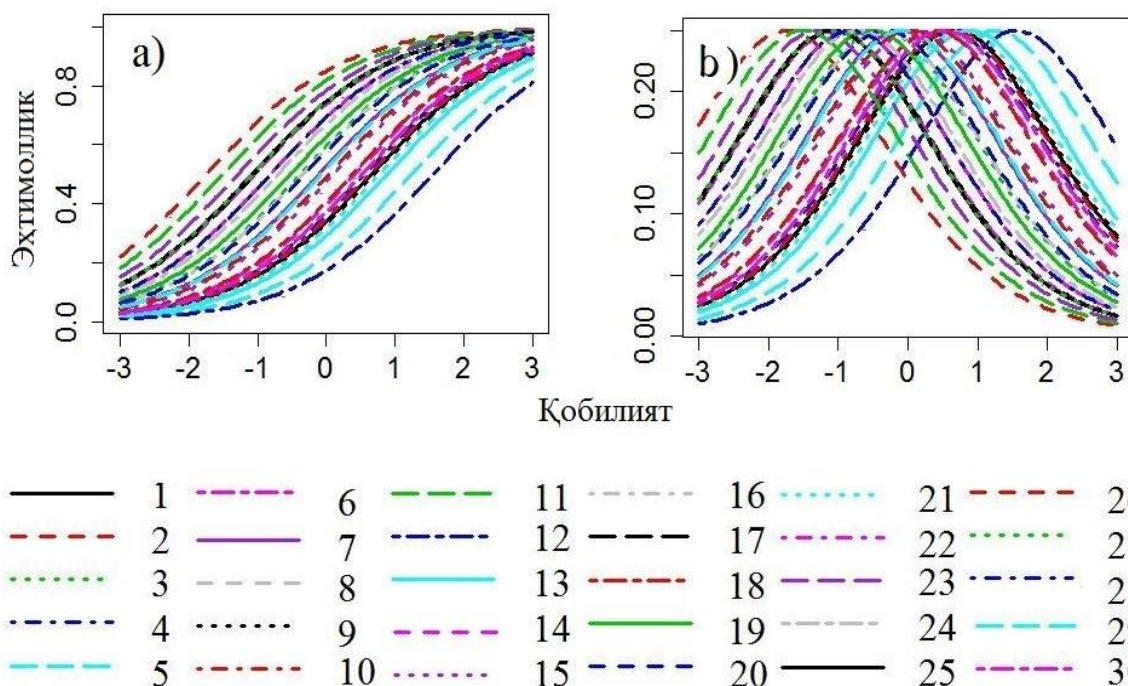
5-жадвал. Тест топшириқларининг Раш модели бўйича аниқланган кийинлик даражалари

1-вариант			2-вариант			3-вариант		
Т/р	b	$P(x=1 z=0)$	Т/р	b	$P(x=1 z=0)$	Т/р	b	$P(x=1 z=0)$
2	-1,744	0,85	19	-1,758	0,85	28	-2,353	0,91
11	-1,505	0,82	2	-1,694	0,84	22	-2,266	0,91
23	-1,286	0,78	20	-1,570	0,83	25	-2,182	0,90
25	-1,082	0,75	16	-1,570	0,83	29	-1,879	0,87
27	-1,082	0,75	21	-1,570	0,83	23	-1,811	0,86
22	-1,042	0,74	22	-1,510	0,82	30	-1,558	0,83
17	-1,042	0,74	17	-1,338	0,79	26	-1,274	0,78
28	-0,813	0,69	3	-1,229	0,77	20	-1,117	0,75
6	-0,813	0,69	25	-1,176	0,76	24	-1,066	0,74
24	-0,703	0,67	8	-1,123	0,75	15	-1,017	0,73
8	-0,523	0,63	30	-1,072	0,74	16	-0,967	0,72
19	-0,523	0,63	28	-1,021	0,74	21	-0,871	0,70
3	-0,383	0,59	23	-0,921	0,72	3	-0,638	0,65
16	-0,348	0,59	24	-0,921	0,72	18	-0,503	0,62
20	-0,313	0,58	29	-0,776	0,68	27	-0,503	0,62
7	-0,106	0,53	11	-0,776	0,68	11	-0,371	0,59
29	-0,072	0,52	13	-0,543	0,63	14	-0,154	0,54
26	0,031	0,49	27	-0,543	0,63	6	-0,068	0,52
15	0,100	0,48	4	-0,407	0,60	13	0,019	0,50
18	0,377	0,41	26	-0,273	0,57	5	0,062	0,48
14	0,412	0,40	10	-0,009	0,50	4	0,105	0,47

30	0,518	0,37	6	0,034	0,49	9	0,148	0,46
4	0,553	0,37	9	0,253	0,44	17	0,498	0,38
10	0,625	0,35	7	0,297	0,43	1	0,543	0,37
1	0,661	0,34	5	0,474	0,38	12	0,633	0,35
9	0,698	0,33	18	0,655	0,34	19	0,772	0,32
21	0,771	0,32	14	0,655	0,34	7	0,772	0,32
13	0,884	0,29	12	0,888	0,29	2	0,772	0,32
5	1,242	0,22	15	0,985	0,27	10	1,115	0,25
12	1,551	0,17	1	1,888	0,13	8	1,883	0,13

Раш модели бўйича тест топшириқларининг қийинлигини шартли равишда 3 хил қийинлик даражасига бўлиш мумкин: аниқланган қийинлик даражаси -1 дан 1 гача бўлса, у ҳолда тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинлик, 1 дан 3 гача бўлса, ўртача қийинликдан юқори, -3 дан -1 гача бўлса, ўртача қийинликдан паст деб ҳисоблаш мумкин, лекин бу моделда қийинлик даражаси узлуксиз қийматлар қабул қилишини унутмаслик зарур. Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, хитой тили фанидан ишлаб чиқилган тест топшириқларининг 1-вариантидаги 21 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинликда, 7

та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинликдан паст ҳамда 2 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртачадан юқори. 2-вариантдаги 17 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинликда, 12 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинликдан паст ҳамда фақатгина 1 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртачадан юқори. 3-вариантдаги 18 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинликда, 10 та тест топшириғининг қийинлик даражаси ўртача қийинликдан паст ҳамда 2 та тест топшириғининг қийинлик даражаси юқори.

2-расм. Элемент тавсифи ва маълумот чизиклари

2-расмда хитой тили фани 1-варианти учун элемент тавсифи чизиклари ва маълумот чизикларининг ўзаро жойлашуви акс этган. 5-жадвал ҳамда 2-расмдан хитой тили фани 1-вариантида Раш модели бўйича 12-тест топшириғи энг қийин ва 2-тест топшириғи эса энг осон эканлигини кўриш мумкин. Бу расмдан шу нарса кўриниб турибдики, ҳар хил қобилиятли тест топширувчиларнинг қобилиятини баҳолаш учун тест вариантыда албатта ҳар хил қийинликдаги тест топшириқлари бўлиши шарт.

3-расмда тест маълумоти чизиклари келтирилган: узлуксиз чизик 1-вариантга, узун-узук чизик 2-вариантга ва қиска узук чизик эса 3-вариантга тўғри келади. Расмдан учала тестнинг қобилият бўйича маълумот тақсимоти бир-биридан кам фарқ қилади. 5-жадвалдаги ўртача қобилиятлиларнинг маълум элементга жавоб бериш эҳтимолларини солиштириб ҳам шундай хулоса қилиш

мумкин. Тест учун умумий маълумот миқдорини 30 га тенг деб олинса, 1-, 2- ва 3-вариантлар учун (0:3) қобилият оралиғидаги маълумот миқдори мос равишда 12,31 (41,03 фоиз), 10,28 (34,27 фоиз) ва 10,94 (36,47 фоиз), (-3:0) қобилият оралиғидаги маълумот миқдори эса мос равишда 13,91 (46,39 фоиз), 15,39 (51,32 фоиз) ва 14,44 (48,14 фоиз).

Хулоса ва тақлифлар. Замонавий тест назарияси билан олинган элемент ва тест тавсифи чизиклари ҳамда элемент ва тест маълумот чизиклари тест тавсилотлари асосида шакллантирилган тест вариантларининг параллеллигини таъминлаш учун муҳим омил эканлигини кўрсатди. Ўртача қийинликдаги тест топшириқлари салмоғини ошириш орқали тест топширувчилар билиминини янада аниқроқ баҳолаш мумкинлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилинди.

АДАБИЁТЛАР

1. Kolmogoroff A.N. Sulla determinazione empirica di una legge di distribuzione // Giornale dell' Istituto Italiano degli Attuari. 1933. – Vol. 4. – № 1. – P. 83-91.
2. Lilliefors H.W. On the Kolmogorov-Smirnov test for normality with mean and variance unknown // J. Am. Statist. Assoc., 1967. V.62. – P.399-402.
3. Shapiro S. S., Wilk M. B. An analysis of variance test for normality. — Biometrika, 1965, 52, №3 — p. 591-611.
4. Rasch G. (1960), Probabilistic models for some intelligence and attainment tests, Copenhagen, Danish Institute for Educational research.
5. Hambleton, R. K., and Jones, R. W. (1993). Comparison of Classical Test Theory and Item Response Theory and their Applications to Test Development. Educational Measurement: Issues and Practice, 12(3), 38-47.
6. Ivailo Partchev (2004), A visual guide to item response theory, Friedrich-Schiller-Universitat Jena.
7. Marie Tarrant, James Ware and Ahmed M. Mohammed. An assessment of functioning and non-functioning distractors in multiple-choice questions: a descriptive analysis. BMC Medical Education 2009. 1-8 pages.

УДК: 372.217

Зулфия АЛИМОВА,
Тошкент давлат педагогика университети
Шаҳрисабз филиали катта ўқитувчиси
E-mail zulfiya.alimova.68@bk.ru

ТДПУ доценти, п.ф.н., Адилова С.А. тақризи асосида

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE METHODS AND LOGICAL GAMES IN PREPARING CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION

Abstract

In order to strengthen the material and technical base of the preschool education system, to provide qualified teachers, to introduce modern pedagogical technologies in the educational process, to improve the quality of education in preschool education, to increase the coverage of children is extremely important as it focuses on expanding the public and private sector. Establishes the procedure for introducing state standards of preschool education and monitoring compliance with its requirements.

Keys words: preschool education, child, state, non-state, decision, decree, manual, method, interactive method, state standard, department, staff, technical base, quality, need.

ВАЖНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ И ЛОГИЧЕСКИХ ИГР В ПОДГОТОВКЕ ДЕТЕЙ К ШКОЛЬНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

В целях укрепления материально-технической базы системы дошкольного образования, обеспечения квалифицированных педагогов, внедрения современных педагогических технологий в образовательный процесс, повышения качества обучения в дошкольном образовании, увеличения охвата детей чрезвычайно важно, так как он ориентирован на расширение государственного и частного секторов. Устанавливает порядок введения государственных стандартов дошкольного образования и контроля за соблюдением его требований.

Ключевые слова: дошкольное образование, детское, государственное, негосударственное, решение, постановление, пособие, методика, интерактивный метод, Госстандарт, отдел, кадры, техническая база, качество, потребность.

БОЛАЛАРНИ МАКТАБ ТАЪЛИМИГА ТАЙЁРЛАШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАР ВА МАНТИҚИЙ ЎЙИНЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мактабгача таълим тизимининг моддий-техника базасини кучайтириш, малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик технологияларни татбиқ этиш, мактабгача таълим ташкилотларида таълим сифатини яхшилаш, бола қамровини ошириш мақсадида мактабгача таълимнинг давлат ва нодавлат тармоғини кенгайтиришга қаратилганлиги билан ғоятда аҳамиятлидир. Мактабгача таълим ва тарбиянинг давлат стандартларини жорий этиш ҳамда унинг талабларига риоя этилишини назорат қилиш тартибини белгилайди.

Калит сўзлар: мактабгача таълим, бола, давлат, нодавлат, қарор, фармон, қўлланма, метод, интерфаол усул, давлат стандарти, бўлим, ходим, техник база, сифат, эҳтиёж.

Кирриш. Жамият тараққиётининг барча босқичларида инсон қалбини кичиклигидан бошлаб яхшилик, олийжаноблик, инсонпарварлик, одамгарчилик, ақл-идроқли бўлиш, одоб-ахлоқлилиқ, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, ҳалоллик, поклик, сўзамоллик, хушсўзлилиқ, илмли бўлиш каби хислатлар билан бойитиш инсон камолотининг меъёри бўлиб келган. Чунки комил инсоннинг маънавияти юксак бўлади. Юксак маънавиятга эга бўлган киши эса ўз халқининг тарихи, урф-одати, қадрияти ҳамда анъаналари, маданиятини чуқур билади ва унга риоя қилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 30 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ бу соҳада янги тизим яратилди. Ушбу тизим олдида мактабгача таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, мактабгача таълим муассасалари давлат ва нодавлат тармоғини кенгайтириш

ҳамда моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, уларни малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, мактабгача таълим муассасаларига болаларни қамраб олишни кескин ошириш, таълим-тарбия жараёнига замонавий таълим дастурлари ва технологияларини татбиқ этиш орқали болаларни ҳар томонлама интеллектуал, маънавий-эстетик, жисмоний ривожлантириш, уларни мактабга тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш вазифалари қўйилди. Мактабгача ёшдаги болаларга таълим беришда компетенциявий ёндашув ўсиб бораётган бола шахсини ҳаётга тайёрлаш, унда ҳаётини муҳим масалаларни ҳал қилиш учун зарур бўлган ахлоқий меъёр ва қадриятларни ўзлаштириш, бошқа инсонлар билан мулоқот қилиш, унда “мен” образини қуриш билан боғлиқ бўлган фаолият усуллари шакллантиришга тайёргарликни кўзда тутди.

Тадқиқот методологияси. Бошланғич муҳим компетенциялар боланинг фаолият ва ахлоқ субъекти сифатида яхлит ривожланишини талаб этади. Ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш фаол иш жараёнида юз беради. Фаоллик болага ҳос хусусиятдир. Тарбия жараёнида фаоллик асосида фаолиятнинг ҳар хил турлари шаклланади. Улардан асосийлари: муносабатда бўлиш

фаолияти, билиш, буюмлар билан бўладиган фаолият, ўйин, оддий меҳнат ва ўқув фаолиятларидир. Таълим-тарбия орқали амалга ошириладиган фаолиятларни мактабгача ёшдаги болалар бирданига ўзлаштириб олмайдилар, аксинча уларни тарбиячи раҳбарлигида секин-аста эгаллаб борадилар [2].

Коммуникатив компетенция – мулоқот воситаларидан турли вазиятларда фойдалана билиш.

Ўйин компетенцияси – боланинг ўйин жараёни ва уни ташкил қилишда тажриба, билим ва кўникмалардан ижодий фойдаланиши. Ўқув-тарбиявий жараён учун асос ҳисобланади.

Ижтимоий компетенция – ҳаётий вазиятларда катталар ва тенгдошлар билан мулоқотда ахлоқ қоидалари ва меъёрларига риоя қилган ҳолда ўзини тута олиш маҳорати.

Билиш компетенцияси – атрофдаги оламни онгли равишда идрок қилиш ва олинган билим, кўникма, малака ва қадриятлардан ўқув ва амалий вазифаларни ҳал қилиш учун фойдаланиш.

Боланинг ривожланиш соҳалари компетенциялари [2]

Боланинг компетенциялари бола ривожининг қуйидаги соҳаларида белгиланади:

- жисмоний ривожланиш ва соғлом турмуш тарзининг шаклланиши;
- ижтимоий-ҳиссий ривожланиш;
- нутқ, мулоқот, ўқиш ва ёзиш малакалари;
- билиш жараёнининг ривожланиши;
- ижодий ривожланиш.

Мактабгача таълимнинг сифат ва самарадорлигига эришишда болаларнинг кундалик фаолиятини мазмунли ва қизиқарли ташкил этиш, бўш вақтлардан унумли фойдаланиш, қобилиятларини аниқлаш ва шунга қараб жараёнга ижодий ёндашиш, болалар учун ўтказилган машғулотлар ва манбаларни болалар ва жамият эҳтиёжларига жавоб берадиган ҳолатга келтириш мақсадида рационал ва тизимли таҳлил қилишни кўзда тутади.

Жисмоний ривожланиш бўйича ўсиши, вазнининг кучини ортиши, сезги аъзоларининг мукамаллашуви, ҳаракатларни тўғри бошқара билиш билан боғлиқдир. Рухий ривожланишда эса бола шахсидаги психологик сифатлар ва белгиларнинг шаклланиши, эмоционал иродавий, билиш жараёнида муҳим ўзгаришлар рўй беради. Боланинг ижтимоий ривожланиши у ижтимоий ҳаётда қатнаша бошлаганда унинг ҳулқида теварак-атрофга бўлган муносабатида намоён бўлади. Тарбия жараёнидаги фаоллик асосида фаолиятнинг ҳар-хил турлари шаклланади. Улардан асосийлари: муносабатда бўлиш фаолияти, билиш, буюмлар билан бўладиган фаолият, ўйин, оддий меҳнат ва ўқув фаолиятларидир. Энг асосийси, болани ўйин тарзида ривожлантириш керак. Дарс қилгандек, уни мажбурлаб ривожлантириш ижобий натижага олиб келмайди. Мактабгача ёшдаги бола ҳар томонлама ривожлана олса, кейинчалик ютуқларга эришиши осон бўлади [4].

Таҳлил ва натижалар. Шуни инобатга олган ҳолда тарбиячилар вазифаси болалар учун қизиқарли бўлган ва уларнинг ижодида кенг эркинлик берадиган таълим имкониятларини таъминлашдан иборат бўлиб қолади. Боланинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш учун мактабгача таълим ташкилотининг ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликдаги ишлари ҳам муҳим саналади. Булар қуйидагиларда ўз аксини топади:

- ота-оналарнинг мактабгача таълим ташкилоти борасидаги фикрларини ҳисобга олиш;
- илк ривожланиш масалаларида ота-оналарга билим бериш;
- ота-оналарни ўқув-тарбиявий жараёнга фаол қатнашишга жалб этиш;
- ота-оналарнинг ташкилот ҳаётида иштирок этиш борасидаги ташаббусларини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Мактабгача таълим ташкилотининг оила билан ишлаш тизимида аниқ мақсад мазмун бўлиши лозим. Ота-оналар билан ҳамкорлик борасида аввало эришилган ютуқ ва тажрибаларнинг натижаларини таҳлил қилиб, боланинг ижобий томонларини кўрсатиб, кейин аста-секинлик билан уларнинг ҳулқ-атворидаги салбий ҳолатларни бартараф этишга, теварак-атрофга қизиқишларини ошириб боришга астойдил ҳаракат қилиш лозимлигини уқтириш керак.

Хўш, мактабгача таълим ёшидаги боланинг тайёргарлиги қандай бўлиши керак? деган муҳим савол юзага келади.

Болаларни мактабга муваффақиятли ўқиши учун уларни фанлар бўйича мазмунли тайёргарлиги муҳим эмас. Чунки уни болага ҳаддан зиёд юклатиш ўқинишга бўлган хоҳишни сусайишига олиб келади. Асосийси, уни психологик жиҳатдан мактабга тайёргарлиги, билишга қизиқиши, ўзини назорат қила олиш малакаларини, коммуникатив ва ижодий қобилиятларини, нутқини, хотирасини, диққатини, тафаккурини ривожланишининг маълум даражасини шакллантириш лозимдир.

Кўриб турибмизки, болаларни мактабга тайёрлаш катта ёки тайёрлов гуруҳларида эмас, балки унинг мактабгача таълим ташкилотига келган қуниданок бошланиши лозим. Агар аниқроқ айтиладиган бўлсак, уни олдинроқ бошлаш ўта муҳимдир. Чунки боланинг диққати, қизиқувчан ва баъзи бир топшириқларни мустақил қилиши қийин бўлганидек, уни қисқа муддат ичида биргаликда қандайдир вазифаларни ечишга, келишишга ўргатиш ҳам мушкул бир вазифадир. Бу борада мактабгача таълим ташкилоти тарбиячисининг саводхонлиги муҳим саналади.

Бола тарбиясида оиланинг ўрни бекиёс. Оила болага қаттиқ таъсир кўрсатади, уни атрофдаги ҳаётга мослайди. Жамиятда эса тарбия фақат ота-онанинг шахсий ишигина бўлиб қолмасдан, балки уларнинг ижтимоий бурчи ҳамдир. Бола билимни ўз хоҳиши билан ўзлаштириши керак. Агар истамаётган бўлса, демак, ота-она уни қизиқтириш йўллари топа олмайпти. Шунинг учун ота-оналар боланинг ривожланиши учун айнан унинг кичиклигидан шароит яратиб, атроф-муҳитни янада қизиқарли қилиб кўрсатишлари керак. Бу борада МТТ ота-оналарга яқиндан кўмакчи бўлади. Ота-оналарни ташкилий ишларга жалб этиш масалан, юмшоқ ўйинчоқ тайёрлаш, сув ва қум билан ўйнаши учун ўйинчоқлар ясаш, майдончаларни кўкаламзорлаштириш учун жиҳозлар тайёрлаш муҳим тадбирлардандир. Бундай танловлар тарбиячининг йиллик иш режасида ўз аксини топган бўлиши керак. Танлов шартларини умумий ота-оналар йиғилишларида муҳокама қилиш ва маъқуллаб олиш лозим бўлади. Фаол иштирокчи ота-оналарга ташаккурнома эълон қилиш, бу борада буви-ю, боболарнинг ҳам маслаҳатларига қулоқ тутмоқ лозим [6].

Ота-оналарни мактабгача таълимга жалб этиш мақсадида турли хил тўғарақлар, тадбирлар, давра суҳбатлари, савол-жавоб кечалари, гуруҳий ва умумий ота-оналар йиғилишлари, очиқ эшиклар кунини ташкил этиш диққатга сазовор ҳолатлардир.

“Болани қандай севиш керак?”, “Бола ҳаётида китоб”, “Бугун биз нима билан шуғулландик?”, “Ота-оналар бурчаги”, “Маслаҳат ва тавсиялар”, Кўчма папкалар ва бошқалар” шулар жумласидандир. Бундан ташқари руҳшунослар томонидан ташкил этилган тестларга мурожаат этиш ҳам фойдадан ҳоли эмас. Масалан, “Биз қандай ота-онамиз?”. (Тест) “Фарзандимизнинг ниҳоятда қизиқувчанлиги”. (Тест).

Болаларни мактаб таълимига тайёрлашда мантикий ўйинларнинг аҳамияти муҳим саналади. Булардан “Тез жавоб топ”, “Касбларни ўрганамиз”, “Фигуралар нимага ўхшайди?”, “Ортиқча сўзни топ”, “Кимнинг думи узунроқ”, “Дарахт ва тарвуз” ва бошқалардир.

Ортиқча сўзни топ

Мақсад: болаларни мантикий фикрлашга ўргатиш, уларда таҳлил қилиш қобилиятини ривожлантириш. Тарбиячи олдиндан тайёрлаб қўйган сўзларини айтади, тарбияланувчилар эса қайси сўз нима учун ортиқчалигини изоҳлаб беришлари керак бўлади. Қошиқ, тарелька, қалам, совун, тиш чўткаси, олма, ёз, соат, дақиқа, қўйлак, конфет, шим, қулупнай, пуфак, малина.

Касбларни ўрганамиз

Мақсад: болаларда касбларга нисбатан қизиқиш уйғотиш, ҳар бир касб ҳақида тушунча бериш. Бола саволни тинглайди, тарбиячи ўша саволни ўқиб эшиттиради. Тарбияланувчи саволга бир дақиқа ичида жавоб бериши керак.

Таомни ким тайёрлайди?
Ким уй қуради?
Ким шеър ёзади?
Ким болаларни даволайди?
Ким машина ҳайдайди?
Ким кийим тикади?
Ким сурат чизади? [6.136.].

Хулоса ва таклифлар. Тарбиячилар бу каби ўйинларни слайдлар орқали мултимедия воситаларидан фойдаланиб ташкил этсалар болаларга ҳамда ота-оналарга жуда қизиқарли ҳамда улар учун ўзлаштириш осон бўлади. Шуни таъкидлаш лозимки тарбиячи ривожлан-маса, мактабгача таълим ривожланмайди. Тарбиячининг ривожланиши эса, ўз устида тинимсиз изланиши, таълим-тарбия жараёнида уйғунлаштирган ҳолда янгиликлар ярата олиши, халқ педагогикасини чуқур билиши билан хориж педагогикаси янгиликларини ўзлаштириб, улар воситасида ўз фаолиятини бойитиб бориши ва амалиётда татбиқ эта бориши билан аҳамиятлидир. Мактабгача таълим бошланғич таълимининг муҳим пойдевори саналади. Пойдевор мустаҳкам бўлса иморат узоқ йиллар қад кўтариб туради. Шундай экан келажакимиз давомчиси бўлган ёш авлодни ҳар томонлама комил инсон қилиб, таълим-тарбия бериш бугунги кун педагогининг олдида турган долзарб вазифалардан бири эканлигини англамоғимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 сентябрдаги ПҚ-3305-сон “Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори.
2. Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болаларга қўйиладиган “Давлат талаблари”. 2018/3/07
3. “Илк қадам” Давлат ўқув дастури. 2018 йил 7 июль.
4. Хасанова Т. Мактабгача педагогика ўқув қўлланма. Т.: 2007.
5. Мактабгача таълим муассасаларида қисқа муддатли гуруҳлар фаолиятини ташкил этишда тарбиячиларни тайёрлаш бўйича тренинг модули. Т.: 2017.
6. Эрхонова Н., Рўзиева З. Тарбиячи китоби. Т.: 2019.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017-йил 9-сентябрдаги ПҚ-3261-сонли қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси “Мактабгача таълим-тарбия қонуни” 2019-йил 16- декабр ЎРҚ-595-сонли.
9. “2017-2021-йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2016-йил 30-декабр.
10. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис Мурожаатномаси” 2020-йил.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат мактабгача таълим ташкилотларида соғлом овқатлантириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 626-сонли қарори.
12. Мактабгача таълим Вазирлигининг Мактабгача таълим ташкилотлари педагогларининг иш ҳужжатларини юритиш тўғрисида”ги 155-сонли буйруғи.

УДК:77.041.6:71.1(575.1)

Феруза АТАХАНОВА,
Миллий рассомлик ва дизайн институти доценти
E-mail:167216@mail.ru

Миллий рассомлик ва дизайн институти тарих фанлари доктори Д.Қурбонова тақризи асосида

ДИЗАЙНЕРЛАР ИЖОДИДА АНЪАНАВИЙ ЎЗБЕК ЛИБОСИНИ МИЛЛИЙ МАДАНИЯТ КЕСИМИДА ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада дизайнерлар ижодида анъанавий либоснинг миллий маданият кесимида тадқиқ қилиш муҳимлиги ҳақида сўз боради. Анъанавий ўзбек либосини ўрганиш бўйича манбаларнинг қисқача таҳлили келтирилган. Бу таҳлил асосида ўзбек миллий либосининг миллий маданиятдаги моҳияти ёритилган.

Калит сўзлар: маданият, миллий анъанавий либос, дизайнер ижоди, маънавий қадрият, утилитарлик, эстетика, семиотик жиҳат.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ТРАДИЦИОННОГО УЗБЕКСКОГО КОСТЮМА В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ДЛЯ ТВОРЧЕСТВА ДИЗАЙНЕРОВ

Аннотация

В статье обсуждается важность исследования традиционной одежды в национально-культурном контексте в творчестве дизайнеров. Дан краткий анализ источников по изучению традиционной узбекской одежды. На основе этого анализа подчеркивается значение узбекской национальной одежды в национальной культуре.

Ключевые слова: культура, национальная традиционная одежда, дизайнерское творчество, духовная ценность, утилитарность, эстетика, семиотический аспект.

THE IMPORTANCE OF STUDYING TRADITIONAL UZBEK CLOTHING IN THE CONTEXT OF NATIONAL CULTURE IN THE CREATIVITY OF DESIGNERS

Abstract

The article discusses the importance of studying traditional clothing in a national and cultural context in the work of designers. A brief analysis of sources for the study of traditional Uzbek clothing is given. On the basis of this analysis, the importance of the Uzbek national dress in the national culture is emphasized.

Keywords: culture, national traditional clothing, design creativity, spiritual value, utilitarianism, aesthetics, semiotic aspect.

Кириш. Миллий маданиятда ўзининг барқарор аҳамиятига эга анъанавий либос бугунги кунда санъат-шунослар, тарихчилар учун тадқиқотлар ўтказиш соҳаси, дизайнерлар, кино ва театр рассомлари, заргарлар ҳамда турли касб эгалари учун эса ижодий манба бўлиб келмоқда. Бугунги кунда намойиш этилаётган миллий йўналишдаги замонавий либос намуналарининг илк таҳлили ҳаддан зиёд услублаштирилган, ҳақиқий намуналардан четга жуда-ям оғишган ёки тўлалигича музей экспонатларидан нусха кўчирувчи моделлар ишланмалари билан боғлиқ муаммолар мавжуд эканлигини намён қилди. Бу эса ўз ижодида анъанавий либос элементини қўллашдан аввал ҳамда уни ижодий талқин этиш даврида айрим дизайнерлар томонидан манбалар мукамал ўрганилмаган ва анъанавий либос моҳияти чуқур тадқиқ этилмаган деган тахминни келтириб чиқаради. Ваҳоланки, ҳар бир ижодий жараён, ҳар бир ижод намунаси нафақат фантазия ва ижодий интуицияга, балки таҳлил ва тадқиқотларга асослангандагина ўзига хос ва ўринли бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шу кунгача ўзбек анъанавий либоси, унинг тарихи, шакллари, рамзлари, ривожланиши ва трансформациясини ўрганишга доир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Ўрганилган масалаларнинг тузилиши, таркиби ва моҳиятига қўра мазкур тадқиқот, тарихий манбалар ва илмий адабиётларни бир неча даврга ажратиш мумкин: 1) XIX аср охири ва XX аср бошларига оид манбалар; 2) собиқ Совет Иттифоқи даврида ўтказилган тадқиқотларга тегишли

манбалар; 3) Ўзбекистон мустақиллиги даврида тайёрланган ва чоп этилган тадқиқотлар.

XIX аср охири ва XX аср бошларига оид адабиётлар, асосан, Россия мустамлақаси даври билан боғлиқ маълумотлар ва фотоҳужжатлар бўлиб, булар асосан мустамлақачилик сиёсати билан боғлиқ сафарлар бўйича ҳисоботлар бўлган. Бу даврдаги манбаларнинг яна бири сифатида Гюго Краффт ва Поль Надарларнинг чоп этилган фотоальбомларидаги фотоҳужжатлар, Макс Тилькенинг альбомида келтирилган эскизларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Иккинчи гуруҳга қирувчи илмий-тадқиқот ишлари коммунистик мафкура ҳукумронлиги даврида амалга оширилгани туфайли ўрганилаётган анъанавий либосни ўрганиш масаласини таҳлил қилишда муаллифлар совет даври мафкураси нуктаи-назаридан туриб ёндашганларини таъкидлаш лозим. Мустақилликкача бўлган собиқ совет даврида ўзбекистон анъанавий кийимини маданияти ва либосларига нисбатан “илғор русча” ёки “прогрессив советча” кийимини тарзига ҳайрихоҳлик билдириб ёндашилган. Булар қаторига О. Сухарева, М.Бикжанова, К.Задыхина, М.Сазонова, Т.Абдуллаев, С.Ҳасанова, Д.Фахреддинова, С.Махкамваларнинг тадқиқот ишларини қиритиш мумкин.

Учинчи гуруҳдаги манбаларни мустақиллик йиллари давридаги мавзуга оид ишлар туркуми ташкил этади. Мустақиллик йилларига келиб ўзбек халқининг моддий ва номоддий маданиятини ўрганишга эътибор кучайди. Бунинг натижасида ўзбек анъанавий кийим-кечакларини, анъанавий амалий безак санъатини ўрганиш масаласига

хам аҳамият қаратилди. Сўнгги йилларда ўрганилаётган мавзу доирасида қатор илмий тадқиқотлар ва монографиялар яратилди. Мазкур тадқиқотимиз учун фойдали бўлган анъанавий либосни ва унинг компонентларни тадқиқот этувчи манбаларни моҳиятига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1) этнографик, фалсафий ва тарихий нуктаи назардан ёндашилган илмий ишлар; 2) санъатшунослик нуктаи назаридан бажарилган ишланмалар; 3) мавзуга доир материалларни акс эттирувчи каталоглар. Мазкур гуруҳларга ҳам ўзбекистонлик, ҳам хорижий тадқиқотлар натижалари киритилган. Буларга И.Жабборов, Г.Зунунова, Н.Содиқова, Х.Камилова, З.Рахимова, У.Рахматуллаева, С.Т.Давлатова, Ш.Нуруллаева, каби олимларнинг изланишларини киритиш мумкин.

Ундан ташқари А.Ҳақимов, К.Акилова, Э.Гюль, Б.Нодир, Г.Ментгес, Л.Шамухиддиновалар ўзбек анъанавий тўқимачилиги билан боғлиқ бўлган фанлараро масалаларни ўрганишга доир қатор изланишларни олиб бориб, бу соҳани ўрганишга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Шу ўринда Жанет Харви, Сьюзан Меллер, Фамида Сулаймон, Тоҳир Тоиров каби хорижий тадқиқотчилар ва коллекционерлар томонидан тузилган ўзбек анъанавий тўқимачилиг намнужаларини акс эттирувчи каталог-альбомларни ҳам келтириб ўтиш лозимдир.

Тадқиқот методологияси. Анъанавий ўзбек либосининг миллий маданиятдаги ўрнини тадқиқ қилиш аввало “анъанавий либос” ҳамда “миллий маданият” тушунчаларига аниқлик киритишни тақозо этади.

Биринчи навбатда, “маданият” тушунчасига умумий аниқлик киритиш зарур. У.Қорабоев, Ғ.Соатов каби файласуфларнинг таъкидлашича, “маданият” атамаси табиат, жамият ва инсонлар орасидаги ўзаро муносабатларни белгилаб берувчи кўплаб қарашлар, назариялар ва ғояларга, тушунча ва тасаввурларга нисбатан қўлланилади [1]. Ҳар бир киши айнан маданият орқали жамиятда узок вақт давомида тўпланган тажрибаларни, анъана ва урф-одатларни, турмуш тарзини ўзлаштиради, имкон қадар бойитади ва ниҳоят улар келажак авлодларга етказилади [2].

Маданиятнинг мавжудлиги қабила, элат, миллат, давлат, минтақанинг ўзига хос хусусиятлари билан бевосита боғланса-да, аксарият ҳолларда, у этник (миллий) асосларга кўра фарқ қилади. Масалан, муайян миллат маданияти деганда, аввало ҳар бир этник бирлиكنинг бошқаларникидан фарқ қиладиган, унинг кўпчилик аъзолари томонидан тан олинadиган, ўзаро боғлиқ ва муайян яхлитликни ташкил этувчи кадрятлари, анъана ва урф-одатлари тизими назарда тутилади [3].

Профессор К.Норматовнинг таҳлиliga кўра, маданият ахборотларни ўзлаштириш ва ўрганиш, тушуниш вазибаларини бажаради ҳамда инсон учун дунёни билиш, дунё тўғрисидаги маълумотлар, ахборот олиш, уларни авлоддан-авлодга ўтиб боришини таъминлайди [4].

Миллий маданият, асосан, маиший ҳаёт, анъаналар, либос ва унинг ўзига хослиги, ҳунармандчилик, фольклор соҳаларини қамраб олади ва айнан шу соҳаларда энг кўп намоён бўлади. Миллий киёфа миллат истиқомат қиладиган табиий иқлим, об-ҳаво, географик жойлашуви, миллатнинг турмуш тарзи, машғулоти, анъаналари, тарихи, диний эътиқодлари, миллатнинг онги, рухияти, маданияти асосида шаклланади ва раванқ топади. Айнан “миллий кийимларда, бирон-бир эл-элат тарихига бориб тақаладиган анъаналар, ижтимоий муносабатлар, маърифий, дин ва эстетик шакллarning айрим унсурлари ифодаланади, унда халқимизнинг диди, гўзаллик тўғрисидаги идеаллари, ҳўжалик юритишнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда оилавий турмушнинг баъзи томонлари ҳам кўзга яққол ташланади” [5].

Юқорида айтилгандек, ўзбек анъанавий либоси турли даврларда турли жабҳалардан ўрганилган. Ўзбек миллий либоси ҳақидаги нисбатан тизимлаштирилган илк маълумотлар немис рассоми, этнограф ва саёҳатчи Макс Тилькеннинг “Oriental Costumes. Their Designs and Colors” (“Шарқ либослари. Уларнинг тузилиши ва ранглари”) (номили альбомида келтирилган [6]. Бу альбомда Шимолий Африкадаги Жазоир, Миср, Тунис ва бошқа мамлакатлардан тортиб то Жанубий-Шарқий Осиёнинг Япония, Корея каби мамлакатларининг анъанавий кийим турларининг рангли ва схематик эскизлари акс эттирилган ҳамда уларга қисқача таъриф ва изоҳлар берилган. 128 та эскиздан иборат бу альбомда ҳаммаси бўлиб 11 тасида ўзбек анъанавий либослари келтирилган. Кийимларни асл намуналаридан нусха кўчириб қизилган бу эскизларда матонинг гули, кийимнинг бичими ва пропорциялари, кийимнинг тузилиши (баъзиларининг орт томондан ва ичкарасининг тасвирлари) тадқиқотчи рассом томонидан моҳирона ва ҳаққоний акс эттирилган. Изоҳларда кийимнинг номи, вазифаси, баъзиларида кийимнинг ўзи ва матоси қайси ҳудудда тайёрлангани ҳам келтирилган.

Археолог ва этнографлар томонидан собиқ советлар даврида яратилган илмий-тадқиқот ишлари ҳам ўзбек анъанавий либосини миллий маданият контекстида ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Булар жумласига О.А. Сухареванинг Ўрта Осиё халқларининг анъанавий кийим-бошларига бағишланган кенг кўламли тадқиқотларини киритиш жоиз. О.А.Сухарева муҳаррирлик қилган “Ўрта Осиё халқлари кийимлари” номли монографияда ўзбек анъанавий либос ҳақида асосланган маълумотлар келтирилган. Бу тўпламда М.А. Бикжанованинг ўрганилаётган даврга (XIX аср охири-XX аср боши) доир тошкентлик ўзбек аёллари анъанавий либоси ҳақидаги мақоласида анъанавий либоснинг таркибий қисмлари, уни ташкил этувчи кийимларнинг бичимлари, матолари ва шакллари ҳақида етарлича маълумот келтирилган. Анъана ва удумлар билан боғлиқ бўлган, аёл-қизларнинг ёшидан келиб чиқиб, кийим кийиладиган шароит ва мавсумга боғлиқ аёллар кийимидаги ўхшашлик ва фарқлар Тошкент шаҳри кесимида ўрганилган [7]. Айниқса, кўйлак ва мурсак шакли ва бичимининг турли омиллар таъсиридаги трансформацияси тўғрисидаги таҳлиллар дизайнер-рассом фаолияти учун, чунки мазкур маълумотлар моданинг таъсири аксарият ҳолларда йирик шаҳарлар-маданият марказларида бошланишини исботланган.

Мустақиллик йилларига келиб ўзбек халқининг моддий ва номоддий маданиятини ўрганишга эътибор кучайиши натижасида ўзбек анъанавий кийим-кечакларини, анъанавий амалий безак санъатини ўрганиш доирасида қатор илмий тадқиқотлар ва монографиялар яратилди.

Масалан, этнограф-олим Исо Жабборовнинг “Ўзбек халқи этнографияси” номли асарида анъанавий кийим-кечак ва сарпо, безак ва пардоз-андозлар ҳақида таҳлилий маълумотлар берилган [8]. Мазкур маълумотлар мато тўқиш каби ўзбек анъанавий ҳунарлари нуктаи назаридан ўрганилгани ҳамда либос тиқиш ва кийиш билан боғлиқ бўлган ирим-чиримли ҳам келтирилгани анъанавий либоснинг миллий маданиятдаги ўрнини далиллаш учун аҳамиятлидир.

Ўзбекларнинг XX аср ва XXI аср бошидаги моддий маданиятини ўрганишга доир Г.Ш.Зунунованинг тадқиқотида ҳам замонавий шаҳарлик ўзбекларнинг турмуш тарзини ўрганиш кесимида аёллар миллий кийими ва унинг ўзгариш-трансформациясидаги мотивлар, эркаклар анъанавий либосидаги анъаналар ва янгилекларнинг қўшиливи (синтези), маросим кийимларининг анъанавий маросимларга мослашувининг янгича шакллари таҳлил этилган. Муаллифнинг фикрича, XX аср охирида европача либоснинг анъанавий либосга мослашуви (адаптацияси)

хамда миллий либоснинг замонавийлашган шакллари ривожланиши давом этмоқда [9]. Мазкур тадқиқотнинг аҳамияти шундаки, унда анъанавий ўзбек либосини кўйлак, лозим, мунисак, чопон, яктак ва бошқа ташкил этувчиларининг турмуш тарзини ўзгариши билан шакли, матоси, кийиш тарзини ўзгариши кузатилиб ўтилган.

Н.Содиқованинг ишларида XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Хоразм ҳудудларидаги эркаклар, аёллар ҳамда болалар кийимларини тадқиқ этилган [10]. Музейлар фондларидан экспонатлар негизида XIX–XX асрларга тааллуқли бўлган ўзбек миллий либослари ўрганиб чиқилган ва олимпиадонидан альбом тузилган. Ҳар бир ҳудуд бўйича кийимларнинг шаклланиши ўрганилган, бичими бир хилда бўлсада, мато танлаш ва ранглари белгилашда регионлар бир-бирдан фарқ қилиши таҳлил этилган. Мазкур альбомда ҳудудлар бўйича анъанавий либосларнинг фотографиялари ва номлари келтирилган бўлишига қарамай, анъанавий либосдаги ҳудудий ўзига хосликлар етарлича ёритилмаган.

Ўзбек анъанавий либосининг ҳудудлар кесимидаги янги тадқиқотларни Х.Х.Қамиллова, З.И. Раҳимова, У.С.Раҳматуллаевларнинг монографиясида ҳам кўришимиз мумкин. Мазкур монографияда ўзбек анъанавий либосларини тадқиқ этиш жараёнида аввал ўзбек миллати вакиллари куйидаги субрегионал-маданий гуруҳ сифатида таснифланган: 1) Тошкент шаҳри ва Фарғона водийси аҳолиси субрегионал-маданий гуруҳи; 2) Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари аҳолиси субрегионал-маданий гуруҳи; 3) Хоразм аҳолиси субрегионал-маданий гуруҳи; 4) Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари субрегионал-маданий гуруҳи; 5) Қорақалпоғистон аҳолиси субрегионал-маданий гуруҳи [11]. Ушбу субрегионал гуруҳлар анъанавий кийимнинг маданиятида кўзга ташланган ўзаро умумий ўхшаш жиҳатлари ҳамда ажқол намоён бўладиган ўзига хосликлари фотоҳужжатлар, ўлкашунослик музейлари экспонатлари нусхалари, эскизлар, бичимларнинг чизмалари ва уларнинг таҳлили орқали батафсил ёритилган.

Шу ўринда хорижий тадқиқотчилардан россиялик О.В. Старостинанинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари анъанавий маданиятидаги оёқ кийимларини ўрганишга бағишланган илмий ишини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Мазкур тадқиқот ишида ҳам миллий маданиятнинг намоён бўладиган муҳим элементи сифатида анъанавий либос эътироф этилган, анъанавий либоснинг муҳим унсурларидан бир сифатида эса анъанавий пойабзал, унинг шакллари, ўлчамлари, тайёрланиш технологияси, бичими, ашёлари таҳлил қилинган [12].

Юқорида номлари тилга олинган барча тадқиқотларда миллий анъанавий либослар миллий қиёфани акс эттирадиган муҳим элементларидан бири ҳамда миллатнинг ташқи қиёфасини ривожлантириб, ўзгартириб, такомиллаштириб борадиган қадрият сифатда гавдаланади. Яъни, миллий анъанавий либосларни маҳаллий тарзда қўлланиладиган ва жуда кам ҳоллардагина ўзгаришга юз тутадиган, маънавий сайқалланиб келаётган муайян моддий буюм кўринишида изоҳлаш мумкин. Анъанавий либос – маданият кенгликларида мавжуд бўлган ҳамда унинг аксарият унсурлари билан ўзаро таъсир қилувчи мураккаб тизимлардан биридир, яъни тил, афсона, удум ва русумлар билан бир қаторда либос рамзий-белгилар яхлит тизимини ташкил этган.

Анъанавий либосни жамият ривожланишининг моддий, маънавий, ижтимоий жабҳаларининг барчасини ўзида акс этган экран деса бўлади [13], у одамнинг образи, қайфияти ва ҳулқ-атвори билан бевосита боғлиқ. Маданиятдаги ҳеч бир нарса либосчалик кўп ва хилма-хил вазифаларни бажармаса керак, эҳтимол.

Ўзбек халқининг анъанавий кийимлари моддий маданиятнинг бир қисмини ташкил этиб, ўзбек халқининг миллий хусусиятлари, урф одатлари ҳамда эстетик дидини намоён этган. Ўзбек халқининг анъанавий кийимлари бошқа миллат кийимларидан ўзига хос томонлари билан ажралиб туради. Бошқа халқ кийимлари сингари ўзбек халқ анъанавий кийимлари узок тарихий жараёнлар давомида, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳамда урф-одат, маросим, анъаналар таъсирида даврлар ўтиши давомида ўзига хос хусусиятда шаклланиб, ривожланиб келган. Ўлкашунос олим О.А.Сухарева таъбири билан айтганда: “Кийимнинг юзага келиши ва турларининг кўпайишида кишиларнинг яшаш тарзи, меҳнати ва иқлим шароитидан ташқари уларнинг маданий ривожланиши, эстетик дидларининг ўсиши ҳам асосий омиллардандир” [14].

Кийимнинг ҳар бир халқнинг қадим замонлардан буён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг маънавий баркамоллиги, миллий маданиятини белгилайди [15].

Шу билан биргаликда, миллий либос моддий маданиятда атроф-муҳитни идрок этиш жараёнида шаклланидиган, инсонни ташқи муҳит билан боғлаб турадиган энг яқин “ҳимоя қобиғи” сифатида таъкил этилиши мумкин. Анъанавий либосдаги кийимларга ўзбекларнинг ўз “ҳимоя қобиғи”дек муносабатда бўлиши Р.Я. Рассудованинг тадқиқотида ҳам айтиб ўтилган: “Халқ орасидаги одамни қиядиган кийими унинг ўзини бир қисми эканлигига, кийим одамга ижобий ёки салбий таъсир манбаси эканлигига қатъий ишонч, ҳатто кийими ҳақида суриштирилганда кўп ҳолларда безовта бўлишини учратиш мумкин. Либосни ташкил этувчи бирор кийимни қимматдор узатиш (ҳада қилиш, сотиш) эса ёши катталарда маълум ҳимоя қилувчи ириклари қилиш (битта тугмачасини узиб олиш, кул сепиш, олов устида бирмунча вақт ушлаб туриш) билан рўй берган. Янги кийим харид қилиш, кийимни кийиш ва сақлашда ҳам худди шу тарздаги удумлар мавжуд бўлган” [16].

Тадқиқот муаммосининг асосий масалаларидан бири анъанавий либосларни ўрганишнинг дизайнерлик ёндашувидир. Шундай экан, дизайнерлик ёндашувнинг мазмун-моҳиятини аниқлаш даркор. Одатда, дизайннинг бифункционалликдан келиб чиқиб, дизайнерлик лойиҳаси ҳам утилитар ва эстетик нуқтаи назардан олиб борилади.

Тирикликнинг “табиат-жамият-инсон-маданият” тизимидан келиб чиқадиган бўлса, либоснинг фақат амалий жиҳатлари ва кўркамлик кўрсаткичларидан ташқари яна бир муҳим таркибий қисм ҳам ўрганилиши лозим деган фикрни илгари сурилади.

Агар утилитарликни (амалий жиҳатдан фойдалиликни) табиат ҳақларида аниқланган шакл ва функция орасидаги табиий боғлиқлик сифатида, эстетикликни эса маданият доирасидаги инсон ва унинг ички дунёси аниқлайдиган хосса сифатида эътироф этилса, у ҳолда жамият белгилаб берадиган хосса ва унинг аҳамияти бу тизимдан тушиб қолаётгани маълум бўлади. Ваҳоланки, айнан жамият ахлоқ қоидаларидан бошлаб юриш-туриш маданиятидаги рамз ва белгилар тизимини – одамлар орасидаги мулоқот семиотикасини яратди.

Бугунги кунда замонавий маданиятдаги дизайнерлик намуналари учун индивидуаллашганликнинг умум-жамоадан устунилиги характерлидир. Ижтимоий муносабатларининг аҳамияти жуда катта бўлган анъанавий маданият намунаси сифатида ўрганилаётган анъанавий либос учун бундай ёндашув жуда муҳимдир. Шунинг учун ҳам дизайнерлик фаолиятида либоснинг амалий, семиотик ва эстетик хоссаларининг таҳлили ва таҳлил

натижаларининг синтезига асосланган тадқиқот олиб бориш муҳимдир. Моддий, семиотик ва эстетик жиҳатдан таҳлил қилинаётган миллий кийимларга дизайнерлик нуқтаи назаридан ёндашиш учун кийим тузилиши ва семиотикаси асосида юзага келган тавсифларни самарали тарзда умумлаштириш лозим. Юқорида билдирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб таъкидлаш мумкинки, миллий кийимларнинг асосий ўзига хос хусусияти унинг ташқи муҳитга, яъни табиий шарт-шароитларга доим мос келувчи яхлит шакли, одатда уни тикиш учун қўлланиладиган матодан иборат тузилиши, яъни (унда қўлланиладиган деталлари билан биргаликда) бичими ва ниҳоят, семиотик ва эстетик сифатларини ўзида жамлаган декордан иборатдир. Кийимнинг ички таркибини тушуниш учун кийим ва уни киювчи ўртасидаги ўзари боғлиқликни янада батафсил тадқиқ этиш лозим. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, кийим инсонни ташқи олам билан боғлаб турадиган қандайдир қобик, парда бўлиб, унда инсон танаси ўзининг табиий мавжудлигини намоеъ этса, либос маданий жиҳатдан мавжуд эканини кўрсатиб беради.

Таҳлил ва натижалар. Кийимнинг одам ўзини химоя қилишга мажбур бўлганлиги (табиат билан боғлиқ); уялиш ҳисси пайдо бўлганлиги (инсондаги маънавий сабаб ёки бошқа инсонлардан химоя сифатида); безанишга, яъни ўзини чиройли қилишга эҳтиёжи борлиги (эстетик мотив, инсон ва жамият билан боғлиқ сабаб) туфайли пайдо бўлган.

Кийим ана шундай тизим ичидаги моддий маданият ҳодисаси бўлиб, борлиқ нуқтаи назаридан у инсондан “ажралмайдиган” ягона ҳодисадир. Табиий шакллардан маданий шаклларни ажралиб чиқиши жараёнида кийимни юзага келиши ва такомиллашувининг

барча босқичлари мазкур системанинг айрим таркибий жиҳатларига асосланган.

Кийимнинг моддий, семиотик ва эстетик сифатларини тадқиқ этадиган дизайнерлик ёндашуви ҳам айни шу ҳолатларга асосланиши лозим.

Этномаданиятда қариндош-уруғ ёки қўни-қўшни даражасида авлоддан-авлодга ўтувчи анъаналар, урф-одатлар, удумлар ҳукмронлик қилади. Бунда маданий ахборот алмашинуви механизми бир ҳудудда ёнма-ён яшовчи одамлар авлодининг бевосита муносабатлари орқали содир бўлади.

Миллий либоснинг асосий кадри унинг ниҳоятда функционаллиги, конструкция ва шаклининг мантиқчилиги, рационаллиги ва мақсадга мувофиқлиги ҳамда шу билан бирга декор беришнинг турлича усулларини қўллаш ҳисобига ташқи кўринишнинг хилма-хиллигидадир. Халқ анаъанавий ва миллий санъатини ўрганиш ва унга ижодий қайта ёндошиш замонавий либоснинг бойиши, ривожланиши, янгиланиши учун имкон туғдиради. Сакланиб келинаётган анъаналарни чуқур ўрганмасдан эса замонавий либоснинг прогрессив ривожланиши мумкин эмас.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистоннинг туризм соҳасидаги муваффақиятли фаолияти, мамлакатимизда ўтказиб келинаётган халқаро ва маҳаллий этнографик фестивалларнинг нуфузининг ортиши, дизайнерларнинг коллекциялари учун анъанавий либос ижод манбаси сифатида турлича талқин қилиниши анъанавий либосдаги конструкция ва декор ривожланишининг динамикасини, анъанавий либос шаклининг трансформациясига таъсир этган турли омилларни тушуниш учун тадқиқ этиш зарурлигини белгилаб беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Qoraboyev U., Soatov G'. O'zbekiston madaniyati. - T.: Tafakkur bo'stoni, 2011. - 196 b. 5-6-бетлар
2. Усмонов Қ. ва бошқ. Маданиятшунослик. – Т., 2008.
3. Шермухамедов С. муҳаррирлиги остида. Маданият фалсафаси. – Т., 2009.
4. Норматов К., Алимов Ш., Эрназаров У. Маданиятшунослик. – Т., 2017.
5. Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX-XX асрлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. -192 б. 1-бет
6. Max Tilke. Oriental costumes, their designs and colors By Max Tilke. Berlin, Ernst Wasmuth Ltd, 1922. – 130 p.
7. Бикжанова М.А. Одежда узбеков Ташкента XIX – XX вв. Сухарева О.А. Костюм народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – 240 с 133-151-бетлар.
8. Жабборов И.Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 320 б. 149-158-бетлар.
9. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX - начало XXI в.). Академия наук Республики Узбекистан, Институт истории. - Ташкент: “Extremum Press”, 2013. - 320 с.
10. Содиқова Нафиса. Ўзбек миллий кийимлари. XIX-XX асрлар / Отв. ред.: П. Ҳабибуллаев, — Т.: «Шарқ», 2003. — 160 б. Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX-XX асрлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. -192 б.
11. Kamilova N.H., Rahimova Z.I., Raxmatullayeva U.S. O'zbek milliy libosi va an'anaviy qadriyatlar (Monografiya). T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent – 2018. -332 б. 5-бет.
12. Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург 2009. 25 стр.
13. Козлова Т.В. Основы теории проектирования костюма. Учеб.пособие для вузов. —Москва: Легпромбытиздат, 1988. — 252 стр. 5-бет.
14. Сухарева О.А. Костюм народов Средней Азии. —М.: Наука, 1979. – 240 с.
15. Йўлдошева С., Давлатова С., Сатторов Г. Фольклор кийимлари ва безаклари. Тошкент-2006. – 165 б. 7-бет.
16. Р.Я. Рассудова. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX-XX вв.). Сборник статей “Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана”. – Москва: Наука, 1989. – 255с. 139-бет.

*Олимжон АХМАДЖОНОВ,
Наманган давлат университети
Филология факультети ўқитувчиси
E-mail: olimjonkomiljonovich@gmail.com*

ELECTRONIC CULTURE AND ITS PLACE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

This article examines a new type of culture that is rapidly developing in our time. It is noted that the days when we were limited to narrower topics, such as personal culture, culture of behavior, culture of clothing, have passed, the emerging new type of culture in our time, such as electronic culture and its role in the education system, is discussed.

Key words: transnational higher education, another university, e-learning, information and telecommunication technologies, new multimedia technologies, resources and services to improve the quality of online education, distance data exchange, targeted, motivational teacher-led classes, distance learning.

ЭЛЕКТРОННАЯ КУЛЬТУРА И ЕЁ МЕСТО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается новый тип культуры, стремительно развивающийся в наше время. Отмечается, что прошли те времена, когда мы ограничивались более узкими темами, такими как личная культура, культура поведения, культура одежды, обсуждается зарождающийся новый тип культуры в наше время, как электронная культура и ее роль в системе образования.

Ключевые слова: транснациональное высшее образование, другой университет, электронное обучение, информационные и телекоммуникационные технологии, новые мультимедийные технологии, ресурсы и услуги для повышения качества интернет-образования, дистанционный обмен данными, целевые, мотивационные занятия под руководством учителя, дистанционное обучение.

ЭЛЕКТРОН МАДАНИЯТ ВА УНИНГ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада маданиятнинг тезкор замондан юзага келаётган янги тури электрон маданият ва унинг таълим тизимидаги ўрни ҳақида фикр юритилади. Олий таълим тизимининг ривожланишини ва таълим хизматларининг халқаро бозорининг устувор йўналишларини белгилайдиган омиллар орасида асосий ўринни олий таълимнинг трансмиллийлаштириш билан боғлиқ бўлган глобаллашув, либераллаштириш ва байналмилаллаштириш жараёнлари эгаллаётгани таъкидланади.

Калит сўзлар: трансмиллий олий таълим, бошқа давлатнинг университети доирасида, электрон таълим, ахборот ва телекоммуникация технологиялари, янги мультимедиа технологиялари, интернетдан таълим сифатини ошириш учун ресурслар ва хизматлар, масофавий маълумотлар алмашинуви, мақсад, мотив, шарт-шароитга қараб, ўқитувчи раҳбарлигидаги машғулотлар, масофадан ўқитиш.

Кириш. Дунёда олий таълим тизимининг ривожланишини ва таълим хизматларининг халқаро бозорининг устувор йўналишларини белгилайдиган омиллар орасида асосий ўринни олий таълимнинг трансмиллийлаштириш билан боғлиқ бўлган глобаллашув, либераллаштириш ва байналмилаллаштириш жараёнлари эгалламоқда. Трансмиллий олий таълим либераллаштириш, университетлар фаолиятининг автономлиги, яъни молиявий, таълим соҳалари, халқаро ҳамкорлик стратегияларида ривожланиш стратегияси ва эркинликларини танлашда сўнгги кенг раёқларни бериш билан боғлиқ бўлмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Трансмиллий таълим бўйича тадқиқотчиларнинг аксарияти бир мамлакатда бошқа давлатнинг университети доирасида олинган, қоида тариқасида, бир неча шаклда таъминладиган таълим деб тушунилади: талабалар шаҳарчаларини яратиш, оффшор ва халқаро институтлар, дастурларни интеграция қилиш, Интернет орқали масофавий ўқитиш ва малака ошириш. Трансмиллий таълим миллий таълим тизимлари чегараларини кесиб ўтади, бошқа мамлакатдаги олий таълим тизими билан параллел равишда ишлайди ва шу мақсадда ахборот-коммуникация технологиялари ютуқларини фаол қўллайди.[1] Шу билан бирга, таълим инкилоби бир қатор қарама-қаршиликлар билан боғлиқ. Бир томондан, алоқа инкилоби ҳаёт тарзини, фикрлаш тарзини, мулоқотни, инсон фаровонлигига эришиш

усулларини ўзгартиради; бошқа томондан, ҳар беш кишидан биттадан кўп бўлмаган одам, ҳатто ривожланган мамлакатларда ҳам кўчига ўхшаш ахборот оқимидан қандай фойдаланишни билади. Хозирда 533 миллиондан ортиқ киши Интернетга зудлик билан кириш имкониятига эга ва прогнозларга қўра, 2024 йилга келиб Интернетдан фойдаланувчилар сони 2,5 миллиардга кўпаяди (Www. Etforsas, com., 2007); илғор кидирув тизими Google талабаларининг аниқ саволларига жавоб берадиган маълумотни кидиришда ярим сонияда 3 миллиард веб-саҳифани кидириб топишга қодир. Ҳар сонияда 1800 та сўровга жавоб беради, ҳар куни - 150 миллион, ҳар йили - 72 тилда 64 миллиард; бошқа томондан, 3 миллиард одам ҳеч қачон телефон ишлатмаган. Бир томондан дунёда ҳар йили ўртача 781 миллиард доллар мудофаага сарфланади, бошқа томондан атиги 80 миллиард доллар бепул таълим эҳтиёжларига сарфланади ва 59 миллион ўқитувчи ҳар куни бир неча ўнлаб талабалар билан ишлайди.[2] Дунёда таълимнинг паст самарадорлиги шуни кўрсатадики, эълон қилинган ва илмий асосланган шахсга йўналтирилган, таълимга индивидуал ёндошишга қарамай, таълим тизими - ҳар бир ўқувчига тўғридан-тўғри мурожаат қилиш учун ҳали ҳам ўқув услубларини самарали равишда амалга ошира олмайди; - маданиятлараро ва миллатлараро тўсиқларни бартараф эта олмайпти.

Тадқиқот методологияси. Таълимдаги мавжуд вазиятнинг парадоксаллиги шундан иборатки, инсоният тарихида биринчи марта талабалар ўқитувчиларнинг асосий қисмидан кўра энг янги технологиялар ҳақида кўпроқ билишади ва ушбу билимларни таълим мақсадларида қўллашлари мумкин. Бугунги кунда таълим ҳали ҳам эскирган санаот ишлаб чиқариш усулларига ўхшайди: стандарт йўналишдаги ўқув дастури, мавзулар бўйича бўлиниб, блокларга ўтказилиб, синфларга, босқичларга, даражаларга бўлиниб стандартлаштирилган тестлар ёрдамида бошқарилади.[3] Анъанавий таълим тизимида янги воқеликлар билан курашиш қийин кечмоқда. Халқаро таълим хизматлари бозори, албатта, унга янги талабаларни қўяди. Ушбу талабалар, авваламбор, ҳамма қадам босадиган оқим тизимини рад этиш билан боғлиқ; а) когнитив фаннинг замонавий тамойилларига ва б) табиий ўрганишга бўлган интилишга асосланган ўз-ўзини бошқаришни ривожлантириш билан.

Биз электрон таълим атамасини икки жиҳатдан тушунамиз: а) ахборот ва телекоммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ўрганиш; б) янги мултимедиа технологиялари ва Интернетдан таълим сифатини ошириш учун ресурслар ва хизматларга, масофавий маълумотлар алмашинуви ва ҳамкорликка кириш имкониятини тақдим этиш орқали қандай фойдаланиш кераклиги. Мақсад, мотив, шарт-шароитга қараб, электрон таълим турли хил воситалар ва технологияларга асосланган бўлиб, улардан фойдаланиш мумкин: - ўз-ўзини ўрганиш; - раҳбарлик асосида ўрганиш; - ўқитувчи раҳбарлигидаги машғулотлар; - ички машғулотлар; - телемастеринг ва масофадан ўқитиш. Мақсад: 1) талабалар томонидан бошқариладиган электрон таълим мустақил ўқувчиларга (ўз шартлари асосида таълим олишни истаганлар) юқори самарали билимларни беришдир. Таълимнинг бу тури баъзан автоном ёки ўз-ўзини бошқариш деб номланади. Курс мазмуни мултимедиа тақдимотларини, веб-саҳифаларни ва бошқа интерактив таълим маълумотларини ўз ичига олиши мумкин. Шу билан бирга, ўз-ўзини ўргатиш бўйича барча кўрсатмалар курс материалларида келтирилган, чунки ўз-ўзини ўрганувчи ўқитувчидан қийин фикрларни аниқлаштириш, "ёрдам" сўраш имкониятидан маҳрум. Шу билан бирга, ўз-ўзини ўрганиш ўзаро таъсир ўтказиш, фикр алмашиш ва ҳ.к.ларни чеклайди. 2) Ўқитиладиган курслар сингари қўлланиладиган электрон таълим курслари, ўқитувчи томонидан қўллаб-қувватланадиган курснинг ҳамкорлик воситаларидан фойдаланган ҳолда вебга асосланган. Улар қатъий дарс жадвалига риоя қилиш имкониятига эга бўлган, ўрганишни, ўзаро алоқада бўлишни, бошқа талабалар билан муҳокама қилишни, ўқитувчи билан мулоқот қилишни истаган ўқувчиларга қаратилган. Ушбу турдаги электрон таълимга оид топшириқлар талаба уй вазифасини бажариши мумкин бўлган мунозарали форумда "жойлаштирилган". Ушбу тизимда ўқитувчи, ўқувчидан фарқли ўлароқ, ўқув тадбирларини бошқармайди ва талабаларни йўналтиришга уринмайди. Шу билан бирга, у "ҳар доим ёнида": у талабаларнинг саволларига жавоб беради, муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради ва бажарилган топшириқни баҳолай олади. Электрон таълимнинг яна бир тури – ўқитувчи раҳбарлигидаги электрон таълим. Бу ҳолда веб-технологиялар анъанавий дарсларни бошқариш учун фаол равишда қўлланилади - аммо узоқдаги ўқувчилар учун реал вақтда ишлаш учун турли хил технологиялар, масалан, видео ва аудио конференциялар, суҳбатлар, сўровномалар, доскалар. Ўқитувчи одатда слайдларни намойиш этади ва қўшимча материалларнинг тақдимоти раҳбарлик қилади, ушбу тақдимотлар ўқитувчи овози, эҳтимол видео тасвир билан бирга трансляция воситаларидан фойдаланган ҳолда

юборилади. Талабалар тақдимотни томоша қилиш учун видео плеердан фойдаланиши мумкин, уларни ёзиш орқали саволлар беришлари мумкин. чат ойнасида ёки уларни электрон почта орқали юбориш. 4) Ўрнатилган (қўмилган) курслар – Талаб бўйича ўқитишни таъминлайдиган яна бир электрон таълим тури: улар одатда компютер дастурлари, ёрдам файллари, веб-саҳифалар ёки тармок дастурларига киритилган. Ўрнатилган электрон таълим дастурлари Интернетда ёки талабанинг компютеридида жойлашган бўлиши мумкин. Қоида тариқасида, фойдаланувчи курсни умумий муаммо билан ўрганишни бошлайди, сўнгра методик равишда ўзига хос "аломат" га ўтади. Танланган "аломат" аслида муаммо манбаига ишора қилаётганини тасдиқлаганидан сўнг, фойдаланувчи тўғридан-тўғри муаммога ўтишни ёки биринчи навбатда муаммони тушунтириб берадиган ўқув қўлланмасига боришни ҳал қилади. 5) Телемастеринг ва масофавий ўқитиш электрон таълимнинг бир тури сифатида видео-конференциялар, тезкор хабарлар, Интернет-телефон ва бошқа ҳамкорлик воситаларидан фойдаланиб, устозлар ўрганишда ёрдам беришади. Мураббийлик муносабатлари узоқ муддатли бўлиб, карьерани ривожлантиришга қаратилган. Масофавий ўқитиш қисқа ва аниқ мақсадларга эга, шу билан бирга, ўқувчи ва маслаҳат берадиган шахс ўртасидаги алоқа одатда маълум бир мавзу, муайян муаммони ҳал қилиш ва муайян лойиҳани амалга ошириш билан чекланади.[4]

Таҳлил ва натижалар. Электрон таълим воситалари – таълим жараёни иштирокчилари ўртасидаги диалогни ташкил этиш хусусиятига қараб - синхрон ва асинхрон бўлиши мумкин. Синхрон ўзаро алоқалар реал вақтда амалга оширилади, яъни жараёнинг барча иштирокчилари бир вақтнинг ўзидида онлайн мулоқотга киришишади. Синхрон ўзаро таъсирнинг медиа таркибий қисмларида чатлар, дастурлар, доскалар, аудио ва видео-конференциялар алмашинуви қиради. Асинхрон ўзаро таъсирлар машғулоти иштирокчиларига бир вақтнинг ўзидида онлайн бўлишларини талаб қилмайди. Асинхрон медиа компонентлари электрон почта ва онлайн мунозарали форумларни ўз ичига олади. Онлайн мунозарали форум каби ҳамкорлик воситалари - бирон бир хабар тахтаси, янгиликлар, фикр алмашиш усули; доска - графикани алмашиш учун восита, ўқувчини ушбу жараёнга жалб қилган ҳолда, ўқитувчи фаолиятини доскага туширганда унинг фаолиятини симуляция қиладиган ҳамкорлик воситаси; чатлар - тезкор хабар алмашиш воситаси; веб-саҳатлар - Интернетда олиб борувчини кузатиб борадиган "саҳат" воситаси ва усули; бир томонлама (мураббий ўқувчилар томонидан тушунтирилган маълумотлар билан бирга қабул қилинадиган слайдларни намойиш этади) ва икки томонлама презентациялар (иккинчиси талабаларга тақдимот пайтида саволлар беришга, изоҳ беришга, акс ҳолда бўлаётган воқеаларда қатнашишга имкон беради ва хоказо) - қилиш масофавий талабалар учун умумий таълим вазифаларини ҳал қилишда эркин мулоқот қилиш мумкин. Электрон таълимни етказиб беришнинг турли хил турлари ва воситалари, агар улар бир қатор функцияларни бажарсалар, машғулотлар самарадорлигини кафолатлашлари мумкин: а) электрон ўқув курсларининг тармокка кириш имконияти таъминланган бўлса; Ушбу фаолият курсни нашр қилиш деб номланади; б) агар электрон курсларни бошқариш амалга оширилса; Ушбу вазифага қуйидагилар қиради: талабаларни рўйхатдан ўтказиш, маъмурлар ва курс ўқитувчиларини тайинлаш ва ҳк.; в) агар курслар ва модулларга кириш кузатилса, индивидуал тестлар ва бошқа баҳоланган тадбирлар учун белгилар қайд этилади. Электрон таълимда субъектив муносабатларни шакллантириш тенденциялари. "Субстанциал цивилизация" ўтмишга айланиб бормоқда, эркин

ахборот майдони ёпиқ маълумотларга асосланган тузилмаларни йўқ қилади, билимлар оммага маълум бўлади ва келажакда нархлар кескин кўтарилади: шунинг учун бу ҳақда маълумот сотиб олишдан қўра, ўз-ўзидан бирор нарса ихтиро қилиш "арзонроқ" бўлади. Таълимнинг глобаллашуви, унинг байналмилаллашуви, шунингдек, таълим хизматларининг халқаро бозорида кенг фойдаланиш имкониятлари нуктаи назаридан электрон педагогиканинг асосий вазифаларини эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Таълимнинг глобаллашуви нафақат узокдан фойдаланувчилар учун мўлжалланган ўқув материалларини яратиш, балки уларни локализация қилиш масаласини ҳам кун тартибига қўяди: масалан, 24 соат давомида ишлайдиган ва турли хил вакиллар учун тушунарли бўлган ўқув тадбирларини яратиш керак бўлади. Юқори зичликдаги мобил каналлар, тармоқлар ва баъзалар ўрганишни ҳамма жойда ҳақиқатга айлантиради: офисда, йўлда, спорт билан шуғулланишда, уй ишларида ва бошқаларда. Мобил таълим электрон таълим мазмуни ишлаб чиқувчиларига ўз талабларини юклашини сезмаслик мумкин эмас. Ушбу турдаги таълим вақтни сарфлашнинг ўқувчилар учун жозибали ва ҳар қандай чалғитувчи муҳитда самарали ўқитиши керак бўлган бошқа усуллар билан рақобатлашиши керак бўлиши мумкин. Ҳаракатланувчи ўқувчилар учун мўлжалланган ўқув модуллари қисқа, концентрацияли, жозибали, асосий хабарларни имкон қадар тез етказиши ва шунингдек тез мунозарали бўлиши керак. Электрон таълимнинг яна бир афзаллиги унинг мустақиллиги ва шу сабабли мустақил ўқувчилар пайдо бўлиши, яъни, ўқишни истаганлар, таълим олишади, аммо - ўз шартларига кўра. Мустақил таълимга қўйиладиган талаблар "кетма-кет" таълим бериш анъаналаридан фарқ қилади: электрон таълим фойдаланувчилар-

га ўзлари хоҳлаган нарсани ва уларга ёқадиган усулларни ўргатиши керак. Албатта, бу ҳолда мустақил ўқувчилар иштирок этиши мумкин бўлган ўқув тадбирлари шаклида ишончли ўқув материалларини ишлаб чиқишда муаммолар бўлади (дарвоқе, айнан мустақил ўқувчилар электрон таълим мазмуни ишлаб чиқувчиларига оралик ва якуний натижаларга еришиш учун уларга керак бўлган нарсаларнинг тавсифи); мустақил ўқув материалларини мустақил сертификатлаштириш муаммолари долзарб бўлиб қолмоқда. Анъанавий равишда АКТдан фойдаланишга "қаршилик" кўрсатган соҳаларда: уйда, дам олишда ва ҳ.к.ларда электрон таълим тобора кўпроқ қўлланила бошланади. [5]

Хулоса ва таклифлар. Янги фалсафани ишлаб чиқувчилар – электрон таълим фалсафаси ва унинг истиқболлари, ҳолати, шу жумладан иқтисодий афзалликлари, инсоният электрон таълим мазмунини лойиҳалаштириш, ривожлантириш, бирлаштириш ва ундан фойдаланишда объект иқтиодиётини ўрганишга интиломда. Объект иқтисодиёти таълим хизматлари бозорида янги касбларни белгилашга қодир бўлади: масалан, таълим таркибий қисмларини лойиҳалаштириш, уларни мослаштиришни ўз ичига олган объект архитектори, мос келадиган таълим объектларини яратиш учун мултимедиа билан ишлайдиган объект курувчиси стандартлар; тўлиқ ўқув курсини шакллантириш учун "боғлик" объектларни бирлаштирган объект йиғувчи; ўқувчини визуал нарсалар, товушлар ва ҳақиқий муҳит хиссиётлари билан ўраб турган симулятор кабилар. Виртуал ҳақиқатдаги ютуқлар амалиётга йўналтирилган турли соҳаларда, масалан, шифокорларга – жарроҳлар, ҳамширалар, учувчиларга, полициячиларга ва бошқаларга фавқулодда вазиятларда ёрдам кўрсатишни ўргатишда кенг қўлланилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Лебедев П. Проблемы и барьеры развития Рунета: экспертные мнения. Социальная реальность №7, 2008.
2. Абрамов Р.Н. Сетевые структуры и формирование информационного общества. СоцИс 2002, №3. С. 134
3. Мудрик. Социализация человека, 2005. с. 196
4. Щеглова С.Н. Использование интернет-технологий в преподавании социологических дисциплин. СоцИс 2002, №4. С. 130
5. www.fom.ru Подростки и Интернет.

УДК: 1:13

Сеvar АХРОРОВА,
Тошкент давлат техника университети,
“Фалсафа ва миллий гоё” кафедраси доценти
E-mail: sevarahon1960@gmail.com

ТДТУ фалсафа ва миллий гоё кафедраси доценти Исломова Д. тақризи асосида

ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТНИ ҚУРИШДА АЁЛЛАРНИНГ РОЛИНИ ОШИРИШ ДАВР ТАЛАБИ

Аннотация

Ушбу мақолада аёлларга бўлган муносабат, уларнинг жамиятдаги ўрни, ҳуқуқлари ва ишлаб чиқариш жараёнларидаги ўрни таъкидлаб ўтилган. Аёллар меҳнати ҳамда уларнинг замонавий аёл киёфаси шаклланишининг ўзига хос жиҳатлари атрофлича ўрганилиб, ўзига хос ижодий тақлиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: аёл ва хотин-қизлар, ўтмиш, ижтимоий ҳаёт, ишлаб чиқариш, аёллар бандлиги, аёллар уюшмалари, тадбиркорлик, “Аёллар” дафтари.

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ ЖЕНЩИН В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье представлена проблема отношения к женщинам в обществе, их прав, а также анализ их участия и активности в производственных процессах. При креативном изучении выделено акцент на образ женщины – специфики труда, формирование активного, умного, творческого, любознательного и формирование имиджа современной женщины.

Ключевые слова: женщины, прошлое, общественная жизнь, производство, занятость женщин, женские ассоциации, предпринимательство, «Женские» тетради.

INCREASING THE ROLE OF WOMEN IN BUILDING A DEMOCRATIC SOCIETY

Abstract

The article presents the problem of attitudes towards women in society, their rights, as well as an analysis of their participation and activity in production processes. During the creative study, the emphasis is placed on the image of women - the specifics of work, the formation of an active, intelligent, creative, inquisitive and the formation of the image of a modern woman.

Key words: women, past, social life, production, women's employment, women's associations, entrepreneurship, "Women's" notebooks.

Кириш. Хозирги кунда Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш бўйича улкан ишлар амалга оширилмоқда. Бу борада аёлларнинг ўрни бекиесдир. Жумладан аёлларнинг жамиятдаги мавқеи, нуфузи, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан таъминланганлиги, маънавий-маърифий жиҳатдан етуклиги, сиёсий онги, ижтимоий тафаккури, ҳуқуқий маданияти ва саводхонлиги ошириш масаласи ҳар қачон ва ҳамма даврларда тадқиқотчилар диққат марказида бўлиб келган.

Ўзбекистон Республикаси Президент Ш.Мирзиёев томонидан 2019 йил 2 сентябрь куни «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги ЎРҚ-552-сонли Ўзбекистон Республикаси Қонунига имзо қўйилди. Хотин-қизларнинг камситилишига йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикасида Гендер тенгликни таъминлаш масалалари бўйича комиссия ташкил этилди. Қонунга мувофиқ барча вазирлик ва идораларда гендер тенглик масалалари бўйича Маслаҳат кенгаши органлари фаолиятини йўлга қўйиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқилди ва меҳнат жамоаларида Маслаҳат кенгашлари ташкил этилди.

Жамиятда аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда уларни иш билан бандлигининг таъминланиши муҳим аҳамиятга эга. Аёл кадрини қанчалик юқорида кўтаришга муяссар бўлсак, миллий ғуруримиз, маънавият ва маданиятимиз янада юксалиши, оилаларимиз барқарорлиги таъминланиши, ҳалол ва пок, фидойи, ватанпарвар, жамиятга фойда келтирувчи, миллатимизни бутун жаҳонда кўз-кўз қилдирувчи фарзандларимиз сони кундан кунга кўпая бориши табиий ҳолдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XX асрнинг 80 йиллари охири ва 90 йиллари бошларида Ўзбекистонда иш билан банд бўлмаган аҳолининг сони меҳнатга яроқли аҳолининг 13,85 фоизини ташкил қилган[1:– С.138.]. Шу билан бирга уларнинг 90 фоизини аёллар ташкил қилган. Давлат статистика департаменти томонидан ўтказилган сўров шундан гувоҳлик берадики, сўралган аёлларнинг 55 фоизи оиласига маблағ ишлаб топиш учун ишлаётганлигини, 14 фоизи эса моддий жиҳатдан мустақил бўлиш учун ишлаётганини таъкидлаган.

Ўтмишда аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини таъминлаш сиёсатидаги бузилишлардан бири фарзандларини тарбиялаш билан машғул бўлган аёлларни иш билан таъминлаш масаласининг ҳал этилмаганлигидир. Бу айниқса аҳолисининг катта қисми қишлоқларда яшайдиган ва қарамоғида 3-5 ва ундан ортиқ фарзанди бўлган қишлоқ аёлларининг меҳнат қилиши учун шарт-шароит яратилмаганлигида, уларни мамлакат сиёсий ҳаётида, ҳатто ўзлари меҳнат қиладиган ҳўжаликни бошқариш ишларида қатнашишидан четлаштириб қўйилганлигида яққол намоён бўлди.

Тадқиқот методологияси. Яқин ўтмишда коммунистлар томонидан қишлоқ аёлларини «фаоллаштириш» бўйича катта мафкуравий иш олиб борилган эди. Ҳозирги вақтда кўпчилик оммавий нашрларда баъзи аёлларда қадимий маънавиятимиз дурдоналарида тасвирланган бувижонларимизда бўлганидек қаноатлиликнинг йўқлиги, тўй-ҳашамларга, бойликка ўчлик, дабдабозликка берилганлик, эркаклар каби ичиб-чекиб юриш каби иллатлар мавжудлиги ҳақида ҳар куни ёзилди, аммо бу иллатларнинг қаердан пайдо бўлганлиги, қандай мафкура

асосида шаклланганлиги хусусида ўйлаб ҳам кўрилмади. Ширкат ва фермер хўжаликларининг аксариятида натура ҳисобида аёлларга иш ҳақи тўланиши, ғўзага ва бошқа кишлоқ хўжалиги экинларига ишлов бериш, молларга қараш, пилла етиштириш каби кам ҳақ тўланадиган ва оғир меҳнат талаб қиладиган ишларни бажариш уларнинг зиммасига юкланганлиги аёллар меҳнатининг ҳақ тўланмайдиган қисмининг кўпайишига, аёллар ижтимоий макомининг пасайишига олиб келган. Бу ҳолат, айниқса, саноат корхоналари кам ташкил этилган ва деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш асосий даромад манбаи бўлиб қолаётган Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида яққол кўзга ташланади. Лекин шунга қарамай, меҳнатга яроқли аёлларнинг аксарияти халқ хўжалигининг турли соҳаларида фаол меҳнат қилдилар ва бу билан мамлакат иқтисодиётига ўзларининг катта ҳиссаларини қўшиб келдилар. Бизнинг фикримизча, совет тузумини ўлкамизнинг мусулмон аёллари устида ўтказган бу тажрибалари асоратидан, салбий оқибатларидан бирданига қутилиш кийин кечди, аёлларимизнинг ўзлигини англаши учун мустақиллик туфайли кенг имкониятлар ва рўшнолик эшиклари очилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига ўтиши ҳамда иқтисодиётнинг ривожланиши натижасида ижтимоий соҳага ҳам катта эътибор берилди бошланди, аввало, етарли миқдорда маблаг ажратилди бошланди, давлат боғчалари билан бир қаторда хусусий боғчалар ишга тушди. Натижада аёлларни яна ишлаб чиқаришда иштирок этишига, мамлакатимизнинг халқ хўжалиги тараққиётига ўз ҳиссасини қўшишига имконият яратилди. Шунга қараб миллий иқтисодиётда иш билан банд бўлган аёлларнинг сони ҳам ўсиб борди. Масалан, бу кўрсаткич, 1995 йилда 42,7 фоизни ташкил қилган бўлса, 1998 йилда 44 фоизни, 2000 йилда 45,9 фоизни, 2010 йилда 47,2 фоизни, 2017 йилда 51,4 фоизни ташкил қилди. Агар бундан болага қараш таътилида бўлган аёллар сонини чиқариб ташласак, уларнинг жамоат ишлаб чиқаришидаги иштироки кўрсаткичи сезиларли даражада камаяди.

Болага қараш таътилида узоқ муддат бўлган аёлларнинг малакаси, илм даражаси анча пасаяди, чунки эркекларга қараганда уларнинг ўз касбий малакасини узлуксиз ошириб бориш имконияти жуда паст. Бу эса меҳнат бозорида аёлларнинг меҳнатига бўлган талабнинг пасайишига сабаб бўлади ва меҳнат бозорида аёлнинг аҳволини оғирлаштиради. Масалан, 2017 йилда Ўзбекистонда аёлларнинг иш ҳақи эркеклар иш ҳақининг ўртача 81 фоизини ташкил этгани ҳолда, уларнинг ўртасидаги ишсизлик даражаси эркекларга қараганда 1,5 марта кўп бўлган[2:14].

Ҳозирги пайтда ишсизлар сифатида рўйхатга олинганларнинг 60 фоизга яқинини аёллар ташкил этади. Уларнинг орасида балоғат ёшига етган кишлоқ ва шаҳар ёшлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртларини тамомлаганлар катта миқдорни ташкил этади. Ишсиз сифатида рўйхатга олинган аёлларнинг 80 фоиздан ортиғи бирон-бир касбга эга эмас. Аммо, бу кўрсаткич кейинги йилларда ўзгаришга учрапти. Масалан, умумий ўрта маълумотга эга бўлган ишсиз аёллар 1994 йилда 65,8 фоизни ташкил этган бўлса, 1997 йилда 62,1 фоиз, 2017 йилда 50,7 фоиз бўлган. Олий ва ўрта махсус маълумотга эга бўлган ишсиз аёллар эса 1994 йилда 22 фоизни, 1997 йилда 25 фоизни, 2017 йилда эса 23,9 фоизни ташкил қилган. Айниқса кишлоқ хўжалигида меҳнатнинг оғирлиги, иш кучининг мўл-кўллиги ва иш ҳақининг пастлиги аёллар меҳнатининг кадрсизланишига олиб келди.

Шунингдек, соғлиқни сақлаш соҳасида ишлаётган ходимларнинг - 74 фоизини аёллар, ахборот, почта ва

компьютер хизмати кўрсатиш ходимларининг - 70,2 фоизини, таълимда - 62 фоизини, суғурта хизмати кўрсатишда - 45 фоизини, тўқимачилик ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш саноатида, кишлоқ хўжалигида, савдо соҳасида ишлаётган ходимларнинг ўртача - 40-52 фоизини аёллар ташкил этади.

Аёлларнинг иш ҳақи баъзи меҳнат жамоаларида пастлигича қолмоқда. Масалан, аёллар кўпчиликини ташкил этган ижтимоий соҳада 2017 йилда аёлларнинг иш ҳақи республика бўйича ўртача иш ҳақининг 60-75 фоизи даражасида бўлган. Макроик-тисодиёт ва статистика вазирлиги томонидан ўтказилган сўров натижасида аниқланишича, сўралган аёлларнинг 85 фоиздан ортиғи республика бўйича ўртача иш ҳақидан кам ойлик даромадга эга бўлган. Бундай аёллар эса кишлоқ жойларда сўралганларнинг 91 фоизини ташкил қилган. Сўралганларнинг 67 фоизи ўз иш ҳақидан қониқмаслигини билдирган, 52 фоизи [3:21] эса олаётган иш ҳақи уларнинг моддий мустақиллигини таъминламаётганини таъкидлаган.

Аёллар масалалари билан шуғулланадиган ННТ лар фаол иш олиб бормоқдалар ва мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ўз ўрнига эга. “Республикада аёлларнинг 600 дан зиёд ННТ лари мавжуд. Уларнинг 18,5 фоизи давлат дастурларини амалга оширишга, 3,7 фоизи қонунларни ишлаб чиқариш ва муҳофафа қилишга йўналтирилган.”[4:17]

“Тадбиркор аёл” Ўзбекистон аёллар Ассоциацияси (уюшмаси) нинг 2019 йилда 1660 нафар аъзоси бўлиб, атрофига 6 мингдан ортиқ фаолларни бирлаштирган. Уларнинг 70 фоиздан ортиғи ўзининг мустақил ишига эга, ваҳоланки 1999 йилда улар уюшма аъзоларининг 20 фоизидан ошмаган эди. Уюшманинг сайх-ҳаракатлари туфайли 18789 та иш ўрни яратилган бўлиб, 40 мингдан зиёд хотин-қизларга хизмат кўрсатади. Барча вилоятларда ўзининг бўлимларига эга. “Бизнес-инкубатор”, “Бозор кўникмаларини шакллантириш”, “Фермер-фермерга”, “Бизнесни қўллаб-қувватлаш”, “Экспортга ёрдам бериш” каби грант лойиҳаларни амалга оширмоқда. Хотин-қизларга малакали билим бериш, ўз тадбиркорлигини йўлга қўйишига қўмаклашиш, хорижда тажриба орттиришига ёрдам бериш каби муҳим вазифаларни бажариб келмоқда.

“Сиёсий партиялар аъзоларининг 35-50 фоизини аёллар ташкил этади. 2013 йилнинг декабрида бўлиб ўтган Фуқаро йиғинларининг раислари сайловида кўрсатилган номзодларнинг 39 фоизини аёллар ташкил қилди”[5:15]. 2018 йилдаги маълумотларга қўра сиёсий жараёнларда иштирок этган 581807 нафар тадбиркор аёлдан: Либерал демократик партияда – 146853 нафар, Халқ демократик партиясида – 217225 нафар, Миллий тикланиш демократик партиясидан – 97646 нафар, Адолат социал-демократик партиясида – 120083 нафарни ташкил этган[6: 11-27].

Сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда «Кучли жамиятдан – ривожланган давлат сари» тамойили амалга оширилмоқда. Дарҳақиқат, ҳукуқий давлат – янги Ўзбекистонни яратиш миллий давлатчилигимизнинг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Чунки Президент Шавкат Мирзиёев томонидан ишлаб чиқилган янги Ўзбекистон, инсонпарвар, ҳукуқий давлат яратишга доир кўрсатмаларнинг асосида ҳам барча нарсалар қонуннинг устуворлиги ғояси ётади.

Муаммо ва ечимлар. Аёлларнинг саломатлигини тиклаш, уларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш бўйича кўпгина ишлар қилинмоқда.

Баъзида, афсуски аёлларни ишга қабул қилишда турли тўсиқлар учрайди. Бунинг табиий сабаблари мавжуд, албатта. Масалан, қарамоғида фарзанди бўлган аёлни ишдан кейин қўшимча ишга жалб этиш, дам олиш

кунлари ишлаб чиқариш зарурияти туфайли ишни давом эттиришини талаб қилиш амалдаги қонунчилигимиз асосида мумкин эмас. Бундан ташқари бетоб фарзандига қарагани учун пул тўланадиган касаллик варақасининг юритилиши ва ўз ҳисобидан қўшимча таътил олишда аёлларга имтиёз берилган бўлиб, зарурият сабабли у ушбу имтиёзлардан фойдаланади ва бир ой мобайнида эркакларга нисбатан ўртача 20-25 соат кам ишлайди. Унинг танаффуслар билан ишлаши, иш пайтида ҳам асосий ўй ва ташвиши болалари тўғрисида қайғуриш билан банд бўлиши, қолаверса янги фарзанд кўриши натижасида узоқ муддатга таътилга чиқиб, иш ўрнини банд қилиб қўйиши, энг асосийси, ишдаги узилишлар натижасида тажриба ва касбий малакасининг пасайиши юз беради.

Ваҳоланки, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш учун жамият олдида турган бирламчи вазифа уларни иш билан таъминлашдир. Бизнинг фикримизча, бу йўналишда бир неча ўн йилларга мўлжалланган давлат дастури ишлаб чиқилиб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак. Чунки аёлларнинг иш билан бандлиги даражаси умумий иш билан бандлиқнинг ўртача даражасидан анча паст кўрсаткични ташкил қилмоқда.

Республиканинг амалдаги қонунлари, аввало, меҳнат қонуни талабларига кўра, онани муҳофазалаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Унда ҳомиладорлик ва болага қараш учун нафақа тўланадиган таътил берилиши қафолатланган. Ҳомиладор ва бола эмизувчи аёллар учун алоҳида меҳнат шароитлари, хусусан, бундай аёллар билан иш берувчининг ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилиш мумкин эмаслиги, аёлларни оғир ва зарарли ишларга қабул қилишнинг таъқиқланганлиги, болали аёллар тунги, иш вақтидан кейинги қўшимча ишларга, хизмат сафарларига жалб этилмаслиги, қўшимча таътил берилиши кўзда тутилган. Иш берувчи ушбу шартларни бажариши шарт, аммо аёллар томонидан оммавий матбуот нашрларига, адлия идораларига йўлланаётган кўплаб хатларнинг таҳлили шунга кўрсатадики, ушбу қоидалар бозор иқтисодиёти талаблари баҳонасида кўпчилик ҳўжалик субъектлари раҳбарлари томонидан кўпол равишда бузилмоқда. Хусусан, қўшма корхоналар ва хусусий тадбиркорлик кўринишидаги ҳўжалик субъектларида аёлларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ҳам, уларга зарур меҳнат шароити яратиш берилиши ҳам эътибордан четда қолиб келмоқда. Ҳозирда бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатларда ҳўжалик юритувчи субъектга ходимларнинг шунча фоизи аёллардан иборат бўлиши, халқ вакилларининг, Олий Мажлис депутатларининг шунчаси аёл бўлиши зарур, деб кўрсатма бериб бўлмайди. Бозор иқтисодиёти талаблари бундай сунъий тақсимотни ҳам, маъмурий-бошқарув аппаратининг жамият ҳаётини бошқаришга бу тарзда ёндашувини ҳам инкор этади. Чунки, бозор иқтисодиёти сунъийликни, расмийлаштирилган, алдовни ёқтирмайди.

“Аёллар” дафтариининг юритилиши билан чекланмасдан ишсизларнинг иш билан бандлигини таъминлаш масаласини ҳаққоний ечимини топиш, аёлларни муҳофазалаш мақсадида хорижий мамлакатларга бориб ишлаш муаммосини алоҳида “Низом” асосида тартибга солина бошлади. Натижада “Аёллар дафтари” – ижтимоий, ҳуқуқий, психологик қўллаб-қувватлашга, билим ва касб ўрганишга эҳтиёжи ва иштиёқи бор бўлган ишсиз хотин-

қизларнинг шакллантириладиган рўйхат сифатида шакллантирилди.

2017 йилга қадар “Аёллар” дафтариининг юритилиши яхши ташаббус бўлган, аммо бу муаммонинг ечими эмас, фақат ўрганиш йўли бўлиб қолаётган эди. Бу масалаларнинг ечими Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 20 август куни мутлақо янги тизим, тартиб ва ёндашувлар асосида иқтисодий фаолликни ошириш ҳамда ҳар бир туман ва шаҳарга қўшимча захира яратиш чора-тадбирлари юзасидан ўтказган видеоселектор йиғилиши ўз аҳамиятини топди. Йиғилишда ишсиз ёшлар ва хотин-қизлар бандлигини таъминлаш масаласига алоҳида аҳамият қаратилди. Бош вазир ўринбосарига уларни талаб юқори бўлган касблар ва тадбиркорликка ўқитиш, шу асосда бизнесини йўлга қўйишда молиявий қўллаб-қувватлаш тартибини жорий этиш вазифаси юклатилди.

Бу ишларни тизимли амалга ошириш мақсадида, мамлакатимизда жорий этилган «темир дафтар»лар сингари, ишсиз ёшлар бўйича алоҳида («Ёшлар дафтари»), ишсиз ва боқувчисиз хотин-қизлар бўйича алоҳида («Аёллар дафтари») рўйхатлар шакллантириб, ҳар бири билан янги тизим, янги тартибда манзилли ишлаш муҳимлиги таъкидланди, бу масалаларни ечимини топиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида қуйидаги жумлаларни таъкидлади: “Ўзбекистонда илк маротаба аҳолининг муайян қатлам ўртасида камбағаллик мавжудлиги тан олингани ҳолда, уни қисқартириш бўйича кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Барча туман ва шаҳарларда, ҳар бир маҳаллада эҳтиёжманд оилалар, аёллар ва ёшлар билан манзилли ишлаш бўйича мутлақо янги – “темир дафтар” тизими жорий этилди. Қисқа муддатда бу тизим орқали 527 минг фуқаронинг бандлиги таъминланди”.

Хўлоса ва таклифлар. Жамиятда аёллар масаласи бўйича мавжуд муаммолар бугун ёки кеча пайдо бўлмаган. Аксинча, яқин ўтмишда ҳал этилмай келинган, ҳатто эътибор қаратилмаган, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини таъминлаш борасида йўл қўйилган хатолари самарасидир. Илгари аёллар фақат оила ишлари билан машғул бўлишган. XXI аср аёлларининг эса фарзанд тарбияси, оиласига садоқатидан ташқари бошқа қадриятлари ҳам шаклланди. Бу уларнинг жамиятда ўз ўрнини топишга интилиши, эгаллаган касби орқали жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш истагидир, бу ижобий ҳол. Ундан ташқари тақомиллашган маиший хизмат кўрсатиш технологиялари муайян даражада қўл меҳнатини осонлаштиради. Ижтимоий фаолияти эса унинг иқтисодий, қобилияти, ташаббускорлиги билан белгиланади. Ҳеч бир даврда аёллар фақат бошлиқ бўлиши ёки фақат эргашиши лозим деб ҳисобланмаган. Аксинча ҳозирги кунда аёлларга муносабат ижобий томонга ўзгариб, уларнинг она бўлиши билан бир қаторда потенциал қобилиятларидан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Жамият маънавий қамолотининг муҳим вазифаларидан бири аёлларнинг қадрланиши, уларга иззат-иқром кўрсатилиши, давлат ва жамият томонидан ғамхўрликнинг янада кучайтирилиши, уларнинг оилавий, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш, аёллар ҳуқуқларига оид қафолатларнинг белгиланишидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатномаси. XXI asr gazetasi, 2020 yil 31 dekabr soni
2. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли». –Тошкент., Ўзбекистон, 1992, 48-бет

3. Доклад о положении женщин в Республике Узбекистан. – С.21; Қаранг docstore.ohchr.org › SelfServices › FilesHandler
4. Ўзбекистон аёллар нодавлат-нотижорат ташкилотлари. Маълумотнома. –Тошкент, 2000.
5. Марни Ш. Советская биржа труда в переходный период. Флоренция, 1992, с.138.
6. Тадбиркор аёллар уюшмаси маълумоти – Тошкент 2018.11-27-бетлар
7. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги маълумотлари – Тошкент, 2019.
8. Нишоновна Н.Р. Ўзбекистон давлат бошқарув тизимида хотин-қизлар фаолиятининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. Фалс. фан. док. дис... Авторефератидан –Тошкент. 2020.-72 б.

УДК: 321:378

Баҳодир ГАНИЕВ,
Фаргона давлат университети
Фуқаролик жамияти кафедраси мудири, ф.ф.б.ф.д. (PhD), доцент
E-mail:mr.ganiev76_fsu@inbox.ru

СамДЧТИ профессори, ф.ф.д. Р.Т. Шодиев тақризи асосида

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF ENTREPRENEURIAL SKILLS AMONG CITIZENS

Abstract

This article examines the essence, features and improvement of family entrepreneurship, attracting young people to entrepreneurship from a scientific and theoretical point of view at the new stage of development of our society. We tried to analyze from a socially-philosophical point of view the creation, development, strengthening of social, cultural, economic and legal foundations of family entrepreneurship, as well as its significance in the development of our country.

Key words: entrepreneurship, family entrepreneurship, business philosophy, phenomenon, philosophical analysis, legalization, legalization.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У ГРАЖДАН

Аннотация

В данной статье исследованы сущность, особенности и совершенствование семейного предпринимательства, привлечение молодежи к предпринимательству с научно-теоретической точки зрения на новом этапе развития нашего общества. Мы постарались проанализировать с социально-философской точки зрения создание, развитие, укрепление социальных, культурных, экономических и правовых основ семейного предпринимательства, а также его значение в развитии нашей страны.

Ключевые слова: предпринимательство, семейное предпринимательство, бизнес философия, феномен, философский анализ, легализация, трансформация.

ФУҚАРОЛАРДА ТАДБИРКОРЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ- ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада жамиятимизнинг янги тараққиёт босқичида ёшларни тадбиркорликка жалб қилиш, оилавий тадбиркорликнинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва такомиллашуви илмий-назарий жиҳатдан ўрганилган. Оилавий тадбиркорликнинг ижтимоий, маданий, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш, мустаҳкамлаш асослари, шунингдек, мамлакатимиз тараққиёти ва аҳоли, айниқса, ёшлар бандлигини таъминлашдаги аҳамиятини ижтимоий-фалсафий жиҳатдан таҳлил қилишга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, оилавий тадбиркорлик, бизнес фалсафа, феномен, фалсафий таҳлил, легализация, трансформация.

Киритиш. Мамлакатимизда тадбиркорликка бўлган интилишни қўллаб-қувватлаш учун мамлакатда кенг қўлланмиш меърий-ҳуқуқий ва ташкилий ишлар амалга ошириб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг таклифи биноан Ўзбекистонда ёшлар иттифоқи ташкил этилди[1]. Ёшларга доир давлат сиёсатини янада такомиллаштириш, кенгайтириш, ижтимоий-иқтисодий муаммоларини жадал ҳал қилиш, фуқароларимиз катори, уларни мустақил ҳаётга, жумладан тадбиркорликка, оилавий бизнесга жалб қилиш имкониятларини кенгайтириш мақсадида, Ёшлар агентлиги вужудга келтирилди. Фуқароларнинг жамият тараққиётидаги фаол иштирокини таъминлашда, инновацион характерга эга бўлган тадбиркорлик шакллари ривожлантиришдаги фаолиятини янада кенгайтириш амалий аҳамият касб этади. Шунинг учун фуқаролар, ахборот тизимида хос бўлган инновацион мазмундаги тадбиркорлик шакллари устувор аҳамиятга эга бўлиб қўйидаги хусусиятларга, омилларга боғлиқ ҳолда ривожланади. Улар қўйидагилардан иборат: биринчидан: ёшлардаги миллий менталитетга содиқлик, унга хос бўлган хусусиятларнинг фуқаролар тадбиркорлик фаолиятида, айниқса ёшларнинг оилавий бизнес билан шуғулланиш жараёнида намоён бўлиши;

иккинчидан: ёшлар тадбиркорлигида жамият тараққиётининг хусусиятлари акс этганлиги, жумладан, интеграцияга асосланган модернизациялашув, бизнес фаолиятининг кенгайтириш билан характерланади; учинчидан: ёш тадбиркорларнинг ўз фаолиятида жамиятда шакллланган илмий техник потенциалидан самарали фойдаланганлиги билан белгиланади; тўртинчидан: бизнес ва шу жумладан, оилавий ишбилармонликда замонавий ахборот коммуникацион технологияларидан самарали фойдаланиш натижасида ёш тадбиркорлар моддий, назарий ва амалий кадрлардан фойдаланиши учун имкониятлар даражаси кенгайди.

Ўзбекистоннинг янги тараққиёт босқичида тадбиркорларнинг инновацион мазмундаги тадбиркорлик фаолияти учун ахборот коммуникатив маданияти муҳим амалий ва назарий аҳамият касб этади, чунки бу жараён, оилавий бизнесда самарали фаолият юритиш имконини кенгайтиради. Шу билан биргаликда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон жамиятида, кичик бизнес, оилавий тадбиркорликни олиб бориш жараёни ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тадбиркорлар фаолияти учун айниқса, оилавий тадбиркорлар фаолиятида жамиятдаги жадаллашув жараёни, Ўзбекис-

тон давлатининг глобаллашув жараёнига тобора чуқур кириб бораётганлиги муҳим аҳамият касб этмокда. Бундай шароитда, содир бўлаётган ижобий ўзгаришлар ёш тадбиркорлар ижтимоий ҳаётида, инновацион ва мавжуд муносабатларнинг ўзаро боғлиқлигида, самарали ва мукаммал даражага қаратилган фаолият олиб боришда, умумийлик ва ягоналик принципларига асосланган ижтимоий тизим қонуниятларининг намоён бўлишида кўринмокда. Шу билан биргаликда, ёш тадбиркорлар фаолиятида таваккалчилик даражаси ошиб бориш жараёни кузатилмокда. Бу жараён Ўзбекистоннинг очик, демократик жамият қуришга бел боғлаганлиги, яқин келажакда ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олиш учун жиддий ҳаракат бошланганлиги, бизнеснинг муайян даражада инновацион характерга эга бўлаётганлиги, мамлакат иқтисодиётининг тобора дунё ҳамжамияти билан муносабатлари чуқурлашаётганлиги, кенгайиб бораётганлиги билан боғлиқдир. Шунингдек, мамлакатимиз ижтимоий иқтисодий жабҳалари ривожланишида, глобаллашувга хос бўлган жараёнлар содир бўлмокда. Бундай ижтимоий ҳолат, тадбиркорларнинг ҳамма бўғинларида, шу жумладан, оилавий қорхоналар, яқка тадбиркорлар, шунингдек тадбиркорликнинг янги, инновацион хусусиятга эга бўлган шалларида ўз аксини топмокда. Шунинг учун ҳам, давлат сиёсатидаги, тадбиркорликка нисбатан олиб борилаётган янги Ўзбекистонга хос бўлган, инновацион муносабатни шакллантириш, унинг аҳамиятини янада оширади, чунки оилавий тадбиркорлик жараёнига ёшларнинг мунтазам жалб этилиши, инсон фаолиятидаги ушбу жараённи юқори поғонага олиб чиқади, унинг халқаро майдондаги имкониятларини кенгайтиради, мамлакат иқтисодиётида янги иш жойларини вужудга келтиради, жамиятда баъзан учрайдиган коррупция ҳолатларига барҳам берадиган омил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаатида кичик бизнес ва оилавий тадбиркорликни янада ривожлантиришга янада эътибор бериб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Тадбиркорликни кенг ривожлантириш ва бу соҳа учун янги шароитлар яратишга барча имкониятларимизни сафарбар этяпмиз. “Ҳар бир оила – тадбиркор” дастури доирасида ўз бизнесини бошлаётган оилаларга 5,9 триллион сўм кредитлар ажратилди. Ислохотларимиз натижасида ўтган йили 93 мингта ёки 2018 йилга нисбатан қарийб 2 баробар кўп янги тадбиркорлик субъектлари ташкил этилди.” [2] Тадбиркорлик ғоясининг мумтоз назарийчилари Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Ж.Локк ва бошқалар ўз қарашларида тадбиркорлик билан шуғулланувчи кишиларнинг ўз ҳатти-ҳаракатларига баҳо бериши, шахсий эркинликнинг зарурий шарти ҳисобланган хусусий мулкчилик ғояларини кенг миқёсда тарғиб қилиш, эркин бозор, эркин рақобат, тадбиркорликда барча учун тенг имкониятларни яратиш зарурати, ҳокимият тармоқларининг тақсимланиш тизими, қонун олдида фуқароларнинг тенглиги тамойилларига асосланган инсоннинг виждон, сўз эркинлигини таъминлаш каби масалаларга алоҳида эътибор қаратганлар. Жумладан Макиавелли ўзининг шох асарини ҳисобланмиш “Хумдор”да қуйдаги фикрларни баён қилганди: “Шунингдек, ҳукмдор ноёб иқтидор эгаларига, ҳислатли одамларга ҳомийлик қилиши, бирон ҳунар ёки санъатда юксак даражадаги кўтарилган одамларга ҳурмат-эътибор кўрсатиши керак. У фуқароларни хотиржам савдо-сотик қилишга, деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланишга ундаши керак, токи улар уй-жойларини биров тортиб олишидан қўрқмай, уларни обод қилишсин, бошқалари эса биров уларга солиқ солиб, хонавайрон қилишидан қўрқмай, савдо-сотикни йўлга қўйишсин; шунингдек, ҳукмдор шахар ёки давлатни обод қилиш, безатиш ҳақида қайғурганлар учун муқофотлар ҳам

тайёрлаб қўйиши лозим”[7]. Ж.Локк: “Биз онгли бўлиб туғилганимиздек эркин бўлиб ҳам туғиламиз, бу ўша заҳотиёқ ҳар иккаласидан ҳам фойдаланамиз, деган маънони бермайди, маълум бир ёшга етганда биттаси келса, у билан бирга иккинчиси ҳам келади” [8] деган эди.

Мамлакатимизда тадбиркорлик субъектларининг ижтимоий-иқтисодий фаолиятида ечимини қутаётган муаммоларнинг мавжудлиги, бу соҳанинг экспорт имкониятларини кенгайтириш, валюта конвертацияси муаммоси, тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолияти орқали шакллантирилган хорижий валюталарни давлатга сотиш фоизларининг мавжудлиги каби муаммолар тўғрисидаги фикрларни Ўзбекистон Республикаси Президентининг, “Тадбиркорлар билан бўлиб ўтган учрашувларда шахсан ўзим шунга каттиқ ишонч ҳосил қилдимки, бундай саволларни беришга уларнинг тўлиқ ва қонуний ҳуқуқи бор. Бу ҳуқуқни улар турли маълумотнома, рухсатнома ва сертификатлар, кредит олишда неча кунлар навбатда туриш, ноқонуний текширувлар, бой берилган иқтисодий ва молиявий фойда ҳисобидан қўлга киритган” [Мирзиёев Ш.М., 2017: - б. 56.] гапларидан билиб олишимиз мумкин. Шунинг билан бир қаторда мамлакатимизда ҳали-ҳануз ишлаб чиқариш техника ва технологиясининг чет элдан олиб келиниши, ишлаб чиқариш техникасини ишлаб чиқарувчи заводларнинг мавжуд эмаслиги бизни ривожланган мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиш ва муаммонинг янги ечимларини излаб кўриш имконини берди.

Тадқиқот методологияси. Иқтисодий ривожланиши юқори бўлган мамлакатларга нисбатан маълум маҳсулот ёки хизматларни ишлаб чиқариш бўйича мулк устунлиқка эга бўлиши иқтисодий ривожланишининг асосий шарт бўлган. Бизда эса ҳар соҳадан “бир шингил” таъбирида ривожланган бўлиб: биринчидан, авваллари стратегик аҳамиятга эга тармокни ривожлантириш бўйича махсус дастур яратилмаган, шунинг учун ҳам мамлакатимиз ўз миллий маҳсулоти билан халқаро меҳнат тақсимида устунлиқка эга бўлмаган; иккинчидан, мамлакатимизнинг халқаро иқтисодий интеграцияга киришиш жараёни сусткашлик билан амалга оширилган эди; учинчидан, Ўзбекистоннинг геосиёсий ўрнидаги муаммоларнинг мавжудлиги, қўшни мамлакатлардаги нотинчликлар, Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан бир-бирини қўллаб-қувватламаслиги бунга сабаб бўлаётган эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти бу муаммоларни ҳал этишга алоҳида эътибор қаратди. Республикаимизда ривожланган мамлакатлар стандартлари талабларига жавоб берувчи ҳуқуқий асослар яратилган, хорижий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари қонун билан мустахкамланди, улар учун солиқ имтиёзлари ҳам берилди. Ривожланган Шарқий Осиё мамлакатлари каби мамлакатимизда ҳам яқка тартибдаги тадбиркорликни ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. Сингапур, Малайзия каби давлатлар аҳолисининг қарийб 80 фоизи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик секторида фаолият юритадилар[6].

Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви шароитида кичик бизнес субъектлари ривожланиб бори. Мазкур тенденция Ўзбекистонда ҳам кузатилмокда. Уларни яратиш суръатлари, муттасил ривожланиб бориши ва умумиқтисодий ҳаётдаги ўрни бозор иқтисодиёти талабларига ҳали жавоб бера олмайди. Бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий шакли бўлган кичик бизнесни яратиш ва ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Тадбиркорлар ўз фаолиятларини йўлга қўйгунларича турли муаммоларга дуч келдилар. Бу муаммоларни бартараф этишда тадбиркордан нафақат мустахкам ирода, ташаббускорлик, балки юксак даражадаги маданият ҳам талаб этилади. Тадбиркорлик маданиятини юксалтиришда мав-

жуд муаммоларни ҳал этишда оқилона қарорлар қўламини кенгайтиришга хизмат қилади.

Оилавий тадбиркорликда фуқаролар иштирокининг илмий таҳлили шундан далолат берадики, оилавий тадбиркорлик фаолияти талаблари, ёшларнинг ижтимоий, иқтисодий фаолиятида стратегик аҳамиятга эга бўлган феноменлар каторига киради, шунинг учун ҳам шахснинг ички ресурсларининг ижтимоийлашувида, ишбилармонларнинг ижодий имкониятларини кенгайтирувчи, унинг рақобатбардошлигини оширувчи омил ҳисобланади. Мамлакатимизда ҳозирги даврда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қисмларини фаол тадбиркорликка жалб этишга алоҳида аҳамият берилмоқда, уларга кам фоизли кредитлар ажратиш, кичик бизнес фаолиятини бошлаш учун маҳаллий ҳокимят, нодавлат нотижорат ташкилотлар вакилларининг бевосита ёрдамин ташкил этилган. Жамиятнинг барча бўғинлари вакилларининг эътибори кам таъминланган оилаларга қаратилган бўлиб, уларга тизимли ёрдам кўрсатиш, уларнинг ижодий, интеллектуал имкониятларини фаоллаштириш механизмлари такомиллаштирилмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Фақат 2019 йилда Ўзбекистонда, “Кам таъминланган ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож 5 мингта оилага, жумладан, ногиронлиги бўлган аёлларга ипотека кредити асосида арзон уй-жой сотиб олиш учун 116 миллиард сўмдан зиёд бошланғич бадал тўлаб берилди. Амалга ошираётган ислохотларимиз жаҳон ҳамжамияти томонидан муносиб баҳоланмоқда. Хусусан, дунёдаги нуфузли нашрлардан бири - “Экономист” журнали Ўзбекистонни 2019 йилда ислохотларни энг жадал амалга оширган давлат - “Йил мамлақати” деб эътироф этди” [2]. Мамлакатимизда янги ривожланиш босқичига хос бўлган хусусиятдан бири, ижтимоий воқеалар тизимига шаффофлик билан ёндошув, очиклик вазиятининг вужудга келтирилганлигидир. Бундай мунособат натижасида маълум бўлдики, Ўзбекистонда ҳозирги шароитда, “Худудларда, айниқса, қишлоқларда аҳолининг аксарият қисми етарли даромад манбаига эга эмаслиги сир эмас. Ҳар қандай мамлакатда бўлгани каби бизда ҳам кам таъминланган аҳоли қатламлари мавжуд. Турли ҳисоб-китобларга қўра, улар тахминан 12-15 фоизни ташкил этади. Бу ўринда гап кичкина рақамлар эмас, балки аҳолининг 4-5 миллионлик вакиллари ҳақида бормоқда. Баъзи одамлар ижтимоий нафақа ва моддий ёрдам пулини тўлаш ёки уларнинг миқдорини ошириш орқали ушбу муаммони ҳал этиш мумкин, деб ўйлайди. Бу - бир томонлама ёндашув бўлиб, муаммони тўла ечиш имконини бермайди” [2]. Жамиятдаги муҳим ижтимоий муаммолардан бири, ёшлар фаоллигини, уларнинг ислохотларда иштирокини кенгайтириш ҳисобланади. Бундай кенг қамровли вазифанинг замида ижтимоий соҳа-

даги асосий муаммолардан яна бири, иш жойларини қўпайтириш, янгидан ташкил қилиш ҳисобига ёшлар орасидаги ишсизликни камайтириш, уларнинг иқтисодий даромадини оширишдан иборатдир. Бу масала узок давр ичида ошқора этилмади, унинг ижтимоий, иқтисодий сабаблар ўрганилмади, ижтимоий фалсафий жиҳатларига эътибор берилмади. Шунинг натижасида жамиятда муайян даражада камбағалчилик ҳолатлари мавжуд бўлди, натижада ёшлар орасида ички ва ташқи миграция кучайди, ишсизлик ошиб борди. Шу мунособат билан таъкидлаш лозимки, ушбу ижтимоий масала ечимида, оилавий бизнеснинг ўрнига ҳам кам эътибор берилди. Фақат, янги ривожланиш даврида, ижтимоий муҳофазага муҳтож оилалардаги ижтимоий вазият, муҳит тубдан давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотлар вакиллари иштирокида чуқур ўрганилди, ижтимоий-фалсафий жиҳатдан, ушбу ижтимоий муаммони илмий тадқиқ қилиш бошланди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти қайд этадики, “Камбағалликни камайтириш - бу аҳолида тадбиркорлик руҳини уйғотиш, инсоннинг ички куч-қуввати ва салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш, янги иш ўринлари яратиш бўйича комплекс иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, демакдир” [2]. Муаммонинг ечимига комплекс ёндошув натижасида, инсон факторига, яъни унинг манфаатлари ечимига, давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолиятининг уйғунлиги талаб қилинишига эътибор қартилди.

Хулоса ва таклифлар. Фуқароларда тадбиркорлик қўникмаларини шакллантириш, оилавий бизнесдаги муҳим хусусият, яъни уларда малакали касбий тайёргарлиги, ушбу жараёни тизимли ривожлантириш, малакасини ошириш учун олиб бораётган ҳаракати бош мезон ўрнини бажаради. Бундай шароитда, яна бир қарра оилавий бизнеснинг ривожига асосий омиллардан бири, билмилар, ахборотлашган жамият билан боғлиқлигини қайд этиш лозим. Бу жараёнда, информацион технологиялари ва телекоммуникацион имкониятлар, нанотехнологиялардан фойдаланиш зарурияти вужудга келди. Шунингдек, ҳозирги замондаги оилавий тадбиркорлик, унинг, яъни ёшларда тадбиркор шахс малакасини оширишга боғлиқдир, чунки тадбиркор шахс касбий тайёргарлиги натижасида, касбий малакаси билангина замонавий бизнес тизимида, ижтимоий иқтисодий муаммоларни ва шахс манфаатларини ўрганиш, ҳамда унинг ечимига доир йўл топа олиши мумкин. Ушбу жараёнда, ёшларда тадбиркорлик, унинг ижодий имкониятларига таяниши лозим, чунки бундай фаолият натижасида, тадбиркор масала ечими учун зарур бўлган ностандарт қарорлар қабул қилади, ўз навбатида тадбиркор шахсга бозор муносабатлари тизимида конкуренцияни чидамли бўлган фаолият юритиш имкониятини шакллантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Шавкат Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз - Т.: Ўзбекистон, 1- жилд, - Б. 516.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаати. (<http://uza.uz/uz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-25-01-2020>)
3. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида” Қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 17-сон, 188-модда; 2013 й., 18-сон, 233-модда; 2015 й., 33-сон, 439-модда; 2017 й., 1-сон, 1-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 21.03.2019 й., 03/19/531/2799-сон; 08.01.2020, 03/20/601/0025-сон)
4. Беркинов Б. Оилавий тадбиркорлик салоҳиятини ошириш йўллари. 24.02.2018 (<http://www.biznes-daily.uz/uz/component/content/article/54795-oilaviy-tadbirkorlik>)
5. Ғаниев Б.С. Янги ривожланиш босқичида тадбиркорлик фаолиятининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари - Фарғона: CLASSIC, 2020. - Б. 234.
6. <http://www.rsbctrade.ru/wp-content/uploads/>
7. Николло Макиавелли. Ҳукмдор (Абу Муслим таржимаси) - Тошкент: Mashxur-Press, 2017. - Б. 128.
8. Локк Дж. Два трактата о правлении. Серия: Библиотека ГВЛ - Челябинск: Социум, 2014. - С. 484.

Масгона ҒОЗИЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Инглиз тили ўқитиш методикаси таянч докторанти
E-mail: shahinagaziyeva2726@gmail.com

ЎзДЖТУ н. ф. ф. доктори Мурадқасимова К.Ш. тақризи асосида

DEVELOPING WRITING COMPETENCE THROUGH AUTHENTIC MATERIALS

Abstract

This article is devoted to the development of writing competence through authentic materials, which discusses the pros and cons of authentic materials. The specific role of authentic materials in the development of writing competence was emphasized.

Key words: authentic material, writing competence, artificial materials, foreign language, sociopragmatics, sociolinguistics, training.

РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ С ПОМОЩЬЮ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация

Эта статья посвящена развитию навыков письма с помощью аутентичных материалов, в ней обсуждаются плюсы и минусы аутентичных материалов. Подчеркивалась особая роль аутентичных материалов в развитии письменной компетенции.

Ключевые слова: аутентичный материал, письменная компетенция, искусственные материалы, иностранный язык, социопрагматика, социолингвистика, обучение.

АУТЕНТИК МАТЕРИАЛЛАР ОРҚАЛИ ЁЗУВ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақола аутентик материаллар орқали ёзув компетенциясини ривожлантириш масалаларига бағишланган бўлиб, унда аутентик материалларни ижобий ҳамда салбий жиҳатлари кўриб чиқилган. Ёзув компетенциясини ривожлантиришда аутентик материалларни ўзига хос роли таъкидлаб ўтилган.

Калит сўзлар: аутентик материал, ёзув компетенцияси, сунъий материаллар, хорижий тил, социопрагматика, социолингвистика, ўқув машғулотли.

Кириш. Ҳозирги глобал ахборот асрида ахборот-маълумотлардан ўз эҳтиёжи ва соҳаси доирасида кенг миқёсда фойдалана олиш хорижий тилларни мустахкам эгаллашни тақозо этмоқда. Республикамиз Президентининг “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 1875-сонли қарорида ушбу масала ҳам кўзда тутилган бўлиб, ушбу қарор ижросининг самараси сифатида республикамызда турли йўналишларда таълим олаётган ёшларнинг хорижий тиллар, хусусан, инглиз тилидаги коммуникатив компетенцияларини шакллантириш ва ривожлантириш асосий мақсад этиб белгиланган. Хорижий тилларни бошланғич синфлардан бошлаб узлуксиз ўқитилишининг йўлга қўйилиши давлат таълим стандартларини ҳам халқаро талаблар асосида такомиллаштириш, таълим тизимининг барча босқичлари учун ўқув дастурлари мазмунини янгилаш, таълим жараёнига янгича ёндашувлар ва замонавий технологияларни жорий этишни талаб этади.[9] Шундан келиб чиқиб, тилни амалий қўллашга қаратилган янги концепциялар ишлаб чиқилмоқда. Чет тилларини ўқитишда коммуникатив компетенциялар интеграр ёндашувлари асосида ўқитиш шундай концепциялардан бири бўлиб, ўқувчи-талабаларга дунёни яхлит ҳолда қабул қилиш, фанлараро алоқаларни йўлга қўйиш ва турли фанлардан эгалланган билимларни амалий қўллашга, ўз фаолиятида татбиқ этишга ёрдам беради. Бугунги глобал ахборот асрида талабаларнинг ижтимоий, маданий-маиший ва турли соҳавий мавзуларда хорижий тилларда тинглаб тушуниш ва сўзлашиш малакаларини ривожлантириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда таълим соҳасида аутентик материаллардан фойдаланиш тобора кенгайиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида ўқитувчилар ҳамда тил ўрганувчи талабаларни янада изланишга ундамоқда. Ўқитувчи талабаларнинг ёзув маҳоратини ошириш учун, турли туман аутентик материалларга мурожаат қилиши табиийдир масалан, энг қизиқарли реклама эълонларидан фойдаланиб ва ушбу аутентик материал асосида талабаларга топшириқлар бериш билан дарсни жонли ва ранг баранглигини таъминлашга хизмат қила олади.[1]

Jane Crow ҳозирда таклиф этилаётган кўплаб дарсликларда аутентик материаллар муайян гуруҳ талабалари эҳтиёжларидан келиб чиқиб тақдим этилмаётганлигини, шу сабабли дарсликларда тақдим этилаётган аутентик материаллар талабалар эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ташкиллаштирилса мақсадга мувофиқ бўлишини таъкидлайди.

Allwright (1982 as cited in Block; 1991) ҳам аутентик материаллардан фойдаланиш ўқув машғулотларини сифати, ҳамда самарадорлигига хизмат қилишини айтиб ўтган. [5]

Rabideau (1993) “comic stripes” кичик ҳажмли текстлар кетма кетлигини расмли, асосан мультипликация усули билан ишланган қаҳрамонларни жонлантирган ҳолда, “гапиртириш” орқали, ёзиш маҳоратини ўргатиш мумкинлигини, ҳамда бундай ёндашув талабаларда “comic stripes” билан ишлаш янада қизиқарли эканлигини ва тил ўрганувчида ўз фикрларини баён эта оладиган қизиқарли усуллар билан танишиш имкониятига эга бўлишини айтиб ўтган.

Picture 1. Comics stripes.

Дарҳақиқат, Rabideauning бу фикри ўта хакли “comic stripes”лардан ўқув машғулотларда фойдаланиш нафақат талабаларни ёзув, балки гапириш қобилиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Юқорида Jane Caw таъкидлаганидек, ҳар қандай танланган аутентик материаллар талабалар салоҳиятини эътиборга олган ҳолда танланиши лозим ва бунга қўшимча тарзда, ушбу материаллар тил ўрганаётган талабаларни ижтимоий маъданий, прагматик, прагматлингвистик, социolingвистик, социопрагматик қарашларига тўлалигича мос равишда танлаб олинса, кўзланган мақсадга етишишни тўлақонли таъминлашда хизмат қилади.[6] Бундан ташқари, ёзув компетенциясини ривожлантиришда турли туман эссе, иншо, баён, кичик хикоя, эртак, параграф, лойиха ишлари ва х.к.лардан фойдаланилса айни муддао деб биламиз. Nunan ҳам аутентик материаллар хориж тилини ўрганаётган ва ундан фойдаланаётган талабаларга кўпроқ ёрдам берувчи восита эканлигини билдириб ўтган. Унинг фикрича, аутентик материаллардан фойдаланиб ёзиш маҳоратини талабаларга ўргатиш, ўта самарали усул ҳисобланади. Бундан кўриниб турибдики, кўпгина олимлар аутентик материаллардан фойдаланиш, тил ўрганаётган талабаларни олдида турган тўсиқларни енгишларида муҳим омил деб биладилар.[10]

Тадқиқот методологияси. Ёзув ўқув машғулотида аутентик материаллардан фойдаланишнинг назарий ривожлантириш.

“Материал” атамаси ахборот, маълумот, объект маъносида таърифлансада, “Ўқитиш материаллари” бу талабаларни ўзига жалб қилувчи ўқув дастурлари, текстлар, фойдали ўқув қўланмалар в.х.к.дан иборатдир. (LittleJohn, 1998; as cited in Tomlinson, 2003, p. 43). Газета хабарлари, журнал мақолалари реклама эълонлари, шеърлар, кўшиқлар, видео клиплар, ресторан менюлари, гороскоплар в.х.к.лар аутентик материалларга мисол бўла олади. Аутентик материалларни бирдан бир ўзига хослиги шундаки, улар таълимий мақсадлар учун ишлаб чиқилмаган бўлиб, ҳаётий манбалардан ажратиб олинганлигидир. (Wallace, 1994, p.145). Mc.Neil ўқитувчи аутентик материаллардан нафакат талабаларни кизиқтириш мақсадида фойдаланади, балки уларга ҳақиқий тилдан фойдаланаётганлигини хис қилишларига йўл очиб беради, “тил фойдаланаётганлаётган жамоа томонидан гапирилсагина мақсадли бўла олади” деб таъкидлайди.[7]

Alenjandro G.Martinez (2000) Jane Crawнн фикрига кўшилган ҳолда шунн айтaмизки, аутентик материаллар чет тилини ўрганаётган махаллий сўзлашувчиларга мос равишда тузилиши лозим. Alenjandro G.Martinez (2000) инглиззабон талабаларга аутентик материаллар танлаш жараёнида уларга таниш, яқин мавзуларни мўлжаллаб танлаб олинса ,натижа самарали бўлиши табиийлигини, мисол учун, бирор бир радио эшиттиришидаги шаҳар ифлосланишига тегишли баёнот такдим этилиб, ўқитувчи талабалардан ўзлари яшаб турган жойлардаги шунга ўхшаш маълумотларни сўраши ёки баҳс мунозарага чорлаши мумкинлигини мисол килиб келтиради. Биз ҳам ўз навбатида, бу иккала олимни (Alenjandro G.Martinez; Jane Craw) фикрларини жуда асосли деб биламиз. Модомики, хар бир тили ўрганилаётган миллат вакиллари

ёки чет тилини ўрганаётган ўқувчи ўз қарашларига эга, шундай экан, танланган аутентик материаллар уларнинг одоб ахлоқ тушунчаларидаги чегараларни бузмаслиги, миллий тафаккурига салбий таъсир кўрсатишига йўл қўймаслиги зарур. Худди шу каби хориж тилини ўрганаётган, ўзбек талабаларини ҳам ўзига хос аутентик материаллар билан тил ўрганишга бўлган қизиқишларни ошириш, буғунги куннинг долзарб масалаларида бири бўлиб қолаётганлигини, шунингдек бу борада кўпгина ўзбек олимлари томонидан кенг қўламли ишлар олиб борилаётганлиги албатта қувонарлидир.

Таҳлил ва натижалар. Аутентик материаллардан фойдаланишнинг ижобий ҳамда салбий жиҳатлари.[1]

Хозиги даврда замонавий ўқув машғулотларини аутентик материалларсиз тасаввур қилиш кийин, zero бундай материалларга мурожаат этиш учун, ҳар бир тил ўргатувчи ўқитувчи ёки тил ўрганувчи талабада етарлича имконият бор. Қуйида улардан фойдаланишнинг ўзига хос ижобий ва шу билан бир қаторда салбий жиҳатлари ҳақида хориж ҳамда ўзбек олимлари, билдириб ўтган фикрларини келтириб ўтамиз:

1997 йил Peacock аутентик материаллар, аутентик бўлмаган бирларига қараганда бирмунча қизиқарли ва тил ўрганувчиларни рағбатлантиришга сабаб бўла оlishини айтиб ўтади. Унинг фикрига кўра аутентик(authentic) материаллар, сунъий(artificial) равишда яратилган материалларга қараганда самарали бўлиб, тил ўрганаётган талабаларда ўзи ўрганаётган тилга кўпроқ қизиқиш уйғотади. Олимнинг бу фикрини жуда ўринли деб ҳисоблаймиз, дарҳақиқат чет тилини ўрганаётган ҳар бир талабага ўша тилни янада жонли равишда очиб беришга ёрдамлашувчи аутентик материаллар, талабаларда чет тилини ўрганишга бўлган истакни кучайтишга сабаб бўлади.

Gower, (1995, p. 83) эса тил курсларида ўқитувчи томонидан аутентик материаллардан самарали фойдаланиш, ушбу материални ва ундаги маълумотни тил ўргатувчилар томонидан яхши ўзлаштирилишини таъминлайди дея таъкидлайди. Ўқитувчи бундай материалларни янада осон ва тушунарли бўлиши учун ундаги матнларни қисқартириши яъни ўтилаётган дарс мавзусига мослаштириши ҳамда махсус атамалар рўйхатини киритиши (glossary) максадга мувофиқ деб ҳисоблайди.[4]

Х.П.Омонов “Инглиз тилини ўқитишда талабалар ижтимоий-маъданий компетенциясини аутентик видео материаллар воситасида ривожлантириш” бўйича эълон қилган мақоласида видео шаклдаги аутентик материалларни тил ўрганувчилар учун фойдали жиҳатларини очиб берган.Ва олимнинг фикрича, тил ўрганувчиларнинг ёзиш компетенциясини айнан видеоли тарзда берилган топшириқлар орқали ҳам ривожлантириш қулай ва самаралидир.

Ёзиш компетенциясини аутентик материаллар орқали ривожлантиришнинг ижобий жиҳатлари кўп бўлишига қарамасдан, салбий томонлари ҳам талайгина эканлигини куйидаги олимлар мунозарасини келтириш билан изоҳлаб ўтмоқчимиз:

Масален, Martinezнинг (2002) фаразига кўра, баъзи ёзиш компетенциясини ривожлантиришга мўлжалланган аутентик материаллар ўта бир ёклама яъни ижтимоий маъданий, прагматик, прагмалингвистик, социопрагматик

ёндошувларга асосланмаганлиги туфайли тил ўрганувчиларни ёзиш машқларини тўлақонли бажара олишларида бирмунча қийинчиликларга сабаб бўлади. Ҳақиқатан ҳам юқорида Jane Caw таъкидлаб ўтганидек, ўқитувчи тил ўрганаётган талабаларга аутентик материалларни шундай моҳирлик билан танлаш керакки, токи бундай материаллар уларни тил ўрганишга бўлган иштиёқларини сусайишга сабаб бўлмаслиги лозим.

Kilickaya 2004 ҳам Martinezнинг фикрига қўшилган ҳолда аутентик материал сифатида танлаб олинган бирор бир илмий оммабоп мақолада келтирилган ҳаддан зиёд кўп аралаш структуралар нисбатан секин ўзлаштирувчи талабаларда муаммолар келтириб чиқариши мумкин ва бундай ҳолат уларни тил ўрганишга бўлган қизиқишини пасайишга олиб келади деб изоҳлайди. Бундан ташқари мақолалар жудаям тез урфдан чиқиши, айниқса газетадаги мақолаларни тез эскириши туфайли, талабалар учун бирмунча зерикарли туюлиши мумкин. Бундан кўриниб турибдики, ўқитувчи материал танлар экан унинг жуда кўп жиҳатларини эътиборга олмасдан иложи йўқ, негаки, аутентик материалларда учраётган ўта қийин янги сўзлар уларни тушуниб олиш учун нафақат талабалардан, балки ўқитувчининг ўзидан ҳам кўп вақт талаб этиши мумкин. Олимнинг аутентик материаллардан фойдаланишнинг салбий жиҳатлари ҳақида келтирган фикр мулоҳазалари ўринлидир, вақт масаласини тўғри тақсимлаш ва кўзланган мақсадга белгиланган вақтда эришиш, хозирги тез ўзгараётган глобаллашаётган замон талаби, шундай экан ўқитувчи ҳар бир ўқув машғулоти учун аутентик материалларни ўта синчковлик танлаб олиши лозим деб ўйлаймиз.[7]

Ёзув маҳоратини самарали ёндошув асосида ўқитишда аутентик материалларни ўрни ўзига хосдир. Ёзиш компетенцияси ривожлантириш мақсадида, аутентик материал сифатида очик хатлардан (открытка, postcard)лардан фойдаланиш, яъни очик хатлар кўринишидаги наъмуналар ўқитувчи томонидан талабаларга инглизчабон дўстига бирор бир байрам ҳақида тасвирлаб ёзиб жўнатиш топширигини берилади, талабалар берилган наъмуналарга ўз фикрларини ёзиб баён қилишади, топширик якунида очик хатларни бир бирларига ўқиб беришади, ўқитувчи талабалар томонидан йўл қўйилган хатоларни тўғрилаб боради деб мисол келтиради Harmer.Олим фикрича бундай топшириклар тил ўрганувчиларнинг ёзиш қобилиятини оширишда хизмат қилади, биз эса бундай топшириклар нафақат ёзиш қобилияти балки ўқиш, тинглаб тушуниш, гапириш қобилиятларини ривожлантиради деб қўшимча қиламиз.[2]

Талабалар ушбу ёзув турларидан фойдаланиб ўз ёзув компетенцияларини шу тарзда ривожлантириш имконига эга бўладилар. Яна қўшимча ҳолда ўқитувчи ўқув машғулотларига оид махсус аутентик материалларни татбиқ этишдан аввал, талабаларни мустақил равишда аутентик материалларни қидириб топишда weblog(1998 йилда дастлаб қўлланила бошлаган хронологик тартибда жойлаштирилган расмлар ёки текстлар мажмуи)лардан фойдаланишни таклиф қилиш орқали янада кўпроқ маълумотга эга бўлишга ундайди.Қуйида Harmerнинг аутентик материаллардан фойдаланиб, ёзиш маҳоратини ривожлантирувчи баъзи мисолларини келтириб ўтамиз:

Дастлабки топширик газеталарда берилган сарлавҳаларга оид бўлиб, топширикни эълон қилишдан аввал ўқитувчи талабалар билан газета сарлавҳалари ҳақида баҳс мунозара ташкил этади ва талабаларга газета сарлавҳалари қай усулда ташкиллаштирилиши бўйича кўрсатма-

лар беради, сўнгра талабалар ўқитувчи томонидан аутентик материал сифатида берилган газета мақолаларига ўзлари танлаган сарлавҳаларни қўйиб чиқишлари зарур бўлади. Ёзиш маҳоратини ривожлантиришда бундай ёндошув талабаларда аутентик материаллар билан самарали ишлаш кўникмаларини мустаҳкамланишига сабаб бўлади. Ўқитувчи талабаларни мустақил изланишга ундовчи ушбу топширик орқали газета мақолаларини қандай тартибда тўғри ёзиш бўйича берган саволларига уларнинг жавобларини таҳлил қилиб боради. Топширик якунида талабалар томонидан жуфт бўлиб мавзу танланади ва улардан кичик ҳикоя ёзиш ҳамда сарлавҳа қўйиш сўралади.Яна қўшимча тарзда юқоридаги топширикни акси сифатида, талабалардан хоҳловчилар бирор бир сарлавҳани доскага ёзадилар, берилган сарлавҳа асосида ҳикояни олдиндан башорат қиладилар, ўқитувчи доимий равишда ўқувчилар хатоларини тўғрилаб боради. Топширик сўнггида талабаларга берилган сарлавҳа асосида мустақил баён ёздирилади. Баёнлар ўқиб эшитирилгач, муҳокама қилинади, ўқитувчи томонидан муносиб деб топилган талабалар рағбатлантирилади.[3] Олимнинг ёзиш компетенциясини ривожлантириш-да, ўқув машғулотларида аутентик материаллардан самарали фойдаланиш мақсадида яна бир таклиф қиладиган мисоли эса ўзлаштириш даражаси юқори бўлган иккинчи лисоний шахсларга қаратилган бўлиб, бунда тил ўрганувчи талабалардан газета, журналларда эълон қилинган кинофильм ёки пьесага оид маълумотни ўқиш сўралади. Ва талабаларга кинофильм ёки пьесадан парча кўрсатилади, томоша қилиш пайтида, улар кўрган сюжетлари ҳақида керакли маълумотларни ёзиб оладилар, талабалари ўзлари мустақил кинофильм ёки пьесага ўз фикр мулоҳазаларини ёзишдан олдин, ўқитувчи баёнот ёзишда, қай жиҳатларга эътибор қаратиш керак эканлигини тушунтириб ўтади. Дастлабки тайёр баёнотлар, ўқитувчи томонидан кўрсатиб ўтилган амалий кўрсатмалар бўйича тўғриланади ҳамда тайёр шаклга келтирилган матн хоҳловчилар томонидан ўқиб эшиттирилади ва энг яхши матн талабалар томонидан овозга қўйилади. Hermer санаб ўтган мисоллар талабаларга ёзиш маҳоратларини оширишда аутентик материалларни ўрни қандай эканлигини қисман бўлсада очиб беради.[8]

Хулоса ва таклифлар. Юқорида бир неча бор таъкидлаганимиздек, аутентик материаллар ўта мураккаб бўлмаслиги лозим. Аутентик материаллардан фойдаланишнинг фойдали ва қимматли жиҳати шуки, улар тил ўрганувчи талабаларни янги саводхонлик амалиётини ҳаёт тарзларига олиб кириш билан ўзига жалб қилади.Бундай амалиётларни ўтаган тил ўрганувчи талабалар, ўрганган иккинчи тилини қўллашда анча эркин ҳамда баъзи тўсиқларсиз ёза оладилар, ўқий оладилар,гапира оладилар ва тинглаб тушуналадилар.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаб ўтмоқчимизки, ёзиш маҳоратини ривожлантирувчи ўқув машғулотлари учун ўқитувчи томонидан тўғри танлаб олинган аутентик материаллар ўта самараларидир. Бундай материаллардан фойдаланиб, тил ўрганаётган талабалар эса, аутентик материаллардан фойдаланмаган тил ўрганувчиларга нисбатан кўпроқ маълумотга эга бўлишлари билан ўзига хосдир.[4] Аутентик материаллар талабаларни сўз бойлигини оширишда, ўзи ўрганаётган тил миллигини урф одатлари, тарихи, анъаналари ҳақида оригинал маълумотлар етказишга хизмат қилади ҳамда, талабалар тил ўрганишлари учун янгидан янги имкониятлар яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. Badger, R., & White, G. (2002). A process genre approach to teaching writing. *ELT Journal*, 54(2).
2. Block, D. (1991). Some thoughts on DIY materials design. *ELT Journal*, 45(3), Oxford University Press.

3. Brown, A. (1983). Techniques in teaching writing. NY: Oxford University Press.
4. Gower, R., Phillips, D., & Walters, S. (1995). Teaching Practice Handbook. UK: Macmillan.
5. Guariento, W., & Morley, J. (2001). Text and task authenticity in the EFL classroom. *ELT Journal* 55(4), 347.
6. Harmer, J. (1998). How to teach English: An introduction to the practice of English language teaching. Edinburgh Gate, Harlow, England: Addison Wesley Longman
7. Harmer, J. (1991). The practice of English Teaching. London: Longman.
8. Kilickaya, F. (2004). Authentic Materials and Cultural Content in EFL Classrooms. *The Internet TESL Journal*. 10(7)// Retrieved from http://iteslj.org/Techniques/Kilickaya_AutenticMaterial.html
9. Martinez, A. G. (2002). Authentic Materials: An Overview. *Karen's Linguistics Issues*. 1-6. Retrieved from http://members.shaw.ca/elliottsite/pdfs/Authentic%20Materials_%20An%20Overview.pdf.
10. Nunan, D. (1991). Language teaching methodology: A textbook for teachers. Edinburgh, Harlow, England: Longman

УДК: 796.332: 015

Шухрат ДИЛМУРАДОВ,

Университет мировой экономики и дипломатии

И.о. доцента кафедры узбекского и русского языков

E-mail: dilmuradovshukhrat@mail.ru

На основе отзывов кандидат биологических наук У.Г.У.Ф.К. профессор, Сафарова Д.Ж.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТАКТИЧЕСКИХ ДЕЙСТВИЙ БОКСЁРОВ-ЮНИОРОВ

Аннотация

Современное развитие бокса характеризуется возрастанием конкуренции на международной арене, повышением требований к тактической подготовленности, особенно в связи с изменением условий соревновательной деятельности, обусловленных постоянным совершенствованием правил соревнований.

Повсеместное распространение отечественной школы бокса, а также возросшие возможности науки и техники, позволяющие основным конкурентам детально изучать особенности технико-тактического мастерства ведущих узбекских боксёров, обусловили необходимость постоянного поиска и тщательного изучения, анализа и обобщения всего того огромного опыта, который накоплен как у нас в стране, так и за рубежом, по проблемам разработки и научного обоснования содержания и методики формирования и совершенствования технико-тактического мастерства боксёров на различных этапах многолетней тренировки.

Ключевые слова: исследования, контрольная и исследуемая группа, упражнения, тактические действия, анализ, нотационные записи.

IMPROVING THE TACTICAL ACTIONS OF JUNIOR BOXERS

Annotation

The modern development of boxing is characterized by an increase in competition in the international arena, an increase in requirements for tactical readiness, especially in connection with a change in the conditions of competitive activity, due to the constant improvement of the rules of competition.

The widespread distribution of the domestic school of boxing, as well as the increased capabilities of science and technology, which allow the main competitors to study in detail the features of the technical and tactical skill of leading Uzbek boxers, have made it necessary to constantly search and thoroughly study, analyze and generalize all the vast experience that has been accumulated as in ours in country and abroad, on the problems of development and scientific substantiation of the content and methods of formation and improvement of technical and tactical skill of boxers at various stages of long-term training.

Key words: research, control and study group, exercises, tactical actions, analysis, notation.

JUNIOR BOKSCHILARNING TAKTIK HARAKATLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Boksning zamonaviy rivojlanishi xalqaro maydondagi raqobatning kuchayishi, taktik tayyorgarlikka talablarning kuchayishi, ayniqsa, musobaqa qoidalari doimiy ravishda takomillashib borishi sababli, raqobatbardosh faoliyat sharoitlarining o'zgarishi bilan tavsiflanadi.

Mahalliy boks maktabining keng tarqalishi, shuningdek, asosiy raqobatchilarga etakchi o'zbek bokschilarining texnik va taktik mahoratining xususiyatlarini batafsil o'rganish imkoniyatini beradigan ilm-fan va texnika imkoniyatlarining kengayishi doimiy izlanish va ehtiyotkorlikni taqozo etdi. bokschilarning turli bosqichlarida texnik va taktik mahoratini shakllantirish va takomillashtirishning mazmuni va usullarini rivojlantirish va ilmiy asoslash muammolari bo'yicha mamlakatimizda va chet ellarda to'plangan barcha ulkan tajribalarni o'rganish, tahlil qilish va umumlashtirish. uzoq muddatli o'qitish.

Kalit so'zlar: tadqiqot, nazorat va o'quv guruhi, mashqlar, taktik harakatlar, tahlil, yozuv.

Введение. При значительном числе исследований и методических работ по технике и тактике бокса необходимо отметить, что одной из проблем теории и практики бокса остается отсутствие разработанной методики обучения технике на начальных этапах подготовки и вопросы совершенствования содержания и последовательности изучения базовой техники бокса.

Эта проблема имеет непреходящую актуальность, которая объясняется постоянным острым соперничеством боксёров на международных соревнованиях, расширением арсенала технических и тактических действий, наличием большого количества школ с различной направленностью в технической и тактической подготовке спортсменов и частым изменением правил соревнований[8].

Достижение высоких результатов по боксу невозможно без совершенствования системы начального обучения, где важно заложить основы правильного

выполнения технико-тактических действий. К сожалению, в теории бокса этому вопросу уделено мало внимания, подавляющее большинство исследований проведено со спортсменами высокой квалификации. Методика начального обучения в недостаточной степени учитывает возрастные особенности боксёров, во многом повторяет методику обучения, используемую взрослыми.

Литературный обзор. До сих пор мало исследованными остаются вопросы: каким приемам, защитам и контратакам необходимо обучать в течение года, в какой последовательности, скольким приемам, сколько раз следует повторять изучаемый прием в одном занятии, сколько раз выполнять его до усвоения оптимальной структуры и применения не только в учебно-тренировочных боях, но и в условиях соревнований. Объектом нашего исследования явился учебно-тренировочный

процесс в группах начальной подготовки боксёров в РКОР.

Предмет исследования – особенности формирования тактической подготовленности боксёров на этапе начальной подготовки[4].

Исследование и выявление базовой техники как фундамента для целенаправленного формирования у боксёров широкого арсенала технико-тактических действий, необходимого для успешного выступления на соревнованиях, явилось нашей основной целью исследования. Мы исходили из того, что овладение базовой техникой позволит эффективно и правильно построить процесс тактической подготовки и сформировать у них индивидуальный комплекс коронных технико-тактических действий.

Цель исследования: Оптимизировать построение тренировочного процесса по совершенствованию технико-тактических действий боксёров-юниоров на предсоревновательном этапе подготовки боксёров[7].

В работе мы поставили перед собой следующие задачи:

1.Провести анализ литературных источников, освещающих состояние проблемы исследования.

2.Выявить содержание тактических действий боксёров-юниоров 17-18 лет.

Методология исследования. Для решения поставленных задач применялись следующие методы исследования:

- анализ научно-методической литературы;
- педагогические наблюдения;
- анкетирование;
- математико-статистический анализ;
- организация и проведение исследований.

Анализ и обобщение научно-методической литературы

Этот метод использовался нами при решении всех задач данной работы и являлся основой для постановки задач исследования и обсуждения полученных результатов. Анализ литературы проводился по трем основным направлениям:

1. Анализ общетеоретической литературы по спортивной педагогике;

2. Анализ литературы по родственным видам единоборств;

3. Анализ специальной научно-методической литературы по боксу.

Педагогические наблюдения

Педагогические наблюдения проводились в ходе учебно-тренировочных занятий РКОР г. Ташкента. Это позволило собрать первичную информацию, уточнить особенности формирования тактических действий спортсменов на предсоревновательном этапе подготовки и содержание тактической подготовленности боксёров-юниоров[1]. Анкетный опрос. Для выявления содержания тактических действий боксёров-юниоров был проведён анкетный опрос ведущих специалистов и тренеров в количестве 28 человек.

Методы математической статистики

При обработке результатов исследований применялись методы математической статистики: расчет

среднего арифметического и среднеквадратического отклонения, коэффициента вариации.

Организация исследования

Для решения поставленных задач было организовано исследование, которое проходило в четыре этапа.

На первом этапе - изучались литературные источники, освещающие состояние проблемы исследования.

На втором этапе - определялся объём тактических действий 17-18 летних боксёров с проведением анкетирования специалистов и ведущих тренеров.

На третьем этапе - подбирались оптимальный вариант тренировочных занятий по совершенствованию тактики.

На четвёртом этапе - были обработаны полученные данные и делались выводы.

Для проведения практических исследований 40 боксёров первого разряда и кандидатов в мастера спорта были разбиты на две группы по 20 человек с одинаковыми показателями по всем параметрам, таким как, например: весовые категории, возраст, стаж занятий боксом.

Изучив большой объём специальной литературы, и проведя анкетный опрос ведущих специалистов и тренеров по боксу - нами было установлено, что боксёры-юниоры в соревновательных боях применяют тактические действия в недостаточном объёме. На вопрос о применении разведывательных действий боксёрами-юниорами 70% опрошенных ответили отрицательно, 20% опрошенных специалистов ответили, что разведывательные действия применяются не всегда и лишь 10% опрошенных ответили, что боксёры-юниоры применяют разведывательные действия [9].

На следующий вопрос об объёме применения боксёрами юниорами обманных действий были получены следующие ответы: 50% опрошенных – объём применяемых обманных действий невысокий, 30% опрошенных – объём применяемых обманных действий средний, 20% опрошенных - объём применяемых обманных действий высокий.

По результатам проведённых предварительных исследований было решено путём педагогических наблюдений выявить содержание тактических действий у боксёров контрольной и исследуемой групп. С этой целью были проведены спарринги между боксёрами данных групп[6].

Для подсчёта тактических действий боксёров были использованы нотационные записи:

РД – разведывательные действия;

МД – маневренные действия;

ОД – обманные действия;

ПД – подготовительные действия;

АД – атакующие действия;

КД – контратакующие действия.

В проведённых спарринговых боях боксёры контрольной группы одержали победу со счётом – 11 : 9. По нотационным записям было выявлено, что содержание и объём выполняемых тактических действий у боксёров обеих групп был сравнительно одинаковым (таблица 1).

Таблица 1.

Содержание и объём тактических действий боксёров-юниоров в начале исследований

№	Тактические действия	Контрольная группа	Исследуемая Группа
1	РД	6	5
2	МД	12	13
3	ОД	8	7
4	ПД	9	9

5	АД	14	12
6	КД	15	11
7	$\overline{X}$	64	57

Совершенствование тактических действий боксёров-юниоров

Педагогический эксперимент проводился на базе РКОР. Все юные спортсмены групп начальной подготовки, не зависимо от возраста, технике бокса обучались по единой программе. 40 боксёров были разбиты на две однородные по всем признакам группы квалифицированных боксёров первого разряда и кандидатов в мастера спорта 16-18 лет, в количестве 20 спортсменов (контрольная и исследуемая группы)[3].

Боксёры контрольной группы занимались по традиционной схеме. Тренировочные занятия боксёров контрольной группы проходили в соответствии с программой. В основной части занятий у боксёров данной группы давались упражнения на совершенствование технико-тактической подготовки, на совершеншение специальной физической подготовки и общей физической подготовки. Так как совершенствование тактической подготовки идёт одновременно с технической, то у боксёров контрольной группы особых упражнений на совершенствование тактики не выделялось. Средствами по совершенствованию технико-тактической подготовки были традиционные упражнения на снарядах, в парах, у зеркала и т.д. В данных упражнениях основная задача боксёров была в совершенствовании техники бокса. Например: при работе в парах давались задания отработать удары на дальней дистанции, нанести удар в какую-то часть тела партнёра (удар в печень), провести серию ударов с акцентом на последнем ударе и т. п.[10]

У боксёров же исследуемой группы построение тренировочных занятий была приблизительно такой же, то есть были использованы такие же средства спортивной тренировки такие как: упражнения на снарядах, в парах, у зеркала и т. д. только направленность данных тренировочных занятий была больше на совершенствование тактических действий, а именно при работе в парах ставились тактические задачи, такие как например:

а) применяя маневренные действия загнать партнёра в угол ринга;

б) применяя обманные действия нанести удар в неудобное для защиты партнёра область туловища;

в) разбив партнёров в парах на первые и вторые номера ставить первым номерам задачу на нанесение определённых ударов или же каких - либо действий, а вторым номерам выявить особенности ведения боя партнёров и найти способы для нейтрализации этих действий[5].

Также при работе на снарядах отрабатывались обманные удары, такие, как например серия ударов в голову и акцентированный удар в туловище.

По окончании исследований между боксёрами контрольной и исследуемой групп вновь были проведены спарринги, которые закончились убедительной победой боксёров исследуемой группы. Счёт в спарринговых боях был 13 : 7 в пользу боксёров исследуемой группы. Объём тактических действий у боксёров обеих групп был выше, чем на начало исследований, но у исследуемой группы объём тактических действий вырос по сравнению с объёмом контрольной группы более чем в два раза (таблица 2).

Таблица 2

Содержание и объём тактических действий боксёров-юниоров в конце исследований.

№	Тактические действия	Контрольная группа	Исследуемая Группа
1	РД	8	10
2	МД	15	18
3	ОД	11	14
4	ПД	12	15
5	АД	15	17
6	КД	16	18
7	$\overline{X}$	77	92

Как видно на примере спаррингов, при построении тренировочных занятий с направленностью на совершенствование тактических действий динамика тактических действий гораздо выше, чем при направленности на совершенствование технико-тактических действий. Несмотря на то, что совершенствование тактики происходит и при совершенствовании техники бокса.

Выводы. Анализ научно-методической литературы свидетельствует о том, что методы оценки совершенствования технико-тактических действий боксёров 13-15 лет в тактической подготовленности боксёров, в возрастном аспекте изучены недостаточно, что сдерживает поиск рациональных путей развития скоростно-силовых качеств, которые являются необходимым условием для изучения технико-тактической подготовки в боксе. Разработанная программа интегральной подготовки годичного учебно-тренировочного цикла на основе сопряженного воздействия средств специальной физической и тактической под-

готовки позволила значительно повысить совершенствование технико-тактических действий боксёров в тактической подготовке[2].

Уровень скоростно-силовых качеств. В контрольной группе относительный прирост скоростно-силовых качеств составил 5%, в исследуемой группе процент прироста-10,5%.

Программа сопряженных средств интегральной подготовки в годичном учебно-тренировочном цикле боксёров на этапах начального обучения способствует формированию специальных физических качеств и эффективному совершенствованию технико-тактических действий боксёров, а принципы подбора упражнений последовательного и параллельного воздействия позволяют расширить возможности управления тренировочным процессом боксёров и повысить эффективность тренировочного процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атилов А.А., Кик-боксинг (Лоу кик) Текст.: /А.А. Атилов, Е.И. Глебов. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. - 560 с.
2. Бараев Х. А., Габдулов Э. Х. – Тактическая подготовка боксера. м.п. г. Алматы 2003 г.
3. Бокс – Учеб. для ин-тов физ-ры. Под общ. Ред. И.П.Дегтярева.-М. Физ-ра и спорт.1979.-287 с.
4. Волков Н.И. Биоэнергетика напряженной мышечной деятельности человека и способы повышения работоспособности спортсменов: дис. докт. биол. наук в форме науч. доклада / Н.И. Волков. - М., 1990.-101 с.
5. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский; Под ред. М.Г. Ярошевского. - М.: Педагогика, 1987. - С. 74-247.
6. Булгакова Н.Ж., Маслов В.И. Методика обучения// Плавание- Учеб.для ин-тов физ-ры- М., 1989. С. 154-161.
7. Гаськов А.В. Теоретико-методические основы управления соревновательной и тренировочной деятельности квалифицированных боксеров. Автореф. М.:1999.-33с.
8. Годик М.А. Педагогические основы нормирования и контроля соревновательных и тренировочных нагрузок: автореф. дис. ... докт. пед. наук/ М.А. Годик. - М., 1982. -48 с.
9. Дегтярев И. П. Тренированность боксеров Киев Здоровье 1985 г.
10. Джероян Г. О., Худадов Н. Предсоревновательная подготовка боксеров. М. Фис 1971 г.

УДК: 378/376:37.012:371.263

Гавҳар ДЎСМУРОВА,

Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

E-mail: dsmurodova77@gmail.com

ЧДПИ доценти, н.ф.ф д.. (PhD) Махмудова Д.М. тақризи асосида

CHARACTERISTIC OF HUMAN RELATIONSHIP WITH GENDER DIFFERENCES IN THE PREPARATION OF STUDENTS 'DATA FOR THE OLYMPIAD IN MATHEMATICS

Abstract

When preparing gifted students for the Mathematics Olympiad, it is necessary to pay attention to the peculiarities of human interaction with gender differences. According to the theory of the researchers, when studying the issue of gender dependence on the development of the student's personality, they recognized that differences in the psyche of adolescents of different sexes are inextricably linked with the asymmetry of the functions of the cerebral hemisphere. In their opinion, the physiological aspects of people of different sexes are different - the skin and hearing organs of girls are located on the surface, unlike boys, and, although they are relatively sensitive, a wider environment is required for the full mental development of boys. During the study, it was noted that differences in the psyche of persons of different sex, due to gender and neuropsychological characteristics, are associated with sharp differences in the functions of the cerebral hemispheres.

Key words: mathematical Olympics, gender differences, abilities, talent, cerebral hemisphere, neuropsychology, verbal memory.

ХАРАКТЕРИСТИКА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА С ГЕНДЕРНЫМИ РАЗЛИЧИЯМИ ПРИ ПОДГОТОВКЕ ДАННЫХ СТУДЕНТОВ К ОЛИМПИАДЕ ПО МАТЕМАТИКЕ

Аннотация

При подготовке одаренных школьников к олимпиаде по математике необходимо обращать внимание на особенности взаимодействия человека с гендерными различиями. Согласно теории исследователей, при изучении вопроса о гендерной зависимости от развития личности студента они признали, что различия в психике подростков разного пола неразрывно связаны с асимметрией функций полушария головного мозга. По их мнению, физиологические аспекты людей разного пола различны - кожа и органы слуха девочек расположены на поверхности, в отличие от мальчиков, и, хотя они относительно чувствительны, для полноценного умственного развития мальчиков требуется более широкая среда. В ходе исследования было отмечено, что различия в психике лиц разного пола, обусловленные гендерными и нейropsychическими особенностями, связаны с резкими различиями в функциях полушарий головного мозга.

Ключевые слова: математическая олимпиада, гендерные различия, способности, талант, полушарие головного мозга, нейropsychология, вербальная память.

ИҚТИДОРЛИ ТАЛАБАЛАРНИ МАТЕМАТИКА ФАН ОЛИМПИАДАСИГА ТАЙЁРЛАШДА ИНСОННИНГ ГЕНДЕР ФАРҚЛАРИ БИЛАН ЎЗARO БОЎЛИҚЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Иқтидорли талабаларни математика фанидан олимпиадага тайёрлашда инсоннинг гендер фарқлари билан ўзарo бўлиқликдаги хусусиятларга эътибор қаратиш лозим. Тадқиқотчиларнинг назариясига биноан, талаба шахсининг ривожланиши унинг жинсига бўлиқлик масаласини тадқиқ этганларида турли жинсдаги ўспиринлар психикасидаги фарқ бош мия яримшарлари функцияларининг асимметрияси билан узвий бўлиқ эканлигини эътироф этганлар. Уларнинг фикрига кўра, турли жинсдаги шахсларнинг физиологик жиҳатлари бир-биридан фарқ қилади – киз болаларнинг тери ва эшитиш органлари ўғил болалардан фарқли ўларoқ, юзaroқда жойлашган бўлиб, нисбатан сезгирлиги билан ажралиб турса, ўғил болаларнинг тўлақонли психик ривожланиши учун кенгрок муҳит талаб қилинади. Тадқиқот жараёнида шуни таъкидлашимиз мумкинки, гендерлик ва нейropsychологик хусусиятлари турли жинсдаги шахслар психикасидаги фарқ бош мия яримшарлари функцияларининг бир-биридан кескин фарқ қилиши билан бўлиқ бўлиши таъкидланди.

Калит сўзлар: математика фан олимпиада, гендер, қобилят, истеъдод, бош мия ярим шар, нейropsychология, вербал хотира.

Қириш. Талабаларни математика фан олимпиада-ларига тайёрлаш технологиялари сифатини оширишда олий таълим сифатини тубдан такомиллаштириш зарур. Бу борада Ҳаракатлар стратегиясида алоҳида эътибор қаратилиб информатика, математика, физика, кимё, биология каби бошқа аниқ ва табиий фанларни чуқурлаштириб замон талабидан келиб чиқиб ташкил этиш таъкидланган [2].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2909-сон «2017-2021 йилларда таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлан-

тириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги 313-сонли модда «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, «Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармони, 2019 йил 9 июлдаги ПҚ-4387-сонли «Математика таълими ва фанларини янада ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб қувватлаш, шунингдек, В.И.Романовский номидаги математика институти фаолиятини тубдан такомиллаштириш тўғрисида»ги, Олий таълим вазирлигининг 2019 йил 8 ноябрдаги 360-сон буйруғи «Математика бўйича билимлар беллашувини ташкил этиш ҳамда ҳудудий халқ

таълими бошқарув идоралари ва таълим муассасаларининг рейтингини аниқлаш тўғрисида”ги билан тасдиқланган низоми, 2020 йил 7 майда “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади [1, 2, 3, 4, 5].

Иқтидорли талабаларни математика туркум фанларга (Олий математика, Математика ўқитиш методикаси ва ҳ.к.) тайёрлашда инсоннинг гендер фарқлари билан ўзаро боғлиқликдаги хусусиятларга эътибор қаратиш лозим. Демак, талабаларни олимпиадаларга тайёрлашда уларнинг гендер фарқлари ҳам ҳисобга олинади.

Тадқиқот методологияси. Н.Н.Николаенко, В.Д.Еремеева ва Т.П.Хризманлар талаба шахсининг ривожланиши унинг жинсига боғлиқлик масаласини тадқиқ этганларида турли жинсдаги ўспиринлар психикасидаги фарқ бош мия яримшарлари функцияларининг асимметрияси билан узвий боғлиқ эканлигини эътироф этганлар [6, 7, 8]. Тадқиқотчилар ёшларнинг нутқи ва тафаккурининг ривожланишида бош мия яримшарлари фаолиятининг шахс жинсига ҳам боғлиқ эканлигини исботлашган. Психологлар В.П.Бианки, Е.Б.Филипповлар таъкидлашча, турли жинсдаги шахсларнинг физиологик жиҳатлари бир биридан фарқ қилади – киз болаларнинг тери ва эшитиш органлари ўғил болалардан фарқли ўлароқ, юзaroқда жойлашган бўлиб, нисбатан сезитивлиги билан ажралиб турса, ўғил болаларнинг тўлақонли психик ривожланиши учун кенгрок муҳит талаб қилинади [9, 10]. Шундай қилиб, улар гендерлик ва нейрoпсихологик хусусиятлари турли жинсдаги шахслар психикасидаги фарқ бош мия яримшарлари функцияларининг бир-биридан кескин фарқ қилиши билан боғлиқ бўлишини таъкидлаганлар.

Е.Ю.Давыдова, Н.Л.Горбачевская ва Л.П.Якупова тадқиқотларида 6 ёшдан 10 ёшгача бўлган болаларда визуал ҳамда вербал хотираларнинг ривожланиши уларни гендер фарқлари билан боғлиқлиги аниқланган [11, 12, 13]. Бу ёшда киз болаларда аудиал хотира ўғил болаларга нисбатан яхши ривожланганлиги қайд қилинган. Бироқ, 11 ёшдан кейин сезиларли даражада регресс кузатилиб, ўғил болаларнинг визуал хотира кўрсаткичлари маълум даражада ўсади. Шу ёшда фанларни ўзлаштириши қийин қизлар ўзлаштириши яхши бўлган қизлардан визуал хотираларининг бирмунча пастлиги билан фарқ қилишган. 10 ёшдаги ўғил болалар орасида эса хотира кўрсаткичи билан фанларни ўзлаштиришда ўзаро боғлиқлик кузатилмаган.

Н.Н.Николаенконинг эътироф этишича, болалар ёшининг барча диапазонларида киз болаларнинг аудиал (вербал) хотира ҳажми ўғил болаларга нисбатан анча катталиги билан фарқ қилади. Масалан, 9-11 ёшдаги киз болаларнинг вербал хотира кўрсаткичлари 12-15 ёшларида ҳам деярли ўзгармайди. Аммо 12-15 ёшдаги ўғил болаларда вербал хотира кўрсаткичлари бирмунча пасайиши кузатилади [6].

17-21 ёшли ўспиринларда эса, бош мия яримшарларининг ўзаро алоқаси учун масъул бўлган қадоксимон танадаги нерв ҳужайралари маълумотларни синтез қилиш вазифасини бажаради [6].

Таҳлил ва натижалар. Қадоксимон танадаги нерв ҳужайраларининг умумий сони йигитларга қараганда қизларда кўп бўлиб, бу эса қизлар томонидан маълумотларни синтез қилиш жараёнини яхшироқ амалга оширишни таъминлайди. Фақатгина йигитларда синтез интуициянинг асосини ташкил қилади, анализ (таҳлил) эса – мантикнинг асосини ташкил қилади. Демак, нейрoпедагогика соҳаси-

дан келтирилган ушбу маълумотлардан қуйидаги фикрларни эътироф этиш жоиз:

1. Математикадан фан олимпиадаларига тайёрланган таҳсил олувчиларнинг гендер хусусиятларини инобатга олиш лозим. Бунда киз талабаларда вербал хотира ҳажми ва тафаккури йигитларга нисбатан юқори-рок бўлганлиги боис, вербал таълим нисбатан муваффақиятли кечади. Вербал хотира ва таълим чап яримшар функциясига боғлиқ бўлганлиги сабабли, қизларда чап яримшар анча илгари, кичик ёшиданoқ ривожланишни бошлайди. Мазкур масалага кенгрок қарайдиган бўлсак, аёл ва эркак интеллектининг коэффициентини IQ тестлари бўйича деярли бир хил бўлсада, иқтидорли эркакларга қараганда иқтидорли аёллар таҳминан 3% кўпчилиқни ташкил этади. Бундан келиб чиқиб, йигит ва қизларни алоҳида гуруҳларга ажратиб тайёрлаш эмас, балки уларга бериладиган ўқув маълумотларни юқорида таъкидланган ҳосликларни ҳисобга олган ҳолда тақдим этиш керак. Тадқиқотларимиз кўрсатишича, математикадан берилган аналитик хусусиятга эга бўлган масала счимиини йигитлар қизларга нисбатан кенгрок таҳлил қилишади (89%), қизлар эса синтез жараёнини мужассамлаштирувчи масалаларни йигитларга нисбатан тез ва қисқа муддат ичида бажаришди.

2. Педагог математикадан фан олимпиадаларига таҳсил олувчиларни тайёрлар экан, улардаги гендер хусусиятлари ўртасидаги фарқ туфайли мия яримшарлари фаолиятини ташкил этиш типларининг турличалиги, латерация (мия ярим шарлари ўртасидаги ассиметрия) профиллари мувофиқлигини аниқ тасаввур этиши керак. Бунда талабалар учун ўқитиш жараёнини ташкил этишда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади:

а) психик жараёнлар, уларнинг биологик жинсидан қатъий назар, маскулин (яъни эркакларга хос) ёки феминин (яъни аёлларга хос) типда кечади. Психик жараёнларнинг кечиш типи ҳар доим ҳам талабанинги биологик жинсига тўғри келавермаслиги мумкин;

б) генетик нуқтаи назардан, кўп ҳолларда йигитлар бош миясининг ўнг яримшари яхши ривожланган бўлиб, бу яримшар предметлар таркиби ва шакли тўғрисида кўриш ва эшитиш орқали олинган маълумотлар таҳлили ҳамда абстракт тафаккур учун жавоб беради. Демак, математикадан тақдим этилган топшириқларда геометрияга оид топшириқлар доминантлик қилади, бунда масалаларни иқтидорли йигитлар иқтидорли қизларга нисбатан осон ва тез еча олишади.

3. Педагог математикадан фан олимпиадаларига тайёрлар экан, қизларда, асосан, бош мия чап яримшари яхши ривожланган бўлиб ёзма ва оғзаки нутқни, ҳусни хатни, ҳисобни ва интуитив тафаккурни бошқариш учун масъул эканлигини билиши лозим.

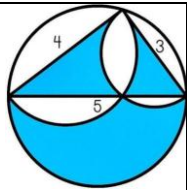
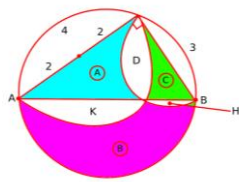
4. Йигитлар бош миясининг ўнг ва чап яримшарлари бир-биридан кескин фарқ қиладиган аниқ вазифаларни бажарса, қизларнинг бош мия яримшарлари бажарадиган вазифалари қатъий чегараланмаган бўлиб, нисбатан дифференциаллашган тарзда белгиланган;

5. Математикадан топшириқларни бажариш мобайнида вербал хотира ва таълим чап яримшар функциясига боғлиқ бўлади. Қизларда вербал хотира ҳажми ва тафаккур йигитлардагига нисбатан юқори-рок ривожланганлиги сабабли, уларда вербал таълим нисбатан муваффақиятли кечади ҳамда қизларда, маълумотларни синтез қилиш жараёни самаралироқ бўлади. Демак, математикадан берилган олимпиада топшириқларини тайёрлашда ва улар талабалар томонидан бажарилганида булар эътиборга олиниши керак.

Таъкидлаш жоизки, таълим жараёнининг самарадорлиги фақатгина таълим олувчининг нейрoпедагогик

хусусиятларини таълим берувчи томонидан билиш эмас, балки таълим олувчининг индивидуал латераллиги профилига ўз профилини “мослаштириши”га ҳам

боғлиқдир. Масалан: Тасвирда келтирилган фигуранинг бўялган қисмининг юзасини топинг (1-расм)

	Қиз бола: $AB=5$. $A+B+C=?$ $B+D+C=\frac{3\cdot 4}{2}=6(1)$ $D+C+H=\frac{\pi\cdot 9}{8}(2)$ $B+D+K=\frac{\pi\cdot 4}{2}=2\pi(3)$ $K+H+A=\frac{\pi\cdot 25}{8}(4)$ $(1)+(4)=A+B+C+D+K+H=6+\frac{25\pi}{8}$ $(2)+(3)=D+C+H+B+D+K=\frac{25\pi}{8}$ $A-D=6$ $D=A-6$ $B+D+C=6$ $B+A-6+C=6$ $A+B+C=12$		Ўғил бола: чизмадаги кўк рангга бўялган қисмини тасаввурида уч хил рангларда ифодалаб A,B,C ва улар орасидаги ёйларни D,K,H каби белгиланди. Натижа, масала ечимини осонлаштирди. $A+B+C=12$
---	--	--	---

Хулоса ва таклифлар. Математикадан фан олимпиадаларига иқтидорли талабаларни тайёрлаш мазмуни мотивацион, фаолиятга доир ва аксиологик компонентлар ҳамда ташкилий-педагогик асослари талабаларда аутопсихологик компетентликни ривожлантириш, толерант хулқ-атвор, ўз фаолиятини мустақил бошқариш стратегияларини интеграциялаш асосида такомиллаштириш заруратининг мавжудлиги тадқиқот дастурини ишлаб чиқишга хизмат қилди.

Талабаларда математикадан иқтидорлиликни ривожлантиришнинг мотивацион ўз-ўзини рағбатлашга қобилиятлилик, эмоционал-иродавий ўз-ўзини ривожлантириш, эмоционал ўз-ўзини назорат қилиш, интеллектуал компонентнинг тадқиқотчиликка доир фаолиятини ривожлантириш ҳамда креатив компонентнинг аналитик тафаккурни ривожлантириш кўрсаткичларини аниқлаш имконини берди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2909-сон «2017-2021 йилларда таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017., 13 феврал. 6 (766)-сон, 70 модда, 25-150 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони, “Халқ сўзи” газетаси, 2019. 9 октябр, 209(7439)
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017й.,10 май. 18(778)-сон, 313 модда. 18-24 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 июлдаги ПҚ-4387-сон «Математика таълими ва фанларини янада ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб қувватлаш, шунингдек, В.И.Романовский номидаги математика институти фаолиятини тубдан такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори. - Тошкент; Ўзбекистон Республикаси 07/19/4387/3397-сон қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 2019 йил.
6. Николаенко Н.Н. Математические задачи для одарённых. - М.: Педагогика, 2007. – 180 с.
7. Еремеева В.Д. Мальчики и девочки: два разных мира, нейропсихология. - М.: МПГУ, 2017. - 334с.
8. Ходжаев Б. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини ривожлантириш. -Тошкент: Янги аср, 2010. - 122б.
9. Бианки В.П. Психология подрастающей личности. - М.:Мысль, 2009. – 236 с.
10. Филиппов Е.Б. Одарённость личности и его становление.-М.:Мысль,2008.-176с.
11. Давыдова Е.Ю. Развивающее обучение и её особенности. - М.: Мысль, 2000. - 282 с.
12. Горбачевская Н.Л. Психология развития детей. - М.: Логос, 2011. - 322 с.
13. Николаенко Н.Н. Математические задачи для одарённых. - М.: Педагогика, 2007. – 180 с.

УЎК: 383.22.441

Gulbanbegim JAMOLOVA,
TATU Qarshi filiali assistenti
E-mail: jamolovagulbanbegim@gmail.com

O'zMU professori M.Qurbonov taqrizi asosida

METHODOLOGY OF TEACHING ELECTRONICS AND CIRCUITS BASED ON SOFTWARE DEVELOPMENTS

Abstract

In this article, the stages of conducting experimental and virtual laboratory experiments on the subject "Electronics and circuits". The views of the input signal were examined in the theoretical and experimental ways of passive and active differentiating chains with different sinusoidal voltage at the entrance, along with the research of passive differentiating RC-chain with active differentiating RC-chain with sinusoidal voltage at the entrance, were investigated and illuminated using the active differentiating RC-chain Multisim program. The main elements and methods of calculation of electric chains are presented, the main features of semiconductors, the structure and operation principles of semiconductor devices, and effective teaching methods on the basis of digital technologies are covered in the educational process.

Key words: differential chain, Kirkhgof law, RC-chain, passive and active differential chain, Multisim program, ossillograph, phaseometer, resistor, generator.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЭЛЕКТРОНИКЕ И СХЕМАМ НА ОСНОВЕ ПРОГРАММНЫХ РАЗРАБОТОК

Аннотация

В статье описаны этапы проведения экспериментальных и виртуальных лабораторных экспериментов по теме «Электроника и схемы». Пассивные и активные дифференциальные схемы с различным внешним видом входного сигнала были теоретически и экспериментально протестированы, а пассивная дифференциальная RC-цепь с синусоидальным напряжением на входе была исследована с помощью программы Active Differential RC-circuit Multisim и освещена. Описаны основные элементы электрических схем и методы расчета, описаны основные особенности полупроводников, устройство и принципы работы полупроводниковых приборов, а также эффективные методы обучения на основе цифровых технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: дифференцирующая цепь, закон Кирхгофа, RC-цепочка, пассивная и активная дифференцирующая цепочка, программа Multisim, осциллограф, фазометр, резистор, генератор.

ELEKTRONIKA VA SXEMALARNI DASTURIY ISHLANMALAR ASOSIDAGI O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Elektronika va sxemalar" fanidan eksperimental hamda virtual laboratoriya tajribalarini o'tkazish bosqichlari kirish signalining ko'rinishlari turlicha bo'lgan passiv va aktiv differensiallovchi zanjirlarni nazariy va tajriba yo'llari bilan tekshirilib, kirishida sinusoidal kuchlanishi bo'lgan passiv differentsiallovchi RC-zanjiri tadqiq etish bilan birga, aktiv differentsiallovchi RC-zanjir Multisim dasturi yordamida tadqiq etilgan va yoritilgan. Elektr zanjirlarning asosiy elementlari va hisoblash usullari keltirilgan hamda yarimo'tkazgichlarning asosiy xususiyatlari, yarimo'tkazgichli qurilmalarning tuzilishi va ishlash prinsiplari va ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar asosida samarali o'qitish metodikasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: differentsiallovchi zanjir, Kirxgof qonuni, RC-zanjir, passiv va aktiv differentsiallovchi zanjir, Multisim dasturi, ossillograf, fazometr, rezistor, generator.

Kirish. Elektronika kurslarining bugungi kundagi ahamiyati faqat elektr muhandislari bilan chegaralanmaydi. Shu kunlarda, bizning kundalik hayotimizning hamma qismida, shuningdek kasbiy faoliyatda, aloqa, tibbiyot, sanoat va boshqa saharlarda ham hisoblashda yuqori bo'lgan elektronika qurilmalaridan foydalanilmoqda.

So'nggi o'n yilliklarda elektronikaning jadal rivojlanishi globallashtirgan dunyoda hayotimizni o'zgartirmoqda. Bizning kundalik hayot, sanoat, aloqa, transport, tibbiyot va boshqa sohalarining ham elektron qurilmalar bilan uzviy bog'liqligi ko'proq talim sohasida elektronikani o'qitilishini talab etmoqda. Ammo ko'p hollarda o'qitish tizimlarida elektronika intizomiy no'qtayi nazardan chetlab o'tilmoqda. Misol uchun: Bugungi kunda eng kup takomillashayotgan-robototexnika bu albatta, ko'p tarmoqli muhandislik sohalaridan biri hisoblanib, sohani mukammal o'rganish uchun oily talim doirasida matematika va yuqori texnologiyalar asoslangan elektronikani bilish katta samara beradi [1]. Jadal suratlarda rivojlanayotgan robototexnika - bu mexatronika kurslarining bir qismi bo'lgan atama hisoblanib, bu yerda boshqaruv elektronikasi elementlari, aloqa

arxitekturasi va dasturlash muhiti birlashtirilgan holda mukammal kurs sifatida o'rgatiladi. Robototexnika asosida elektronika, mashinasozlik va hisoblash yotadi. Elektronika jadal rivojlanmoqda va tobora fanlararo aloqaga aylanib bormoqda [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Texnika yo'nalishida talaba tayyorlash jarayonida sxemalashtirilgan ishlanmalardan foydalanish va ta'lim jarayonini individuallashtirishning pedagogik umumiy tamoyillari bir qator ishlarda o'z aksini topgan. Elektronika va sxemalarning bugungi kundagi yutuqlari radiotexnika taraqqiyoti, tranzistorlar, uzatuvchi televizion trubkalar yaratilishi bilan uzviy bog'liqligini olimlar J.K.Maksvem, O.U.Richardson, T.A.Edison [3], T.Gers, G.V.Rentgen, J.Tomson, X.K.Lorentsytish ishlari 20-asr boshida o'rganilgan. Rus olimlari A.G.Stoletov, A.Bonch-Bruyevich, N.G.Basov [4], A.M.Proxorov, S.V.Vavilov, A.A.Chernishev va boshqalar, amerika olimlari Ch.Tauns, L.De Forest, Z.Varvan [5], R.Varman, R.Kompfner [6] va boshqalar bu fan taraqqiyotiga muhim hissa qo'shib sxemalashtirilgan zanjirlarni raqamli texnologiyalar asosida o'qitish metodikasini ilgari suradilar.

Tadqiqot metodologiyasi. RC- zanjirida ma'lum shartlar bajarilishi bilan passiv differentsiallovchilar deb qaralishi mumkin. Ushbu shartni qanoatlantiruvchi RC-zanjirlar ancha keng qo'llanadi. Ularning kirish qismi uchun Kirxgofning ikkinchi qonuni quyidagicha yoziladi:

$$u_1 = u_C + u_R = \frac{1}{C} \int i dt + Ri$$

Shunda qarshilikdagi kuchlanishlar pasayuvi sig'im kuchlanishidan ancha kichik $u_R \ll u_C$ bo'lsa, u holda

$$u_1 \approx u_C = \frac{1}{C} \int i dt;$$

$$\frac{du_1}{dt} \approx \frac{i}{C} = \frac{iR}{RC} = \frac{u_R}{RC};$$

$$u_2 \approx u_R = RC \frac{du_1}{dt} = \tau \frac{du_1}{dt} \quad (2)$$

bo'ladi, bunda $\tau = RC$ – zanjirning vaqt doimiysi deyiladi.

Bundan ko'rinadiki, RC-zanjir $u_R \ll u_C$ bo'lganda, va zanjirning vaqt doimiysi τ signal davomiyligi t_i dan ancha kichik $\tau \ll t_i$ bo'lganda differentsiallovchi zanjir bo'lar ekan.

Barqaror rejimdagi garmonik ta'sir uchun RC-zanjir kompleks uzatish funktsiyasi quyidagicha bo'ladi:

$$H(j\omega) = \frac{U_2(j\omega)}{U_1(j\omega)} = \frac{j\omega RC}{1 + j\omega RC} = \frac{j\omega\tau}{1 + j\omega\tau} = H(\omega)e^{j\varphi(\omega)} \quad (3)$$

Bunda

$$\omega RC \ll 1; \quad \omega\tau \ll 1; \quad \tau \ll \frac{1}{\omega}; \quad \tau \ll T$$

bo'lgandagi RC-DZning kompleks uzatish funktsiyasi quyidagicha bo'ladi:

$$H(j\omega) = \frac{U_2(j\omega)}{U_1(j\omega)} = j\omega RC = H(\omega)e^{j\varphi(\omega)}, \quad (4)$$

bunda

$$H(\omega) \approx \frac{U_2(j\omega)}{U_1(j\omega)} = \omega RC = \omega\tau \quad \text{zanjirning}$$

AChTdir;

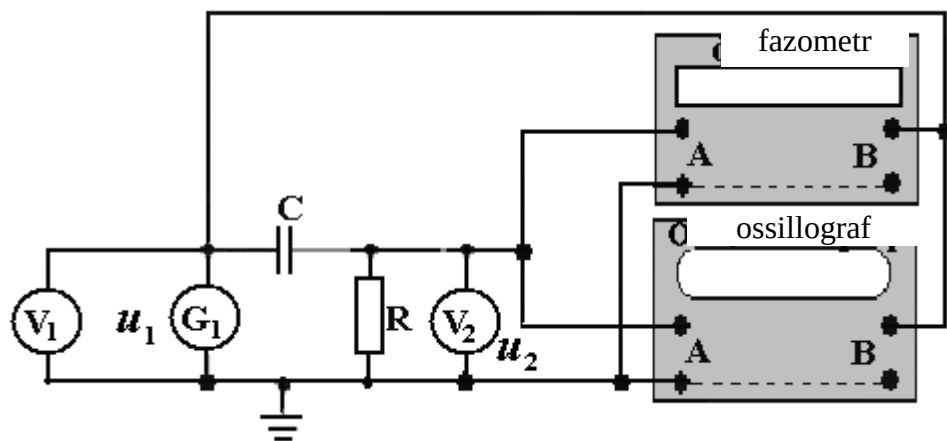
$$\varphi(\omega) = \frac{\pi}{2} = 90^\circ \text{ esa, zanjirning FChT.}$$

Passiv RC-DZning kamchiligi shundaki, barcha talablarga javob beruvchi differentsiallash amalini bajarish uchun juda kichik vaqt doimiysi $\tau = RC$ bo'lishi talab etiladi, oqibatda, sig'im S ning miqdori juda kichik bo'lishiga, differentsiallanuvchi singalning katta kuchsizlanishiga va katta xatoligiga olib keladi. Dars jarayonida RC zanjirini DZ ko'rinishida talabalar foydalanishi mumkin bo'lgan formulalarni keltirildi [7].

Tahlil va natijalar. Virtual laboratoriya ishlanmasi mavzusi: 1. Kirishida sinusoidal kuchlanishi bo'lgan passiv differentsiallovchi RC-zanjirning tadqiq qilingan. 2. Aktiv differentsiallovchi RC-zanjir tadqiq qilingan.

Ishning maqsadi: kirish signalining ko'rinishlari o'zgarib bo'lgan passiv va aktiv differentsiallovchi zanjirlarni nazariy va tajriba yo'llari bilan tekshirish.

Qisqacha nazariy malumot: 1-rasmda keltirilgan sxemani Multisim dasturida yig'ing.

1-rasm. Passiv differentsiallovchi RC – zanjirning tadqiqoti sxemasi

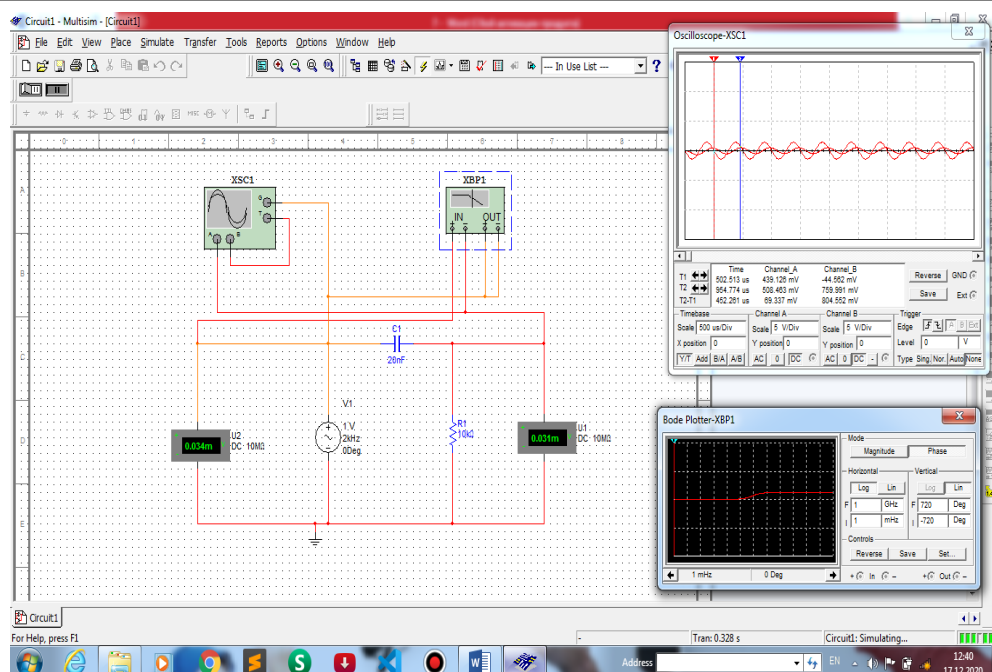
1. R qarshilikning qiymatini ixtiyoriy tarzda o'rnatang. Garmonik (sinusoidal) kuchlanish generatori G1 ni va ostsillografni yoqing. Generator G1 chastotasini $f = 2kHz$ va chiqishdagi kuchlanishni $U_1 = 1V$ o'rnatang.

2. Ostsillografning «razvertkasi», sinxronizatsiyasi va kuchaytirish tezligini sozlash yo'li bilan kirish kuchlanishi u_1 va chiqish kuchlanishi u_2 ning ostsillogrammalarini tekshirish uchun qulay bo'lishi va qo'zg'almasligiga erishing. Ostsillograf ekranidan (katak qog'ozga) kirishdagi $u_1(t)$ va chiqishdagi $u_2(t)$ kuchlanishlarning ostsillogrammalarini chizib oling. V1 va V2 voltmetrilar yordamida D3ning kirishidagi va chiqishdagi kuchlanishlarning ta'sir qiymatlarini o'lchang. Fazometr yordamida kirish va chiqish kuchlanishlar orasidagi faza φ burchagini o'lchang. O'lchov

natijalarini jadvalga kiritib boring. Kirishdagi va chiqishdagi kuchlanishlar orasidagi fazalar farqiga e'tibor bering. Sifatli differentsiallashda bu fazalar farqi 90° ga yaqin[8].

3. Rezistor R ning qarshiligini 5 marta kamaytiring. Bunda chiqishdagi kuchlanish qiymati kamayadi, differentsiallash sifati ortadi. Kirishdagi va chiqishdagi kuchlanishlarning ostsillogrammalarini chizing. V1 va V2 voltmetrilar va fazometrning ko'rsatkichlarini jadvalga kiritib boring.

4. Hisoblangan qarshilik R ning qiymatini 5 marta kamaytiring, kirishdagi va chiqishdagi kuchlanishlarning ostsillogrammalarini chizib oling. V1, V2 voltmetrilar va fazometrning ko'rsatkichlarini jadvalga kiritib boring.

2-rasm. Passiv differentsiallovchi RC – zanjirni Multisimdagi tuzilgan holatining tadqiqot ko'rinishi.

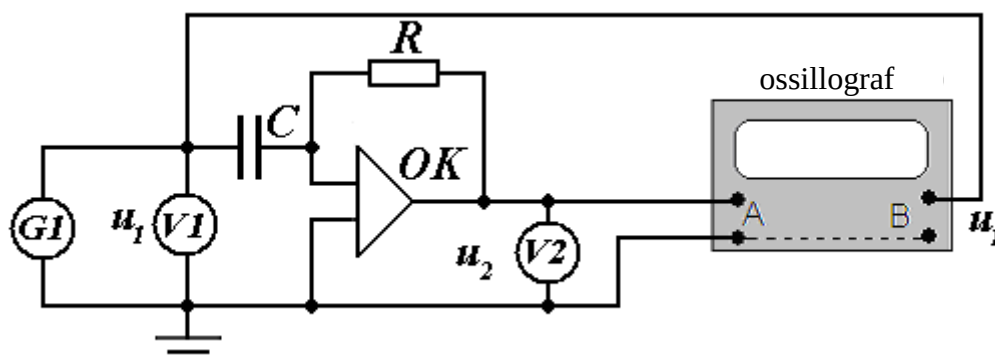
	R kOM	U_1 , V (m)	U_2 , V (m)	U_2/U_1 (m)	U_G V	f_G kHz	C nF
R	1.25	0.34	0.031	0.09	1	2	20
R/5	0.25	0.061	0.077	1.26			
5R	6.25	0.047	1.57	33.4			

$$T=1/20f=1/20*2*10^3=25*10^{-6}$$

$$R=T/C=25*10^{-6}/20*10^{-9}=1.25 \text{ kOM}$$

Aktiv differentsiallovchi RC-zanjir tadqiqoti

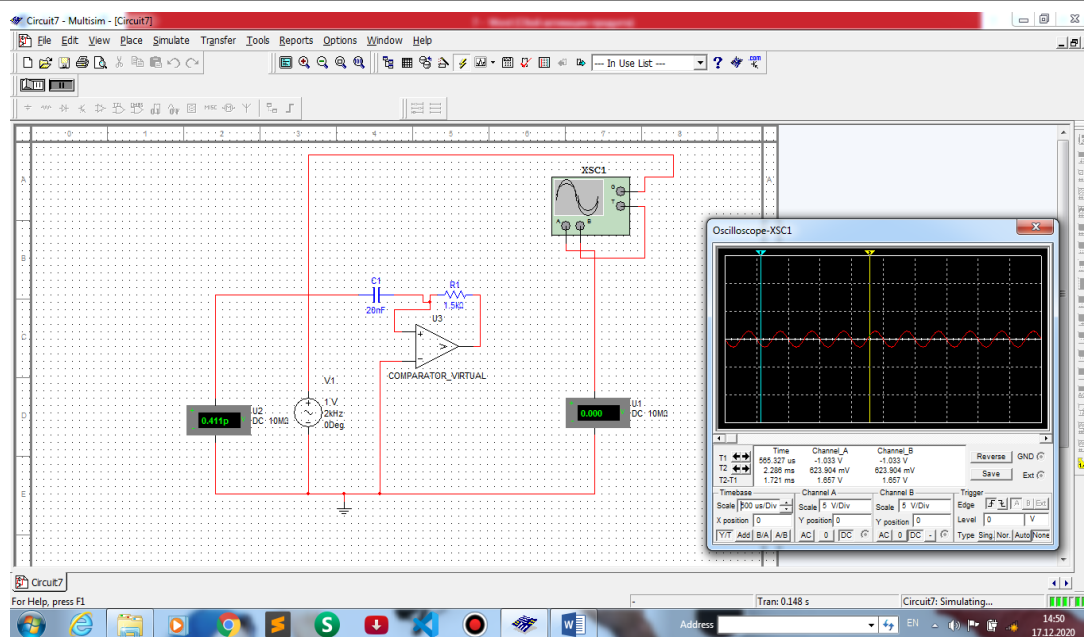
3-rasmga keltirilgan sxemani Multisim dasturidan foydalanib yig'ib. Sig'im C va qarshilik R ning qiymatlarini dastlabki hisoblash natijalarini oling[9].

3-rasm. ARC-DZ tadqiqotining sxemasi

Manbadan kelayotgan kirishidagi sinusoidal kuchlanishi $G1$ U_1 0,5V bo'lgan aktiv DZning kirish va chiqish kuchlanishlari tasvirini ostsillograf ekranidan chizib oling. Bunda har gal teskari bog'lanishdagi R qarshilikning qiymati 2 martadan oshiriladi yoki kamaytiriladi. Yuqoridagi

R ning barcha o'zgartirilishlarida aktiv DZ-zanjirning chiqish kuchlanishlari shakli o'zgarmasligiga va kirish va chiqish kuchlanishlari orasidagi faza burchaklari 90° bo'lishiga e'tibor berish zarur[10].

4-rasm. ARC-DZ tadqiqotining sxemasini Multisim dasturida yig'ilgan holati.

Xulosa va takliflar. Texnika yo'nalishidagi oliy ta'limda «Elektronika va sxemalar»ga oid amaliy mashg'ulotlarni takomillashtirish vositalari, talabalarni texnik eksperiment o'tkazishga tayyorlashning metodik tizimini takomillashtirish, virtual ishlanmalardan fanni o'qitishda foydalanish metodikasi bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar va dars tahlillari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1.«Elektronika va sxemalar»ga oid laboratoriya mashg'ulotlarida raqamli texnologiyalar va sxematik ishlanmalarning dasturiy vositalari va tasvirlaridan foydalanib ilmiy eksperiment o'tkazishga yo'naltirildi.

2. laboratoriya eksperimentlarining virtual ishlanmalarni kuzatib, aniq natijalar olingandan so'ng bajarish samaradorligi an'anaviy o'qitishga qaraganda 15 foizga oshishi va talabalarning ilmiy fikrlashiga ijobiy ta'sir qilishi isbotlandi.

3. Texnika sohasi bo'yicha tayyorlanayotgan bo'lajak kadrlarning «Elektronika va sxemalar» ga oid ilmiy dunyoqarashining shakllanganlik darajasini aniqlash mezonlari ishlab chiqilishi tadqiqot ishining amaliy va nazariy qiymatini oshirishga xizmat qildi.

ADABIYOTLAR

1. X.K. Aripov, A.M. Abdullaev, N.B. Alimova. Elektronika. O'quv qo'llanma– Toshkent: TATU, 2008, 137 b.
2. Babich N.P., Jukov I.A., «Osnoviy tsifrovoy sxemotexniki» Moskva, DMK, Press-2007 g.
3. Y.F. Opadchiy, O.P. Gludkin, A.I. Gurov. Analogovaya i sifrovaya elektronika. – M.: Goryachaya liniya – Telekom, 2003.
4. M.L. Niess, "Preparing teachers to teach science and mathematics with technology: Developing a technology pedagogical content knowledge.", Teaching and Teacher Education 21, 509-523 (2005).
5. F. Barreto and V. Benitti "Exploring the educational potential of robotics in schools: A systematic review." Computers & Education 58, 978-988 (2012)
6. Z. Fang, Y. Fu and T. Chai "A low-cost modular robot for research and education of control systems, mechatronics and robotics." Industrial Electronics and Applications, 2009 4th IEEE Conference on Industrial Electronics and Applications.
7. Contemporary challenges in teaching electronics to STEM teachers. Conference Paper in AIP Conference Proceedings - November 2018. Slavko Kocijancic.
8. P.M.Jalolova. Methods of atomic physics classes organization based on e-learning technologies // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences №12 C.1547-1553 . Germany. 2020
9. P.M.Jalolova. Theoretical- methodological aspects of quantum physics section in the credit module system // Solid State Technology Volume: 63 Issue: 6 Publication . C.152-158 Year: 2020 (Scopus)
10. P.M.Jalolova. Методы использования информационных технологий в изучении физики. // Materialien von XVI International wissen schaftliche und praktische Konferenz Modernes 1wissenschafliches Potenzial 28. Februar - März 2020, Volume 11.: Berlin. C.69-73.

Alexey ZATSEPIN,
PhD, associate professor
of Institute of Russian as a foreign language
of The Herzen University, St. Petersburg, Russia.
E-mail: za.alexey.2010@gmail.com

Based on the review of Professor N. Otajanov of the Namangan Regional Center for Retraining and Advanced Training of Public Education

KAREEV'S VIEW ON THE PHILOSOPHY OF HISTORY

Abstract

The article presents the position of Kareev on the consideration of the philosophy of history, as an understanding of the world-historical process and as a necessary application to the socio-historical disciplines included in it. In addition, it points to the existence of qualitative differences between such sciences as philosophy of history and historiography (theory of philosophy of history). Interesting is the fact that the system of sciences of historical knowledge of Kareev includes another important element - historiology (theory of the historical process), by which the Russian thinker understood a scientific discipline engaged in the objective study of ontological problems of the world-historical process.

Key words: sociology, philosophy of history, history of philosophy, history.

Н.И. КАРЕЕВНИНГ ТАРИХ ФАЛСАФАСИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Аннотация

Мақолада Кареевнинг тарих фалсафасини жаҳон тарихий жараёни сифатида кўриб чиқиши ва унга киритилган ижтимоий-тарихий фанларга зарурий илова сифатида қарашни тўғрисидаги позицияси келтирилган. Бундан ташқари, тарих фалсафаси ва тарих фалсафаси назарияси каби фанлар ўртасида сифатга оид фарқлар мавжудлигига ишора қилинади. Қизиқиш шундаки, Кареевнинг тарихий билимлар фанлари тизими яна бир муҳим элементи – тарихшунослик (тарихий жараён назарияси)ни ўз ичига олади, қайсики рус мутафаккири жаҳон тарихий жараёнининг онтологик муаммоларини ҳолисона ўрганиш билан шуғулланадиган илмий интизом деб тушунган.

Калит сўзлар: социология, тарих фалсафаси, фалсафа тарихи, тарих.

ВЗГЛЯД Н.И. КАРЕЕВА НА ФИЛОСОФИЮ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье представлена позиция Кареева по рассмотрению философии истории, как осмысление всемирно-исторического процесса и как необходимое приложение к входящим в нее социально-историческим дисциплинам. Кроме того указывается на существование качественных отличий между такими науками как философия истории и историософия (теория философии истории). Вызывает интерес тот факт, что в систему наук исторического знания Кареева входит еще один немаловажный элемент – историология (теория исторического процесса), под которой русский мыслитель понимал научную дисциплину, занимающуюся объективным исследованием онтологических проблем всемирно-исторического процесса.

Ключевые слова: социология, философия истории, история философии, история.

The system of historical knowledge of any thinker includes the philosophy of history as a connecting principle. According to the prominent Russian scientist and philosopher N.I. Kareev (1850-1931), "to recreate history according to its conditions is a matter of phenomenology, to find the laws of development is a matter of nomology, to show the operation of these laws among these conditions and the influence of these conditions on the development process is the task of the philosophy of history" [1].

Kareev assigned such an important role to the philosophy of history because he was convinced of the urgent needs of philosophy for scientific knowledge proper. He admitted that scientists did not come to a common denominator in establishing the subject field of this science and pointed to the existence of three approaches to the definition of this concept during that period. Thus, the philosophy of history was considered either as a philosophical review of the past destinies of mankind, or as a study of the general laws of social life or as a general theory of historical knowledge [2]. According to Kareev, only the understanding of it as a philosophical understanding of the path of historical development reflects the essence of the philosophy of history

as a science. As for the last two interpretations, they are related to sociology, and the so-called "historian", respectively, but not to the philosophy of history. He considered the philosophy of history as "an abstract-phenomenological depiction of changes in the life of mankind" [3]. Kareev's philosophy of history was called upon to develop methods and techniques for philosophical interpretation of historical events: "having presented the course of changes in the life and destinies of humanity, as we know it from experience... we must find the meaning of these changes for humanity, which was subjected to them. Consequently, here we can talk not about an absolute sense, but about a relative one: what is the meaning of history for a person? Namely: for a person, i.e. not for the researcher himself, not for this or that generation that has already left the scene or is living or has ever lived, but for all people in general, wherever it may be" [4]. In other words, the philosophy of history is the recreation of the "past destinies of mankind (or the past of individual peoples) from some general "philosophical" points of view" [5]. According to Kareev, the philosophy of history, understood as an understanding of the world-historical process, should not introduce into history

anything that science itself would not give, except for a point of view, a guiding idea, a unifying principle. He believed that the philosophy of history is the same historical science, only with a philosophical element of judgment over historical phenomena, an assessment of their sequence, a search for meaning in their totality, with certain coverage of facts. Various aspects of the relationship between the philosophy of history and other socio-historical disciplines are reflected in the work of the thinker "The main questions of the philosophy of history."

The Russian thinker viewed the philosophy of history not only as the unifying principle of the entire system of historical knowledge, but also as a necessary application to the socio-historical disciplines included in it. In turn, the philosophy of history is based on the generalizations that are made within the framework of such a scientific discipline as historiography (theory of philosophy of history). Kareev did not identify these terms, as was often done and is done in Russian philosophical literature. On the contrary, he pointed to the existence of qualitative differences between these sciences. Moreover, according to Kareev's classification, these disciplines belong to different groups of sciences (philosophy of history is a phenomenological science, and historiography is a nomological one). In the system of historical knowledge proposed by Kareev, historiography was interpreted as the sum of philosophical and scientific principles that should exist when engaging in the philosophy of history. He actually understood the philosophy of history as the use of the principles of historiography to explain the course of the historical development of mankind. This is the main substantive difference between the two most important elements of his system of historical knowledge. Despite the fact that the constructions of the philosophy of history are of an abstract nature, this scientific discipline continues to be descriptive in nature, since it deals with the study of unique events occurring in history. At the same time, the inherent tendency of the philosophy of history to generalize facts and phenomena contributed to the fact that Kareev came to interpret it as a science not purely phenomenological, but abstract phenomenological. If the philosophy of history is included in the category of phenomenological sciences, then historiography, representing the class of nomological sciences, should be aimed at developing the theoretical, methodological and ideological foundations of the philosophy of history. Kareev believed that the construction of a philosophy of history should be the result of the application of basic historiographical principles in the study of general history.

It is quite obvious that both in the philosophy of history and in historiography there are elements of philosophy proper, the tasks of which, according to Kareev, cannot be reduced to the knowledge of individual facts or laws. Therefore, he did not include philosophy in the system of branches of scientific knowledge developed by him. For her, the Russian historian defined a special place. Philosophy, in his opinion, should stand above the specific sciences, focusing on "the ideal world of norms, the world of what should be, the world of true and just, with which real history will be compared" [6, p. 156]. Along with the fact that the philosophy of history and historiography are aimed at an integral and systemic knowledge of the historical process, they are also related by the so-called "deontological element", and its presence in these two sciences also testifies to their closeness to philosophical knowledge in general. The use of the term "deontology" by Kareev testifies to the introduction of the category of the due into the sphere of historical knowledge. He wrote that "the scientific philosophy of history does not idealize reality, but judges it from the point of view of the ideal, ... does not repeat its course, but only evaluates it from the point of view of some speculative formula; scientific

philosophy of history seeks the meaning of history, but not as its supersensible essence, but as the meaning of its changes for humanity. A distinctive feature of historiography is the introduction into scientific research of spiritual and social evolution of the unifying principle of a reasonable goal towards which this evolution should strive. There is no doubt that Kareev drew attention to a really existing trend in the philosophy of history of modern times, associated with its great systems of Kant, Fichte, Hegel: on the one hand, the presence of a desire to make it scientific, and on the other, the impossibility of solving this problem without speculation of one kind or another. Also, according to Kareev, culture cannot do without an element of speculative creativity, and, therefore, the philosophy of history receives the right to immortality, remaining speculative creativity of some super-scientific order. Kareev believed that the central problem of such a branch of knowledge as the philosophy of history is the philosophical understanding of the historical process and a kind of "judgment over history" from the standpoint of the doctrine of social progress, which, in his understanding, in its composition largely coincides with historiography. As for historiography, according to the scientist's ideas, its task should be to develop approaches for the theoretical study of events occurring in the historical process, but not their very study. Developing these theoretical principles, historiography can use the achievements of a whole range of scientific disciplines included in historical knowledge. Thus, historiography in the broadest sense was understood by Kareev as a philosophical interpretation of theoretical, methodological and ideological problems of historical knowledge and world history.

In his doctoral thesis "Fundamental Questions of the Philosophy of History," the Russian thinker pointed out two meanings of the term "history". If in the first case history is considered as a scientific discipline designed to investigate the course and results of history as a process, then in the second case history itself is considered as a process. This provision served as the basis for Kareev's isolation of two sections within the framework of his general theory of history: the theory of historical knowledge proper, which corresponds to the understanding of history as a science, and the theory of the historical process, which corresponds to history as a process of the development of society. The scientist believed that the theory of historical knowledge, aimed at finding out how knowledge of the past is obtained and under what conditions it can be truly scientific, should be called "historian". In turn, the theory of the historical process, which deals with the scientific understanding of how any history is accomplished, wherever and whenever it occurs, Kareev called "historiology." In other words, the Russian thinker understood historiography as a scientific discipline engaged in the objective study of the ontological problems of the world-historical process. If historiographical research proper, to a certain extent, allows a subjective element in the analysis of certain historical phenomena, then historiography, free from deontology, "must only explain how what happens, without any relation to its data and conclusions from our hopes, desires, aspirations. or ideals and criteria, without any kind of evaluation - utilitarian, emotional, ethical. As for historical epistemology, according to Kareev's ideas, its problems should be developed by such a discipline as a "historian". He wrote that the issues of a widely understood historian are issues of epistemology, logic, methodology. Of interest is the rationale by the thinker of the need for a special theory of historical knowledge (historians), designed to solve the methodological problems of historical disciplines. In the system proposed by Kareev, the historian performs the function of a historical epistemology. The subject of research by historians is quite wide; it includes a lot of theoretical and methodological aspects of historical knowledge. Such, for example, are the solution of questions

about the purpose of historical knowledge, its status and reliability, compliance with the criteria of scientific character, specific methods of studying the past, the influence of the person of the knower on the result of knowledge, etc.

According to the scheme drawn up by Kareev, the identification of patterns in the historical process is the task of sociological disciplines. According to Kareev, "sociology should exist side by side with historical science. Let one reason about the laws of life and the movements of human societies, the other let him describe this life and tell about this movement, as they are given to us in reality. One does not interfere with the other, and their joint existence is beneficial to both" [7]. The Russian historian associated the emergence of sociology as a science with the activities of Aguste Comte, but he also pointed out the shortcomings of the classification of sciences proposed by the founder of the first positivism. So, according to Kareev, the absence of psychology as an intermediate link between biology and sociology in the Comte classification indicates a lack of understanding by its author of the significance of this science for socio-historical knowledge. In the system of social science disciplines of Kareev, psychology acts as a kind of basis for sociology (it is necessary to clarify that here the historian means collective psychology): "A. Biology: a) individual, c) species (I) B. Psychology: a) individual, c) collective (II) C. Sociology. In his opinion, the foundations of sociology should include both "the biological part - the phenomena of living together, and the psychological part - the spiritual phenomena of the community." For Kareev, psychology, along with sociology, are sciences, on "which a general theory of progress can be built ... one studies those phenomena in human life that are called spiritual, the other - those that in the closest sense can be called social." [8]. At the same time, the position of the Russian historian in deciding the place of psychology in a number of other social science disciplines includes two fundamental points. Thus, in his opinion, the importance of psychology in historical knowledge should not be made absolute; it is also necessary to clearly differentiate the subject of sociology research from the subject of social psychology.

It is necessary to clarify that Kareev called for the use in socio-historical knowledge not only and not so much of the psychology of a particular individual, but, above all, of collective psychology. Thus, he wrote that "with the general importance of psychology for history and sociology, particular importance for them should have been not individual psychology, which studies the mental processes that occur within an individual, but psychology, so to speak, collective, the subject of which would be spiritual phenomena arising on the basis of human community." Kareev believed that "social" psychology is designed to study "spiritual phenomena of collective life that exist independently of the social organization, although they are sometimes influenced by it" [9, p. 16], and he saw the tasks of sociology in the knowledge of social relations and forms of community. Thus, the field of application of psychology is the subjective aspects of social life, while sociology focuses on the knowledge of the objective aspects. However, taken separately, these sciences (both psychology and sociology) cannot adequately reflect the essence of historical development. To get a holistic picture of world history, socio-psychological and sociological research should be combined. According to Kareev, "both points of view, psychological and sociological, must complement one another: psychology cannot explain the whole history on its own, and sociology alone cannot do the same; psychology, which takes upon itself the task of nomology of history, does not reach a complete knowledge of society; sociology, which ignores the inner world of a person, equally cannot provide a comprehensive knowledge of the laws operating in the historical life of a person. On the basis of the phenomenology

of man, both sciences should assist each other in the interpretation of phenomena..." [10]. In addition to the historical or philosophical-historical aspects of studying the process of development of society, the sciences that make up the Kareev system of historical knowledge also included a sociological aspect. In any case, Kareev's sociology was interconnected with scientific disciplines within the sphere of historical knowledge. Thus, the thinker believed that historiography can become part of sociology understood in the broadest sense. In turn, historiography is based on the achievements of psychology and sociology. In terms of its tasks and subject of research, social dynamics is the closest to the sociological disciplines of historiography. This gave Kareev the basis to include the theory of the historical process (historiography) in the theory of the development of society (social dynamics), which, in his opinion, is very important for historical knowledge. The thinker even wrote that the most widely interpreted "historiography..., perhaps, is nothing more than social dynamics" [11].

In accordance with the existence of three spheres of public life (in the view of Kareev - political, economic and legal), sociology should also include three main sections, named by analogy with these spheres: 1. Political part - social organization. 2. The economic part is social cooperation. 3. The legal part is social regulation" [12]. The clarifications and changes made by Kareev to the classification of the sciences of Comte are not evidence that the Russian historian did not recognize the merits of the founder of the first positivism in the field of substantiation and development of sociology as a science. On the contrary, the Russian scientist pointed to Comte's correct understanding of the need to distinguish social dynamics and social statics in sociology. Nevertheless, according to the Russian thinker, Comte was not always consistent in carrying out his principle [13]. The historian in one of his works "Basic Questions of the Philosophy of History" assigns sociology as a science a very significant place in historical knowledge. In his opinion, "only sociology that studies the laws of society in its most essential manifestations ... can provide the final scientific basis for the philosophy of history." He was mainly referring to social dynamics. Another important element is included in the system of sciences of historical knowledge by Kareev - historiography (the theory of the historical process). The thinker pointed to the similarity of historiography with social dynamics, without identifying, nevertheless, these scientific disciplines. At the same time, on this occasion, he wrote: "... while defining the task of historiography in the closest way, I do not agree to a simple identification of it with social dynamics and precisely on the basis of the above-established division of sciences into sciences ... about subjects and sciences about processes." [14, p. 27]. Justifying his view on the problem of goals and objectives of historiography and social dynamics, Kareev pointed out that in relation to any society from a dynamic point of view, we are interested in the changes that have taken place in it, as the results, obviously, of some processes that have taken place in society. According to the historian, certain differences can be traced between these sciences even at the level of the objects of study. So, history is designed to investigate the very course of social development, while social dynamics focuses primarily on the study of the results of this development. Accordingly, this characteristic feature cannot but be traced in the theory of the historical process - historiography [15].

Kareev tried to solve the problem of the correlation of these sciences in the following way: "Let historiography be a part of sociology in general and in the closest way a part of social dynamics, but let the latter be subdivided into the dynamic morphology of society, which studies its changes in

their results, and into historiology, which studies processes, results which are, by the way, and these changes" [16, p. 10]

So, the Russian thinker believed that the goal of historiology as a nomological science is only an objective

study of historical development, and historiology, in his opinion, "should not leave the soil of strictly scientific objectivism" [17].

REFERENCES

1. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Н.И. Кареев. – Л.: Изд. ЛГУ, 1990. – 384 с.
2. Зацепин А.В. Социально-правовые аспекты творчества К.Д. Ушинского/А.В. Зацепин // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. - 2015. - № 3. - С. 108-112.
3. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Н.И. Кареев. – Л.: Изд. ЛГУ, 1990. – 384 с.
4. Там же. С. 245.
5. Кареев Н.И. Историко-философские и социологические этюды / Н.И. Кареев. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1895. – 304 с.
6. Kareev N. I. Filosofia kulturnoi i sotcialnoi istorii novago vremeni (1300-1800). Published in St.Peterburg, 1893. P.45.
7. Там же. Р. 156.
8. Кареев Н.И. Чем должна быть теория прогресса / Н.И. Кареев // Русское богатство. – 1886. – № 1. – С. 105–126.
9. Кареев Н.И. Суд над историей. Нечто о философии истории / Н.И. Кареев // Русская мысль. – 1884. – № 2. – С. 1–30.
10. Мягков Г.П. «Русская историческая школа»: Методологические и идейно-политические позиции / Г.П. Мягков. – Казань, 1988. – 200 с.
11. Кареев Н.И. Историко-философские и социологические этюды / Н.И. Кареев. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1895. – 304 с.
12. Там же. С. 203.
13. Там же. С. 35.
14. Кареев Н.И. Историка: (Теория исторического знания) / Н.И. Кареев. – Пг.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1916. – 291 с.
15. Там же. С. 27.
16. Кареев Н.И. Наука о человеке в настоящем и будущем / Н.И. Кареев // Знание. – 1875. – № 5. – С. 1–16.
17. Там же. С. 10.

УДК: 004.4/378.2

Улугбек ЗОКИРОВ,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

E-mail:goldman.ulugbek@gmail.com

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти доценти, п.ф.н. Р.С. Шермухамедов тақризи асосида

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASES OF DIDACTIC PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF INFORMATION-COMMUNICATIVE COMPETENCE IN MASTERS OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract

The article describes the ways and means of using didactic principles in the development of information and communicative competence in masters of higher pedagogical education, why didactic principles are needed in higher pedagogical educational institutions and universities, the role and relevance of didactic principles in the development of information and communicative competence, be able to connect and use information communicative competence to the principles of didactics in laboratory classes.

Key words: information - communicative competence, information technology, didactic principles, research, computer literacy, internet, operating principle, continuity principle, integrity principle, psychological convenience principle, variability principle, creativity principle.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МАГИСТРОВ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье описаны пути и средства использования дидактических принципов в развитии информационно-коммуникативной компетентности у магистров высшего педагогического образования, зачем дидактические принципы необходимы в высших педагогических учебных заведениях и вузах, роль и актуальность дидактических принципов в развитии информационная и коммуникативная компетентность уметь соединять и использовать информационную – коммуникативную компетентность с принципами дидактики на лабораторных занятиях.

Ключевые слова: информационно-коммуникативная компетентность, информационные технологии, дидактические принципы, исследования, компьютерная грамотность, интернет, принцип действия, принцип непрерывности, принцип целостности, принцип психологического удобства, принцип вариативности, принцип творчества.

ОЛИЙ ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ МАГИСТРЛАРИДА АХБОРОТ-КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДИДАКТИКА ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада олий педагогик таълим магистрларида ахборот-коммуникатив компетентликини ривожлантиришда дидактика тамойилларидан фойдаланиш йўллари ҳамда усуллари, дидактика тамойилларининг олий педагогика таълими институтлари ва университетларида нима сабабдан кераклиги, дидактика тамойилларининг ахборот-коммуникатив компетентликини ривожлантиришдаги ўрни ва боғлиқлиги, магистратура мутахассисларининг ўқув машғулотлари маъруза, амалий, семинар, лаборатория машғулотларида ахборот-коммуникатив компетентликини дидактика тамойилларига боғлай олишлари ва фойдаланишлари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: ахборот-коммуникатив компетентлик, ахборот технологиялар, дидактика тамойиллари, тадқиқот, компьютер саводхонлиги, интернет, фаолият тамойили, узлуксизлик тамойили, яхлитлилик тамойили, психологик қулайлилик тамойили, ўзгарувчанлик тамойили, ижодкорлик тамойили.

Кирриш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг “Ахборот технологиялари соҳасида таълим тизимини янада такомиллаштириш, илмий тадқиқотларни ривожлантириш ва уларни IT-индустрия билан интеграция қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2020 йил 6 октябрдаги ПҚ-4851-сон қарорида Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг республика туман (шаҳар)-ларида мавжуд умумтаълим мактаблари негизида информатика ва ахборот технологияларини чуқурлаштириб ўқитишга ихтисослаштирилган мактабларни (кейинги ўринларда — ихтисослаштирилган мактаблар) босқичма-босқич ташкил этиш масалалари берилган[1]. Олий таълим муассасаларининг ўқув дастури доирасида психология-педагогика фанларини ўрганган информатика ва ахборот технологиялари йўналиши битирувчиларига ихтисослаштирилган мактаблар ва умумтаълим мактаб-

ларида «Информатика ва ахборот технологиялари» фанларини ўқитишга рухсат берилди, бу қарордан кўзланган мақсад Ўзбекистон Республикасининг барча таълим соҳаларида ахборот технологияларни тўла тўқис ташкил этишдан иборат. Жумладан олий педагогика таълим муассасаларида ҳам етарлича педагогик маҳоратга эга, ахборот – коммуникатив компетентликини ўзида акс эттира оладиган магистрларни тарбиялашни ҳам айтишимиз мумкин бўлади.

Ўзбекистон Республикасида ахборот-коммуникатив технологиялар даврида олий педагогик таълим тизимида ахборот – коммуникатив компетентликини ривожлантириш таълим соҳасининг долзарб муаммоларидан бири бўлиб келмоқда. Сўнгги йилларда ахборот – коммуникатив компетентлик олий педагогик таълимда илмий – педагогик адабиётларда ва ҳуқуқий норматив ҳужжатларда маълум даражада ёритилиб берилмоқда. Ахборот – коммуникатив компетентликини ҳозирги олий педагогик

таълим ўқитувчилари, талабалари, магистрлари ахборот коммуникация технологиялари тушунчаси билан адаштириб қўлашади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Халқаро “Юнеско” ташкилоти томонидан 2008 йилда “Ўқитувчининг ахборот – коммуникатив компетентлиги тизими” ишлаб чиқилди.

“Ўқитувчининг ахборот – коммуникатив компетентлиги тизими” бўйича “Юнеско” тавсияларида таъкидланганидек, замонавий ўқитувчининг саводхон бўлиши ва талабаларда фан доирасидаги кўникма ва малакаларни шакллантириши етарли эмас[3]. Замонавий ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларни замонавий ахборот технологиялари билан яқиндан танишиб, қўйилган вазифаларни ечишда, дастурда белгиланган фанларни ўзлаштиришда ахборот – коммуникатив технологиялардан фойдаланишни ўргатишдан ҳам иборат.

Хозирги информацион технологиялар даврида Ўзбекистон Республикасининг олий педагогик таълим муассасаларида ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантириш долзарб масалалардан бири бўлиб келмоқда. Айниқса олий педагогика университетлари, институтлари магистрларининг ахборот технологияларни мукамал равишда билмасдан туриб, ўзларининг мустақил педагогик фаолиятларини мукамал тарзда ташкил

эта олмайдилар. Ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантириш деганда ҳозирги вақтда ўқиб келаётган 75 % педагогика университетлари ҳамда институтлари магистратура талабалари етарли даражада билим кўникмага эга эмаслиги аниқланган. Бунга сабаб магистратура мутахассисларининг ўз устида билимларини етарли даражада оширмаётганлиги ҳамда социал (ижтимоий) муҳитдаги айрим омиллардир.

Ахборот – коммуникатив компетентлик аввало магистрларнинг информацион технологиялардан шунчаки фойдаланишлиги эмас, балки ахборотларни яъни маълумотларни ўрганувчиларга тушунарли қилиб етказиши назарда тутилади. Олий педагогик таълим муассасаларида магистрларнинг ахборот – коммуникатив технологиялардан фойдаланишлари яъни компьютер дастурларидан, видеопроектор технологияларидан, планшетлардан, катта электрон монитордан фойдалана олишларини ҳамда уларни ўрганувчиларга инновацион дарс тарикасида етказиб бера олишларини айтишимиз мумкин бўлади. Дарснинг маъруза, амалий, семинар, лаборатория машғулотида ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантиришлари зарур бўлади. Бунинг учун дидактика ёндашувлари ҳамда тамойиллари зарур бўлади. Дидактика тамойилларига 1 – жадвалда куйидагиларни кiritишимиз мумкин бўлади.

1 – жадвал

№	Дидактика тамойиллари
1.	Фаолият тамойили
2.	Ўзлуксизлик тамойили
3.	Яхлитлилик тамойили
4.	Психологик қулайлилик тамойили
5.	Ўзгарувчанлик тамойили
6.	Ижодкорлик тамойили

Бу тамойиллар ёрдамида олий педагогик таълим магистрларининг билимни ва маълумотларни излашлари, уларни топа билиши, фаолиятларида мустақил равишда фойдалана билишлари, етарли даражада билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишлари назарда тутилади. Барча фан тармоқларида бир нарса аниқдирки, бу ҳар бир профессор – ўқитувчининг кунлик фаолиятини режимга (тартибга) биноан олиб юришлари, ўша соҳанинг тез фурсатда ривожланишига олиб келади.

Дидактика тамойилларининг биринчиси фаолият тамойили – бу фаолиятнинг бир тури ҳисобланиб, магистратура талабаси ўзидаги маълумотларни маълумотларни асосий таркибий қисмини ўйлаб топиши ва мустақил равишда маълумотларни бошқаларга еткази олишини айтиш мумкин. Магистрларга бир ёки бир нечта маълумотни тақдим этганда, ўша маълумотлар бўйича магистр изланади, маълумот (ахборотлар)ни таҳлил қилади, унинг таркибий қисмларини тушунади ва ўз фаолияти бўйича кўникмага эга бўлади.

Дидактика тамойилларининг иккинчиси ўзлуксизлик тамойили – таълимни босқичма – босқич ташкил этиш, шунингдек таълимнинг усуллари ва таркиби ҳамда талабаларнинг психологик ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ривожлантиришни ташкил этишдан иборат[3].

Магистрларнинг таълим соҳасида ўқишларини мукамал тарзда такомиллаштиришда уларнинг психологик томонлари ва таълимнинг индивидуал, хусусий, фронтал методларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Дидактика тамойилларининг учинчиси яхлитлилик тамойили – бу магистрларнинг ўз атрофидаги дунё ҳақидаги умумий фикрини яхлитлаштириш ва тизимлаштиришдан иборат. Бу тамойил орқали магистратура мутахассисларининг таълим соҳасидаги билимларини дунёвий

билимлар билан боғлаб амалиётда ва илмий – назарий жиҳатдан қўллай олишларини тушунишимиз мумкин.

Дидактика тамойилларининг тўртинчиси психологик қулайлилик тамойили – таълим муҳитида стрессни ташкил этувчи омилларни бартараф этиш ва соғлом таълим муҳитини таркиб топтириш. Ўқув жараёнида ҳамкорлик педагогикаси ғоялари, шу билан бирга мулоқотнинг коммуникатив шакллари амалга оширишга қаратилган.

Дидактика тамойилларининг бешинчиси ўзгарувчанлик тамойили – магистрларнинг маълум муқобил вазиятларда вариантларни тизимли кидириш ва тегишли ечимларни танлаш кўникмасини ҳосил қилиш қobiliятдан иборат бўлади. Магистратура мутахассислари таълим соҳасида вариантларни ўзаро топа билишлари ҳамда билим соҳасини максимал нуктаи назаридан келиб чиқиб кенгайтира олишлари талаб этилади.

Дидактика тамойилларининг олтинчиси ижодкорлик тамойили – ўқувчиларнинг ўқув жараёнида ижодкорликнинг устунлигини, шунингдек ўқувчининг муайян ижодий фаолиятида фаол иштирок этишини назарда тутди. Ҳар бир магистратура мутахассиси ахборот–коммуникатив компетентлигини ривожлантиришида ўзининг креативлиги яъни соҳасига бўлган ижодий ёндашувчанлигини ташкил эта олиш қobiliятига эга бўлиши зарурдир. Дарснинг маъруза, семинар, амалий, лаборатория машғулоти жараёнида ахборот технологиялардан самарали фойдалана олишлари, ўқувчилар ёки талабаларга мазмунан маълумотларни юқори савияда тушунтира олишлари керак бўлади.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикасида 2020 – 2021 йилларда педагогика йўналишидаги олий таълим муассасаларининг магистрларида дидактика тамойиллари ёрдамида фаолиятларини тубдан ривожлантириш яъни дидактика тамойилларини ахборот – ком-

муникатив компетентлик билан бирга қўллаш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилди. Қуйидаги илмий тадқиқотлар асосида магистрларнинг дидактика тамойилларидан қанчалик фойдаланганликлари кўриб чиқилди. Назарий таҳлил ва умумлаштириш, педагогик кузатиш, математик – статистика методлари, эксперимент турлари (модулли, табиий, лаборатория), анкета ва сўровномадан фойдаланиш илмий тадқиқот методлари кенг фойдаланилди.

Илмий тадқиқотлар Ўзбекистон Республикасининг Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтиди, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида, Фарғона давлат университетида олиб борилди.

Илмий тадқиқотларда 275 нафардан ортиқ магистратура мутахассислиги талабалари иштирок этишди.

Тадқиқотлар мобайнида магистратура мутахассисларининг қанчалик ҳозирги даврдаги ахборот технологиялардан фойдалана олишлари ҳамда дидактика тамойилларини тўғри ишлата олишлари аниқ натижаларда ифода этилди. Олинган тадқиқотлар натижасида илмий тадқиқот методининг сўровномадан фойдаланиш усули орқали магистратура мутахассисларининг кўрсаткичлари аниқланди. Қуйидаги 1-расмда дидактика тамойиллари орқали магистрларнинг 2-йил мобайнида қандай даражани эгаллаганликларини кузатишингиз мумкиндир.

1 - расм

Олий педагогика таълим магистрларининг ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантиришда дидактика тамойилларидан фойдаланганлик кўрсаткичлари

Таҳлил ва натижалар. Натижага биноан фаолият тамойилини дарс мобайнида магистратура мутахассислари 17 % да, Узлуксизлик тамойилини 25 % да, яхлитлилик тамойилини 24 % да, психологик қулайлилик тамойилини 65 % да, ўзгарувчанлик тамойилини 45 % да, ижодкорлилик тамойилини 36 % да қўллашлари аниқланди. Олинган натижаларга биноан магистратура мутахассислари етарли даражада ўқув жараёнлари мобайнида ахборот технологияларини қўллашда дидактика тамойилларидан фойдаланмаслиги аниқланди. Бу магистрларнинг мустақкам ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантиришда нуқсон сифатида қаралади. Дидактика тамойиллари замирида асосан магистрлар ҳамда профессор – ўқитувчиларнинг малакага эга бўлиб ҳамда дарс жараёнини натижалари ташкил этишлари асосий мақсад этиб белгиланади. Олинган тадқиқотларнинг кўрсаткичлари бўйича олий педагогик таълим магистратура мутахассисларининг илмий – тадқиқот ва ўқув – услубий ишларни самарали ва натижалари бажара олишларида катта аҳамиятга эга бўлди. Дидактика тамойилларининг яхлит-

лилик, ўзгарувчанлик, психологик қулайлилик тамойиллари ўзига хослиги ва бу тамойиллар ёрдамида ўқув – услубий ишларнинг самарадорлигига катта ижобий таъсир кўрсатиши маълум бўлди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни баён этиш мумкинки олий педагогик таълим университетлари ва институтларида ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантиришда дидактика тамойилларидан фойдаланиш ҳамда магистратура мутахассисларининг компьютер дастурларидан фойдаланишлари умумий тартибли, натижалари иш фаолиятларини ташкил этмоқлик муҳим аҳамият касб этади. Яъни ахборот – коммуникатив компетентликни ривожлантиришда ахборот технологияларни билмасдан туриб буни иложиси йўқ. Магистратура мутахассисларининг ахборот – коммуникатив компетентлигини ривожлантиришда педагогиканинг дидактика тамойилларини ўргатиш бўйича, мутахассисликнинг ишчи ўқув режасига дидактика тамойилларининг 6 тасини ҳамда компьютер саводхонликларини ўрганишлари учун маълум бир шароитлар яратиш керак бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти “Ахборот технологиялари соҳасида таълим тизимини янада такомиллаштириш, илмий тадқиқотларни ривожлантириш ва уларни IT-индустрия билан интеграция қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2020 йил 6 октябрдаги ПҚ-4851-сон қарори.
2. Ulugbek Zokirov. Individual Features Of Development Of Information And Communicative Competence In Masters Of Higher Pedagogical Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. № 3 (3), 486-491. (2021). <https://usajournalshub.com/index.php/tajssei/article/view/2423/2314>
3. Структура ИКТ компетентности учителей. Рекомендации ЮНЕСКО. <http://www.sitos.mesi.ru/> 6. <http://ito.edu.ru/2004/Moscow/Late/Late-0-4937.html>.
4. Шестернин А.С. “Формирование информационной компетентности будущих учителей в образовательной среде педагогического вуза”. Диссертация. Шуя 2015 г.
5. Brzezinski, Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. Brzezinski. N. Y. 1970.

Dildora IBRAGIMOVA,
Senior Lecturer of Samarkand State Architectural and
Civil Engineering Institute
E-mail: dildoraibragimova1981@gmail.com

n.ф.ф.д., PhD, F.Отамуродов тақризи асосида

THE EFFECTIVE METHODS FOR A SUCCESSFUL TASK-BASED TEACHING

Abstract

Teaching students to speak English is not an easy task. The teachers should consider and think hard about several points to be done: to make the students motivated to speak English, to keep them speaking the new language, and to make them have accuracy in speaking the language, and to correct the students' mistakes without feeling being blamed or discouraged. To handle the difficult tasks previously mentioned, the English teachers should find a solution. Teaching the students through unforgettable, interesting experiences might be one of the solutions that they can choose. Therefore, teaching speaking might be best done through task-based instruction.

Keywords: Task, Task-Based Language Learning, Communication, Language Acquisition, Meaning, Information gap activities

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ОСНОВАННОГО НА ЗАДАЧЕ

Аннотация

Научить студентов говорить по-английски – непростая задача. Учителя должны обдумать и хорошенько подумать о нескольких моментах, которые необходимо сделать: мотивировать учеников говорить по-английски, поддерживать их говорение на новом языке и научить их правильно говорить на языке, а также исправлять ошибки учеников. Чтобы справиться с ранее упомянутыми сложными задачами, учителя английского языка должны найти решение. Одним из решений, которые они могут выбрать, может быть обучение студентов через незабываемые и интересные опыты. Следовательно, обучение разговорной речи лучше всего проводить с помощью обучения, основанного на задачах.

Ключевые слова: задача, изучение языка на основе задач, коммуникация, усвоение языка, значение, действия.

MASHQLARGA ASOSAN SAMARALI O'QITISH USULLARI

Annotatsiya

Talabalarni ingliz tilida gapirishga o'rgatish oson emas. O'qituvchilar bajarishi kerak bo'lgan bir nechta masalalarni o'ylab ko'rishlari kerak: talabalarni ingliz tilida gapirishga undash, ularni yangi tilda gaplashishda davom ettirish va ularning chet tilde ravon so'zlashini ta'minlash va talabalarning xatolarini tuzatish. Yuqorida qayd etilganidek, bu vazifalarni hal qilish uchun yechimini topish lozim. Talabalarni unutilmas, qiziqarli voqealar orqali chet tilini o'rgatish yechimlardan biri bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: mashq, vazifalarga asoslangan chet tilni o'rgatish, muloqot, tilni egallash, ma'no.

Introduction. Throughout history, there have been several different approaches to foreign language learning and teaching. Until the 1970s, it was a given that the teacher controlled the classroom activities as well as the learning process. This traditional approach to foreign language learning implicates the so-called presentation-practice-production model: first of all, the relevant structures are presented to the learner, then a controlled practice is implemented and afterwards, the students have to perform the structures introduced in an accurate and fluent way Task-based language teaching (TBLT), also known as task-based instruction (TBI), focuses on the use of authentic language and on asking students to do meaningful tasks using the target language. Such tasks can include visiting a doctor, conducting an interview, or calling customer service for help. Task-based learning helps students do this because it forces them to do something in class that they would do (and probably have done!) in their own language. It replaces the "traditional" classroom with real-life situations that allow them to answer or solve real problems. While activity is a work that is done with no particular purpose in mind or it may be with some purpose, but on the other hand, the task is specifically an activity which is done with only having a particular purpose in mind. An assignment which is assigned to someone can also be a task. Task-Based Learning (TBL) is a lesson structure, a method of sequencing activities in your lessons. Sometimes called 'Task-Based Language Teaching', TBL lessons students solve a task that involves an authentic use of

language, rather than completing simple language questions about grammar or vocabulary. Task-Based Learning is a good way to get students engaged and using English. That, plus the collaborative element, builds confidence with language and social situations. It's also been shown to be more aligned with how we actually learn a language. Well, there are a number of disadvantages with task based learning, which we'll look at in a minute. A lot of teachers try it once, it falls flat, and they don't use it again. A big part of that first failure is that the 'task' isn't really a task. Task-based language teaching is a student-centered approach to second language instruction. It is an offshoot of the communicative approach, wherein activities focus on having students use authentic target language in order to complete meaningful tasks, i.e. situations they might encounter in the real world and other project-based assignments. These project could include visiting the doctor, making a phone call, conducting an interview in order to find answers to specific questions or gathering information to make a poster or advertisement. In task-based teaching the focus is not on grammar you have already introduced your students to necessary constructions earlier in the chapter or unit, as well as to the vocabulary they will need to complete the task but rather on helping students develop linguistic strategies for completing the assigned tasks within the constraints of what they know of the target language. Because the emphasis is on spontaneous, creative language use, whether spoken or written, rather than on absolute accuracy, assessment is based on task outcome.

Main part. Why Use Task-based Teaching? In task-based teaching, the center of learning moves to the students themselves and allows them to come to the realization that language is a tool to tackle and (re)solve real-world problems.

The process of task-based learning itself teaches important skills. Students learn how to ask questions, how to negotiate meaning and how to interact in and work within groups. Within this group work, they are able to observe different approaches to problem solving as well as to learn how others think and make decisions.

These are all skills that our students will need in order to be successful in the real world, regardless of which language(s) they use there.

In addition, task-based teaching provides students with the linguistic components they will need to accomplish these real-world tasks. These include: How to introduce themselves, how to talk about themselves, their families, their interests, their likes and dislikes, their needs, etc. in the right socio-cultural context.

By moving the focus away from mechanical drills – although such drills do still have their place even today in language teaching, especially when teaching highly inflected languages – task-based teaching focuses on communication and interaction, using appropriate language at the correct time.

Information gap activities are those that involve the transfer of information from one person to another, from one form to another or from one place to another. For example, two students might have different schedules, but they want to find time to get together to have tea. They need to get relevant information from each other to determine when they are both free, as well as when the available times coincide with when a tea house is open. This type of activity allows students to request information, ask for clarification and negotiate both meaning, particularly when misunderstandings occur, and appropriate conclusions to the task.

Reasoning gap activities are those in which you ask your students to derive some information from that which you give them. They are required to comprehend and convey information, much as in an information gap activity, but the information that they are asked to convey is not exactly the same that they comprehend. They are asked to use reason and logic to decide what information to convey and what resolution to make for the problem at hand. For example, you might ask your students to make a decision between speed and cost or cost and quality, given a certain situation and various constraints.

Opinion gap activities are those that ask students to convey their own personal preferences, feelings or ideas about a particular situation. On a higher level, you might ask them to take part in a discussion or debate about a political or social issue. On a lower level, you might ask them to complete a story. In these types of activities, there is no right or wrong answer, and, therefore, there is no objective means by which to judge outcomes, outside of whether what the students do or say addresses the task at hand. You might require them to speak or write for a certain amount (words or time) and you might ask them to use certain constructions. Otherwise, assessment is subjective rather than objective.

Before even stepping into the classroom and using a task-based activity, it is important to have a firm objective in mind: Why are you using this activity? What do you want your students to learn and accomplish through it? Is it designed so that they can meet those goals? If you can answer each of these questions logically or positively, then you are well on your way to success in the classroom!

What steps do you need to take there in order for your students to succeed?

1. Start with a pre-task activity.

This stage starts with the instructor explaining to her students what will be expected in the task cycle and post-task review stages. In a lower-level class, it will likely include an introduction or review of key vocabulary or grammatical concepts the students will need to accomplish the assigned task.

This is very much in line with the PPP (presentation, practice, performance) approach to instructional design. In a higher-level class, where the grammar and vocabulary have already been introduced, the students might be asked to brainstorm as to what language and linguistic features they would expect to need in order to complete the task successfully.

2. Follow the actual task cycle.

In this stage, the students complete the task either in pairs or small groups. The instructor is generally reduced to the role of observer, stepping in only when the students seem to be going too far astray from the assignment at hand.

3. Classroom work ends with the post-task review.

This is where the students present their work in some fashion. They might report their findings to the class as a whole. They might perform a dialog or skit. They might share their written story or video or poster with their classmates.

Depending on your goals and the time available, you can ask your students to perform some type of peer assessment at this point. This also assures you that your students pay attention to the presentations of their classmates!

Give a relevant homework assignment.

Unless the activity is the culmination of a unit, chapter or class, you will likely need to come up with an appropriate homework assignment and a logical follow-up to the activity just completed in class. This too can take a number of forms.

You might want to ask your students to write an essay based on their in-class work. They might write a reflective piece, a self-critique about what they accomplished and learned. They might write an assessment of the others in their group, of the other groups or of the project as a useful learning mechanism. They might turn in their own version of the project, as they would have done it if they could have worked independently, explaining why they would have done things differently had they had the opportunity.

Favorite Task-based Activities

With some theoretical background and those practical steps in mind, let's look at some task-based activities you might want to use in your language classroom.

Road Trip

Have your students ever asked you where you are going to travel over winter break or summer vacation? Why not let them help plan a trip for you?

It is not important whether you take one of these proposed trips or not, but it will help your students feel like they are making an impact on your life, the same way they know that you are impacting their lives.

For this activity, you should have enough maps for each group in your class. Because your students are likely more familiar with their home country than the country whose language they are studying, you should be sure to have local maps – and everyone should work under the assumption that this is going to be a true “road trip,” meaning that you will be driving.

At the beginning of the class, you should ask each group what information they need from you in order to plan the perfect trip. This might include the number of days you wish to travel, your budget and what you like to do while on the road or in your free time. Once your students have this information, set them loose with their maps and give them time to plan!

When they are done, have them present their trip to the entire class..

Your class, as a whole, can now vote on which trip you are going to take! Of course, they should be able to explain why they made the choice that they made, especially if they chose a trip other than the one their group created for you.

What about homework? Depending on the level of the students, there are a couple of options. If it is a lower-level class, they could write a short postcard home, telling some key points of one day of the trip. And if it is a more advanced level class? Then they could write two or three days' journal entries, similar to a postcard, but more detailed and, of course, using more language skills.

The Business Mixer

If you have a class of older learners, college students or professionals, they will have to learn how to talk at mixers, parties and business functions. This means that they will need to learn to talk using a combination of small talk and job talk. Why not help prepare them for this by doing a simulation activity in the target language?

For this activity, you will need to prepare in advance a number of cards that will tell students (1) the name of their company, (2) the product they sell or represent, (3) some basic information about the company they work for and (4) what they are looking for. You should be sure that each card has at least one match for point (4). You do not want to set your students up for failure.

Before starting, you should ensure that all students know what a mixer or networking activity is and what it entails. You might also want to have them think up a few basic introductions and small talk questions before letting them converse with each other. You might even want to demonstrate the activity – using a different set of cards! – with one of the students, with a teacher's aid, if available, or using two students in your class.

In the activity itself, students will walk around the room introducing themselves and engaging in some small talk, before discussing what it is they do and what they are looking for in a business deal or partner. They should move from person to person until they have found the perfect match! If they find their match before everyone else, they can continue to engage in small talk with others until everyone has found their match.

At the end of the activity, they should return to their perfect pair, and each can explain why it is that they are the

match for that person. For homework, as in real life, your students can follow up with a brief handwritten note or short email message thanking their partner for their time and reiterating their interest in working together.

First Day of Class

How do you spend the first day of class?

Do you simply introduce what you are going to do and then send your students home? Do you ensure that they learn at least one thing, especially if it is a class of beginners? What if it is a more advanced class? Why don't we turn an introductory activity into a fact-finding mission?

The odds are pretty good that your students are in your class in order to learn how to speak and that they will want as many opportunities to speak as they can find! One way of giving them these opportunities is to have conversation partners. While you could assign partners at random, why not let them find their own potential partner(s)?

Start that first day of class with a game of 20 Questions, but with some modifications. Namely, instead of using the game to guess the identity of a famous person, ask your students, first in groups and then as a whole, to come up with 20 questions, answers to which they would like to have in order to get to know someone.

Once you have agreed on a list of questions, send your students back into their groups to put these questions into a logical order. Come back together again and agree upon an order. At this point, each student should pair up with another student, preferably one from a different group. They should ask each other the questions, making note of the answers – if the class is large and time is short, you should cut the number of questions down from 20 – so they can introduce their partner to the class as a whole.

Conclusion. In this case, you should divide the class, give each group a location and provide them with possible materials to use. The students will then design their own poster campaigns, complete with words and images, which they will then bring to the next class and present to their classmates as part of a tourism initiative.

As with other activities here, the students can vote on the best poster campaign. You can actually have several categories, including best use of visuals, best wording and most convincing – the one that gets the most students thinking, "I want to go there!"

REFERENCES

1. Bygate, M., Skehan, P., & Swain, M. (Eds.). (2001). *Researching pedagogic tasks: Second language learning, teaching and testing*. London, UK: Longman.
2. Celik, B., & Yildiz, Y. (2019). *The role of foreign language culture on teaching the language and learner* Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
3. Feez, S. (1998). *Text-based syllabus design*. Sydney: National Centre for English Teaching and Research.
4. Fotos, S. (2002). *Structure-based interactive tasks for the EFL grammar learner*. In Hinkel, E., and Fotos.
5. *Perspectives on grammar teaching in second language classrooms*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
6. Krahne, K. (1987). *Approaches to syllabus design for foreign language teaching*. Washington, D.C.,
7. Center for Applied Linguistics/Eaglewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
8. Mart C, T. (2012). *Developing Speaking Skills through Reading*. *International Journal of English Linguistics*, 2(6), 91-96.
9. Mart, C.T. (2017). *Literary texts: A means to promote language proficiency of upper-intermediate level*
10. *EFL students*. *Journal of Education in Black sea Region*, 2(2), 44-55
11. *International Journal of Social Sciences & Educational Studies*, 5(4), 150.

Шахобиддин ИКРАМОВ,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси
E-mail: sh.ikramov@mail.ru

INTEGRATION OF THEORY AND PRACTICE IN INCREASING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF PUBLIC HOLIDAY AND PERFORMANCE DIRECTIONS

Abstract

This article highlights the importance of the integration of theory and practice in the development of qualified personnel in improving the professional competence of directors of public festivals and performances.

Key words: public holidays, entertainment, directing, integration, theater, decoration, mashtab.

ИНТЕГРАЦИЯ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РЕЖИССЕРОВ МАССОВЫХ ПРАЗДНИКОВ И ПРЕДСТАВЛЕНИЕ

Аннотация

В данной статье подчеркивается важность интеграции теории и практики в процессов повышения профессиональной компетентности режиссёров праздников и массовых представлений.

Ключевые слова: массовое праздников, представление, режиссура, интеграция, театр, декорация, масштаб.

ОММАВИЙ БАЙРАМ ВА ТОМОШАЛАР РЕЖИССЁРЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ОШИРИШДА НАЗАРΙΑ ВА АМАЛИЁТ ИНТЕГРАЦИЯСИ

Аннотация

Ушбу мақолада оммавий байрам ва томошалар режиссёрларининг касбий компетентлигини оширишда назария ва амалиёт интеграциясининг малакали кадрлар етиштиришдаги аҳамияти ёритиб берилган.

Калит сўзлар: оммавий байрам, томоша, режиссура, интеграция, театр, декорация, масштаб.

Кирриш. Ер юзидаги ҳар бир миллат ва эллатлар ўзининг турли хил байрам ва маросимларига эга. Айнан мана шу байрам ва маросимлар негизида халқларнинг маданияти ва маънавияти ривожланиб боради. Қадим замонларданок инсонлар турмуш тарзининг ажралмас бўлаги бўлиб келаётган байрам ва маросимлар ҳозирги кунда ҳам кишилиқ жамиятида ўз ўрнини йўқотмай янада ривожланиб келмоқда. Чунки инсоният ҳаётини байрамларсиз мураккаб тасаввур қилиб бўлмайди. Инсонлар орасида, жамиятда, давлатда хурсандчиликлар, турли маросимлар, шодиёналар бўлар экан байрамлар нишонланиб келаверилади. Зеро буюк олим Махмуд Қошғарий айтганидек, «Байрам халқнинг шодлиқ ва хурсандчилик куни»дир [10].

Бирор давлатда нишонланаётган миллий байрамлар ёки жаҳон миқёсидаги тадбирларни кузатар эканмиз, ўша давлатнинг миллийлиги, ўзига хос урф-одатларини ўрганамиз. Демакки, байрам ҳаётнинг энг нафис ва нафостатли хислатларини намойиш этувчи кўзгудир. Байрам жамиятнинг кечаси, бугуни, эртаси ҳақида далолат берувчи жонли манбадир [4].

Республикаимиз мустақилликка эришгач, байрамларга бўлган эҳтиёж янада ўсди. Неча йиллар давомида турли тазйиқлар остида бўлган миллий ва диний байрамларимиз, турли маросим ва урф одатларимиз қайта тикланди. Не-не аждоқларимизнинг орзуси бўлган байрам ва маросимларимиз давлат миқёсида нишонлана бошланди. Бунга “Наврўз”, “Рамазон хайит”, “Қурбон хайит”, “Меҳржон” каби байрамларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Шу билан бирга юртимиздан чиққан буюк муттафаккирларнинг номлари қайтадан тикланиб, уларнинг таваллуд кунлари ҳам байрам тарзида кенг нишонлана бошланди. Мустақилликка эришганимиздан сўнг бир қанча ижтимоий-сиёсий байрамлар ҳам давлат миқёсида нишонланмоқда. Буларга мисол қилиб халқимизнинг азалий орзуси бўлган “Мустақиллик куни”, “Конституция

куни”, “Тил байрами”, “Хотира ва қадирлаш куни” каби байрамларни келтиришимиз мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Профессор Э.В.Соколов байрамларнинг аҳамияти ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Байрамнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий аҳамияти шу билан белгиланадики, у муҳим анъаналарни қўллаб, инсоният маданиятининг ютуқларини мустаҳкамлайди». Дарҳақиқат, байрамлар миллатнинг, жамиятнинг моддий ва маданий соҳаларидаги энг яхши томонларини кўрсатиб беради [4].

Мазкур тадқиқот жараёнида байрамлар тарихи ва назарияси бўйича қўплаб ўзбек ва хориж олимлари, хусусан, Ф.Аҳмедов [2], Ж.Душамов [3], Н.Икрамова [4], У.Қорабоев [5], М.Мухамедов [6], Ҳ.Мухаммад [7], Б.Сайфуллаев, Ж.Маматқосимов [8], К.Станиславский [9], Ф.Рўзиева [10], М.Умаров [11] тадқиқот ишлари ўрганилиб, методологик манба сифатида таянилди.

Халқимизнинг турмуш тарзи, маданияти, маънавий ҳаёти ривожланган сари оммавий байрам ва томошаларга бўлган эҳтиёжи ошиб бормоқда. “Мустақиллик куни”, “Наврўз”, “Хотира ва қадирлаш куни”, шу билан бирга юртимизда “Умид ниҳоллари”, “Баркамол авлод”, “Универсиада” каби уч босқичли спорт мусобақалари, турли спорт турлари бўйича ўтказилб келинаётган халқаро мусобақаларининг очилиш ва ёпилиш маросилари ҳам катта масштабли оммавий байрам сифатида нишонланмоқда. Шу сабабли оммавий байрам ва томошалар режиссураси ва драматургиясига бўлган талаб тобора ошиб бормоқда.

Тадқиқот методологияси. Ҳозирги техника ва технологиялар ривожланган даврда ҳар бир соҳада бўлгани каби, оммавий байрам ва томошалар режиссураси бўйича етук малакали кадрларни таёрлаш долзарб масалага айланган. Юртимиздаим-фан ривожий йўлида қатор ислохотлар олиб борилмоқда. Олий таълим соҳасини ривожлантириш учун Ўзбекистон Республикаси

Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан бир қанча қарор ва фармонлар имзоланмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПҚ-3151-сон Қарорида мавзуга оид қуйидагилар таъкидланган.

2017/2018 ўқув йилидан олий таълим муассасалари талабаларининг тегишли таълим йўналишлари бўйича муайян ташкилотлар ва корхоналарда малакавий амалиётлари тизимли равишда ўтказилишини, шунингдек, уларнинг амалий машғулотларини бевосита ишлаб чиқаришда ташкиллаштириш ҳамда битирувчиларни ишга жойлаштириш бўйича аниқчоралар кўриш ва асосий масалалардан бири сифатида ишлаб чиқариш, илм-фан ва таълим ўртасида интеграцияни чуқурлаштиришга йўналтирилган ислохотлар таъкидлаб ўтилган. Ушбу ислохотлар олий таълим тизимидаги илмий салоҳиятни оширишга йўналтирилган бўлиб, ёш олимлар ва тадқиқотчиларни тизимли тайёрлаш масалалари билан ҳамбарчас боғлиқ [1].

Ана шундай маъсулиятли бир даврда етук малакали, миллий истиклол руҳида тарбияланган кадрларнинг етишиб чиқиши катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтининг “Эстрада ва оммавий томошлар санъати” кафедрасида “Эстрада ва оммавий томошалар режиссёрли” таълим йўналиши бўйича ҳар йили бир неча ёш мутахассислар битириб чиқмоқда. Лекин, бу кадрлар сони республикаимиз эҳтиёжини тўлиқ қондира олмайдиган.

Мустақилликни дастлабки йилларидан то ҳозирги кунгача ўтказилган оммавий байрамлар режиссурасини Баҳодир Йўлдошев, Бахтиёр Сайфуллаев, Рустам Ҳамидов, Марат Азимов, Ҳайдарали Қосимов, каби режиссёрларимиз амалга ошириб келмоқдалар. Базиди оммавий байрамларда театр режиссёрлари ҳам меҳнат қилмоқдалар. Лекин, бу мутахассислар оммавий байрам ва томошалар режиссураси ва драматургиясининг ўзига хос хусусиятларини билишлари лозим. Аввалам бор драма режиссёри бу ерда уни ўқитишгандан ўзга муҳитга дуч келади. Оммавий байрамларда сахна қоробаси, парда, кулислар, софит, рампа, тайёр костюм ва декорациялар, режиссёр, аппаратура, профессионал актёрларнинг йўқлиги катта қийинчилик туғдиради.

Байрамларда ҳамма нарса ўзгача, Декорация ва фигураларнинг катталиги, шахс билан объектнинг мулоқоти ҳам ўзгача. Айниқса, театрдан фарқли ўлароқ томошабин ижрочиларнинг атрофида, орасида бўлиши ёки актёрлар томошабиннинг тепасида (кран ёки вертолёт ёрдамида) ёки пастда томошабиннинг оёқлари олдида (амфитеатр шакллари жойлашган томошабин учун) ролларни ижро этишлари мумкин. Бундай томошаларда томошабин ўтириши, туриши ҳатто ётиши (масалан, пляжда ўтказилаётган томоша), бир сахнадан иккинчисига ўтиши мумкин. Бундан ташқари, томошабинларнинг ўзлари тадбир қатнашчисига айланишлари (оммавий сайил, карнавал ва ҳ.к) мумкин.

Оммавий байрамларда анъанавий театрларнинг асосий компонентлари: биз билган драматургиядаги диалог ва монолог, реплика, ремарка, асар қаҳрамонларининг психологик кечинмалари, характерларни чуқур очиб беришга урғу берилмайди. Бундан ташқари, актёрнинг чуқур образга қиришиши талаб қилинмайди. Театр спектаклидан фарқли ўлароқ байрам томошаси бор-йўғи бир мартаба намойиш этилади [2].

Афсуски бизда оммавий байрамлар драматургияси бўйича махсус драматурглар таёрланмайди. Бу вазифа аксар ҳолларда режиссёрларнинг зиммасига тушади. Айнан оммавий байрам ва тадбирлар бўйича драматургларни

таёрлашни ҳам йўлга қўйиш керак. Чунки ҳозирги кунда яратилаётган санъат асарларининг барчаси ўзининг пухта драматургиясига эга бўлиши лозим. Бу ўз навбатида малакали режиссёрларни тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар. Тўрт йиллик ўқиш даврида дарсларни оммавий байрам ва тадбирлар режиссураси назарияси ва амалиётнинг ўзаро интеграцияси асосида олиб борилиши керак. Чунки назария амалиётда қўлланилганда ўзининг ижобий натижасини беради. Оммавий байрамлар назарияси бўйича бир қанча олимлар илмий изланишлар олиб борганлар. Бахтиёр Сайфуллаев, Фарҳод Аҳмедовлар оммавий байрамлар режиссураси назарияси ва амалиёти бўйича илмий тадқиқотлар олиб борганлар. Айнан уларнинг илмий ва ижодий фаолиятида оммавий байрамлар режиссурасининг назарий ва амалий интеграциясини кўришимиз мумкин. Шу ўринда интеграция сўзининг луғавий маносига этибор қаратсак.

Интеграция – жуда кенг маънодаги тушунча. Бугунги кунга келиб кишилар интеграция жараёнининг моҳиятини яхши англаши, зарур. Интеграция нима? «Интеграция» – латинча «integration» сўзидан олинган бўлиб, «integr» тўлиқ, яхлит, бир бутун деган маъноларни англатади; Интеграция – ўзаро боғланган ҳолда ривожлантириш, бир бутун қилиб бириктириш, яхлит ҳолга келтириш деганидир. Интеграция турли хил қисм ва элементларни бир бутунликка бириктириш жараёнидир.

Интеграция жараёнилари ташкиллаштирилган системаларда бўлиши мумкин – бу ҳолда улар система бутунлик даражасини ва ташкиллаштирилган даражасини кўтарди. Интеграция жараёнилари олдин боғланмаган элементларни бириктириш асосини ҳамда шакланган системаларда ҳам юз бериб, натижада системани бир бутунлиги ва ташкилланиш даражаси ошишига, элемент ва таркибий қисмлар ўртасида алоқадорликка мураккаблашувига олиб келади. Бир бутунликка бириккан таркибий қисмлар турли хил даражада автономликка эга бўлади.

Бундан келиб чиқадики талабалар институтда олган билимларини, институтдан ташқарида амалиётда қўллаб, ўз малака ва қўникмаларини шакллантириб боришлари керак бўлади. Республикаимизда ўтказилаётган байрам ва томошаларда “Эстрада ва оммавий томошлар санъати” кафедраси профессор ўқитишлари ҳамда “Эстрада ва оммавий томошалар режиссёрлиги” таълим йўналиши талабалари режиссёр ва режиссёр асистенти лавозимларида мунтазам иштирок этиб келмоқдалар. Айнан манашу жараёнда талабалар институтдаги домларидан олган назарий билимларини катта масштабда тадбирларда амалий қўллаш имкониятига эга бўлади. Бу эса назария ва амалиётнинг умумлашиб, яхлит бир қўрилишига олиб келади. Оммавий байрам ва томошалар режиссёрларини тўрт йил институтдан чиқармай ўқитиш орқали етук малакали кадрларни тарбиялаб бўлмайди.

Режиссёр байрам ва томошалар назариясини мукамал билсаю, лекин амалиётда тўртта инсонни бириктириб умумий мақсад сари йўналтира олмаसा, ўз фикр ва ғояларига эргаштира олмаса бундай режиссёр нўноқ режиссёр ҳисобланади. Шу билан бирга бўлажак оммавий байрам ва томошалар режиссёрлари ҳозирда ривожланган давлатларда ўтказилаётган оммавий байрам ва томошлар режиссураси, драматургиясини пухта ўрганишлари, турли пиратехника воситалари, лазер шоулар қўллаш олиш имкониятига эга бўлишлари керак. Бунинг учун эса ёш мутахассислар ривожланган давлатларда малака ошириб, янги технологияларни қўллаш бўйича ўз маҳоратларини ошириб боришлари керак бўлади. Бу борада ҳозирда республикаимизда барча шарт шароитлар яратилиб берилмоқда. Биргина Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти мисолида оладиган

бўлсак, охирги икки йилда институтимизнинг бир канча профессор ўқитувчилар Россия федерациясига бориб махорат дарсларида қатнашиб ўз малакаларини ошириб келмоқдалар. Бундай ҳамкорликлар келажакда албатта ўз самарасини беришига умид билдирамиз.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, ҳозирги шиддат билан ривожланаётган даврда оммавий байрам ва тадбирлар режиссёрларини касбий компетентлигини оширишда қуйидагиларга эътибор қаратиш керак.

– ривожланган давлатлар тажрибасини ўқув жараёни ва амалиётга тадбиқ этиш ва таълим муассасалари билан ҳамкорликни янада такомиллаштириш;

– назария ва амалиёт интеграциясини таъминлаш;

– битирувчи курс талабаларининг малакавий амалиётини ривожланган давлатларда ўташини таъминлаш;

– нуфузли халқаро спорт мусобақаларининг очиш ва ёпилиш маросимида ёш мутахассисларнинг режиссёр, режиссёр ассистенти сифатида иштирок этишини таъминлаш;

Юқорида келтирилган вазифалар босқичма-босқич амалга оширилиб, назария ва ўзаро уйғунлиги таъминлаб борилса, яқин йиллар ичида оммавий байрам ва томошалар режиссураси бўйича етук малакали, ҳозирги шиддатли давр талабига жавоб берадиган, ҳар томонлама рақобатбардош кадрлар етишиб чиқиши табиийдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иктисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сон қарори.
2. Аҳмедов Ф.Э. Оммавий байрамлар режиссураси асослари. – Тошкент: Алоқачи, 2008.
3. Душамов Ж. Оммавий тадбирлар режиссураси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.
4. Икрамова Н. Оммавий байрамлар тарихи. – Тошкент: ТДМИ босмахонаси, 2007.
5. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқи байрамлари. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2002.
6. Муҳамедов М. Режиссура асослари. – Тошкент: ЎДСИ босмахонаси, 2008.
7. Муҳаммад Ҳ. Сценарийнавислик асослари. – Тошкент: Фан ва технология, 2008.
8. Сайфуллаев Б.С., Маматқосимов Ж.А. Актёрлик махорати. – Тошкент: Фан ва технология. 2012.
9. Станиславский К.С. Актёрнинг ўз устида ишлаши. Т.Хўжаев таржимаси. С.Муҳамедов муҳаррирлигида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
10. Ўзбек халқи байрамлари: Тузувчи Рўзиева Ф. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
11. Умаров М. Эстрада ва оммавий томошалар тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.

Temurbek ISMOILOV,
NamDU Milliy g'oya va huquq ta'limi kafedrası v.b.dotsenti
E-mail: temur_86@mail.ru

"AKADEMIK MUSTAQILLIK" UNIVERSITETNING O'Z-O'ZINI TAVSIFLASH TILI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqola o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy sharoitda akademik erkinlik g'oyasini tushunishga bag'ishlangan. Akademik erkinlik prinsipini qo'llab-quvvatlovchi qator dalillar taklif qilingan. Xulosa qilinishicha, akademik erkinlik tabiiy huquq bo'lib, uning himoyasi har qanday sharoitda ham axloqiy va huquqiy jihatdan majburiydir.

Kalit so'zlar: universitet, akademik mustaqillik, universitet ilmi, ilmiy haqiqat.

«АКАДЕМИЧЕСКАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ» КАК ЯЗЫК САМООПИСАНИЯ УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация

Статья посвящена осмыслению идеи академической свободы в меняющемся социокультурном контексте. Предложен ряд аргументов в поддержку принципа академической свободы. Делается вывод о том, что академическая свобода является естественным правом, защита которого нравственно и юридически обязательна при любых обстоятельствах.

Ключевые слова: университет, академическая свобода, университетская наука, научная истина.

"ACADEMIC INDEPENDENCE" AS A LANGUAGE OF SELF-DESCRIPTION OF THE UNIVERSITY

Abstract

The article is devoted to comprehending the idea of academic freedom in a changing socio-cultural context. A number of arguments have been proposed in support of the principle of academic freedom. It is concluded that academic freedom is a natural right, the protection of which is morally and legally binding under all circumstances.

Key words: university, academic freedom, university science, scientific truth.

In our opinion, higher education is in a state of crisis not so much through its own fault as because of the breaking of social expectations. Universities turned out to be too dependent on the society in the birth of which they once took an active part. The current situation is reminiscent of the second half of the 18th century, when criticism of universities rose sharply, accompanied by calls for radical measures. The great minds of the time - Diderot, Voltaire, Holbach and even Leibniz - had a low opinion of universities, considering them useless institutions for social needs, and, in turn, did much to overthrow the medieval model of the university as an independent ivory tower. The university emerged from that crisis renovated beyond recognition. Only the labels have survived: "university", "autonomy", "academic freedom" - in which a fundamentally new meaning was invested. In modern conditions, changing social guidelines from universities also require serious changes. Whether they will be able to revive their former greatness depends on many factors.

Universities no longer lead society, as before, do not form social and moral models, they only try to offer services to meet the needs in society, formed by the mass media. The university is no longer a monopoly owner of unique knowledge and does not have a monopoly on its dissemination. The knowledge transmitted in universities is publicly available not only in the traditional paper and book form, but also, first of all, in the electronic network form, and our students are convinced that Wikipedia is more effective than any textbook. At the same time, the source of truth is now considered not the university, but the media, the bearer of truth is not a scientist, but a journalist. The functions of broadcasting social samples are increasingly performed not by the school, but by the media environment.

Until recently, the moral sense resisted the words of Jurgen Habermas that in our time institutions do not embody

ideas [1]. It was thought, on the contrary: the bright idea of the university was just waiting for its successors. However, now we are forced to agree in many respects with

the German philosopher. In fact, most of the ideas that once formed the basis of the university have lost their former meaning, and the existing language for describing the university is outdated. What is a university? Who will answer?

Before our eyes, a new agreement is emerging between the university and society. The problem to be solved is the need to comprehend fundamental university values in a changed socio-cultural context. We are convinced that there are principles that allowed in the past and, in our opinion, will allow in the future to preserve the university as a unique place for free critical thinking and the birth of objective truth. As such, we consider the principle of academic freedom.

It attracts our attention due to the fact that it critically depends on its awareness and implementation whether the university will retain its sovereign place in the system of social relations. At the same time, one must understand that in his history, no matter what we say about his autonomy, he was a cast of the era and was largely dependent on political power. The Bologna schoolchildren and masters will not see autonomy and freedom, if they do not support Barbarossa in a good hour, who, after the capture of Mila, imposed his dominion in the Italian lands. And the University of Paris would not have received papal privileges if it had not become a powerful means of influence that the Church had at its disposal for the dissemination of religious preaching [2, p. 299]. The university in its history was free as much as it was allowed. And in our days, little has changed in this sense.

The main thesis of the article is that academic freedom is a necessary condition for the search and acquisition of objective scientific truth. And the search and distribution of such is the main mission of the university. Therefore, we interpret academic freedom as an expression of the essence of academic activity, and the university as an institutionalization of the principle of academic freedom. Since the mission of the university is to search for objective truth as a terminal value, in the production, preservation and transmission of knowledge free from external prescriptions, academic freedom turns out

to be the ontological basis of academic activity. This means that academic freedom is possible only where scientific research is conducted - by scientific methods and on the basis of scientific rationality. Academic freedom is therefore a professional duty of members of the academic community, and not just a right that can be freely exercised or not exercised.

So, the very description of the university through the idea of academic freedom is based on the following arguments.

First, the goal of the university is to educate a person as an active and responsible citizen, participating in the preservation and continuous creation of civilization for the common good. To play this role, the university must not only provide vocational training, but also form the outlook of the individual, thus serving all of humanity.

Second, in its ethical dimension, academic freedom is a condition of social responsibility of the academic community as a whole and of its individual members. Academic freedom in terms of attitude to the scientific ethos is the basic value principle that forms the conditions for the realization of the ideals and norms of scientific activity. This thesis is very relevant today in connection with the growth of bureaucratic requirements that replace the moral category of responsibility with "economic" reporting indicators.

Thirdly, the passion for knowledge is a human need, the satisfaction of which depends on the degree of his freedom in his personal search for truth. Due to the fact that the academic community is a significant segment of civil society, ensuring academic freedom is the responsibility of the authorities, i.e. the state. The value of knowledge and academic freedom as a condition for its acquisition, preservation and development is measured by their objective significance for broad strata of the population. Most of the ethical principles that are mentioned today in connection with a democratic state system can be used, in our opinion, also to legitimize academic freedom. According to E. Levinas, "Ethics is a prerequisite for any culture and any meaning" [3, p. 62]. Historically, ideas such as the search for truth, personal development and the creation of an enlightened state are inextricably linked with the university project.

The most powerful argument in favor of academic freedom rests on a consideration of the social role of teachers and scientists in the discovery and dissemination of objective truth. It is close to the classical defense of freedom of speech by J. St. Mill, which he set out in his essay "On Freedom": "The special evil of suppressing opinions is that the whole of humanity is deprived, and those who are against this idea are even more than its supporters. If the thought is correct, they are unable to replace the lie with the truth; if it is wrong, they lose (which is no less necessary) the clear appearance and vivid impression of the truth, shaded by lies" [5, p. thirteen]. As the thinker explains further, we can justifiably defend the truth only if our opponents have unconditional freedom to contradict our convictions: "With the imperfection of our mind, the interests of truth require a difference of opinion" [5, p. 23]. Because of this, "you can never be sure that the opinion that you want to suppress is false" [5, p. thirteen].

The idea that the achievement of truth for the benefit of society is the main argument in justifying academic freedom is quite common [6]. Indeed, many view academic freedom simply as the right to seek the truth.

"Academic freedom is the right of university professors to follow in their research wherever they lead them, and to teach the results of research to students based on their own understanding of the truth" [7]. Because society is interested in the attainment of truth, it has an implicit impulse to defend freedom of thought and speech in general and, more specifically, to defend freedom of scientific research. A

society that seeks to achieve the truth also has an interest in maintaining wide access to scientific data and information, and universities with their "communist" ideal, as R. Merton put it, are as if specially created in order to ensure the circulation of scientific knowledge.

Meanwhile, the right to freedom of speech does not always contribute to the discovery of the truth. Therefore, the academic community reserves the right to suppress obvious lies or deliberate falsification, to fight plagiarism and pseudoscience. It is also necessary to understand the specifics of the present moment, which consists in the fact that the research results, due to their external funding, belong to the customer. Intellectual property these days does not belong entirely to individual scientists, but is funded and appropriated by powerful economic institutions. The commodification of knowledge is a way to limit not only academic freedom, but also the elementary exchange of scientific information, which is critically necessary for the development of science. The so-called diversification of university funding sources is a panacea only at first glance. The implementation of this strategy means that the university enters the space of the competitive market, which leads to the transformation of the value-oriented basis of its activities. It must be admitted that "as soon as the principle of utility prevails in a person's consciousness, it displaces all other regulations" [8, p. 175]. The administration of the university, finding itself in such conditions, begins to be guided by goals that are far from academic, namely, the effectiveness and market expediency of research, as opposed to their truth and fundamental nature.

Truth is not an indirect, secondary product of the individual interests of various social agents (as happens in the "market for ideas"), but the main goal of the university. The search for truth is carried out purposefully and systematically. Regardless of the field of scientific knowledge or discipline, one who becomes a member of the academic community commits itself not only to transfer existing ideas, but also to critically test them and follow the scientific method where it leads. Academic freedom is thus the foundation of academic activity. Let us emphasize that the academic freedom we advocate is not at all identical with the ancient privileges of the servants of the ivory tower; it is not so much freedom of personality as of activity.

Reality shows that modern universities, striving to maintain themselves in a competitive environment, focus not so much on the search for the truth as on increasing their institutional prestige in order to attract students and increase the necessary funding. And members of the academic community are motivated by countless private interests, such as raising social status and wages, achieving positions of power, etc.

These "selfish" interests undoubtedly affect the motivation of people involved in science and education. But what makes the university different is that it does not impose rigorous goals or performance requirements on academics and academics, at least not to the extent that commercial corporations do. And the difference is qualitative. In other words, society gains specific benefits if it allows universities to organize their activities on the basis of the principle of academic freedom, without imposing rigidly formulated pragmatic goals or firm performance standards on employees. In this sense, it is academic freedom that is the principle of academic organization [9].

The principle of academic freedom in such a case asserts that academic teachers should be protected from external pressure, as, for example, when establishing a life-long position (tenure). It is assumed here that if professors are provided with a satisfactory income, they are less motivated by financial interests, which is necessary for basic research. In contrast, a university that rewards primarily financially

attractive contracts ultimately loses its proper reputation. D. Bock's assessment of the possible threat of commercialization in modern American higher education is, in our opinion, the most balanced and moderately optimistic. Commercial organizations attract scientists with high salaries, while the university attracts the teacher with a greater degree of freedom, supported by professional safety and an aura of public recognition [10].

As for the private interests of scientists, many of them are quite compatible with the ideals of impartial research. If a certain type of activity also serves personal interests, then this does not necessarily mean that the activity in question will be performed with the aim of serving those particular interests. In the same way, we cannot call altruism selfishness on the grounds that the results of self-denial in favor of the common good ultimately extend to the one who serves this good. Self-interest and an impartial search for truth are thus quite compatible. Because the impartial search for truth is fundamental to understanding the university, it entails not only greater professional freedom, but also stricter standards of professional ethics. The search for truth is thus actually provided by the dialectic of academic freedom and professional ethics.

If we want to develop university science, we must defend the simple idea that science pursues primarily its own goals, and not economic or political ones. One should not impose on the university functions unusual for it, otherwise we will reproduce the situation about which A.F. Losev: "Freedom of science is where there is no objective truth and there is no faith in objective truth, but there is faith in subjective reason. We have objective truth, this is the proletariat and production life. What kind of "freedom" of science can there be? Not because there is no God because science has proved it (science and reason can prove anything they want), but because the proletariat wants it" [11, p. 128].

In our opinion, society should define a high degree of freedom for the university also because it performs a critical function of training professionals and defining criteria for professional knowledge and thereby contributes to the well-being of the whole society. We thus arrive at a modern version of Kant's argument, which you put forward in *The Dispute of Faculties*. Kant demands academic freedom for the "lower" faculty (philosophy), believing that he alone can act as a critic of the foundations of the "higher" faculties (law, theology, medicine) and related disciplines. In this regard, President of Cornell University Frank Rhodes aptly noted that the university carries out "reflection on the ethical obligations and social consequences of each profession" [12, p. 3].

In conclusion, let us compare the activities of a university employee with the so-called creative professions. It is often said that the profession of a painter, musician, etc. they are chosen by vocation, out of "love for art", since, apparently, there are no obvious financial gains from it. The meaning of identification between a person and his profession in such cases is deep and genuine. Meanwhile, the professions of a scientist and teacher in this regard are similar to those of a creative profession. Both are based on an immanent need or impulse; both have a meaning that is obvious only to the professional community; in both cases, the general public is often unable to adequately assess the products of their activities. Finally, communication is central to both types of professions. It is just as difficult to believe that a researcher would satisfy his creative impulse by keeping the secrecy of his results, as it is difficult to imagine a playwright completely satisfied with a work, unread or staged by anyone. Therefore, the reduction of academic freedom harms not only the professional honor of the teacher (scientist), but also his human dignity. This allows us to argue that academic freedom is a natural right, the protection of which is justified both morally and formally legally.

LITERATURE

1. Habermas J. The idea of the university. Learning processes // *Alma mater. Higher school bulletin*. 199. no.
2. Gilson E. *Philosophy in the Middle Ages: From the Origins of Patristics to the End of the XIV Century*. Moscow: Republic, 200.
3. Levinas E. Humanism of another person / Per. with fr. I.S. Vdovina // *Favorites: Difficult freedom*. M.: ROSSPEN
4. Simons M. 'Education through research' at European universities: Notes on the orientation of academic research // *Journal of Philosophy of Education*. 2006. V. 0. P. 31-50.
5. Mill J. About freedom / Per. from English A. Fridman // *Science and Life*. 1993. No. 11.
6. Shishkov I.Z. *In Search of New Rationality: A Philosophy of Critical Reason*. Moscow: Editorial URSS, 2003.
7. Glenn C.L. University mission and academic freedom: Are they irreconcilable? // *Europe an Journal for Education Law and Policy*. 2000. V. P. 1-7.
8. Apresyan R.G. *Normative models of morality*
9. Noah rationality // *Morality and rationality*. Moscow: IP RAS, 1995.
10. Po la ny i M. The foundations of ac ad emic freedom. *The Lancet*. 197. P. 29, 583-586.
11. Bock D. Pluses and minuses of commercialization // *Otechestvennye zapiski*. 2003.
12. No. 6 (1 5); Bo k D. *Universities in the mark etplace: The commercia lization of higher educati on*. Princeton: Prince ton University Press, 2003.
13. Losev A.F. Supplement to "Dialectics mi fa "(new fragments) // *Problems of Philosophy*. 200. No. 8.
14. Rhodes F.T. *The creation of the future: The role of the American university*, Ithaca: Cornell University Press, 2001.

УДК: 796.08:725.73/74(575.1)

Наргиза КАРИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Таэквондо ва спорт фаолияти факультети
“Спорт менежменти” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: n.x.karimova@mail.ru

ЎЗМУ доц. Р.М.Алмакаева тақризи асосида

СУЗИШ СПОРТИНИНГ МАХСУС ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ

Аннотация

Мақсуд материалда сузиш спортининг махсус жисмоний сифатларини ривожлантириш босқичлари ва мураббий кундалигидаги машғулотлар ишчи, хафталик, ойлик ёки цикл планларини, кундалик қилинган топшириқлар натижалари ва педагог текширув натижалари, узлуксиз таълим таҳлил, юк кузатиш, тиббий мониторинг ва ўз-ўзини мониторинг қилиш айниқса, тайёргарлик ва рақобат ҳақида ёритиб берилган ва тахлилий маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: сузиш, спорт машғулотлари, юкламалар, махсус тайёргарлик, умумий тайёргарлик.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ СПОРТИВНОГО ПЛАВАНИЯ

Аннотация

В этом материале рассматриваются этапы развития особых физических качеств плавания и ведение тренировочного дневника тренера, рабочие, еженедельные, ежемесячные или циклические планы, результаты ежедневных заданий и результаты педагогических успехов. Анализ непрерывного обучения, отслеживание нагрузки, медицинский мониторинг и самообучающийся мониторинг. В частности выделены подготовка, конкурентоспособность и представлены аналитические данные.

Ключевые слова: плавание, спортивные тренировки, загрузки(нагрузки), специальная подготовка, общая подготовка.

STAGES OF DEVELOPMENT OF SPECIAL PHYSICAL QUALITIES OF SWIMMING

Abstract

This material covers the stages of development of special physical qualities of swimming and the coaching diary sessions, working, weekly, monthly or cycle plans, results of daily assignments and pedagogical examinations, Continuing education analysis, load tracking, medical monitoring and self-monitoring in particular. preparation and competition are highlighted and analytical data are provided.

Key words: swimming, sports training, loads (loads), special training, general training.

We know that the scope of individual sports training: work on individual sports training plans is carried out at the stage of improving sports skills, KMC and above series with athletes who have completed the sport. An individual sports training plan is created for a month, a period of a year, and so on. Each athlete is selected for exercises and loads (size and intensity) and others. Depending on the state of health, the size and intensity of the training load should be recorded in the personal diary of the athletes (pulse, blood pressure and other indicators of medical control) strictly individually and regularly. Continuous training analysis, load tracking, medical monitoring and self-monitoring, especially at the end of training and competition periods, the intensity load is approaching the maximum, they help prevent overtraining, achieve the highest sports form for competitions and strengthen health.

In creating an individual plan for a particular period or cycle, the training sessions also identify the coach and athlete for each session:

- 1) volume and intensity of cargo;
- 2) number and nature of exercises;
- 3) exercise schedule;
- 4) the size of the load in each exercise,
- 5) duration and pace of exercise;

6) The number of maximum and submaximal loads of 50% or more maximum result in classical (competitive endurance) exercises. However, the following should be taken into account:

- volume of cargo in previous classes;

- degree of recovery from previous classes.

After determining the general direction of the annual training process, the cycle, ie the cycles of the cycle, the number of monthly cycles in each period and stage, the number of trainings and competitions to be performed by the athlete, the monthly training plan is developed. The structure of the annual cycle (name and duration of periods, stages).

Competition (control, qualifying, main) as a basis for planning loads in the annual cycle. From the training phase to long-term sports training, the training loads of swimmers are distributed, the higher the sports skills of several swimmers, the greater the motivation of the load dynamics. During this period, the period of preparation, competition, and transition are usually distinguished.

The preparation of the swimmer during the training period is based on exercises to create the physical, mental and technical conditions for the next special training. They are competitive ones that can vary significantly in nature and structure. It includes a wide variety of auxiliary and general training in special-preparation exercises that are mostly close. In the later stages of the training period, the shape, structure, and proportion of exercises that are close to the competition will gradually increase the nature of the effect on the swimmer's body. The preparation period is usually divided into two stages - general preparation and special preparation. The main tasks of the general training phase are to increase the general level of physical fitness of the athlete, to increase the basic capabilities of the body's functional systems, the necessary sports-technical and mental qualities. At this stage

the foundation for further work is laid directly to improve the outcome of the sport. A lot of time is spent working on land at this stage.

The use of special-training exercises that are close to the competition, aimed at improving the specific activities, which are widely achieved by training in the special-preparatory phase of the preparatory period, is actually competitive. The content of the training includes the development of a set of qualities (speed skills, special endurance, etc.) created in the general preparatory phase based on the conditions. A significant place in the total volume is given to highly specialized tools that help training work to improve the quality of individual components of special work. The work done on the ground is changing: strength training is carried out mainly using competitive training equipment, competitive activity involving muscles that carry the main load during exercise. Flexibility development exercises shoulder and wrist joints. Great attention is paid to the improvement of competitive techniques. This task has qualities and two aspects that are usually solved in parallel with physical development:

1) improving the quality characteristics of the engine as a basis for increasing the speed capabilities of skills (forms and structures of movements);

2) development of economical and variable movement techniques as a basis for increasing speed.

For example, if we take special endurance, the main task of the competition period is to further improve the level of competition. Special training is achieved through the widespread use of competitive and close special-training exercises that can be more fully implemented in competitions. When preparing for a responsible start, there is a significant reduction in the total amount of training work. However, with a long competitive period, it is necessary to maintain the training achieved, and therefore special-training exercises are widely used, sometimes very different from competitors. Especially carefully prepared for the days should be planned immediately before the responsible competition. This is not only consistent with the standard schemes built individually, and many factors influence its organization: the functional status of the swimmer and his fitness level, the stability of competitive techniques, current mood, attitude to training and competitive loads, and more. However, despite the individual nature of the training, its rational organization is conditioned by a number of general rules. At this stage, in particular, it is not necessary to further improve the basic functions of systems and mechanisms that determine the level of special endurance, only to maintain their level, which does not require a large amount of natural intensive work.

The main task of the transition period is complete rest after training and recovery of the competitive loads of the past macro-cycle, as well as a certain level of swimming should pay special attention to physical and especially mental to ensure optimal readiness of the swimmer for the start of the next cycle. These tasks of the transition period determine its duration, composition, applied tools and methods, load dynamics, etc. The transition period usually lasts from one week to four weeks, depending on the planning of training throughout the year, the complexity and level of the main competitions, the individual characteristics of this swimming. In practice, there are different options to build a transition period, different ratios, including active and passive rest. It is recommended to combine as an active recreation tool with unusual exercises in the water (water polo, natural pools, long-distance swimming techniques in games and relay races, swimming, etc.), sports and outdoor games, which are rarely used during the annual cycle. During the transition period of

training is characterized by a small total amount of work. With other types of swimming in the woods, sea, river or beach, it is advisable to exercise. Proper construction of the transition period allows the swimmer to not only work in the future to recover past macro-cycles and power for high-quality training, but also to consider this period of the previous year to achieve a higher level of preparation compared.

The structure of the learning macro-cycle can be expressed as a sequence of medium cycles consisting of 3-8 micro-cycles, mesocycles, the micro-cycle can last from 3 to 14 days. In the preparation of most swimmers, micro-cycles are used for a week. The type of mesocycle is its functions and content. Main types: retraining, basic and competition.

The main task of mesocycle retraction is to increase the capacity of systems to effectively perform specific training tasks through the general application of step-by-step accumulation of swimmers by increasing the level of versatile physical fitness, circulating and breathing exercises on a large scale. These distributions are theoretical classes, prophylactic actions (prophylactic medical examination, medical examination).

In the main mesocycles, the main focus is on improving the production capacity of the floating organism, the development of its physical qualities, technical and psychological readiness. The training program is characterized by a variety of medium and large loads in terms of size and intensity.

Competitive mesocycles are built according to a competitive calendar and are characterized by relatively low training loads. They eliminate small flaws in the swimmer's plot and improve his technical and tactical capabilities. At the beginning of the mesocycle, a certain amount of work is planned to improve the various components of the competitive activity, increase the number of participants in the race. High speed qualities and special durability. At the same time, the main attention should be paid to the study of the previous state of the loads in order for the adaptive processes in their body to proceed in optimal conditions after the full physical and mental recovery and creation of swimmers.

The athlete's diary is based on a strict schedule that shows not only his or her training sessions, but also the main medical examinations 'self-examination during and after the workout. The coach will review and check on how to complete the diary. Write short assignments and assignments appropriate to the purpose. Everyday can be free and firm.

It is important to consider not only the content of the sessions, but also the results they show in the competitions.

The coach's diary records the work, weekly, monthly or cycle plans, the results of daily assignments and the results of the pedagogical examination, and so on.

Conclusions and recommendations. This is an abbreviated but clear work report (semi-annual, annual and cyclical, etc.). The summary report covers the content of the works included and their forms in full by the administration of educational sports affairs and economic activities, etc. When characterizing educational and sports activities, each group of young people is trained according to the plan: the number of trainings changed the distance covered during training and its changes from training time, annual and monthly footage, intensive performance of intensive exercises and exercises, obtained the number of starts and their participation in the main competitions, the preparation of plans for the movement of athletes, the number of children participating in swimming, etc. Analysis of shortcomings in the work and their causes and suggestions for their elimination.

Three forms of supervision are known: self-monitoring without a pedagogical physician.

LITERATURE

1. S.N. Lozin, X.Yu. Matnazarov Methodical recommendations on the organization of swimming clubs in secondary schools Tashkent - 2010.
2. Korbut V.M., Israilova R.G., Voljin V.I. Educational-methodical manual "Swimming" Tashkent: Scientific technology information - press publishing house, 2017.-132 p.
3. Sadikov A.G., Badalova B.U. "PLAVANIYE" program for children's and youth sports schools, specialized children's and youth sports schools of the Olympic reserve. –T .: Scientific technology information - PRESS PUBLISHING HOUSE, 2017.-140 p.
4. Korbut V.M., Zoitova G.M. Development of sports pedagogical skills (swimming) For Phase I and II. Textbook.-T .: Scientific and technical information - press publishing house 2018.-128p.
5. Preparation of sportsmen of Uzbekistan for the XXXII Summer Olympic Games and the XVI Paralympic Games 2020 in Tokyo (Japan). №PP-2821, March 9, 2017
6. Abdualimova R.M.. –T .: Scientific technology information - press publishing house, 2018.-72 p.
7. www.lex.uz - National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan.
8. www.ziynet.uz - cultural and educational portal of the Republic of Uzbekistan.
9. www.natlib.uz - National Library of the Republic of Uzbekistan.
10. www.olympic.uz - National Olympic Committee of the Republic of Uzbekistan.
11. www.paralympic.uz - Paralympic Association of Uzbekistan.
12. www.fan-sportga.uz-djti.uz - Magazine of the Republic of Uzbekistan "Fan-sportga".

Элдор КУРБАНОВ,
ГулДУ "Тарих" кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: eldor_gdu@mail.ru

FORMATION OF MODERN THEORIES ABOUT THE STAGES OF DEMOCRACY AND DEMOCRATIZATION

Abstract

The article attempts to reveal the theoretical aspects of the problem of democratic norms, their legislation, which were adopted in the field of democratization of society, as well as creating the basis for the stability of the democratic stage. In addition, the conclusions made by scientists on the issue of democracy and its rules were analyzed. The process of achieving democracy and its secure stabilization has been halted. In addition, the theoretical views of foreign scientists, scientists of the Commonwealth of Independent States, as well as scientists of our country on democracy were studied.

Key words: democratization of society, trends, conceptualization, gradual transition of legislation, governing bodies, institutional, modern processes of democratization, evolutionary processes, political and institutional cycles.

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ ОБ ЭТАПАХ ДЕМОКРАТИИ И ДЕМОКРАТИЗАЦИИ

Аннотация

В статье предпринята попытка раскрыть теоретические аспекты проблемы демократических норм, их законодательства, которые были приняты в области демократизации общества, а также создания основы стабильности демократического этапа. Кроме того, были проанализированы выводы, сделанные учеными по вопросу демократии и ее правил. Процесс достижения демократии и ее безопасной стабилизации был остановлен. Кроме того, были изучены теоретические взгляды зарубежных ученых, ученых Содружества Независимых Государств, а также ученых нашей страны на демократию.

Ключевые слова: демократизация общества, тенденции, концептуализация, постепенный переход законодательства, органы управления, институциональные, современные процессы демократизации, эволюционные процессы, политико-институциональные циклы.

ДЕМОКРАТИЯ ВА ДЕМОКРАТЛАШУВ БОСҚИЧЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ЗАМОНАВИЙ НАЗАРИЯЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада жамият демократлаштириш борасида босиб ўтган демократик қоидалари, уларнинг қонуниятлари, шунингдек демократик поғонанинг барқарорлиги заминини яратили масаласининг назарий жиҳатлари очиқ беришга ҳаракат қилинган. Бундан ташқари олимлар томонидан демократия ва унинг қоидалари масаласига берилган ҳулосалар таҳлил қилинган. Демократияга эришиш жараёнлари ва унинг ҳавфсиз барқарорлашуви масаласига тўхтаб ўтилган. Қолаверса, хорижий олимлар, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги олимлари, шунингдек юртимиз олимларининг демократия тўғрисидаги назарий қарашлари ўрганиб чиқилган.

Калит сўзлар: жамиятни демократлаштириш, тенденциялар, концептуаллаштириш, босқичма-босқич ўтиш қонунияти, бошқарув органлари, институционал, замонавий демократлашув жараёнлари, эволюцион жараёнлар, сиёсий-институционал механизмлар.

Кириш. Бугунги кунга қадар демократия ва жамиятни демократлаштириш борасида тўпланган тажрибалар, илмий ҳулосалар шуни кўрсатмоқдаки, жамиятлар демократлашуви жараёнида, "демократияга ўтиш даври"нинг ҳар бир жамиятга хос бўлган босқичлари хусусиятларини аниқлаш, ва навбатдаги, поғонада демократик тараккиёт учун етарли заминларни яратиш масаласи ҳал қилувчи устувор эканлигини кўрсатиб бермоқда. Жамият демократлашувининг мантикий давомийлиги ва барқарорлигини таъминланиши ҳам айнан мазкур вазибаларни айрим олинган жамият шарт-шароитлари ва хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда нечоғлик даражада аниқлик билан бажарилишига боғлиқдир. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, демократияга ўтиш поғоналари тизимида ҳар бир босқичнинг ниҳоятда ўзига хос алоҳида муҳим ўрни мавжуд бўлиб, уларни ўз вақтида пайқаш, етилган масалаларни ечиш чораларини кўриш, жамият демократлашуви жараёнлари узлуксизлигини ҳал қилувчи асоси сифатида ҳозирги вақтда янада яққолроқ бўлиб кўринмоқда. Замонавий жамиятга ўтиш даврида демократлашув жараёни сўнгги босқичи сифатида айтиш мумкинки, жамиятни ахборотлаштиришда ОАВнинг тизимининг аҳамияти жуда юқоридир. Ҳар қандай демократик ўзгаришларнинг туб моҳияти ва амалдаги ҳолати ҳам айнан ОАВ орқали

кўриниши ва у ўзгариб бораётган жамият юзига айланаётганлигини демократия мавзусини талқин қилаётган олимлар ҳам ўзларининг назарий қарашларида таъкидлаб ўтишган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Замонавий демократлашув жараёнлари босқичлари, демократияга ўтиш даврининг ҳозирги даврга хос бўлган хусусиятларига бағишланган илмий тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу соҳада муаммонинг сиёсий, ижтимоий жиҳатларига турли даражада бағишланган илмий адабиётлар, тадқиқотлар мавжуддир. Мавжуд адабиётлар, илмий ишланмаларни тизимли равишда таҳлил қилиш учун уларни қуйидаги тарзда гуруҳларга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи гуруҳга демократия назарияси билан шуғулланувчи хорижий мутахассисларни киритиш мумкин. Замонавий демократия ва демократлашув ҳодисасининг ҳозирги даврга келиб намоён бўлаётган ўзига хос хусусиятлари, тенденцияларига бағишланган тадқиқотларни амалга ошираётган хорижлик муаллифлар ишлари ҳақида фикр юритилганда Ж.Бешлер, А.Пшевский, А.Лейхарт, Ч.Эндрейн, Р.Даль, В.Хорос, М.Чешков, Г.Алмонд, С.Верба, Л.Мизес, С.Липсет, Дж.Торрес, Г.Нагл-Дочекал номларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Уларнинг тадқиқотларида демократияга

Ўтишнинг замонавий тамойиллари, қонуниятлари билан боғлиқ янги тенденциялар, уларнинг намоён бўлиш ҳолатлари ҳақида хулосалар берилган [1].

Иккинчи ғуруҳга бевосита МДХ мамлакатлари доирасида олиб борилаётган мавзуга доир тадқиқотларни киритиш мумкин. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, асримиз бошларига келиб, МДХ таркибига кирувчи мамлакатларнинг сиёсатшунос, файласуф, социолог олимлари томонидан замонавий демократия назарияси, демократлашув жараёнларининг босқичлари масалаларига бағишланган тадқиқотлар ҳажми янада ошган.

М.Делягин, К.Гаджиев, Г.Ржевский, Н.Розов, А.Сыгин, В.Гельман, С.Перегудов, С.Пшизова, Г.Хрустов, А.Гусейнов каби мутахассис олимларнинг тадқиқотларида замонавий демократлашув жараёнларининг концептуал масалалари [2], ўтиш даврининг институционал жиҳатлари таҳлил қилинган Л.Карапетян, Б.Николаичев, Н.Мотрошилова изланишларида демократияга ўтишнинг бугунги кундаги социал жиҳатлари, социо-маданий асослари, демократлашув жараёнида давлат омилларининг роли билан боғлиқ масалалар таҳлил қилинган [3].

Учинчи ғуруҳга истиклол йилларида Ўзбекистонда тадқиқот олиб борган олимларнинг асарларини киритиш мумкин. Шу муносабат билан биринчи навбатда, Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг жамиятимизда дастлабки сиёсий ўзгаришлар даврида амалга оширилиши зарур бўлган демократлашув жараёнларининг хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари билан боғлиқ илмий-назарий ва амалий масалаларга бағишланган асарлари ҳақида тўхталиб ўтиш зарурдир. Мазкур асарларида мамлакатимизда амалга оширилаётган демократлашув жараёнларининг замонавий босқичида ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим концептуал вазифалар ҳар томонлама чуқур асослаб берилган [4].

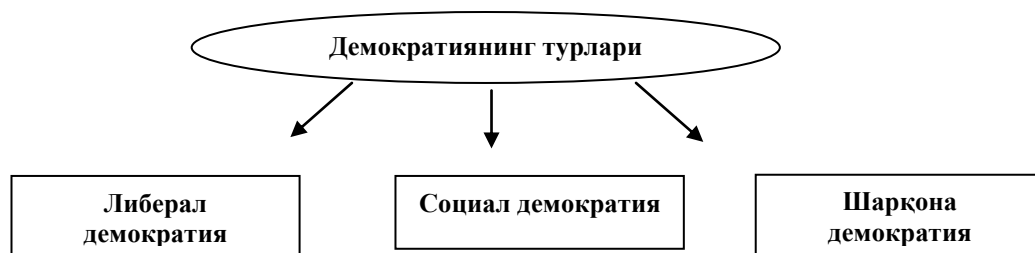
У.Идиоров, Б.Очилова, Н.Кувватов тадқиқотларида демократия ва демократлашув жараёнлари билан боғлиқ концептуал масалалар, демократияга “ўтиш даври”, унинг хусусиятлари, жамият микёсида демократиянинг қарор топишига доир мавзулар таҳлил қилинганлиги алоҳида эътиборга лойиқдир [5].

А.Шодмонов, Ж.Вафоева, А.Холов, Н.Сабуров, Ф.Каримов, И.Қўнғиров, Х.Расулов каби мутахассислар-

нинг ишларида жамият демократлашувининг ҳозирги даврга хос бўлган сиёсий, ҳуқуқий, маънавий жиҳатлари хусусида хулосалар баён қилингандир [6].

Шунингдек, бир қатор докторлик ва номзодлик диссертация ишларида кўтарилаётган мавзуга бевосита дахлдор бўлган муаммолар таҳлил қилинганлигини махсус эътироф қилиб ўтиш лозимдир [7].

Тадқиқот методологияси. Демократик тараққиёт ўз моҳиятига кўра, демократияга ўтиш босқичларининг шунчаки оддий ўрин алмашинуви эмас, балки жамиятда демократияни қарор топишини тобора яқинлаштириб боровчи, унинг ҳаётида кенг қамровли равишда демократия манфаатларини рўёбга чиқаришни кўзлаган янгиланишлар, сифат ўзгаришлар жараёнини амалга оширишдан иборат. Шу боис ҳам жамиятда демократлашув жараёнлари рўй бераётган даврда унинг алоҳида олинган босқичларининг ўзига хос хусусиятларини моҳиятини аниқлаш ҳамда назарий асосларини ҳал этиш, кейинги сифат босқичига ўсиб ўтишига хизмат қилувчи омиллар, тенденцияларни концептуаллаштириш ҳал қилувчи долзарб аҳамият касб этади. Агар биз мутахассис олимлар томонидан аллақачон исботланган, жамиятнинг демократияга ўтиши билан боғлиқ универсал назарий хулосаларнинг ҳамда тавсияларнинг мавжуд эмаслигини ва бундай хулосаларни яратилишининг ўзи демократия табиатида мос келмаслигини ва айни пайтда, демократияга босқичма-босқич ўтиш қонуниятининг ҳали ҳеч ким томонидан инкор қилинмаганлигини эсга оладиган бўлсак, ҳар бир жамият амалиётдан келиб чиққан ҳолда, демократлашув босқичлари хусусиятларини алоҳида ўрганиш ҳамда у билан боғлиқ назарий хулосалар ишлаб чиқишнинг объектив зарурат эканлигига яна бир бор амин бўламиз. Демак, юксак тараққий топган демократик жамиятнинг асосларини барпо қилиниши, демократлашув жараёнлари ҳар бир босқичининг вазифалари нечоғлиқ даражада мантикий давомийликда бажарилишига боғлиқдир. Чунки, демократияга ўтиш бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган эволюцион жараёнлар тизимидан иборатдир. Бунда ҳар бир босқичнинг шарт-шароити, хусусиятлари ва айниқса, вазифалари ўзига хос бўлиши табиийдир. Уларнинг моҳиятини англаш, тўғри баҳолаш кейинги босқичнинг муваффақияти учун замин тайёрлаб беради.

Ҳозирги пайтда фаол ривожланиб бораётган демократлаштириш жараёнларининг тобора чуқурлашуви шароитида муваффақиятли ва барқарор равишда ривожланиб боровчи демократия асосларини мустаҳкамлаш учун бугунги кунда ҳал қилиниши муҳим бўлган вазифалар хусусиятлари, уларнинг қўлами, амалга оширишнинг сиёсий-институционал механизмлари тўғрисида назарий хулосалар ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жамиятимизда рўй бераётган демократлашувнинг шу пайтга қадар барпо қилинган институционал ва ҳуқуқий заминлари асосида, ҳар томонлама чуқур ижтимоийлашуви учун йигирма биринчи асрнинг дастлабки ўн йилликларида шаклланган шарт-шароитлар ва уларнинг истикболлари тўғрисида

политология йўналишида таҳлилий илмий хулосалар ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу ўринда, бошқарув органлари фаолияти ва ваколатли органлар функцияларини янада чуқурроқ даражада демократия тамойилларига мувофиқ такомиллаштириш вазифалари муҳим ўрин тутати [8].

Жамиятимиз тараққиёти ҳозирги босқичининг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, демократлаштириш борасида эришилган натижаларга таянган ҳолда, демократиянинг институционал заминларини янада кенг қамровли ва чуқурроқ демократлаштириш, уларнинг фаолият тартибини либераллаштириш заминидан жамият ижтимоий ҳаёти билан уйғунлашуви жадаллаштиришдан иборат вазифаларни янги, сифат жиҳатдан юкори даражада амалга ошириш долзарб моҳият касб этмоқда.

Яъни, бу ўринда, асосий гап бевосита демократлашув – демократия институтларини, ҳукукий, институционал заминларини барпо қилиш босқичидан уни жамиятда бевосита кенг қамровли равишда қарор топтириш босқичига ўтиш устида бормоқдадир. Айнан шу сабабли демократиянинг барпо қилинган институтлари, ҳукукий асослари заминидан эндиликда демократия ғояларини жамият миқёсида янги ва юқори даражада ижтимоийлашувини амалга ошириш вазифалари ўта етакчи мавқега эга бўлмоқда. Маълумки, демократия назарияси билан шугулланувчи кўпчилик дунё олимлари демократлашувнинг мазкур босқичини алоҳида ўта муҳим давр сифатида таърифлаб ўтганлар. Жумладан, ғарб олимлари ушбу даврни “демократия консолидациялашувининг бошланиши босқичи” [9], деб атаганлар.

Таҳлил ва натижалар. Демократик тараққиёт борасида улкан ютуқларни қўлга киритиб, янги сифат босқичига қадам қўйилгани ҳозирги вақтда эришилган мислсиз катта демократик қадриятларни асраш хавфсизлигини таъминлаш, барқарорлигини мусатҳамлаб бориш ўта долзарбдир. Шу муносабат билан мазкур вазифалар билан боғлиқ янги илмий хулосаларни ишлаб чиқиш ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатдики, демократия ва демократлашув масалаларига боғлиқ катта ҳажмдаги илмий тадқиқотлар дунё мутахассислари, шунингдек мамлакатимиз олимлари томонидан амалга оширилган, кўтарилган масаланинг умумназарий ва методологик асосларини концептуаллаштириш борасида кенг қамровли илмий хулосалар ишлаб чиқилган. Айни пайтда, замонавий демократлашув жараёнларининг XXI асрнинг дастлабки ўн йиллигига хос хусусиятлари, жамият

миқёсида демократиянинг қарор топишига таъсир ўтказувчи янги омиллар, “ўтиш даври”нинг бугунги кундаги моҳиятини, ундаги янги тенденцияларни бевосита бизнинг жамиятимизга татбиқан ўрганиш, тадқиқ қилишга бағишланган илмий ишларга эҳтиёж сезилиб турганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Айниқса, мамлакатимизда амалга оширилаётган демократлашув жараёнлари ўзининг янги сифат босқичига қадам қўйган бугунги кунда, мазкур даврнинг ривожланиш истиқболларини махсус тадқиқ қилиш объектив равишда ўта муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хулоса. Замонавий демократлашув жараёнлари босқичлари тизимида барқарорлашган демократик тараққиёт даврининг ўзига хос хусусиятлари тенденциялари ўрганиш демократия ва демократлашув жараёнларининг сифат жиҳатидан самарали ва халқчил бошқарувини яратиш имконини беради. Зеро, Ўзбекистон жамияти демократик тараққиётининг ҳозирги кундаги янги сифат босқичининг қарор топиши, ривожланиш қонуниятлари, унга таъсир қилувчи янги сиёсий–ижтимоий омиллар янгилаётган Ўзбекистоннинг имиджига, сўз эркинлиги очиклиги ва шаффофлиги, ҳокимият устидан назоратни ўрнатишга ва ҳисобот берувчи ҳокимият шаклини яратишга имкон беради. Шу орқали демократик тараққиёт хавфсизлигини таъминлашнинг устувор, самарали механизми яратилади. Зеро, мустахкам демократик жараёнларнинг бардамлик билан олиб бориш пировардида барқарор стратегик давлат қуриш, пухта ишлаб чиқилган қонун механизмлари асосида “Янги Ўзбекистоннинг–янги дунёкараши”ни дунёга танитиш Президент Ш.Мирзиёевнинг асосий олдига қўйган мақсадидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Бешлер Ж. Демократия. Аналитический очерк. – М., 1997; Пшеровский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке.–М., 2000; Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование.–М., 1997; Даль Р. Введения теорию демократии.–М., 1992; Даль Р. Демократия и ее критики. – М., 2003; Хорос В, Чешков М. Авторитаризм и демократия. // Мировая экономика и международные отношения.– Москва, 1995.– №7.; Алмонд Г, Верб. Гражданская культура и стабильная демократия. // Полис.– Москва, 1992.– №4.; Мизес.
2. Делягин М. Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает. // Полис.– Москва, 2008.– №1.; Делягин М. Государство между народом и бизнесом. // Полис.– Москва, 2008.– №3.; Гаджиев К. Вестернизация или особый путь модернизации. // Полис.– Москва, 2008.– №4.; Гельман В. Из огня да в полымя (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) // Полис.– Москва, 2007.– № 2.; Перегудов С. Конвергенция по российской: «золотая середина» или остановка на полпути. // Полис.– Москва, 2008.– №1.; Гусейнов А. Демократия для России, Россия для демократии. М.: ИФРАН, 2008.
3. Карапетян Л. Диалектика перехода от партотократии к меритократии. // Вопросы философии.– Москва, 2010.– №4.; Николаичев Б. Философия и демократии. // Вопросы философии.– Москва, 2009.– №8.;
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997; Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида.-Т.: Ўзбекистон, 2005; Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли.-Т.: Ўзбекистон, 2007; Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.-Т.: Ўзбекистон, 2010;
5. Идилов У. Ўзбекистон: замонавий демократиялашув жараёнларининг концептуал асослари.-Т.: ТошДШИ, 2005; Идилов У. Демократия назарияси: муаммонинг методологик жиҳатлари // Жамият ва бошқарув, 2003.– №1; Идилов У. Демократия ва ўтиш даври // Жамият ва бошқарув, 2003.– № 3; Идилов У. Демократия институтларини такомиллаштириш– жамиятни янгилашнинг етакчи асоси // Фалсафа ва ҳуқуқ, 2010.– №1; Очилова Б. Миллий демократик тараққиёт ва халқ ҳокимиятчилиги // Жамият ва бошқарув, 2009.– №2; Қувватов Н. Демократия ва халқ // Жамият ва бошқарув, 2006.– №2;
6. Шодмонов А. Мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг шаклланиши // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2010.– №1; Вафоева Ж. Фуқаролик жамиятининг шаклланишига таъсир қилувчи омиллар // Жамият ва бошқарув, 2009.– №4; Холов А. Демократик жамият тараққиётида сиёсат ва ахлоқ муносабати // Жамият ва бошқарув, 2010.– №1 Каримов Ф. Демократик тараққиёт ва миллий ахборот тизими // Жамият ва бошқарув, 2010.– №1; Расулов Х. Сиёсий фаоллик // Жамият ва бошқарув, 2009.– №3.
7. Қирғизбоев М. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши. Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация афтореферати.-Т.: 2007.– 52б.; Алимардонов Т. Сиёсат ва ахлоқ мувозанати муаммолари.
8. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. -Т.: “Ўзбекистон”, 2007. ББ. 3-4.
9. Полис, // №2, 2004. 64-68 б.

УДК: 1:130.1

Bahriddin MAMARASULOV,
SamDU "Falsafa va milliy g'oya" kafedrası dotsenti
Feruza JUMAYEVA,
SamDU "Falsafa va milliy g'oya" kafedrası magistranti

SamDU "Falsafa va milliy g'oya" kafedrası dotsenti Kubayeva Sh.T. taqrizi asosida

YANGI O'ZBEKISTONDA YOSHLAR MADANIYATI VA ESTETIK DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Аннотация

Ushbu maqola bugungi kunda dolzarb masalasi bo'lgan yoshlar madaniyati va estetik dunyoqarashini shakllantirish muammolari xususidagi fikrlarni qamrab olgan bo'lib, Yangi O'zbekistonda bu borada maqsadli ishlarni amalga oshirishning birlamchi sharti xalqimizning ma'naviyatini yanada rivojlantirish, yoshlarning madaniyati va estetik dunyoqarashini uning mohiyati haqidagi to'g'ri tushuncha va bilimlarini boyitib borish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, globallashuv, yoshlar madaniyati, estetik dunyoqarashi, mafkuraviy xavflar, milliy g'oya, komil inson, bag'rikenglik, mafkuraviy immunitet, ijtimoiy taraqqiyot, mahalla tizimi.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ МОЛОДЕЖНОЙ КУЛЬТУРЫ И ЭСТЕТИЧЕСКОГО МИРА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье освещаются актуальные сегодняшние вопросы молодежной культуры и формирования эстетического мировоззрения. Главным условием реализации данной работы в этом направлении в Новом Узбекистане является дальнейшее развитие духовности нашего народа, обогащение культуры и эстетического мировоззрения молодежи правильным пониманием и знанием его сути.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, глобализация, молодежная культура, эстетическое мировоззрение, идеологические угрозы, национальная идея, идеальный мужчина, толерантность, идеологический иммунитет, социальное развитие, система махаллы.

ISSUES OF FORMATION OF YOUTH CULTURE AND AESTHETIC WORLD IN NEW UZBEKISTAN

Abstract

This article covers the issues of youth culture and the formation of the aesthetic worldview, which are relevant today. The first condition for the implementation of targeted work in this direction in the New Uzbekistan is the further development of the spirituality of our people, the enrichment of the culture and aesthetic worldview of young people with the correct understanding and knowledge of its essence.

Key words: New Uzbekistan, globalization, youth culture, aesthetic worldview, ideological threats, national idea, perfect man, tolerance, ideological immunity, social development, neighborhood system.

Kirish. Bugungi kunda, yurtimizdagi o'zgarishlar odamlarning hayoti va kundalik turmush sharoiti yaxshilani, ertangi kunga ishonchini yanada mustahkamlanib borishini taminlamogda. "Ijtimoiy fikr" jamoatchilik fikrini o'rganish markazining tegishli so'rovnomasida ishtirokchilarning 83,5 foizi, ya'ni aksariyati Harakatlar strategiyasini o'z vaqtida qabul qilingan hujjat, deb hisoblashini bildirgan edi. Harakatlar strategiyasining beshta ustuvor yo'nalishi davlat va jamiyat rivojlanishida, tom ma'noda yangi O'zbekiston bunyod etilishida beshta tayanch ustun vazifasini o'tamoqda. Oxirgi yillarda ana shu muhim tayanchlarni mustahkamlash bo'yicha ulkan, strategik islohotlar amalga oshirilmoqda. Jamiyatimizda muhofazaga muhtoj qatlam bilan manzilli ishlash hamda demokratik islohotlarni ro'yobi va ahamiyatiga ko'ra butunlay yangi bosqichga ko'tarilmoqda.

Asosiy qism. Mamlakatimizda aholining ijtimoiy hayotida ayniqsa yoshlarning keng dunyoqarashi va madaniyatini shakllantirish masalalariga davlat siyosati darajasida alohida e'tibor berilib kelinmoqda. Xususan, «O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida»gi Qonuni, hamda, prezident Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil 19 mart kuni yoshlarga e'tiborni kuchaytirish, yosh avlodni madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish maqsadida tashkil qilgan «besh tashabbusi» yoshlar tarbiyasiga muhim ta'sir qilishidan dalolat

beradi. Darhaqiqat, insoniyat hayotning barcha sohalaridagi taraqqiyoti, dunyo madaniyatining turli yutuqlarida aniq ifodalangan odamlarning ijodiy kuchi va tashabbuskorligining eng samarali namoyon bo'lishi, tabiiyki, shaxs va jamiyatning axloqiy-estetik rivojlanish darajasi, qobiliyati bilan bog'liqdir. Bu borada faylasuf olim N.A.Berdyayev "Tarixning rivojlanishi, yangilanishi, borliqning va insonning yangi sifat darajasiga ko'tarilishi axloq bilan bog'liq"- deb ta'kidlagan edi[1].

Inson madaniyati so'z yoki imo-ishora, matematik formulada yoki tarixiy risolada ifodalanishi mumkin. Ammo ifoda etishning asosiy usuli – bu mehnat faoliyati, chunki aynan mehnatda insonning barcha muhim kuchlarini namoyon qilish uchun cheksiz keng imkoniyatlar ochiladi. Shuningdek, ish insonning yuksalishi va rivojlanishining omilidir. Hozirgi rivojlanib borayotgan fuqarolik jamiyatida shaxsning estetik dunyoqarashini rivojlantirish, u orqali jamiyat sohalarida go'zallikni baxsh qilish asosiy ma'naviy-mafkuraviy ishlar sirasiga kiradi. Bu borada, "Shaxsning estetik idealini takomillashtirish fuqarolik jamiyatida sohaviy institutsional o'zgarishlar va jamiyatda funksional islohotlarning amalga oshirilishi bevosita shaxs tarbiyasiga jiddiy ta'sir o'tkazib, unga jiddiy, institutsional, funksional o'zgarishlar yasaydi"[2] – deb izohlaydi A.R.Samadov. Shaxsning ishi, uning harakatlari, boshqa odamlar bilan munosabatlari, shuningdek

tajribalari, intilishlari va ideallari estetik nuqtai nazardan boshqa xarakterga ega. Shuning uchun estetik tarbiya o'z vazifalarini barcha boshqa ta'lim turlari: axloqiy, mehnat, huquqiy, ekologik, jismoniy, badiiy va boshqalar bilan uzviy aloqada bajaradi. Yoshlarning estetik madaniyati talabalarning his-tuyg'ulari, ongi, xulq-atvori va faoliyatining ma'lum darajada estetik rivojlanishini o'z ichiga oladi, ya'ni:

San'atdagi, hayotdagi, tabiatdagi, kundalik hayotdagi, ishdagi, xulq-atvoridagi va faoliyatidagi go'zal va xunuk, ulug'vor va asosga, qahramonlik va qo'pollikka, kulgili va fojiali narsalarga hissiy va hissiy munosabat. shuningdek, o'z his-tuyg'ularini boshqarish qobiliyati;

- san'atdagi estetik mohiyat va atrofdagi voqelikni bilish va anglash, badiiy savodxonlik, badiiy asarlar va hayot hodisalarini estetik idrok etish bilan bog'liq to'g'ri g'oyalar, hukmlar va e'tiqodlar;

- o'tmishdagi madaniy merosni, unga bo'lgan munosabatni o'zlashtirish zamonaviy san'at va san'at rivojidadagi ilg'or tendentsiyalarga nisbatan sezgirlik; ijodiy qobiliyatlarining rivojlanish darajasi, dunyoning estetik rivojlanishiga qiziqish va istak;

- badiiy ijodga jalb qilish, hayotdagi go'zallikni yaratishda amaliy ishtirok etish o'lchovi;

- hayotni "go'zallik qonunlari asosida" qurish va go'zallik ideallarini odamlar bilan munosabatlarda, mehnat va ijtimoiy faoliyatda ilgari surish zaruriyati va qobiliyati.

Estetik tarbiya, odamlarni jahon madaniyati va san'ati xazinasi bilan tanishtirish - bularning barchasi erishish uchun zarur shartdir asosiy maqsad estetik tarbiya - go'zallik qonunlariga muvofiq harakat qiladigan ajralmas shaxsni, ijodiy rivojlangan individuallikni shakllantirish.

Estetik tarbiya qarama-qarshi tomonlarning birligini tashkil etuvchi ikkita funksiyaga ega:

Shaxsning estetik va qadriyat yo'nalishini shakllantirish;

Uning estetik va ijodiy salohiyatini rivojlantirish.

Shu o'rinda inson e'tiqodini shakllantiruvchi uch omilini ko'rsatamiz: - inson hayotining maqsadi va mazmunini anglatadigan, hayotiy dunyoqarashini belgilaydigan, xalqimizning buyuk va qadimiy merosida ifodalangan gumanitar bilimlar;

- shaxsning intellektual salohiyatini yuksaltiradigan va chuqurlashtiradigan, ta'lim jarayonlarini baholashning eng xolis yo'llarini, tamoyillarini, usullarini shakllantiradigan ilmiy nazariy, ijtimoiy-falsafiy bilimlar;

- o'zga xalqlar hayoti, madaniyati, ma'naviyati, dunyoqarashini o'rgatadigan, uni o'zi mansub milliy madaniyat bilan taqqoslab, har birining munosib o'rini anglashga imkon beradigan hozirgi zamon ilg'or ijtimoiy bilimlari[3]. Pedagogik, didaktik, sotsiologik, psixologik, huquqiy, axloqiy va h.k. tarbiyaning asosiy yo'nalishi konkret amaliy natijalarni tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, u bugungi kun insonning ma'naviy tabiatini qanday qilib sog'lom o'zakda shakllanishini ilmiy jihatdan ta'minlashi darkor. Aks holda Harakatlar strategiyasining bosh maqsadi - O'zbekistonda adolatli fuqarolik jamiyatini qaror toptirish va buning uchun qonun ustuvor bo'lgan ijtimoiy makonni shakllantirishga erishib bo'lmaydi. Chunki bunday yuksak marraga faqat va faqat ilm-ma'rifat, bilim va sog'lom tafakkur vositasida erishish mumkin[4]. Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda - deydi, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev Respublikamiz Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida, - Abdurauf Fitrat bobomizning mana bu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o'g'il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana, ulug' ajdodimiz nima deb yozganlar: "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik

yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalarga bog'liq"[5]. Darhaqiqat, tarbiya yo hayot, yo mamot masalasidir. Ayniqsa tarbiyaning asosiy yuki ota-onaning zimmasiga tushadi. Shu bilan birgalikda mazkur jarayon mahalla bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkinligini ham esdan chiqarmaslik lozim. Mahalla insonlarni ma'naviy, siyosiy, ijtimoiy, huquqiy, shuningdek, estetik tarbiyalashda ham boshqa davlat va nodavlat tashkilotlariga nisbatan alohida mavqega ega, chunki mahalla aholiga eng yaqin ijtimoiy maskan hisoblanadi. Yoshlarimizning ma'naviy olamida ma'naviy bo'shliq vujudga kelmasligi uchun ularning qalbi va ongida sog'lom hayot tarzi, milliy va umummilliy qadriyatlariga hurmat-ehtirom tuyg'usini bolalik paytidan boshlab shakllantirish lozim bo'ladi. Bunda yoshlarni "ommaviy madaniyat" ko'rinishidagi ma'naviy tahdidlardan himoya qilishda doimo sergak va hushyor bo'lib yashashimiz lozim. Yoshlarni "ommaviy madaniyat" ko'rinishidagi ma'naviy tahdidlardan himoya qilishda turli xil profilaktika tadbirlarini o'tkazishimiz kerak, shunda yoshlarda mafkuraviy immunitet shakllanadi. Mafkuraviy immunitet shakllangan yoshlarda yot va zararli g'oya va mafkuralarga qarshi kurash mahorati shakllangan bo'ladi. Demak, yoshlarni turli xildagi ma'naviy tahdidlardan himoya qilishda biz ko'proq mafkuraviy profilaktika asosida estetik immunitetni oshirishga doir tadbirlarni jamiyatning barcha qatlam va jabhalarida o'tkazsak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yoshlarni estetik dunyoqarashini shakllantirishga oiladan boshlab tamal toshi qo'yilishi zarur, afsuski ba'zi oilalarda estetik tarbiyaga alohida e'tibor qaratilmaydi. Bolaga rangli qog'oz va qalamlar, rasmi kitoblari, ertak kitoblari olib berish yoki tabiat qo'yniga olib chiqib unga chiroyli manzaralarni ko'rsatish qiyin yumushday tuyulishi mumkin. Bu vaziyatda e'tiborsiz qolgan bola o'zining ruhiyatidagi estetik ehtiyojini qondirolmagan, yuzaga kelgan bo'shliqni ko'chadan - internet kafelardagi yovuz o'yinlar orqali to'ldiradi. Buda, oilada farzandiga estetik tarbiya berish tugul, umuman unga e'tibor qaratmasdan o'z holiga tashlab, faqatgina moddiy ehtiyojlarni qondiruvchi ba'zi ota-onalarning bu qarorlari endigina ongi rivojlanayotgan bolaning hayotga bo'lgan munosabatida gedonistik qarashlarni shakllantirishi mumkinligini o'ylamaydi. Bu borada quyidagi fikrlar o'rindidir: "Farzandga adab, hunar o'rgatmakni meros deb bilg'il. Agar sen xoh unga adab o'rgatg'il, xoh o'rgatmag'il, turmush mashaqqatlarining o'zi unga o'rgatur. Undoqkim debdurlar, ota-ona tarbiyalamasa, kecha-kunduz uni tarbiyalaydurlar"[6]. Bu borada ayniqsa, islom dinida, uning asosiy manbalari «Qur'on» va hadislarida juda ko'p ibratli fikrlar bayon qilingan. Insonga xos go'zal axloqiy fazilatlar har bir kishi yashayotgan muhitidagina kishilar bilan turmushda, oilada, qo'ni-qo'shnichilik va yoru-birodurolikda, jamoat joylaridagi munosabatlarda, boshqalar bilan bo'ladigan aloqasi, yurish-turishi, muomilasi, kiyinishi, did-farosati va boshqa fazilatlarida namoyon bo'ladi.

Jamiyatning ma'naviy va axloqiy sog'lomligi bebaho boylik hisoblanadi. Bu boylikning asosiy qismini kishilardagi olijanob qadriyat tashkil etadi. Chunki yaxshi kayfiyat, ijodiy ruh ko'pgina kishilarning har tomonlama yetuk mehnatsevar, tinchliksevar, g'oyaviy va ma'naviy boy ekanligi kundalik hayotimizda namoyon bo'lib, bu fazilatlar ularning odatiga aylanib bormoqda.

Fuqarolik jamiyatini o'zbekona instituti hisoblanadigan mahallalarda bolalar va yoshlar uchun turli sport maydonchalarini bunyod etish, mahalla kutubxonasini shakllantirish, mahallada faollar zali yoki klublarni qaytadan ta'mirlash, turli fan va kasb to'garaklarini tashkil etish, mahalla bog'ini barpo etish orqali yosh avlodning bo'sh vaqtini to'g'ri, unumli tashkillashtirish mazkur masalaning yechimi desak, ehtimol, to'g'ri bo'lar. Chunki mehnat qilgan, sport

bilan shug'ullangan bola jismonan sog'lom bo'lishi barchamizga kundek ravshan. Uning ruhan sog'lom bo'lishi, yuksak ma'naviyatli bo'lishining bir tomoni esa uning estetik tarbiyasiga borib taqaladi. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda quyidagi xulosalarni taqdim etishni lozim deb topdik:

- birinchidan, oila, mahalla yoshlarda turmush estetikasi va estetik tarbiyani shakllantiruvchi asosiy omil hisoblanadi;

- ikkinchidan, yoshlarda axloqiy-estetik madaniyatni shakllantirishda milliy hamda diniy qadriyatlarimizdan samarali foydalanishni ta'minlash uchun nuroniylar va diniy vakillar bilan suhbatlar klublarini tizimli tashkil etish ularda ma'naviy barkamollikni rivojlantiradi;

- uchinchidan, yoshlarimiz bilan joylarda san'at, madaniyat, ma'rifat arboblari va sportchilar ishtirokida amalga oshadigan turli mavzudagi suhbatlarni, uchrashuvlarni uyushtirish orqali estetik madaniyatni shakllantiradi;

- to'rtinchidan, mahalla o'ziga qarashli hududning tozaligi, obodligi, ko'rkamligini hamda fuqarolarning hamjihatligini ta'minlab beradi;

- beshinchidan mahalla bolalar va yoshlar uchun turli sport maydonchalarini bunyod etish, mahalla kutubxonasini shakllantirish, turli fan va kasb to'garaklarini tashkil etish, mahalla bog'ini barpo etish orqali yosh avlodning bo'sh vaqtini to'g'ri, unumli tashkillashtirib beradi;

- oltinchidan, mahallada turli dabdabaga va isrofgarchilikka yo'l qo'ymasdan turib urf-odatlar, an'analar, marosimlar, to'y-u tantanalarni chiroyli, tartibli o'tkazishni ta'minlab beradi va shu orqali shaxs estetik madaniyatini shakllantirishga yordam beradigan maskan bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatimizdagi izchil yangilanishlar, jumladan, jamiyatni yanada erkinlashtirish va demokratlashtirish, barcha sohalardagi ochiqlik va shaffoflik siyosati dunyoda Yangi O'zbekistonning imijini shakllantirish va mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'roqova N. N.A. Berdyayev falsafasida qadriyatlar muammosi. Falsafa fanlari nomzodi diss.avtoreferati. T.2012-B.22.
2. Samadov A.R., Ergasheva M.H. Shaxs estetik ideali:shakllanish va rivojlanish muammolari.Monografiya.-Toshkent: "Zilol buloq"nashriyoti. 2021,-B.212.
3. Saifnazarov I. Axborot xurujlari va mafkuraviy immunitet // "Parlament nazorati va OAV-mamlakatni modernizatsiyalashning muhim omili" mavzusidagi respublika ilmiy amaliy konferensiya materiallari to'plami. 2012 yil 20 fevral T.: 2012. -B. 6-7.
4. Saifnazarov I. Dinlararo hamjihatlik – ijtimoiy barqarorlik omili:Monografiya. - Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2019. -26-27 –6
5. Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari//Mas'ul muharrir:D.A. Alimova.Tarj. Sh.Vohidov-T.: "Ma'naviyat".2000-B.6.
6. Kaykovus unsurmaoliy. Qobusnoma. Nashrga tayyorlovchilar:Dolimov Subutoy, Dolimov Ulug'bek.- "Istiqlol" nashriyoti. T.-1994.-B.87.

УДК: 371.036

Жаҳонгир МАМАТҚОСИМОВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти

“Эстрада ва оммавий томошалар санъати” кафедраси профессори в.б.,

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: jahongir.80@mail.ru

METHODOLOGY OF IMPROVING KNOWLEDGE AND SKILLS OF PUPILS IN THE FIELD OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

Abstract

This article deals with the methodology for improving the knowledge and skills of students in the field of intangible cultural heritage using the example of the national holiday “Navruz”.

Key words: intangible cultural heritage, protection, independent education, professional skills, “Navruz”, holiday, performance, organizational and creative group, script, production, organization of the exhibition.

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ УЧЕНИКОВ В ОБЛАСТИ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация

В настоящей статье речь идет о методике совершенствования знаний и навыков учеников в области нематериального культурного наследия на примере всенародного праздника “Навруз”.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследие, охрана, самостоятельное образование, профессиональное мастерство, “Навруз”, праздник, представление, организационная и творческая группа, сценарий, постановка, организация выставки.

ДАРСДАН ТАШҚАРИ МАШҒУЛОТЛАР ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОСГА ОИД БИЛИМ ВА КЎНИКМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Мазкур мақолада коллеж ўқувчиларида дарсдан ташқари машғулотлар орқали номоддий маданий меросга оид билим ва кўникмаларини такомиллаштириш методикаси “Наврўз” байрами мисолида ёритилган.

Калит сўзлар: номоддий маданий мерос, муҳофаза, мустақил таълим, касбий маҳорат, “Наврўз”, байрам, томоша, ташкилий ва ижодий гуруҳ, сценарий, сахналаштириш, кўргазма ташкил этиш.

Кириш. Ўзбек халқининг ўзига хослигини, истеъдоди, маҳорати, бадиий диди, шунингдек, тафаккурини белгиловчи, минг йиллар давомида шаклланиб, маданиятимиз кўзгуси даражасига етган номоддий маданий мерос (НММ)имиз истиклол йилларида ўз кадр-кийматини топиши унинг асрлар давомида ажодлардан авлодларга узатилиши орқали сақланиб қолинганлигидир. Номоддий маданий меросимиз миллатлараро маданият ҳамда маданий бойликларнинг алмашинуви ва ривожланиши ҳисобига барқарор тараққиётга муносиб ҳиссасини қўшиб келган.

Бугунги кунда ўқувчиларнинг жаҳон номоддий маданий мероси рўйхатида киритилган ва мазкур рўйхатга киритиш учун тавсия этилган объектлар, номоддий маданий мерос тарғиботи билан боғлиқ халқаро ва республика миқёсидаги симпозиумлар, семинарлар, жамоатчилик форумлари, фестиваллар, танловлар ва кўргазмалар, республика миқёсида ўтказилаётган тадбирлар, шу соҳага бағишланган илмий экспедициялар ва дала тадқиқотлари ҳақида кўрсатувлар ва эшиттиришлар, мақолалар тайёрланиши ва эълон қилиб борилиши номоддий маданий мерос борасидаги хабардорлик даражаси ортади ҳамда унинг мамлакатимиз ҳаётидаги ўрни кенг оммага етказилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. НММнинг тарихий ва ҳуқуқий асослари, уни сақлаш ва муҳофаза қилиш усуллари юзасидан G.Lloyd [7], Ch.M.Wong [15] каби хорижлик олимлар, В.О.Мармилова [8], В.И.Солдухин [13] каби МДХ олимлари изланишлар олиб боришган.

НММ йўналишлари билан, яъни ўзликни намоён этишнинг оғзаки анъаналари ва шакллари йўналиши

бўйича Т.Мирзаев, О.Сафаров, Д.Ўраева [9], М.Жўраев [4], ижро санъати йўналиши бўйича М.Х.Қодиров [10], У.Х.Қорабоев [11], жамиятнинг урф-одатлари, маросимлари, байрамлар йўналиши бўйича Ғ.Соатов [12], О.О.Исмонова [6], табиат ва коинотга оид билим ва урф-одатлар йиғиндиси йўналиши бўйича И.Жаббаров [4], анъанавий ҳунармандчилик билан боғлиқ билим ва кўникмалар йўналиши бўйича О.А.Хўжаниёзова [14], С.Ш.Алиева [2] қабилар тадқиқот олиб боришган.

Тадқиқот методологияси. Ўқувчини тарбиялаш, унга таълим беришга йўналтирилган ижтимоий тараққиёт билан узвий алоқадорликда ривожланиб бораётган фан-техника ютуқларидан самарали фойдалана олиш ҳамда ижтимоий ҳаётга шиддатли тезликда ахборотлар оқимини қабул қилиб олиш, уларни таҳлил этиш, қайта ишлаш, назарий жиҳатдан умумлаштириш, хулосалаш ҳамда ўқувчига етказиб беришни йўлга қўйиш таълим тизими олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Шу сабабли НММ мазмунини ўқув фанлари мазмунига сингдириш, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда НММ муҳофазасини шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон қарори билан қабул қилинган “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш” Давлат дастурида 1-расмда ифодаланган мавзуга оид бандлар мавжуд [1]:

Мазкур дастурда кўрсатилган вазифаларни амалга оширишда дарсдан ташқари машғулотларнинг самарадорлигини ошириш ва билимларни тўла эгаллашларига эришиш, таълим шахсининг диққат марказида бўлишини ва

ўқувчиларнинг мустақил билим олишларини таъминлаш, иқтидорли, истеъдодли ва ўзлаштириши қийин бўлган ўқувчиларга индивидуал ёндошиш, ҳар бир ўқувчининг энг яхши сифатларини аниқлаш, уни ривожлантириш ва

уларнинг кизикиши, эҳтиёжи, қобилияти ва шахсий сифатлари, интеллектуал хусусиятларини аниқлаган ҳолда ҳар бир машғулоти ташкил этишга эътибор қаратиш зарурдир.

Номоддий маданий меросни ўрганиш масалаларини олий таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларининг тегишли фанлар ўқув дастурларига киритиш, қўлланмалар тайёрлаш	Номоддий маданий меросни сақловчи ва етказувчиларни ўқув дастурларини такомиллаштириш ишларига ва бевосита ўқув жараёнига жалб этиш, уларга шарт-шароитлар яратиш
Номоддий маданий меросни ўрганишга қизиқувчи талаба ва ўқувчилар учун ёзги ўқув курслари, очик эшиклар куни каби тадбирларни ташкил этиш	Ёшларни номоддий маданий мерос бўйича материаллар тўплаш ва тарғибот ишларига жалб этиш
Номоддий маданий мерос тарғиботи билан боғлиқ фото ва видео танловлар ташкил этиш	Олий таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ҳамда умумий ўрта таълим муассасаларида «Ҳазина», «Мерос», «Барҳаёт анъаналар» кўрик-танловларини ўтказиш

1-расм. “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш” Давлат дастури

Тадқиқотчи Н.Ж.Исакулова томонидан дарсдан ташқари машғулотларнинг 2-расмда кўрсатилган турлари тадқиқ этилган [5, 190].

Қайд этилган дарсдан ташқари машғулотлар турларидан мустақил ва ижодий иш ўқувчининг шахсий ва соҳавий билим ва қўникмаларини ўстиришда, ижодкорлик ва ташкилотчилик қобилиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этиб, бу ҳолни коллеж ёки коллеж жойлашган ҳудудда ўтказиладиган тадбирлар, кўрик-танловларда кўришимиз мумкин.

Бу борада тадқиқот мавзуси доирасида ташкил этилган педагогик тажриба-синов иши юзасидан 2014-2015 ўқув йилида Гулистон санъат коллежи ўқитувчилари ва ўқувчилари иштирокида ўтказилган “Қадимий ва кадрли Наврўз” театрлаштирилган томоша, ўқувчиларнинг кизикиши, хоҳиши ва эҳтиёжларига таянган ҳолда, уларнинг дарсдан ташқари бўш вақтларида ўқув-тарбиявий жараёнини тўлдириш мақсадида ташкил этилди.

2-расм. Дарсдан ташқари машғулотлар турлари

Таҳлил ва натижалар. Дарсдан ташқари машғулоти мавзуси айнан Наврўз байрами этиб олинганлигининг икки сабаби бор. Яъни, биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон қарори билан қабул қилинган “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш” Давлат дастурида “Ўзбекистонда Наврўзнинг тикланиш тарихи ва мустақиллик йилларида унинг ҳам мазмунан, ҳам шаклан бойиши жараёнини тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш” вазифаси белгиланганлиги [1], иккинчидан,

Наврўз НММнинг энг оммалашган намунаси ва НММнинг тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ўзида НММнинг барча намуналарини мужассам этган маданий мажмуадир.

Коллеж раҳбарияти билан келишилган ҳолда мазкур тадбирга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш юзасидан ташкилий ва ижодий гуруҳ, гуруҳлар учун масъуллар ташкил этилди ҳамда гуруҳлар вазифалари белгиланди.

Мазкур ташкилий ва ижодий гуруҳга коллеждаги масъул лавозимларда ишловчи ходимлар, ижодий жараёндан хабардор ҳамда тажриба ва қўникмага эга

педагоглар жамоаси, шу соҳага қизиқувчи иқтидорли ўқувчилар жалб этилди.

Наврўз байрамига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича ташкилий ва ижодий гуруҳ 1-жадвалда ифода-

ланган иш режаси асосида “Қадимий ва қадрли Наврўз” театрлаштирилган томошасига тайёргарлик кўришди ва ўтказишди.

1-жадвал

Бажариладиган ишлар	Вақт	Масъул гуруҳ
“Қадимий ва қадрли Наврўз” театрлаштирилган томошасининг ғояси ва мақсадини аниқлаш, сценарий мазмунини белгилаш, унинг тахминий композициясини тузиш, тадбир ўтказиладиган жойни ўрганиш	2015 йил 26-31 январь	Ташкилий гуруҳ, ижодий гуруҳ, матбуот гуруҳи
Сценарий яратиш учун зарур ҳужжатли, ҳаётий ва бадиий материаллар тўплаш	2015 йил 2-7 февраль	Ижодий гуруҳ
Томоша учун керакли моддий маблағни ажратиш, ҳомийлар топиш		Ташкилий гуруҳ
Наврўз байрамининг тарихий шаклланиш ва ижтимоий аҳамияти юзасидан илмий ва ижодий материаллар тўплаш ва ижодий гуруҳга тақдим этиш		Матбуот гуруҳи
Тўпланган материалларни инсценировка қилиш	2015 йил 9-12 февраль	Ижодий гуруҳ, матбуот гуруҳи
Томоша ўтказиладиган куни ташкил этиладиган миллий ҳунармандчилик кўргазмаси, миллий таомлар намойиши, сумалак сайли, дор ва дор ости ўйинлари, кураш, миллий халқ ўйинлари, варрак учирш, келин салом, кўғирчоқ санъати томошалари учун коллеждан ташқарида фаолият юритувчи ижодий жамоаларни топиш, маҳалла масъуллари билан келишув, уларга тадбир мақсади ва ўтказилиш тартибини тушунтириш	9-21 февраль	Ташкилий гуруҳ
Коллеж жамоаси асосида “Қадимий ва қадрли Наврўз” театрлаштирилган томошаси учун хонанадалар, созандалар, раққасолар, бошловчилар, актёрлар ва бошқа ижрочилари танлаш, томошанинг дастурини тузиш	2015 йил 13-17 февраль	Ижодий гуруҳ
Коллеж ўқувчилари ўртасида ўтказилиши режалаштирилган тадбирни тарғиб қилиш, деворий газеталар, кўргазмали воситалар тайёрлашни тарғибот қилиш	2015 йил 13 февраль – 15 март	Матбуот гуруҳи
Муסיқаларни, шовкинларни танлаш, фонограмма ёзиш	2015 йил 16-21 февраль	Муסיкий раҳбар
Якка ва оммавий рақсларни ижодий устахоналарда ишлаш	2015 йил 16-28 февраль	Балетмейстер
Томоша ўтказиладиган жой макетини иштирокчилар кийимлари эскизини тайёрлаш	2015 йил 16-21 февраль	Рассом
Пролог, “Жарчилар”, “Айтишув”, “Келин салом”, “Сумалак сайли”, спорт, эстрада блоклари ва финални ижодий устахоналарда ишлаш	2015 йил 17-28 февраль	Режиссёрлар
Очиқ майдонда томошанинг ҳар бир блокчини алоҳида репетиция қилиш	2015 йил 2-10 март	Ижодий гуруҳ
Иштирокчиларни байрам костюми билан таъминлаш		Ташкилий гуруҳ, рассом, костюмер
Томоша блокларини бир-бирига ғоявий боғлаш (монтаж қилиш)	2015 йил 11-14 март	Ижодий гуруҳ
Томоша иштирокчиларининг грими устида ишлаш	2015 йил 11-21 март	Гримёр
Томоша ўтказиладиган очиқ майдонни, майдон атрофини томоша мавзусига мос безатиш	2015 йил 16-20 март	Ташкилий гуруҳ, рассом
Томошани тўлиқ репетиция қилиш, томошани коллеж раҳбарияти муҳокамасидан ўтказиш	2015 йил 16-19 март	Ташкилий гуруҳ, ижодий гуруҳ, матбуот гуруҳи
Театрлаштирилган томошага тайёргарлик жараёни, ўтказилиш тартиби юзасидан маҳаллий ОАВ учун пресс-релиз тайёрлаш	2015 йил 16-20 март	Матбуот гуруҳи
Томоша ўтказиладиган майдондан миллий ҳунармандчилик кўргазмаси, миллий таомлар намойиши, сумалак сайли, дор ва дор ости ўйинлари, кураш, миллий халқ ўйинлари, варрак учирш, келин салом, кўғирчоқ санъати томошалари учун махсус жойларни ажратиш, кўргазмали воситаларни жойлаштириш ва улар билан ишлаш	2015 йил 19-20 март	Ташкилий гуруҳ, ижодий гуруҳ, матбуот гуруҳи
Коллеж ўқувчилари томонидан тайёрланган деворий газеталар учун махсус жой аниқлаш ва ўрнатиш		Матбуот гуруҳи
Томошанинг юқори савияда ва тартибда ўтиши учун маҳаллий ички ишлар ходимлари билан келишув ва масъуллар		Ташкилий гуруҳ

бириктириш		
Театрлаштирилган томоша таклифномаси тайёрлаш, тарқатиш, томоша афишасини жамоатчиликка етказиш		
Прогон	2015 йил 20 март	Ижодий гуруҳ
Томоша иштирокчилари ва барча масъулларнинг тайёргарлик даражасини назорат қилиш, меҳмонларни, ОАВ ходимларини кутиб олиш	2015 йил 21 март соат 8.00 – 9.30	Ташкилий гуруҳ, ижодий гуруҳ, матбуот гуруҳи
“Қадимий ва кадрли Наврўз” театрлаштирилган томошаси намойиши	2015 йил 21 март соат 10.00	Ижодий гуруҳ
Томоша учун олиб келинган кўргазмалар воситалар, декорациялар, техник воситалар, костюмларни ўз жойларига етказиш	2015 йил 21 март соат 14.00	Ташкилий гуруҳ
“Қадимий ва кадрли Наврўз” театрлаштирилган томошасининг ўтказилиши, эришилган ижодий ютуқлар, ташкилий ва ижодий гуруҳни моддий ва маънавий тақдирлаш ва йўл қўйилган камчиликлар, келгуси тадбирларда эътибор берилиши лозим бўлган вазифалар юзасидан якуний йиғилиш	2015 йил 22 март	Ташкилий гуруҳ, ижодий гуруҳ, матбуот гуруҳи

Хулоса ва таклифлар. Дарс жараёнида олинган билим ва кўникма дарсдан ташқари машғулотлар учун пойдевор ҳисобланиб, дарс жараёнида олинган назарий ва амалий билимлар дарсдан ташқари машғулотларда мустақамлаш мақсадида ўтказилган мазкур театрлаштирилган томоша коллеж ўқувчиларида номоддий маданий меросга оид билим ва кўникмаларини такомиллаштиришда муҳим омил бўлиб, ўқувчиларнинг:

- миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида ватанпарварлик туйғаларини кучайтиради;
- шахсий ва касбий маҳоратини, тасаввур ва дунёқарабини, ижодкорлигини такомиллаштиради;
- бўш вақтини мазмунли ва мақсадли ўтишини таъминлайди;

– ўқувчининг ташкилотчилик ва лидерлик қobiliятини шакллантиради;

– қobiliяти ва истеъдоди учун моддий ва маънавий рағбатлантирилади;

– ўқувчининг касбий мустақил ишлашига замин яратади.

Ўқувчиларда дарсдан ташқари машғулотлар орқали номоддий маданий меросга оид билим ва кўникмаларни такомиллаштириш юзасидан ишлаб чиқилган методикани нафақат биргина “Наврўз” байрами мисолида, балки коллеж ва коллеждан ташқарида ўтказиладиган барча байрам ва томошаларда ўтказиш тавсия этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастури. – Тошкент: 2010.
2. Алиева С.Ш. 1970-90 йилларда Ўзбекистон халқ кулолчилиги (анъаналарнинг сақланиши ва ривожланиши муаммолари): Дис. ... сан. фан. ном. – Тошкент: Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, 1996. – 141 б.
3. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. - 320 б.
4. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Дис. ... фил. фан. док. – Тошкент: А.Навоий номидаги Адабиёт институти, 1996. – 294 б.
5. Исакулова Н.Ж. Узлуксиз таълим жараёнида ўқувчиларга фанлараро экологик тарбия беришнинг назарияси ва амалиёти (умумий ўрта таълим ва педагогика коллежининг «бошланғич таълим» йўналиши мисолида): Дис ... пед.фан.док. – Тошкент: ЎМКХТТКМОУҚТИ. 288 б.
6. Исмонова О.О. Ўзбек тўй маросим фольклорида “Келин салом” жанри (генезиси, ўзига хос хусусиятлари ва поэтикаси): Дис. ... фил. фан. ном. – Тошкент: А.Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, 1999. – 136 б.
7. Lloyd, Georgina. (2009). The Safeguarding of Intangible Cultural Heritage: Law and Policy. PhD Thesis, University of Sydney / PDF, – 350 p.
8. Мармилова В.О. Сохранение культурного наследия в Нижнем Поволжье: в конце XX – начале XXI в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Астрахань: АГУ, 2008. – 176 с.
9. Mirzayev T., Safarov O., O'rayeva D. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. – Toshkent: Aloqachi, 2008. – 560 b.
10. Қодиров М.Х. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1993. – 207 б.
11. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 240 б.
12. Соатов Ф. Ўзбек халқ анъанавий байрамлари таркибидаги фольклор асарларининг поэтик хусусиятлари: Дис. ... фил. фан. ном. – Тошкент: Ўз.Р. ФА А.Навоий номидаги Адабиёт институти, 1993. – 144 б.
13. Солодухин В.И. Система профессиональной подготовки специалистов этнокультурной деятельности: Автореф. дисс. ... док. пед. наук. – Санкт-Петербург: 2007. – 44 с.
14. Хўжаниёзова О.А. XIX – XX аср Хоразм халқ бадиий кандакорлиги ва кулолчилиги (анъаналар ривожланиши ва ижодий жараённинг хусусиятлари): Дис. ... сан. фан. ном. – Тошкент: Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, 1995. – 138 б.
15. Wong, Chee Meng. (2013). Intangible Cultural Heritage of Dance as Medium for Intercultural Dialogue: Culture Assimilator Reinterpreted. PhD Thesis, Electrical and Industrial Engineering at the Brandenburg University of Technology Cottbus-Senftenberg / PDF, – 420 p.

УДК: 377.792.18 (077)

Нодира МАМАТҚОСИМОВА,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси
E-mail: n.mamatqosimova@mail.ru

THE SPIRITUAL SIGNIFICANCE OF FOLK GAMES IN PERSONALITY EDUCATION

Abstract

In this article constructive characteristic of history, essence and content of the national outdoor games which are an integral part of Intangible cultural heritages is given. Classification schemes, the national games which arose in distinction of the period of development society are submitted. Methodical recommendations about expansion of a range of use of games in the sphere of education of the comprehensive developed personality are made.

Key words: Intangible cultural heritages, national games, types national games, esthetic education, physical training.

ДУХОВНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ НАРОДНЫХ ИГР В ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В данной статье дана конструктивная характеристика истории, сущности и содержания народных подвижных игр, являющихся неотъемлемой частью нематериального культурного наследия. Представлены классификационные схемы, народных игр, возникших в различии периода развития общества. Даны методические рекомендации по расширению спектра использования игр в сфере воспитания всесторонней развитой личности.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследия, народные игры, виды народных игры, эстетическое воспитание, физическое воспитание.

ХАЛҚ ЎЙИНЛАРИНИНГ ШАХС ТАРБИЯСИДАГИ МАЪНАВИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада номоддий маданий мероснинг ажралмас қисми саналмиш халқ ўйинлари, унинг тарихи, хусусиятлари, бу борада олиб борилган илмий тадқиқотлар таҳлили, халқ ўйинларини шахс тарбиясидаги аҳамиятини янада ошириш юзасидан методик тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: номоддий маданий мерос, халқ ўйинлари, халқ ўйинлари турлари, эстетик тарбия, жисмоний тарбия.

Кириш. Миллий маънавиятимизнинг ўзига хослигини кўрсатувчи жиҳатларидан бири ҳисобланган халқ ўйинлари халқимиз маиший турмушининг ажралмас қисмига айланиб кетган. Халқ ўйинлари аجدодларимизнинг ижтимоий-маънавий ва эстетик эҳтиёжлари асосида юзага келган. Чунки ҳар бир ўйин шунчаки бўш вақтни кўнгилли ўтказиш воситаси эмас, балки ёш авлодни жисмоний ва маънавий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашнинг самарали усули сифатида шаклланган қадимий анъаналаридан биридир.

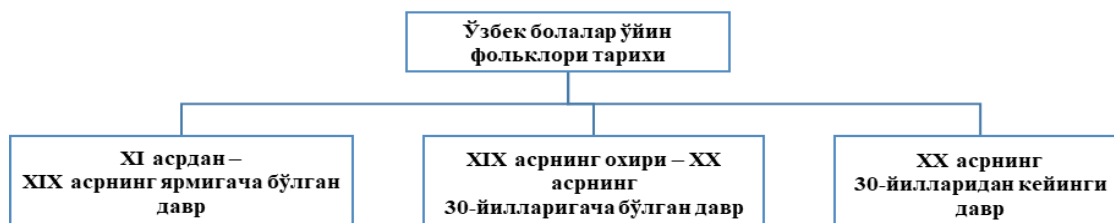
Боболаримиз ўз фарзандларини умумбашар қадриятлар ва миллий маънавиятга садоқат руҳида тарбиялаш мақсадида ўйинларнинг юксак бадиий-эстетик қудратидан самарали фойдаланиб келишган. Ўйинлар ҳам халқ оммасининг ижодий салоҳияти натижасида юзага келганлиги, асрдан асрга анъана тарзида яшаб келаётганлиги, турли-туман вариантларда оммалашганлиги, бадиий сўз изчил тизим сифатида шаклланган ҳаракат ва оҳанг узвийлигидан таркиб топган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Халқ ўйинлари номоддий маданий мерос (НММ)нинг энг

қадимги намуналаридан бири бўлиб, узок тарихга эга. Бу борада Т.Мирзаев, О.Сафаров, Д.Ўраева [6], М.Жўраев[5], М.Х.Қодиров [7], У.Х.Қорабоев [8], Ш.Ғалиев [3], И.Абдурахмонов [2], Б.Шодиев [10], Ғ.Соатов [9], И.Жаббаров [4] кабилар тадқиқот олиб боришган.

Тадқиқот ишларининг таҳлили шуни кўрсатадики, ибтидоий одамлар қадимги даврлардаёқ ҳар хил жониворлар ҳолатига, хатти-ҳаракатларига тақлид қилиб, турли-туман ўйинларни ўйлаб топганлар. Бу даврда юзага келган овчилик ўйинлари одатда тотемистик ва анимистик қарашлар билан алоқадор бўлган. Дастлаб ибтидоий маросимларнинг таркибий қисми сифатида тотемистик рақс ва ўйин ҳаракатлари, кейинчалик халқ ўйинлари ва томоша санъати асарига айланиб кетган. Шу боис ўзбек халқ ўйинларини тадқиқ этиш қадимий даврларда яшаган аجدодларимиз дунёқарабини ўрганишнинг кенг имкониятларини очди.

Тадқиқотчи Ш.Ғалиев ўзбек болалар ўйин фольклори тарихини 1-расмда акс эттирилган уч босқичда ўрганишни тадқиқ этган [3].

1-расм. Ўзбек болалар ўйин фольклори тарихи

Шунингдек, тадқиқотчи ўз ишида 2-расмда берилган қадимий ўйинларни татқиқ этган [3].

ЎРТА АСРЛАРДА ВУЖУДГА КЕЛГАН ХАЛҚ ЎЙИНЛАРИ

2-расм. Ўрта асрларда вужудга келган халқ ўйинлари

Тадқиқотчи Б.Шодиевнинг таъкидлашича Темурийлар даври Наврўз байрамида 3-расмда ифодаланган турли хил халқ ўйинлари ва мусобақалари бўлиб ўтган [10].

Тадқиқотчи И.Р.Абдурахманов томонидан ўрганилган XX аср ўзбек халқ ўйинлари ва томошалари асосан республикамизнинг жанубий вилоятлари Сурхондарё, Қашқадарё ва қисман Самарқанддаги ўзбек халқ ўйинлари

атамалари, моҳияти, халқ ўйинларининг таснифи: тур ва туркумлари, халқ ўйинларининг келиб чиқиши, меҳнат ва маросимлар билан боғлиқлиги, илк мазмуни ва шакли, анъаналари, ижро услуби ўрганилади ва мавсумий ўйинлар ҳудудий киёсланади. Шунингдек, тадқиқотда халқ томошаларини ташкил этиш ва намойиш этиш тартиби, ижрочиларнинг махсус либослари, ниқоблари, безак ва такинчоқлари тарихий асосга қўра ёритилади [2].

3-расм. Темурийлар даври Наврўз томошаларидаги халқ ўйинлари ва мусобақалари

Бу борада тадқиқотчи У.Х.Қорабоев томонидан олиб борилган илмий изланишлар алоҳида аҳамиятга эга. Тадқиқотчи “Миллий ўйинлар” деб номланган услубий тавсияномасида халқ ўйинларининг шаклланиши ва 4-расмда ифодаланган турларини қайд этади ва уларнинг ижро тартибига тасниф беради [8]. 2015 йил 5 сентябрда эълон қилинган “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги

Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қонун бу борада яна бир муҳим қадам бўлиб, соҳани қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий асослари яратилди ҳамда миллий спорт турлари ва халқ ўйинларини янада ривожлантириш масалалари алоҳида модда сифатида киритилди (5-расм) [1].

4-расм. Ўзбек халқ ўйинлари турлари

Таҳлил ва натижалар. Қадимий маданият ривожига муносиб ҳисса қўшган халқ ўйинларини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу халқ ўйинлари аجدодларимизнинг эртанги кунга ишончи, орзу-умидларнинг ушалиши, ғам-ташвишларнинг кетиши, шоду-хуррамликнинг келиши, тўй-томошаларнинг белгиси, тўйлар, яхши маросимлар, яхши ниятларнинг ушалишини тарранум этувчи хислатларни ўзида мужассам этган.

Шунингдек, халқ ўйинларида болаларга ва катталарга хос дам олиш, кўнгил очиш, куч синаш, чакконлик, эпчиллик, жисмоний бақувватликни синаб кўриш билан

бирга ғирромлик, муғомбирлик, бепарволик ҳолатларидан қочиш каби хислатларни ўз ичига олган тарбиявий жараёнлар мавжуд.

Халқ ўйинлари қадимдан ёш авлодни жисмоний ва маънавий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашда, халқимиз орасидан кўплаб баҳодирлар, пахлавонлар ҳамда ботирлар етишиб чиқишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ўйин болалар машғулотининг ўзига хос кўриниши бўлиб, бу орқали болалар ижтимоий ахлоқ меъёрларини, жамиятнинг ривожланиш даражасини ва предметлар билан ҳаракатланишни ўрганади.

5-расм. “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қонунда миллий спорт турлари ва халқ ўйинларини янада ривожлантириш масалалари

Маълумки инсон ўз ҳаётида ўйин, ўқиш, меҳнат, дам олиш каби машғулотлар билан банд бўлади. Инсон

ҳаётининг дастлабки давларида ўйин асосий фаолият ҳисобланади, кейин эса у ўқиш билан баравар давом

этади, ундан сўнг эса ўйин камайиб унинг ўрнини ўқиш ва меҳнат эгаллайди.

Одамзод тарихининг дастлабки даврларида ўйинлар ҳаётда муҳим ўрин тутган. Ўйинлар ёрдамида инсоният ўсган, улғайган, чиниққан, жисмонан бақувват бўлган, ақлан-руҳан ривожланган, маънавий камол топган.

Хулоса ва таклифлар. Мавзу юзасидан олиб берилган таҳлил ва халқ ўйинларининг шахс тарбиясидаги жисмоний, эстетик таъсирини янада ошириш, ҳамда халқ ўйинларини оммавийликдан профессионалликка кўтариш юзасидан қуйидаги методик тавсиялар ишлаб чиқилди.

– халқ ўйинлари авлод-аждодаларимизнинг соғломлаштирувчи воситаси ҳисобланиб, ота-боболаримиз халқ ўйинлари ёрдамида ақлан расо, руҳан тетик, жисмонан бақувват бўлиб келганлигини қайд этиб, соғлом авлодни тарбиялашда НММнинг энг оммабоп объекти халқ ўйинларидан асосий омил сифатида фойдаланиш;

– халқ ўйинлари бу бадий-эстетик жараён бўлиб, халқнинг бадий эҳтиёжини қондириш, эстетик дидини ўстиришда асосий восита сифатида фойдаланиш;

– халқ ўйинларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, тарбия жараёнида ўқувчини чаконлик, қахрамонлик, лидерлик ва индивидуал хусусиятини шакллантиришда фойдаланиш;

– маънавиятнинг маъно-моҳияти, миллий маънавиятимизнинг қадимий илдизларидан бири бўлган халқ

ўйинларининг бугунги кундаги ривожланиш тамойиллари ҳақида аниқ мақсадга қаратилган тарғибот ишларини мунтазам олиб бориш;

– халқ ўйинлари асосида ёшлар онгига миллий ғурур, комил инсон тарбияси билан боғлиқ туйғу ва тушунчаларни сингдиришнинг таъсирчан усул ва услубларини ишлаб чиқиш;

– аждодларимизнинг маънавий меросини, халқ педагогикасини бугунги тараққиёт талаблари билан узвий боғланган ҳолда ривожлантириш ва ёшларда соғлом турмуш маданиятини шакллантиришда халқ ўйинларидан унумли фойдаланиш;

– ёшлар ўртасида жисмоний тарбия ва спорт, халқ ўйинларига қизиқишни ошириш мақсадида кенг қўламдаги тарғибот ишларини олиб бориш ҳамда миллий спорт турлари ва халқ ўйинлари фестивалларида иштирок этишларини таъминлаш;

– узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларида ёшларни жисмоний тарбия ва спортнинг барча турлари ҳамда халқ ўйинларига жалб қилиш.

Халқ ўйинлари НММни тарғиб қилиш ва уни муҳофаза қилишда энг оммабоп восита бўлиб, унинг негизида нафақат жисмоний соғлом, балки маънавий соғлом, соғлом онг, тафаккур ва дунёқарашга, соғлом турмуш маданиятига эга, келажаги буюк давлатни барпо этувчи фуқаролар вояга етади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги қонуни. – Тошкент. “Халқ сўзи” газетаси. 2015 йил 5 сентябрь, 1-4 б.
2. Абдурахманов И.Р. Ўзбек халқ ўйинлари ва томошалари (XX аср, Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари мисолида): Дис. ... сан.фан.ном. – Тошкент: Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти, 1997. – 166 б.
3. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклорининг таснифи ва поэтикаси: Дис. ... фил.фан.ном. – Тошкент: А.Қодирий номидаги ТДМИ, 1998. 145 б.
4. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. - 320 б.
5. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари: Дис. ... фил. фан. док. – Тошкент: А.Навоий номидаги Адабиёт институти, 1996. – 294 б.
6. Mirzayev T., Safarov O., O'rayeva D. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi. – Toshkent: Aloqachi, 2008. – 560 b.
7. Қодиров М.Х. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1993. – 207 б.
8. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 240 б.
9. Соатов Ф. Ўзбек халқ анъанавий байрамлари таркибидаги фольклор асарларининг поэтик хусусиятлари: Дис. ... фил. фан. ном. – Тошкент: Ўз.Р. ФА А.Навоий номидаги Адабиёт институти, 1993. – 144 б.
10. Шодиев Б. Наврўз байрами. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. – 128 б.

УДК: 323/327(584.4),(092)

Комал МАХМУДОВ,
Тошкент молия институтини ўқитувчиси
E-mail: Maxmudovks@mail.ru

ТМН профессори, т.ф.д. Т.Х.Обломуродовнинг тақриси асосида

QUALITIES, CHARACTERISTICS AND LEADERSHIP SKILLS AS A LEADER IN THE STUDY OF THE ACTIVITIES OF SH. RASHIDOV

Abstract

This article describes the political and economic foundations of the social system in the context of the totalitarian policy of the former Soviet Union, all the concepts related to the sphere of political life and their relationship. Unlike his comrades, Rashidov was able to choose a suitable leadership position for this totalitarian regime. The work style and leadership activities were analyzed to the extent that social relations were accepted.

Rashidov's work is characterized by creativity, a sense of enjoyment of people's happiness, satisfaction with people's lives, destiny, a person who seeks to prioritize and put into practice the interests of the people in a difficult repressive ideology.

Key words: Sh.Rashidov, leader, person, person, conflict, Soviet Union, political leadership, national leader, ideal national leader, national interests, leadership responsibilities, social management, leadership skills, social system, communist idea.

КАЧЕСТВА, ХАРАКТЕРИСТИКИ И ЛИДЕРСКИЕ КАЧЕСТВА ЛИДЕРА В ИЗУЧЕНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Ш. РАШИДОВА

Аннотация

В статье описаны политические и экономические основы социальной системы в контексте тоталитарной политики бывшего Советского Союза, все концепции, относящиеся к сфере политической жизни, и их взаимосвязь. В отличие от своих товарищей, Рашидов смог выбрать подходящую руководящую должность для этого тоталитарного режима. Стиль работы и лидерская деятельность были проанализированы в той степени, в которой были приняты общественные отношения.

Творчество Рашидова характеризуется творчеством, чувством наслаждения человеческим счастьем, удовлетворенностью жизнью людей, судьбой, человеком, который стремится расставить приоритеты и претворить в жизнь интересы людей в сложной репрессивной идеологии.

Ключевые слова: Ш. Рашидов, лидер, человек, человек, конфликт, Советский Союз, политическое лидерство, национальный лидер, идеальный национальный лидер, национальные интересы, ответственность лидера, социальное управление, лидерские качества, социальная система, коммунистическая идея.

Ш. РАШИДОВНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ЎРГАНИШДА РАЎБАР ШАХС СИФАТИДАГИ ФАЗИЛАТЛАРИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЛИДЕРЛИК МАЎРОАТИ

Аннотация

Мазкур мақолада собиқ иттифок тоталитар сиёсат шароитда ижтимоий тузумнинг сиёсий-иқтисодий асослари, сиёсий ҳаёт соҳа билан боғлиқ бўлган барча тушунчалар ва уларнинг ўзаро муносабати ифода этилади. Ш.Рашидов ўз сафдошларидан фарқли ўлароқ ушбу тоталитар тузумга мос раҳбарлик фаолиятини танлай олганлиги, иш услуби ва раҳбарлик фаолияти ижтимоий муносабатлар қабул қилган даражада олиб борганлиги таҳлил этилган.

Ш.Рашидов фаолиятидаги яратувчанлик, бунёдкорлик, одамлар бахти-ризиоллигидан завқ олиш туйғуси, одамлар ҳаёти, тақдирдаги мамнуният, оғир бир қатағон мафкура шароитида инсон манфаатларини устувор деб қарашга ва уни амалда риоя этишга интиланган шахс эканлиги аниқлаш таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Ш.Рашидов, раҳбар, шахс, инсон, зиддият, совет иттифоқи, сиёсий лидерлик, миллий лидер, идеал миллий лидер, миллий манфаатлар, раҳбар масъулияти, социал бошқарув, раҳбарлик маҳорати, ижтимоий тузум, коммунистик ғоя.

Ҳар қандай кишилиқ жамияти аслида умумий ва мазмунан ўхшаш табиий қонуниятлар асосида ривожланади ва бошқарилади. Инсон эса ушбу бошқарув қонуниятларини объектив ва субъектив омилларини ҳаракатга келтирувчи шахс сифатида гавдаланади. Шахс, субъект ва социал бошқарув объект механизмлари бир-бири билан бевосита боғлиқ бўлади. Зеро, шахснинг роли жамият ва индивид муносабатларининг уйғунлигида белгиланади. Айнан пайта, жамият шахс фаолиятининг ижтимоий даражасини кўрсатади, имконият ва қобилиятларини очади. Бошқача қилиб айтганда, инсон қобилияти ва маҳорати унинг ҳаётий қиёфаси, авваломбор мавжуд ижтимоий тузумнинг сиёсий-иқтисодий асосларида шаклланади, ифода этилади. Айнан ижтимоий тузум, тарихий шароит ва вазият шахснинг шаклланиши, ички талаблари,

манфаатлари, мақсади, иродаси, фаолият-ҳаракати натижалари каби хусусиятларини рўёбга чиқарувчи майдон бўлиб саналади. Шароф Рашидов туғилган ва қамол топган тузум социализм тузumi даври ҳисобланиб, унинг иш услуби ва раҳбарлик маҳорати ушбу тузум сиёсий-иқтисодий асосларидан келиб чиққан.

Маъмурий бошқарув тизимида раҳбар даражаси қанчалик юқори бўлса, у шунчалик мураккаб ва масъулиятли ҳисобланган. Мураккаблиги ҳам шунда бўлганки, бошқарув бўғини то энг қуйидан барча соҳаларда биринчи раҳбар масъулиятида ва назоратида турган. Жумладан, Ш.Рашидов пахтачилик, сабзавотчилик, чорвачилик, саноат, қурилиш ва қолган барча ижтимоий масалаларни шахсан ўзи бошқарган ва назорат қилган. Социалистик норма талабларидан фарқли ўлароқ, шахс характери

ижтимоий муносабатлар қанчалик имконият беришига қараб ижтимоий таракқиёт омили бўла олади. Унинг қобилияти эса маълум сиёсий-ижтимоий маъқейга эга бўлгандагина намоён бўлади[1]. Бу биринчи масала. Иккинчи масала, “Шахсларнинг ҳокимият чўққисига эришишини фақат тарихий сабаблар билан тушунтириш унчалик тўғри бўлмаса керак”, - дейди Шухрат Эргашев. – “Бунда сўзсиз объектив омиллар, яъни кишиларнинг шахсий сифатларини ҳам инобатга олиш лозим. Масалан, Ш.Рашидовда бу мақсадга интилувчанлик, собитқадамлик, меҳнатсеварлик, ақллилик ва, албатта, шуҳратпарастлик каби сифатлари бор эди. Агар шу сифатлардан биттаси бўлмаганда ҳам, Ш.Рашидов ҳаётда бунчалар катта муваффақиятларга эришмаган бўларди”[2].

Дарҳақиқат, бундай юқори лавозимга келиш учун фақат иқтидор ёки салоҳиятнинг ўзи камлик қилади. Ёхуд биз “ўйлагандек”, бу лавозимга КПСС низомида кўрсатилган сайловлар асосида танланмайди. Сиёсий ўйинларда эпчил бўлиш, чапдаст бўлиш, хушёр бўлиш, огоҳ бўлиш, мослашиш, кўникиш, ён бериш, итоатли бўлиш, сукут сақлаш, мурося қилиш каби “маҳорат”ларга ҳам эга бўлиш баробарида бу сифатларни қачон ва қандай ишлатишни ҳам билиш талаб этилади.

Ш.Рашидов ўз сафдошларидан фарқли ўларок ушбу тоталитар тузумга мос раҳбарлик фаолиятини танлай олган. Иш услуби ва раҳбарлик фаолиятини ушбу ижтимоий муносабатлар қабул қилган даражада белгиланган. Жамият ва бошқарув масалаларида иш услуб ва маҳорат шахснинг асосий ва муҳим белгиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шахснинг иш услуби назарий сифатлари ҳаётий фаолиятнинг барча жабҳаларида юқори фаоллик даражаси, ҳаётий фаолиятнинг турли соҳаларини шахс томонидан қамрай олиши, ўз вақтини рационал тақсимот қила олиши, ҳаётий фаолиятнинг ўзгарувчанлик характери, вазиятни олдиндан илғаш ва ўз вақтида ҳозир жавоб бўлиш билан белгиланади[3].

Иш услуби ва шахснинг маҳорати назарий сифатларини янада кенгайтириш мумкин. Барча ҳол ва кўрсаткич сифатлар мавжуд жамиятнинг объектив социал шароитида рўёбга чиқади. Ш.Рашидов ҳаётий фаолиятини кузатар эканмиз, ушбу назарий сифатларга мос келади. Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, узок муддат самарали фаолият кўрсатиш ва бунда юқори маънавий баркамолликни сақлаб қолишга ҳар қандай шахснинг қудрати ва иродаси етавермайди. Ёнг қудратли инсоннинг ҳам салоҳият ресурслари чекланган бўлади. Ушбу назарий кўрсаткичларни фаол даражада сақланиши учун шахснинг тафаккур ва фикрлаш қобилияти кенглиги, муаммо ва масалаларнинг янги ечимларини топа билиш салоҳияти, ҳар қандай вазиятлардан чиқа олиши, масалаларга ижодий ёндаша олиш шижоати ва ишчанлик каби турли интеллектуал фазилатларни талаб этади. Бу фазилатлар маълум бир рағбат негизиде сайқал топиб боради.

Маълум рағбат бўлмас экан (маънавийми, моддийми), кўпчилик раҳбар шахсларда фаол раҳбарлик қобилияти маълум даврга келиб, ёши, саломатлиги, салоҳияти, эътиқоди ва вақт тақозоси нуктаи назаридан жамият социал ва ижтимоий ҳаётининг талаблари ўзгариши натижасида сусаяди ёки ундан орқада қолади. Ш.Рашидов раҳбарлик фаолиятида эса, доимий ва мунтазам равишда (интеллектуал) салоҳиятининг ўзгарувчан талабларга мослашиши, мувофиқлашиш каби фазилатларнинг ўсиб боришига гувоҳ бўламиз. Албатта, Шухрат ака таъкидлаганларидек, шуҳратпарастлик, олқишларга сазовор бўлиш истаги қолган муҳолифларда ҳам кам бўлмаган, лекин, бу масъулиятни Ш.Рашидов уддалайди. Ундан чикди, раҳбар шахсда яна қандайдир фазилатлар умумийлиги ҳам бўлиши лозим?

Мана шундай муҳим ва умумий фазилатларни мустаҳкамлайдиган хусусиятлардан бири - бу меъёр категорияси. Раҳбар, айниқса, чексиз ваколатларга эга бўлган шахс меъёрий қоидаларга амал қилиши билан ички мувозанатни сақлаб қолишга эришади. Бу имконият барқарор ва мувозанатли фаолиятни таъминлашга хизмат қилади. Аксарият раҳбарлар фаолиятининг интиҳоси мавжуд имкониятларни ҳазм қила олмай қолиши билан, нафснинг руҳиятдан устуворлиги белгиланади. Яъни унинг ички маънавий ресурсларининг торлиги маълум белгиланган қоида доираларидан чиқиб кетиши билан тубанликка юз тутади. Натижада салоҳиятли, иқтидорли раҳбарлар оз фурсат ўтиб сиёсий сахнадан тушиб қолади. Шу маънода Ш.Рашидов ўта парҳезли, меъёрга амал қилдиган, нафсларини жиловлай оладиган ҳукмдорларга ҳос қучли ирода ва эътиқод соҳиби бўлган.

Иккинчи муҳим масала, шахснинг “муҳаббат руҳи” да намоён бўлган илоҳий қудратида, деб ўйлаймиз. Бундай қудрат бир қанча кўринишларда келади. Биринчиси, вазифага муҳаббат, шон-шуҳратларга муҳаббат, одамларга муҳаббат, ҳукмронлик қилишга муҳаббат. Зеро, раҳбарлик, ундан маънавий ва моддий озуқа олиши мумкин бўлган маълум бир касб соҳаси бўлмасада, кўп йиллар давлат раҳбари вазифасида ишлаган аксарият шахслар руҳиятида ана шундай қучли “муҳаббат” мавжуд бўладики, шу тоифадаги раҳбарлар ўзининг мавжудлигини одамларга бўлган муҳаббат туйғуси билан ҳис қилдилар. Сиёсатшунос олим Ф.Равшанов таъкидлаганидек, “жамиятда улўғлар ва кичиклар, яхшилар ва ёмонлар, билимдон ва нодонлар, камбағал ва бойлар, оқиллар ва жожиллар, гадолар ва тубанлар тоифалари мавжуд бўлади. Раҳбар зот аввало ана шундай сертоифа жамият ичиде бирдай обрў қозона олиши керак. Бунинг учун у каби жамият танлаган, жисмоний соғлом ва қучли, кенг савияли, ташаббускор, саҳий, хушфёъл, хушёр-эҳтиёткор, турли касб-хунарлар билимдони, илмпарвар, покиза, уддабурон, режалаштира олиш қобилиятига эга, кўзи тўқ, ҳимматли, бағрикенг, андишали, юмшоқ, қаттиққўл, янглишмайдиган, зийрак, тадбиркор, огир-вазмин, эътиқодли, ор-номусли, бир сўзли, вафодор, ҳалол, ростгўй, жасур, парҳезкор, камтар, сиёсатли шахс бўлиши лозим.”[4] Ш.Рашидов ана шундай инсоний ҳислатларни бириктиришга эришган шахс феноменини намоён қилади. Бир томондан у раҳбар, иккинчи томондан ижодкор, учинчи томондан ҳар хил тоифадаги одамларни бирдай сева олган киши эди. Охирги жумла асосий сўз! Зеро, муҳаббати йўқ инсон ўзини бошқаларга баҳшида эта олмайди.

Учинчи муҳим масала - бу ижод билан ҳокимият ўртасидеги абадий зиддиятлар талқини. Ҳокимият кўплаб истеъдоди шахслар салоҳиятини сўриб олади. Ижод эса, ҳокимият қопилларини ҳазм қила олмайди, чегара ва тўсиқларни инкор этади. Ижод тартиб ва интизомни ҳам қабул қилавермайди. Ҳокимият мурасис тартиб-интизом асосига қурилади. Лекин, шахс ижодий туйғуларининг ҳокимиятга таъсири ижобий натижаларни ҳам беради. Зеро, ижод адолатни, ҳақиқатни, муҳаббатни, инсон қадрини тараннум этади. Шу туйғулар билан мужассам бўлган шахс руҳияти шубҳасиз сиёсатни поклашга хизмат қилади. Уни битмас-туганмас энергия манбаи билан таъминлайди. Шу тариқа, Ш.Рашидов ҳар бир лавозимиде бетакрор иш услубларини юксак истак ва истеъдод билан уйғунлаштира оладики, бундай муҳаббат оркали эришаётган имконияти ва масъулияти унга завқ-шавқ ҳадя этган. Ёнг муҳими бундай омухта туйғулар таъсиридан атрофдаги аёнлар, халқ баҳраманд бўлган. Қаранг, сафдошлари бу фазилатларга қандай баҳо беради: “Рашидов билан ҳар бир учрашувимни покиза ва қудратли булоққа даҳлдордек, ҳақиқатда яратувчанликка, ёритувчи машъала тимсолига, юксалтирувчи, олийҳиммат ва

ниҳоятда кучли шахсининг таъсирини ҳис қилар эдим”, дейди А.Духовный. – “Шахсан мен ва у билан ишлашга муяссар бўлган кўпчилик инсонлар учун Шароф ака юксак зиёлилик рамзи, назокатли инсон, ўзбек халқининг қобилиятли ташкилотчиси, мохир дипломати ва одамийлик санъатига эга шахс сифатида эътироф этамиз. Бошқа миллатга мансуб бўлган бу инсоннинг ошуфта ва назокатга тўла дил изҳорларига эътибор бераяписизми?”

Афсуски, раҳбаршунослик фанида бу каби шахсининг руҳий салоҳиятини бошқарув талаблари билан мувофиқлаштиришнинг назарий асослари ўрганилмай келмоқда. Профессиограмма дастурлари бошқарув тизимига тадбиқ этилмаган. “Раҳбар ахлоқи” масалалари кун тартибидан тушиб қолган. Натижада раҳбарнинг вазибаларга келиш тартиблари тизими “шахсий садоқат”дан нарига ўтган эмас.

Ғайбулла Саломов Ш.Рашидов шахси ва фаолиятига давр руҳи билан боғлаб баҳо берадики, унинг моҳияти анча равшанроқ очилади. Устоз шундай дейди: – “Шароф Рашидов микёсидаги одамлар ўз даврининг мақсад ва ғояларига маҳкум этилган бўлади. Аммо, у сўқир садоқат кули бўлиб қолмади. Кўлида икки қудратли дастур бор эди: ҳокимият ва қалам. Вақтнинг учқур улугъдавлатчилик шароитида ҳокимият билан курашиб қилолмаган ишни қаламда айтди, қалам билан айтолмаган армонини идора қуроли билан, шароит тақозо этган қадар, амалга оширди. Марказ ҳамда ҳамдўст аталмиш

республикалар манфаатига ҳиёнат қилган эмас, аynи вақтда, қисиниб-қимтиниб бўлсада, элини ва юртини сарафроз қилишда, “Шарқнинг кўркига” айлантиришда ўз ҳаётини-ю, ақл-идрокини аямади.”

Ш.Рашидов ана шундай худодан берилган улкан салоҳият соҳиби бўлган. Биз ундан узоқлашган сайин унинг қароматларига шунчалик яқинлашиб борамиз. У оддий, ҳаминқадар саводга эга бўлган деҳқоннинг қалбидан самимиятга тўла нур-зиё топар, камтар, сабр-қаноатли иродасига, шукрона илтифот ва матонатидан завқланар, шунга интилар ва шу инсонлар учун ўзини бахшида этишдек юксак салоҳиятга эга эди.

Юксак лавозимдаги фаолият давомида Рашидов ҳам қанчадан-қанча ҳақорат ва таҳқирларга рўбару келган, албатта. Манфур сиёсий ўйинлардан, бир неча бор қалби яралангандир, инсон сифатида фақат ижодий фаолияти билан чеклансам бўлмасмиди, деган ўйларга келгандир? Тарихда ижодкорлар ҳокимиятдан, унинг сиёсатидан доимо четда сакланиб юрганлар. Лекин, Ш.Рашидов бири-бирига зид бўлган фаолиятлари уйғунлаштиришга эришган раҳбарнинг қиёфасини яратишга муяссар бўлади. Бундай қарама-қарши ва зиддиятли сифатлар ҳамда хусусиятларнинг бир инсонда жамланиши йирик шахс қудратидан далолат беради. Халқнинг қорига яраш билан унинг олқиши ва эъзозига, муҳаббат ва меҳрига сазовор бўлишдек кучли истаги унинг рағбатига айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Плеханов Г.В. “К вопросу о роли личности в истории”. М., 1948 г.С-27.
2. Эргашев Ш. “Эрк истар кўнгил” Т. : “Ўзбекистон” – 2017. 42-б
3. “Стиль жизни личности”. Киев, 1982 г. С-115.
4. Равшанов Ф. Миллий раҳбаршунослик: тарих ва тажриба. –Т.: Akademiya, 2007. 56 б.
5. Духовный А.В. Зов воды. М.: Изд. «Рудомино», 2006. С-326
6. Ғайбуллоҳ Ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т.: “Шарқ”, 1997. 173 б

Малика МАХМУДОВА,
Доцент кафедры «Дизайн» НИИХД
E-mail: dilkur_1980@mail.ru

По рецензии доктора исторических наук Д. Курбановой

ЗНАЧЕНИЕ ФОНТАНОВ В ЛАНДШАФТНОМ ДИЗАЙНЕ

Аннотация

В статье раскрыта роль фонтанов в ландшафтном дизайне, их значение, история создания, включая эстетический дизайн, приведены примеры наиболее знаменитых фонтанов. Также в статье представлена информация о передовых технологиях и их роли в развитии фонтанов в XX- XXI веках, включая новые изобретения в этой сфере.

Ключевые слова: фонтан, вода, история, эстетика, Ташкент, фонтаны мира, технологии.

LANDSHAFT DIZAYNIDA FAVVORALARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada landshaft dizaynidagi favvoralarning o'rni, ularning ahamiyati, yaratilish tarixi, shu jumladan, estetik dizayn, eng mashhur favvoralarning namunalari keltirilgan. Shuningdek, maqolada ilg'or texnologiyalar va ularning XX-XXI asrlarda favvoralarni rivojlantirishdagi o'rni, shu jumladan, ushbu sohada yangi ixtirolar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: favvora, suv, tarix, estetika, Toshkent, dunyo favvoralari, texnologiyalar.

THE IMPORTANCE OF FOUNTAINS IN LANDSCAPE DESIGN

Abstract

The article reveals the role of fountains in landscape design, their significance, history of creation, including aesthetic design, examples of the most famous fountains are given. The article also provides information on advanced technologies and their role in the development of fountains in the XX-XXI centuries, including new inventions in this area.

Key words: fountain, water, history, aesthetics, Tashkent, fountains of the world, technologies.

Фонтан в городе

Когда наступают тёплые дни в Ташкенте начинают работать все фонтаны, большие и маленькие. Ни в одном из городов Средней Азии нет такого разнообразия и количества фонтанов, как в Ташкенте. Не только жители Ташкента, но и гости приезжающие в наш город в летнее время, в первую очередь обращают внимание на красоту ташкентских фонтанов. 1го мая Ташкент становится – городом фонтанов. Фонтанам в Узбекистане предаётся большой значение.

Вода как источник жизни, необходимый элемент в жизни города. Современный город – сложная экосистема. Набережные, парки, скверы – проблемы их благоустройства. Вода важна в исламском саду, как в практическом, так и в символическом плане [2]). Вода может быть представлена как в виде круглого фонтана в центре двора или площади, так и в виде большого разнообразия водных каналов, бассейнов и фонтанов и являются обязательными в садах мусульманского стиля. Вообще вода присуща всем садовым традициям, японской, китайской, средневековой христианской, но у каждой есть свой акцент.

Всех в садах и парках влечёт к воде красота и таинственность, независимо от того, в какой форме она представлена, особенно жителей жарких регионов. Звук

воды в фонтанах, если его тщательно отрегулировать, сделав мягким и мелодичным, имеет успокаивающий и бодрящий эффект. Вода, без сомнения, кроме практического значения, обладает ещё и оздоровительными и лечебными свойствами, потому что воздух, окружающий проточную воду, чище и прохладнее, и его приятно вдохновлять в жарком и знойном климате.

Слово фонтан переводится с латинского - «ключ», «источник», «родник», т.к. это природное явление, которое происходит с выбросом воды под воздействием оказываемого давления. Появление фонтанов имеет длинную и интересную историю, предположительно самые первые фонтаны были созданы в Египте, Месопотамии и Персии [1]. И основная цель их вначале была обеспечить источниками влаги растения, а затем использовать фонтаны для красоты и наслаждения, особенно в жарких странах. Фонтаны, мраморные или бронзовые, большие или маленькие, с давних времен будоражат умы людей, восхищая своей изысканностью и давая живительную прохладу каждому мимо проходящему. Создаваясь изначально для повседневных нужд, как источники воды, фонтаны превратились в архитектурные памятники и главные достопримечательности городов, или целых стран [1].

Фонтан в древнем Египте

Мусульманские сады были окружены террасами из разноцветной плитки, брызги фонтана, отражаясь от них, создавали необыкновенную игру света и тени [2]. В Мавританской Испании есть замечательные образцы дворовых садов и дворцов Альгамбры и садов Хенералифе, в них есть многое от их мусульманских предшественников. В Львином дворе дворца Альгамбра центральный фонтан представляет собой большой

бассейн, поддерживаемый двенадцатью львами, с четырьмя водными каналами [7].

Бережное отношение к воде в жарких арабских странах обусловило и форму фонтанов [2]. Здесь не может быть высоких струй, бьющих вверх под большим напором. Обычно это медленно текущие струйки. Сам фонтан может представлять собой кувшин, чашу или вазу [3,6].

Испано мавританские сады

Архитекторы Древнего Рима первыми научились делать фонтаны, создавая трубы, по которым подавалась вода под давлением. Они прятали водные струи в трубы из обожженной глины или из бетона. Фонтаны стали декоративным элементом, и находились во дворах, а

также во дворцах. В столице Италии – Риме есть знаменитый на весь мир фонтан Треви. Фонтан Треви — один из самых красивых фонтанов в мире, а ещё одна из главных достопримечательностей Рима [8].

Фонтан Треви

Ландшафтной и архитектурной основой фонтанов и садов в Европе также послужили персидские сады.

В эпоху Возрождения фонтаны в Европе становятся частью архитектурного ансамбля, его ярким акцентом, иногда главным элементом. Версаль стал вершиной в создании дворцово-парковых ансамблей и

уникальным явлением в истории архитектуры, в котором находятся прекрасные фонтаны! У каждого фонтана свое название и своя история. Вода во всех его формах является излюбленным украшением садов "во французском стиле". Фонтаны работают и сейчас [8].

Фонтаны Версаля

Много фонтанов находится в разных районах Ташкента. Один из первых фонтанов появился в Ташкенте во Дворце князя Романова, сейчас здесь располагается

приёмная Министерства иностранных дел. Следующий в особняке Половцева, сейчас здесь находится Музей прикладного искусства. Один из известных и старых

фонтанов находится возле Театра оперы и балета им. А.Навои, сейчас после реконструкции он стал

«цветомузыкальным «танцующим» фонтаном.

Фонтан возле театра А.Навои Большой фонтан на площади Мустакиллик

Музыкальный фонтан — это тип фонтана, имеет не только красивый вид, но и в синтезе с музыкой организует художественное представление. Всё это достигается благодаря пересечению волн воды и световых эффектов, создаваемых прожекторами или лазерами. В «танцующих» фонтанах — струи воды создают иллюзию движения и перемещения в пространстве. Особенность этих фонтанов заключается в том, что они представляют собой уникальное шоу, с использованием музыки, освещения и динамических изменений струй воды. Фонтан, находящийся у театра им. Алишера Навои, сам по себе статичен, но он окружён группой «танцующих» фонтанов и очень красиво меняет свои цвета. Музыка, которая здесь играет — романтическая, нежная, а также тут можно услышать восточные мелодии потрясающей красоты.

Естественно, что танец цветомузыкального фонтана представляет собой не просто хаотичную смену движения струй и подсветки — всё это шоу успешно синхронизируется с музыкой. Современная наука поз-

воляет обыкновенному с виду фонтану вечерами преобразиться в непередаваемое зрелище, способное удивить и очаровать своей красотой и гармонией. В работе фонтанов задействовано режиссёрское воображение, создавшее это уникальное шоу, а также некоторые дополнительные визуальные эффекты — к примеру, танец цветных лазерных лучей, который сопровождает цветомузыкальное шоу.

В Ташкенте после ремонта фонтанов на площади «Мустакиллик» они приобрели современный вид, оснащены во-первых подсветкой в вечернее время, а во-вторых и оборудованием, регулирующим движение струй. Сейчас площадь «Мустакиллик» с красивыми фонтанами, памятниками, окруженная высотными общественными зданиями, с разными декоративными деревьями и цветочными клумбами, является наглядным примером современного Узбекистана [4].

На площади Дружбы Народов также недавно появились два «танцующих» цветомузыкальных фонтана.

Фонтан на площади Дружбы Народов

Самый красивый танцующий фонтан в мире находится в Дубаи, при помощи звука, света и воды создаётся настоящее волшебство прямо на глади искусственного озера и иногда кажется, что это не струи воды, а настоящие танцовщицы. В Объединённых Арабских Эмиратах самые большие и дорогие в мире фонтаны.

Конечно в современных фонтанах большую роль играют передовые технологии, а также новые изобре-

ния. Поэтому сейчас по всему миру можно увидеть разные фонтаны, различной высоты, композиции. Например, фонтан короля Фахда, который находится на Красном море, поднимается на высоту 260 м, а в хорошую погоду он может достичь высоты 318 м, представляете, если его сравнить с Эйфелевой башней (313 м.), он выше.

Фонтан короля Фахда

Интересный момент: этот фонтан работает непрерывно. Выключить его могут всего по двум причинам. Первая - это плановая проверка оборудования (1 раз в год). А вторая - это "нештатная ситуация". Если вдруг начинает дуть сильный ветер с юга. Вода может попасть на газоны. Что не очень хорошо, так как вода соленая, прямо из Красного моря.

Самые величественные фонтаны в России собраны в Петергофе. Творение Петра - город водяных струй уникален. В Петергофе находится множество фонтанов и поэтому его называют городом фонтанов и ещё вторым Версалем [8].

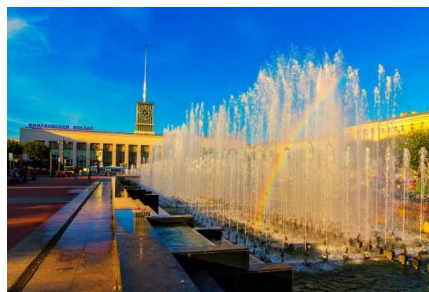

Большой каскад, Петергоф, Россия Санкт-Петербург

Фонтаны являются неотъемлемым элементом архитектуры Санкт-Петербурга. Формируя облик города, они имеют богатейшую историю и большое значение. Большинство из них являются памятниками культуры. Поющие фонтаны" у Финляндского вокзала — любимое место встреч и отдыха как петербуржцев, так и гостей города (2005 г.)

Современные фонтаны многолики: одни, словно отдавая дань веку техники и машин, вобрали в себя сложность инженерии и конструктивизма, другие, напротив, — стремятся к естественности, дикой природе. Спорить о том, какие лучше, - бездарная трата времени. Хороши — все!

...Кстати, ученым удалось научно объяснить факт, почему, находясь рядом с фонтаном, человек испытывает

положительные эмоции, а нередко настоящий восторг. Это брызги от фонтана приносят в воздух отрицательные ионы, благотворно влияющие на наш организм. Медики называют их витаминами здоровья..

Некоторые типы фонтанов подразумевают проведение параллелей между ним и арт-объектом, инсталляцией. Парящие фонтаны в японском городе Осака — прямое тому подтверждение. Созданы они были архитектором Исаму Ногучи для всемирной выставки Экспо 70 [8]. Геометрические фигуры, парящие над прудом Мечты, благодаря мощной струе воды на самом деле закреплены на стальных пилонах. Более удачное ощущение иллюзии создаётся в ночное время за счёт подсветки.

Парящий фонтан. Япония Осака

Конечно в настоящее время интерес к водоёмам, фонтанам растёт. Возможности создания самых удивительных фонтанных композиций сегодня практически безграничны. Прогресс не стоит на месте, кто знает, каки-

Музыкальные фонтаны Анапы

ми станут фонтаны уже к середине этого столетия...Ну, а пока сейчас находясь рядом с существующими фонтанами в Ташкенте, наслаждайтесь их видом и прохладой, тем более наступают тёплые дни и долгое жаркое лето [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Белочкина, Ю.В. (2006г.). Ландшафтный дизайн. Харьков: Изд. Фолио.
2. Кларк, Э. (2008г.). Искусство исламского сада. Москва: Ниола Пресс. Пер. с англ.
3. Махмудова, М.Т. (2013г.). Разновидности садово-паркового искусства. Научно-практическая конференция. СамГАСИ. Самарканд.
4. Махмудова М.Т. (2019г.) Теория и методология дизайна. "LESSON PRESS", Тошкент.
5. Махмудова М.Т. (2019г.) Ташкент — город фонтанов. Бизнес — Daliy Медиа. Ташкент.
6. Махмудова М.Т. Махмудова М.М. (2020г.). Исламский стиль в ландшафтном дизайне. На примере древних садов Темуридской эпохи. 14-я Международная научная конференция «Общество. Интеграция. Образование». SOCIETY. INTEGRATION. EDUCATION. Proceedings of the International Scientific Conference. Volume V, Латвия.
7. Ожегов, С.С. (1995г.). Альгамбра жемчужина Андалузии. Юный художник. # 10. Москва.
8. Юдина Н. А. (2014г.). Сто великих заповедников и парков. Изд. Вече. Москва.

UDK: 373.24

Lola NAMAZBAYEVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti
qoshidagi T.N.Qori Niyoziy nomidagi pedagogika fanlari
ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti
Email: lolanamazbayeva@mail.ru

BOLALAR EKSPERIMENTI TARBIYALANUVCHINING BILISH KOMPETENSIYASI RIVOJLANISHINING ZAMONAVIY USULI SIFATIDA

Аннотация

Maktabgacha yoshdagi bolalalarda bilish kompetensiyasini rivojlantirishda bolalar eksperimentining ahamiyati va mashg'ulotlarda qo'llash usullari.

Kalit so'zlar: maktabgacha yoshdagi bola; uslub, tajriba, eksperiment; izlanuvchanlik; qiziquvchanlik; rivojlantirish; bilish kompetensiyasi; tahlil qilish; atrof-olam; tadqiqotchilik qobiliyati.

ДЕТСКОЕ ЭКСПЕРИМЕНТИРОВАНИЕ КАК СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ДОШКОЛЬНИКА

Аннотация

Роль детского эксперимента в развитии познавательной компетентности у дошкольников и способы его использования на уроках.

Ключевые слова: дошкольник; метод, опыт, эксперимент; поисковое; любопытство; разработка; познавательная компетенция; анализ; окружающий нас мир; исследовательская способность.

CHILDREN'S EXPERIMENT AS A MODERN METHOD OF DEVELOPMENT OF CULTURAL COMPETENCE

Abstract

The role of the children's experiment in the development of cognitive competence in preschoolers and the ways of using it in the occupation.

Key words: preschooler; method, experience, experiment; search engine; curiosity; development; cognitive competence; analysis; the world around us; research ability.

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatda ta'lim sifatini yangilash jarayoni faol amalga oshirilmogda, uning har bir jabhasi o'rganilib, rivojlantirilmoqda. Maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarning qiziqishini, shaxsiy salohiyatini, tadqiqotchilik qobiliyatlarini yanada rivojlantirish maqsadida zamonaviy ta'lim texnologiyalardan, usullardan foydalangan holda amalga oshirilmogda. Qiziqish, doimiy ravishda kuzatib borish, atrofdagi olam haqida yangi ma'lumotlarni bilish va tajriba o'tkazish istagi bolalarning xulq-atvorining eng muhim xususiyatlaridan biridir. Bola o'zi tadqiqotchilik qobiliyati bilan dunyoga keladi, uni faqatgina hayoti davomida qiziqirish va rivojlantirish kerak. Tadqiqotga bo'lgan ichki istak bolaning izlanuvchanlik xususiyatlarini keltirib chiqaradi va bolaning aqliy rivojlanishining o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmi uchun qulay sharoit yaratadi.

Pedagog-tarbiychilarning vazifasi, bolalarning izlanishlarini, bilishga bo'lgan qiziqishlarini yanada rivojlantirish va takomillashtirishdan iborat. Bolalarda bilish kompetensiyasini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalasidir.

Bilish kompetensiyasi bu atrofdagi olamni ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlardan o'quv va amaliy vazifalarni hal qilish uchun foydalanish demakdir. [1] Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida katta yoshdagi bolalar eksperimenti uslubi orqali bilish kompetensiyasini rivojlantirish juda muhim sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. N.N.Poddyakovning tadqiqotlarida, bilishga bo'lgan qiziqish nafaqat bilish jarayoniga, balki uning natijasiga ham yo'naltirilgan va bu har doim maqsadga intilish, uni amalga oshirish, qiyinchiliklarni engish va harakat bilan bog'liq ta'kidlaydi. O'qitish sifatida eksperimentlardan foydalanishni pedagogika klassikalari

Ya.A. Komenskiy, I.G. Pestalozzi, J.J. Russo, K. D. Ushinskiy kabi olimlar hissa qo'shganlar.

Eksperimentlar faoliyatining xususiyatlarini o'rgangan bir qator olimlar (D.B. Godovikova, M.I.Lisina, S.L. Novoselova, A.N. Poddyakova.) va zamonaviy pedagoglar (A.I. Ivanova, I.E. Kulikovskaya, S.N. Nikolaeva, N.A. Ryzhova, N.N. Poddyakov) maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda tajriba usulidan foydalanishni tavsiya qilganlar va texnologiyalar ishlab chiqqanlar. N.I. Novikov birinchi bo'lib qiziqishni psixologiya nuqtai nazaridan asoslab berdi va qiziqishni ong va qalbni boyitish zarurati bilan tenglashtirdi. U bolalarning bilimlarini boyishi, ularning qiziqishlarini rivojlantirish bilan bog'liq deb ta'kidlagan.

Tadqiqotchilik va izlanuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishning yangi uslub va texnologiyalardan foydalanish zarur. Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan va usullardan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va o'qitish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Shunday samarali usullardan biri bu - bolalar eksperimentidir.

Bolalar tajriba qilishni yaxshi ko'radilar. Buning sababi shundaki, boshlang'ich fikrlash doirasi ularda ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli bo'lishi bilan ajralib turadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bolalar eksperimenti - bu faol faoliyat turi bo'lib, bolalar sub'ektga aylanadi. Tashuvchi faoliyat va idrok esa amaliy ob'ektga yo'naltiriladi va "faol bajaruvchi", ongli, maqsadga muvofiq faoliyatning manbaiga aylanadi. Ushbu faoliyatda bola o'z-o'zini rivojlantirish, anglash, kashf qilish imkoniyatlariga ega bo'ladi [2].

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar tajriba va eksperiment uslubini qo'llashning asosiy afzalligi shundaki:

- bolalar o'rganilayotgan ob'ektning turli jihatlarini, uning boshqa obyektlar bilan, atrof-muhit bilan aloqalari to'g'risida haqiqiy g'oyalar oladilar;

- bolaning xotirasi boyitiladi, uning fikrlash jarayonlari faollashadi;

- nutq rivojlanadi;

- aqliy ko'nikmalar jamg'armasi rivojlanib, uni amalda qo'llay oladi;

- bolaning hissiy sohasi, ijodiy qobiliyatlari rivojlanadi, mehnat qobiliyatlari shakllanadi, jismoniy faollikning umumiy darajasining oshishi tufayli sog'lig'i mustahkamlanadi[3];

- Maktabgacha yoshdagi bola yo'naltirilgan tadqiqot (izlash) faoliyati orqali atrofda olamni o'rganadi. Bolaning faoliyati qanchalik xilma-xil bo'lsa, shunchalik ko'p yangi ma'lumotlar oladi va tabiiy-ki fikrlash doirasi kengayadi.

Maktabgacha ta'limning asosiy ta'lim dasturining talablariga muvofiq maktabgacha yoshdagi bolalarning ushbu faoliyati yangi rivojlanish bosqichiga o'tilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu maqsadlar quyidagilar:

- bola qiziquvchanlikni namoyon qiladi, kattalarga va tengdoshlariga savollar beradi, sababiy munosabatlarga qiziqadi, mustaqil ravishda tabiat hodisalari va odamlar hatti-harakatlarini tushuntirib berishga harakat qiladi;

- kuzatishga, tajriba qilishga qiziqish paydo bo'ladi;

- bola har xil faoliyatda o'zining bilim va ko'nikmalariga tayanib, o'zi qaror qabul qilishga qodir; [4]

Maktabgacha yosh – bu bilish ehtiyojlarini rivojlantirishning boshlang'ish va eng muhim davri, shuning uchun bilish jarayonlarini o'z vaqtida amalda ko'rsatish va bolalar faoliyatining barcha sohalarida shakllantirish va takomillashtirish juda muhimdir. Bilishga bo'lgan qiziqish va mukammal o'rganish, umuman ta'lim faoliyati samaradorligining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Bilish kompetensiyalarini mukammal o'zlashtirish an'anaviy faoliyatning uch ko'rinishini o'z ichiga oladi: o'qitish, rivojlantirish, tarbiyalash.

Har bir bola nafaqat jamiyatning sog'lom va kuchli insoni sifatida o'sibgina qolmasdan, balki har qanday ijodiy fikrlovchi, tashabbuskorlik, tadqiqotchilikka qodir bo'lgan shaxs sifatida kamol topishi lozim. Maktabgacha ta'limni modernizatsiya qilish tendentsiyasini hisobga olgan holda, maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatining ustuvor yo'nalishi – bu maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish qiziqishlarni faollashtirish va kompetensiyalarini yanada takomillashtirish va tadqiqot qobiliyatlarini shakllantirishdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida Davlat Ta'lim standartini hisobga olgan holda bolalar eksperimenti uchta asosiy yo'nalishda tashkil etilishi mumkin: maxsus tashkil etilgan ta'lim faoliyati, pedagog-tarbiyachining bolalar bilan birgalikdagi faoliyati va bolalarning mustaqil faoliyati. Bolalar eksperimenti o'tkaziladigan mashg'ulot, bolalar g'oyalarini tizimlashtirishga, tadqiqot faoliyatining yakuniy ko'rinish beradigan shakliga aylanishi kerak.

Muammoli vaziyatlar, evristik vazifalar, eksperimentlar bolalar bilan har qanday faoliyatning bir qismi bo'lishi mumkin (matematikada, nutqni rivojlantirishda, atrof-muhit bilan tanishishda va hokazo) har xil faoliyat turlariga (musiqaviy, tasviriy, tabiatshunoslik va boshqalar) yo'naltirilgan [5].

Maktabgacha Ta'lim standartiga binoan o'quv jarayonida bolalarni qiziqitiradigan juda ko'p faoliyatlar mavjud. Eksperimental faoliyat ham shular jumlasidandir. Bolalar eksperimenti qiziqishni oshiradi va yaxshi natijalarga olib keladi.

Bolalar faoliyatining ushbu yo'nalishining dolzarbligidan kelib chiqib, intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishda, bilish kompetensiyalarini, bolalar eksperimentlarining ahamiyatini tushingan holda, bolaning tadqiqot faoliyati uchun sharoit yaratishga, zamonaviy tajribani rivojlantirish g'oyasini

olib, uni amaliyotga tatbiq etish va yana takomillashtirish lozim.

Tahlil va natijalar. Hozirgi paytda eksperimental faoliyat yordamida maktabgacha yoshdagi bola bilish kompetensiyalarini, dunyoqarashini, atrof-olamning yaxlit ko'rinishini shakllantirish mumkin va quyidagi muhim masalalarni qo'yish va echimini topish lozim.

- ilm-fanning turli sohalaridagi asosiy bilimlar bilan tanishish orqali bolalarning atrofda olam haqidagi g'oyalarini kengaytirish:

- bolalarda moddalarning kimyoviy xossalari haqidagi ma'lumotlarni rivojlantirish;

- bolalarda asosiy fizik xususiyatlar va hodisalar haqidagi ilk tushunchalarni va g'oyalarni rivojlantirish;

- ilk matematik tushunchalarni rivojlantirish;

- bolalarda o'yin-tajribalar o'tkazishda yordamchi asboblarni – uskunalarini ishlatish qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish;

- ob'ektlar va hodisalarning muhim xususiyatlarini kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, ta'kidlash qobiliyatini rivojlantirish, ularni shu xususiyatlariga ko'ra umumlashtirish shakllantirish;

- maktabgacha ta'lim tizimida bolalar tajriba va eksperiment uslubi orqali bilish kompetensiyasini shakllantirishda ota-ona hamkorligini tashkillashtirish [6];

Bolalarning eksperimental faoliyatini tashkil qilishda ba'zi qoidalariga rioya qilish lozim:

- tanqid – bu ijodkorlikning dushmani sanaladi. Shuning uchun bolalar g'oyalarini salbiy baholashdan ehtiyot bo'lish kerak;

- har qanday bolaning faoliyatiga, ijobiy harakatiga va albatta qobiliyatlariga samimiy qiziqish bildiring, uning xatolari ortidagi to'g'ri fikrni va xulosalarining echimini izlayotganligini ko'ra oling;

- bolaning o'z kuchiga bo'lgan ishonchini tarbiyalash, oldindan kutilayotgan eksperimental natijalarni ko'ra olish va baholash;

- bolalarga qiziqishning yo'qolishi belgilari paydo bo'lishidan oldin hal qilinayotgan muammo bo'yicha munozarani tugating;

- eksperiment natijalarini umumlashtirish. Pedagog-tarbiyachi etakchi savollarni berishi mumkin, ammo bolalar o'zlari qo'yilgan muammoni aytishlari, to'g'ri xulosani shakllantirishlari va o'z ishlarini baholashlari kerak [7];

Bolalar eksperimentni tashkil qilish uchun materiallar:

- asbob-uskunalar: lupalar, tarozilar, qum soatlari, kompas, magnitlar;

- turli xil hajmdagi va shakldagi materiallardan (plastmassa, metall) tayyorlangan idishlar;

- tabiiy material: turli shakldagi va rangdagi toshlar, loy, qum, tuproq, chig'anoqlar, qushlarning patlari, archaning konussimon urug'lar, daraxt barglari (qotirilgan ko'rinishda ham, yirik ko'rinishli urug'lar va boshqalar);

- chiqindi mahsulotlar: teri parchalari, mo'yna, mato, plastmassa, yog'och, po'kak va boshqalar. Turli xil turdagi qog'ozlar: oddiy oq varaq, karton va boshqalar;

- bo'yoqlar: oziq-ovqat turdagi bo'yoqlar, guash, akvarel va boshqalar;

- ibbiy buyumlar: pipetkalar, kolbalar, yog'och tayoqchalar, shpritslar (ignasiz), o'lchov qoshiqlari, rezina noklar va boshqalar;

- boshqa materiallar: oynachalar (chetlari silliqlashgan), sharlar, yog', un, har xil yormalar (yirik shakldagi), tuz, shakar, rangli va shaffof oynalar (chetlari silliqlashgan), elak, shamlar va boshqalar;

- bolalar uchun xalat, matodan qilingan fartuklar, sochiqlar, sochiluvchi va mayda narsalarni saqlash uchun maxsus idishlar;

Tajriba burchagini jihozlashda quyidagi talablarni hisobga olish lozim:

- bolalarning hayot va sog'lig' xavfsizligini ta'minlash;
- kerakli bo'lgan jihozlar bilan ta'minlash;
- har taraflama qulay sharoit yaratish;

Eksperimentni rejalashtirishda bolalar bilan ishlash uchun quyidagi harakatlar ketma-ketligidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

- muammoli vaziyatni yaratish.
- maqsadni belgilash.
- farazlarni qo'yish.
- taxminni tekshirish.
- agar taxmin tasdiqlansa: xulosalarni shakllantirish (qanday sodir bo'lgan)

- agar taxmin tasdiqlanmasa: yangi g'oyaning paydo bo'lishi, uni amalga oshirish, yangi g'oyani tasdiqlash, xulosani shakllantirish (qanday sodir bo'lgan), xulosalarni shakllantirish (qanday sodir bo'lgan).

Eksperiment jarayonida bola quyidagi savollarga javob berishi kerak:

- Buni qanday amalga oshiraman?
- Nega men buni shu tarzda amalga oshirayapman, aksincha bo'lsachi?
- Nimani bilishni istayman, natijada nima bo'lishini bilmoqchiman?

Bolalar bilan ishlashda quyidagi faoliyat turlaridan foydalanish mumkin: (o'z tajribalarimdan kelib chiqqan holda)

- maxsus tashkil etilgan o'quv faoliyati;
- pedagog-tarbiyachining bolalar bilan birgalikdagi faoliyati;
- bolalarning mustaqil faoliyati;

Bolalar bilan o'tkaziladigan eksperimentlar individual, guruhli, bir martalik yoki davriy (suv bilan bog'liq davriy kuzatuvlar tsiklida, turli sharoitlarda joylashtirilgan o'simliklarning o'sishi va rivojlanishini kuzatganda va boshqalar) bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Qo'llash uslubiga ko'ra odatda men ko'rgazmali va frontal eksperimentlardan foydalanaman. Ko'rgazmali eksperimentni pedagog-tarbiyachi o'tkazadi, bolalar esa uning bajarilishini nazorat qilishadi. Ushbu tajribalar tekshirilayotgan ob'ekt bitta nusxada mavjud bo'lganda, bolalar qo'lga berib bo'lmaganda yoki bolalar uchun ma'lum bir xavf tug'dirganda (masalan, yonayotgan shamdan foydalanilganda) amalga oshiriladi. Ko'p hollarda, frontal eksperimentlarni o'tkazaman, chunki ular bolalarning yosh xususiyatlariga ko'proq mos keladi.

Shu bilan bir qatorda bolalarga faqatgina kattalar bajarib ko'rsatishi lozim bo'lgan tajribalar mavjudligini tushuntirish lozim. Tajriba va eksperimentlarni o'tkazishda ota-onalar hamkorligi ham juda muhim o'rinda turadi. Masalan, "Fan va tabiat" rivojlanish markazida "Un va xamirturishning xususiyatlari" mavzusida ota-onalar hamkorligidan foydalangan holda tajriba va eksperimentlarni amalga oshirish mumkin. Pedagog-tarbiyachi un va xamirturishning xususiyatlarini prezentatsiya ko'rinishda slaydlarda batavsil tushuntirib, gapirib beradi. So'ng har bir ona yoki ota o'z farzandlari bilan un va xamirturushdan foydalangan holda, xamir qoradi va kulchalar pishiriladi.

Eksperiment barcha foliyat, yo'nalishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Birinchi navbatda kuzatuv va mehnat bilan ham. Bolalar eksperimenti nutqni rivojlantirishda juda katta ahamiyatga ega. Buni eksperimentning barcha bosqichlarida yaqqol ko'rish mumkin: masalan, o'z fikrini aniq ifoda etishda, maqsadni shakllantirishda, metodologiya va eksperimentning borishini muhokama qilish vaqtida, ko'rganlari haqida xulosa qilganda.

Eksperiment va rasm chizish o'rtasidagi bog'liqlik ikki tomonlamadir. Chizish qobilyatlari qanchalik rivojlangan bo'lsa, eksperiment natijasi shunchalik aniqroq qog'ozga tushiriladi. Bola eksperiment natijalarini bosqichma-bosqich chizganida, u bosqichlarning ketma-ketligini yana bir bor esiga tushuradi va eksperimenti mustahkamlaydi.

Bolalar eksperimenti musiqa va jismoniy tarbiya bilan ham bog'liq. Bolalar ona tabiatimiz ohangiga shon'g'iydilar (qushlarning sayrashi, yomg'irning yog'ishi, suvning tomchilashi, sharsharaning oqishishamolning esishi va boshqalar), ochiq havoda o'yinlar o'ynaydilar - bu ijobiy his-tuyg'ularni, hissiy hissiyotni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, bola eksperimenti bilan elementar matematik tushunchalarni shakllantirilishi o'rtasida bog'liqlik mavjud [8]. Tajribalar va eksperimentlar davomida doimiy ravishda hisoblash, o'lchash, taqqoslash, tortish, shakli, hajmini aniqlashga to'g'ri keladi. Bularning barchasi matematik tushunchalarning ahamiyatli ekanligini va ularni yanada tushunishga yordam beradi.

Tadqiqiy faoliyat qanchalik xilma-xil bo'lsa, bola shunchalik ko'p ma'lumot oladi, bola miya faoliyati, xotirasi boyitiladi, uning fikrlash jarayonlari faollashadi. Chunki taqqoslash va umumlashtirishga doimiy ehtiyoj bo'ladi va u jonli va jonsiz tabiat hodisalarini o'rtasidagi bog'liqlikni, farqni anglay oladi.

ADABIYOTLAR

1. Куликовская И. Э., Совгир Н. Н. Детское экспериментирование. Старший дошкольный возраст. — М.: Педагогическое общество России, 2003.
2. Мартынова Е. А., Сучкова И. М. Организация опытно-экспериментальной деятельности детей 2–7 лет: тематическое планирование, рекомендации, конспекты занятий/ авт. — сост. е.А. Мартынова, И. М. Сучкова. — Волгоград: Учитель, 2011 г.
3. Прохорова Л. Н. Организация экспериментальной деятельности дошкольников: методические рекомендации / Л. Н. Прохорова. — М.: АРКТИ, 2003. Прохорова Л. Н. Организация экспериментальной деятельности дошкольников: методические рекомендации / Л. Н. Прохорова. — М.: АРКТИ, 2003 г.
4. Арсланова Н.В. Статья «Детское экспериментирование как средство развития познавательной активности дошкольника» 2012 г.
5. Шкицкая Г. В. Статья «Детское экспериментирование – средство познавательного развития дошкольников с ОНР» 2016 г.
6. Устинова Е. В. «Детское экспериментирование, как современный метод развития познавательной активности детей дошкольного возраста» 2017
7. Подъяков А.Н. Обучение дошкольников экспериментированию. // Вопросы психологии. 1991. — №4. — с. 29-34..
8. Тугушева Г.П., Чистякова А.Е. Экспериментальная деятельность детей среднего и старшего дошкольного возраста: Метод, пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2007. — 128 с.

УДК: 330.117:331.08
35.08(575.1)

Зафарали НИЁЗМУРОДОВ,
Ўзбекистон Миллий университети магистранти
E-mail: niyozmurodovzafar@gmail.com

ЎЗМУ доценти Бўтаев У.Х. тақризи асосида

THE ROLE OF LEADERSHIP IN CIVIL SERVANTS IN CREATING A HEALTHY ENVIRONMENT IN SOCIETY

Abstract

This article analyzes the role of leadership in civil servants in creating a healthy environment in society. The theoretical and conceptual bases of studying the concept of civil servants are also covered. In addition, the article contains suggestions and recommendations on the organization of public services, the improvement of their activities.

Key words: society, healthy environment, state, civil servant, leading cadres, ministry, government, enterprise and organization.

РОЛЬ ЛИДЕРСТВА ГРАЖДАНСКИМ СЛУЖБАМ В СОЗДАНИИ ЗДОРОВОЙ СРЕДЫ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье анализируется роль лидерства государственных служащих в создании здоровой среды в обществе. Рассмотрены теоретические и концептуальные основы изучения концепции государственных служащих. Кроме того, в статье представлены предложения и рекомендации по организации предоставления государственных услуг, совершенствованию их деятельности.

Ключевые слова: общество, здоровая окружающая среда, государство, государственный служащий, руководящие кадры, министерство, правительство, предприятие и организация.

ЖАМИЯТДА СОҒЛОМ МУҲИТ ЯРАТИШДА ДАВЛАТ ХИЗМАТЧИЛАРИДА РАҲБАР КАДРЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мазкур мақолада жамиятда соғлом муҳит яратишда давлат хизматчиларида раҳбар кадрларнинг ўрни масаласи таҳлил қилинган. Шунингдек, давлат хизматчилари тушунчасини ўрганишнинг назарий-концептуал асослари ёритилган. Қолаверса мақола давлат хизматларини ташкил этилиши, улар фаолиятини такомиллаштириш билан боғлиқ тақлиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: жамият, соғлом муҳит, давлат, давлат хизматчиси, раҳбар кадрлар, вазирлик, ҳокимият, корхона ва ташкилот.

Кирриш. Бизга маълумки, Давлат бошқарувида, унинг таркибий тузилмаларида ёш, инновацион фикрлайдиган, ташаббускор, ватанга содиқ янги авлод кадрларини тарбиялаш ва улардан самарали фойдаланиш тизимини яратиш янгиланаётган Ўзбекистон мамлакатининг энг муҳим вазифаларининг бири ҳисобланади. Чунки, давлат мустақиллиги, жамият тараққиёти шу мамлакатда яшайдиган, халқ ҳўжалигининг турли жабҳаларида фаолият юритаётган мутахассис кадрларнинг касбий билим ва малакаларига бевосита боғлиқ.

Давлат органлари тизимида ҳам, халқ ҳўжалигининг турли корхона ва ташкилотларида ҳам давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати – бу тузилмаларга раҳбарлик қилаётган кадрларнинг касбий билими, тажрибаси, фикрлаш доирасидан ташқари жамоа (инсонлар) билан ишлаш, уларни ягона мақсад сари етаклаш каби хислатларига ҳам боғлиқ. Жамоадаги соғлом муҳит иш унумдорлигига, қўйилган масалаларни ўз вақтида бажарилишида бирламчи омил (рол)ни ўйнайди.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Ислохотларнинг тақдири, уларнинг самараси, ҳаётимизга таъсири, авваламбор, кадрларнинг малакасига, уларнинг ўз ишини қай даражада ўзлаштириб олганлиги, юртпарварлигига ва фидоийлигига боғлиқдир” [1; Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили //Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. -Т.: “Ўзбекистон”, 1995. – 38-б.].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев давлат раҳбари лавозимига киришган биринчи кунлардан бошлаб кадрлар салоҳиятига, уларни

халқ билан ишлаш олиш қобилиятига алоҳида эътибор қаратди. Янги фикрлайдиган, инновацион билим ва тафаккурга эга бўлган, хорижий мамлакатларда таълим олган ёш, иқтидорли кадрларни давлат бошқаруви органлари, корхона ва ташкилотларга, таълим муассасаларига раҳбар этиб тайинлаш масаласини давлат сиёсати даражасига кўтарди. Чунки, шиддат билан ўзгариб бораётган замон, давр талаби бошқарув кадрларининг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни ва ролига мутлоқ бошқача талабларни қўйди. Айниқса, бугунги кунда дунёда юз бераётган иқтисодий-ижтимоий, экологик, диний ва этник муаммолар қаторига коронавирус пандемиясининг кириб келиши нафақат инсонлар соғлиғини саклаш, шунингдек, уларни пандемия шароитида ишлаши, оиласини боқиш муаммолари ҳам давлат, жамият олдида яна бир муаммо сифатида кўндаланг қўйилди.

Ана шу шароитда раҳбар кадрларнинг ўрни, роли биринчи ўринга чиқди. Давлат бошқарув органлари, ташкилот ва корхоналарни раҳбар кадрларнинг янги авлоди билан таъминлашда бир қатор муаммолар йиғилиб қолганлиги яққол кўриниб қолди, жумладан:

-Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар ва демократик жамият қуриш талабларига жавоб берадиган раҳбар ҳамда бошқарув кадрлар етишмаслигини ва бу жараён тизимли йўлга қўйилмаганлиги;

-собик иттифок давридаги «партия мактаби»нинг раҳбар ва бошқарув кадрларини тайёрлаш тизимидан воз кечилиб, мамлакатимизда марказлашган ва энг муҳими коммунистик ғоялардан холи бўлган, ўзимизга хос миллий, демократик ривожланиш тамойиллари ва талаб-

ларига жавоб берадиган, раҳбар ва бошқарув кадрларни тайёрлашнинг янги тизимининг яратилмаганлиги;

-мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтиши, кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантириш, бозор инфраструктурасини қарор топтириш, иқтисодиётда юз бераётган ўзгаришлар талабига жавоб берадиган янги раҳбар ва бошқарув кадрларни тарбиялаб вояга етказиш ва ўз ўрнига қўйиш методологиясининг ишлаб чиқилмаганлиги;

-республикада бошқарувнинг маъмурий-буйруқ-бозлик шаклидан демократик усулларига ўтишда ижтимоий муносабатларнинг барча кўринишларини бозор муносабатларига мувофиқлаштирида раҳбар ва бошқарув кадрларнинг тугган ўрни ҳамда мавқеини ўрганиш ва баҳолашнинг ижтимоий-иқтисодий мезонларининг яратилмаганлиги;

-миллий ғояни давлат ва жамият қурилишининг барча бўғинларида ишлаётган раҳбар кадрларнинг қалби ҳамда онгига сингдириш, уларнинг меҳнат ва ҳаётий фаолиятининг дастуриламалига айлантириш зарурати ва ҳ.к.[2, Қуранбоев Қ. Давлат бошқарув кадрлар тизими: шаклланиш ва ривожланиш муаммолари (сиёсий-ижтимоий жиҳатлари). Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. –Т. 2008.]

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси – илмий муаммо сифатида. Сиёсий фанларда давлат бошқарувида кадрлар тизимининг шаклланиши ва ривожланиши жамият тараққиёти, ҳокимият, ижтимоий-сиёсий жараёнларга доир масалалар билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиб келинган. Унда сиёсий элита ва сиёсий етакчилик билан боғлиқ илмий-назарий концепция ва қарашлар, Ғарб ва Шарққа хос мактаблар мавжуд бўлганлигини таъкидлаш лозим. Бу таълимотлар Ўзбекистоннинг давлат бошқарув тизимида раҳбар ва бошқарув кадрлари шаклланиши ҳамда ривожланиши билан боғлиқ муаммоларни ўрганишда муҳим назарий ва амалий асос сифатида хизмат қилади.

Марказий Осиёда яшаб ижод этган буюк алломалар Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Бериуний, Амир Темур, Шарофиддин Али Яздий, Низомулмулк, Хондамир, Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Қошғарий, Алишер Навоий, Наршахий, Самандар Термизий асарларида миллий давлатчилигимиз тарихида кадрлар масаласи “ҳоким”, “шаҳар ҳокими”, “раҳбар”, “раҳбарлик” тушунчалари орқали сиёсий-фалсафий жиҳатдан таҳлил этилган.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг асарларида янги авлод кадрлари, хусусан, юқори бошқарув бўғинидан тортиб ишлаб чиқариш корхона ва ташкилотлари, таълим муассасалари (мактабгача таълим, умумтаълим, олий таълим) раҳбар кадрларини тарбиялашни ҳорижий тажрибалар асосида йўлга қўйиш, бу жараённинг иқтисодий-ҳуқуқий ва методологик асослари баён этилган.

Давлатимиз раҳбарининг 2016-2021 йилларда олиб бораётган ижтимоий-иқтисодий давлат сиёсатида кадрлар муаммоси, уни ҳал этиш биринчи ўринга чиқарилди. Бу борада янги ғоялар илгари сурилди, муҳим қонун ва қарорлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларда мўлжалланган “Ҳаракатлар Стратегиясида” белгилаб берилган вазифаларни ижросини таъминлаш ҳар бир раҳбарнинг устувор вазифалари ҳисобланади. “Ҳаракатлар Стратегиясида” белгилаб берилган вазифаларни тўлақонли, виждонан бажариши учун ҳар бир меҳнат жамоасида авваламбор, соғлом муҳит, ишчанлик кайфияти ва энг асосийси адолатли бошқариш орқали эришиш мумкин бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясининг ҳудудий

филиалларини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3901-сон ва 2019 йил 27 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясида бошқарув кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4365-сонли қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 19 сентябрдаги “Бошқарув кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 745-сонли қарори шулар жумласидандир.

Бугунги кунда давлат ҳокимияти ва бошқаруви соҳасидаги ислохотлар фақат янги бошқарув тузилмаларини яратишга, замонавий технологияларни бошқарув жараёнига жорий этишга қаратилиб қолмасдан раҳбар кадрларни жамоа билан ишлаш самарадорлиги, жамоада ишчан ижодкорлик соғлом муҳитни, соғлом рақобатни таъминлашга йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Бу эса касбий билим ва малакаси юқори, инновацион тафаккур эга, муаммолар вазиятларда ҳар томонлама тўғри, пухта ўйланган қарорлар қабул қилиш ва албатта уни амалга ошираоладиган янги авлод раҳбарларини тайёрлаш ва тарбиялаш вазифаларини кун тартибига қўймоқда.

Биз бунга Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг 2019 йил 3 октябрдаги «Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5843-сон Фармони ижросини таъминлаш мақсадида 2019 йил 3 октябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорини келтиришимиз мумкин. Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги давлат органлари ва ташкилотларида инсон ресурсларини ривожлантириш ҳамда ходимларни бошқариш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш учун масъул бўлган давлат фуқаролик хизмати ишлари бўйича ваколатли давлат органи ҳисобланади. Мазкур Қарорни қабул қилиниши Янги Ўзбекистонда-янги раҳбар кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш энг муҳими кадрлар сиёсатида шаффофликни таъминлашга қаратилди.

Ҳозирги замон раҳбари, авваламбор, муваффақият сари интилувчи, жавобгарликни ўз зиммасига олишга қодир, ташкилотчи ва иродаси мустаҳкам шахс бўлмоғи керак. Шунингдек, раҳбардан ўз зиммасидаги вазифаларни самарали бажарилиши, қўл остидагиларни ҳам шунга сафарбар этиши, жамоани қийнаётган жиддий муаммоларни чуқур ўрганиб, мақбул ечимини топиши, муаммолар вазиятларни донолик билан бартараф этиши, ўз ишига танқидий қараш қобилиятига эга бўлиши талаб этилади.

Инсонларни бир жамоа мақсади йўлида самарали меҳнатга жалб қилиш, қолаверса, раҳбар – ишчи ходим ўртасидаги ўзаро ишончли муносабатларни шакллантириш, ҳар бир шахснинг ўзига хос руҳий, ижтимоий хусусиятлари атрофича ўрганиш, юқори даражадаги самарали персонални бошқаришга эришиш, ўта долзарб масала ҳисобланади. Чунки инсонлар билан ишлаш, инсон фаолиятининг энг мураккаб ва кўпқиррали шакллари билан бири-дир. Меҳнат жамоаларида самарали бошқаришни ташкил этиш учун, ишчиларнинг ўз қобилиятларини намоён қилишга, астойдил меҳнат қилишга ва ишлаб чиқариш ресурсларини унумли фойдаланишга ундовчи мотив ва рағбатлар тизими зарур. Ушбу тизимни эса шахслар психологияси ва жамоани ривожланишининг ижтимоий-психологик қонуниятларини ҳисобга олмасдан яратишнинг иложи йўқ.

Жамоада соғлом муҳитни яратиш ва бу жараёнда раҳбар кадр ва ишчи – ходим муносабатлари, ишчи

ходимларни, шунингдек, ишлаб чиқаришни бошқариш ва режалаштиришда турли усул ва механизмлардан фойдаланиш, самарали бошқарув фаолиятини шакллантириш масалаларини ўрганишга бағишланган тадқиқот ва изланишларни хорижий олимлар қаторида ўзбек олимлари ҳам жадал олиб боришмоқда, Қ.Абдурахмонов, Ш.Холмўминов, Э.Набиев, А.Ҳайитовлар ишларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ишчи-ходимларни бошқариш ва корхона бошқарув фаолиятини такомиллаштиришда ижтимоий-психологик жиҳатларнинг ўрнини тадқиқ этиш, меҳнат жамоаларида соғлом муҳитни шакллантиришнинг бир қатор жиҳатлари ишлаб чиқилган бўлсада, бироқ буларни етарли деб бўлмайди. Жумладан, иқтисодийни ислоҳ қилиш шароитида корхона бошқарувида ходимларнинг алоҳида хусусиятларини ҳисобга олиш, хусусан соғлом меҳнат муҳитини шакллантириш, бунда ижтимоий-психологик усуллардан фойдаланиш, шу йўл билан бошқарув фаолиятини такомиллаштириш масалалари охиригача ишлаб чиқилмаган. Шу муносабат билан мазкур мақола айнан шу муаммоларни ўрганишга қаратилганлиги билан ҳам долзарб ҳисобланади.

Мамлакатимизда кадрлар сиёсати муаммолари бўйича тадқиқотлар сиёсатшунос ва ҳуқуқшунос олимлар: А.Бегматов, Р.Жумаев, Т.Жўраев, У.Идилов, Н.Комилов, Қ.Назаров, С.Отамуродов, Ш.Пахрутдинов, Б.Тўйчиев, А.Холбеков, О.Хусанов, И.Эргашев, М.Қуროновларнинг илмий изланишларида давлат сиёсати ҳамда демократиялаштириш жараёнлари, маънавият, миллий ғоя, ҳуқуқ муаммоларининг кадрлар сиёсатига бевосита ёки билвосита боғлиқ жиҳатлари ўрганилган.

Ушбу соҳадаги изланишлар ва кадрлар сиёсатини ўрганиш билан боғлиқ илмий-оммабоп асарлар ҳам тадқиқотимиз нуктаи назаридан муҳим илмий аҳамият касб этади. Мазкур тадқиқотларда собиқ иттифок давридаги кадрлар сиёсатини танқидий баҳолаш ва унинг салбий жиҳатларини аниқлаш, мустабид тузум шароитида республикада кадрлар масаласи бир томонлама, партиявийлик тамойили асосида ҳал этилгани, маҳаллий кадрларга ишончсизлик билан қараш туфайли уларга ҳолисона ва жиддий эътибор берилмагани таҳлил этилган.

Мустақиллик туфайли давлат кадрлар сиёсатининг янги методологиясини яратиш, янгича тамойиллар, қарашлар, умумбашарий ва миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда таҳлил этиш имконияти вужудга келди. Бу эса барча соҳалар каби кадрлар сиёсатига доир умуминсоний илмий ютуқларни ўрганиш ва уларни мамлакатимиз миллий тараққиёти хусусиятларига мослаб қўллашни тақозо этади. Шу маънода, кадрлар сиёсати масаласи бўйича турли давр ва мамлакатларда илмий изланишлар олиб борган олимлар — П.Де Брюйн, Г.А.Шредер, Ф.Тейлор, Л.Зингер, Р.Хофтстедтер, С.Паркинсон ва бошқалар эришган ижобий натижалар ҳам муҳим аҳамият касб этади[5].

Алоҳида қайд этиш керакки, Давлат ва жамият қурилиши академиясида тайёрланиб, Ғафур Ғулом номидаги нашриётда “Раҳбаршунослик ва бошқарув” рукнида чоп этилган “Давлат қурилиши ва бошқаруви”, “Миллий ғоя ва раҳбар масъулияти”, “Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш” қўлланмаларида мамлакатимиз олимларининг давлат бошқарувида раҳбар кадрлар тизимининг шаклланиши борасидаги ислохотлар муаммоларини бошқа масалалар таркибида кўриб чиқишида дастлабки уришни юзага келди. Бундан ташқари, тўрт жилдлик “Хуқуқий давлат — мустақиллик, миллат, иқтисодиёт, мафкура, сиёсат”[6] монографиясининг бўлимларидан бири “Давлат кадрлар сиёсати ва уни халқнинг интеллектуал имкониятларидан келиб чиқиб рўёбга чиқариш”га бағишланганини алоҳида таъкидлаш лозим. Унда кадрлар сиёсатини шакл-

лантириш, давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш ва миллий тикланишда алоҳида ўрин тутиши асосланган, кадрлар сиёсатининг муҳим йўналишлари кўрсатиб берилган.

Шунингдек, мустақиллик даврида муаммонинг сиёсатшунослик ва сиёсат фалсафаси нуктаи назаридан илмий таҳлил этиш борасида ҳам талайгина тадқиқотлар амалга оширилди. Масалан, сиёсатшунослик ва ҳуқуқшунослик соҳасида ёқланган докторлик ва номзодлик диссертациялари, чунончи, Т.Алимардонов, Ж.Бахромов, М.Бойдадаев, Р.Жумаев, Б.Иминов, У.Идилов, И.Каримов, А.Холбеков, О.Хусанов, И.Эргашев ва бошқаларнинг илмий изланишлари шулар жумласидандир.

Аммо ушбу изланишларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, мустақил Ўзбекистоннинг давлат бошқарувида, хусусан, корхона ва ташкилотларда соғлом муҳит яратишда раҳбарнинг роли мавзуси шахснинг ижтимоий-иқтисодий билимлари билан бир қаторда унинг жамоада ишлаш, кишиларни бошқаришда уларнинг ижтимоий келиб чиқиши, иқтисодий аҳволи ва психологик замонавий миллий кадрлар тизимининг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқ муаммолар алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаган.

Жамиятда, корхона ва ташкилотларда соғлом муҳитни шакллантириш борасида бугунги кунда бир қатор ишлар амалга оширилиб келинмоқда ва ушбу қилинаётган ишлар ўзининг самарасини кўрсатмоқда.

Биринчидан, жамиятда соғлом муҳит яратиш борасида бугунги кунда касаба уюшмалари вилоят кенгаши томонидан қатор ижобий ишлар амалга оширилиб, аҳолининг қўллаб ижтимоий муаммоларини ҳал қилиб келинмоқда.

Давлатимиз раҳбари томонидан берилган топшириққа асосан, ҳудудлардаги муаммоларни бартараф этиш бўйича яратилган янги тизим яъни “Маҳаллабай” ишлаш тизими орқали, маҳаллалардаги, ҳонадонлардаги ишсиз, кам таъминланган хотин-қизлар рўйхатлари шакллантирилиб, “Аёллар ва Ёшлар дафтари”га киритилмоқда. Ушбу “Темир дафтарлар”га киритилган оилаларнинг муаммоларини тизимли равишда ҳал қилиш мақсадида касаба уюшмалари вилоят кенгаши томонидан Тикувчилик машиналари бериш орқали уларнинг бандлиги таъминланмоқда, уй-жойлари таъмирга муҳтож бўлган оилаларнинг уй-жойларини таъмирлаш учун маблағ ажратилмоқда ҳамда эҳтиёжманд, фуқароларнинг саломатликларини тиклаш мақсадида санаторийларга имтиёзли йўлланмалар ажратилиб келинмоқда.

Ушбу қилинаётган ишлардан кўзланган асосий мақсад Халқимизни рози қилиш, жамиятда соғлом муҳитни шакллантириш учун хизмат қилиб келмоқда.

Юқорида биргина касаба уюшмалари томонидан қилинаётган ишларга тўхталдик, ваҳоланки, бугунги кунда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, секторлар раҳбарлари ва мутасадди ташкилотлар томонидан ушбу яратилган янги тизим бўйича “Маҳаллабай” ишлаш орқали, ишсиз фуқароларнинг бандлигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш истагини билдирган фуқароларларга имтиёзли кредитлар ажратиш, касб-хунарга ўқитиш марказларида 5 турдаги мутахассисликлар бўйича 360 соатлик ўқув дастурлари асосида касб-хуналарга ўқитилиб, уларга сертификат берилиб, мутахассисликлари бўйича ишга жойлаштирилиб келинмоқда.

Албатта ушбу амалга оширилаётган ишлардан кўзланган мақсад аҳолиимизни рози қилиш, уларни эртанги кунда эмас бугун фаровон ҳаётда яшашларига қўмак бериш орқали жамиятда соғлом ижтимоий-маънавий муҳитни шакллантиришдан иборат.

Меҳнат жамоаларида соғлом муҳитни яратишдаги тавсиялар

Юкорида жамиятда соғлом мухит яратиш ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик. Энди корхона, ташкилот ёки муассасаларда, меҳнат жамоаларида соғлом мухитни яратиш бўйича қуйидагиларга эътибор қаратиб ўтамиз. Ҳар бир меҳнат жамоасида соғлом мухитни яратиш биринчи навбатда раҳбар кадрларга ва раҳбар кадрлар томонидан танлаб олинган ишчи ходимларга боғлиқ.

Раҳбар меҳнат жамоасида соғлом ва муносиб иш шароитни яратиш орқали иш самарадорликни оширишни мақсад қилган экан, авваламбор раҳбарнинг ўзи, бугунги раҳбарга қўйилган талабларга мос келиши керак. Яъни, раҳбар маънавиятли, тезкор ва тўғри қарор қабул қилиш қобилиятига эга бўлиши, етакчилик ва лидерлик қобилиятига эга бўлиши, жамоада тўғри ишлашни билиши, қарор қабул қилишда ходимларнинг фикрини инобатга олиши ҳамда қўл остидаги ходимларни мотивация қилишини билсагина жамоада соғлом ва самарли иш жараёнини ташкил қилишга эришади.

Бундан ташқари, раҳбар жамоани шакллантиришда, кадрларни адолатлик танлашга эътибор бериши лозим. Яъни бугунги кунда Энг муҳим самарадорлик кўрсаткичлари (KPI) орқали, танлов асосида ишга қабул эн самарали усул ҳисобланади ва бу ўз натижасини беради.

Айрим ҳолларда, раҳбар янгидан ташкилот ёки корхонага раҳбар лавозимига киришган бўлса, айрим ходимлари узок йиллардан бери ушбу ташкилотларда ишлаётган бўлса, ушбу ходимлар билан янгидан ишга қабул қилинган ходимлар ўртасида ишга бўлган муносабат, уларнинг дунё қарашини ва фикрлаши ўртасидаги фарқ айрим ҳолларда ўзаро низоли келтириб чиқаришига сабаб бўлади.

Мазкур ҳолатларда, ёки шунга ўхшаш вазиятларда раҳбар вазиятни тўлиқ қўлга олиши ва низоли бартараф этиши учун юкорида санаб ўтилган мезонлардан ташқари ҳаётий тажриба ҳам муҳим оим бўлиб саналади. Яъни, корхонада эскидан ишлаб келаётган ходим ва янги ишга келгани ёш мутахассисларни ўртасида иш тақсимоли, уларнинг кунлик, ҳафталик иш режаси амалга ошириётган ишлари ва эришилган натижаларини таҳлил қила олиши ва тўғри хулоса чиқара олиши талаб этилади.

Меҳнат жамосида шунга ўхшаш низоли вазиятларни олдини олиш мақсадида, раҳбар барча ходимлар тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлиши, ходимларни жамоа бўлиб ишлашни ўрағитиши, барча ходимлар ўртасида мулоқот маданияти, ишлаш маданияти, ташкилот маданият ва урф одатларини шакллантириши ва уларга тўғри тушунтириб бериши лозим.

Шунингдек, ҳар қандай ташкилот ютуқларни қўлга киритиши учун раҳбар мақсадни аниқ белгилаши, унга эришиш йўллари ва воситаларини тўғри танлаши, жамоани ўз атрофида жипслаштириб, қўйилган вазифаларни бажаришга сафарбар эта олиши керак. Яъни, ишни ўз вақтида бажарадиган, гапни ўрнига қўйиб айтадиган бўлиши лозим. Афсуски, ҳозирги кунда илмга қизиқмайдиган, муваффақиятни фақат пул, моддий бойликда деб тушунадиган шахслар ҳамон учраб туради. Пул бундай одамларни тўлиғича ўзига бўйсундириб олади ва касбий, маънавий ўсиш учун унга имконият қолдирмайди.

Аслида, буюк немис шоири Иоганн Вольфганг Гёте айтганидек, турли-туман тарбиявий ҳикоятлар, ҳикматли сўзларни жамлаш тенгсиз давлатдир. Давлатимиз раҳбари

Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга йўллаган мурожаатномасида «Энг катта бойлик — бу илм, энг катта мерос — яхши тарбия, энг катта қашшоқлик — билимсизлик» деб ҳақ гапни айтган.

Қолаверса, бугунги кунда жамиятимизда раҳбар кадрлар фаолиятида кузатиладиган энг катта ва мураккаб муаммолардан бири — бу ўз ташкилоти ва тармоғи учун кадр танлай олиш ва уларни бошқариш лаёқатининг етишмаслигидир. Бу борада афсуски, раҳбарларда HR (инсон ресурсларини ривожлантириш) борасидаги билимларнинг пастлиги сақланиб қолмоқда. Инсон ҳуқуқларига зид равишда, шунингдек, инсон ресурслари мамлакатнинг миллий бойлигига айланиши шароитида ташкилотга келган янги раҳбар томонидан олдиндан ишлайдиган ходимларга нисбатан «бутунлай тозалаш» операциясига мойилликнинг мавжудлиги ва бу жамиятда катта норозиликларга сабаб бўлишини эса минг афсуски, кўплаб раҳбар англаб етмаган ва бундай номақбул ишларни амалга оширмоқдалар. Ходимларга паст назар билан қараш, гоҳида ўзининг тор мезонлари ёрдамида уларни саралаш, ўзининг яққаҳоқимчилигига таяниб, хоҳлаган кадрларини ишлатиб ва қолганларини бўшаб кетишга мажбур қилиш, «нотаниш» ходимлардан хавфсираш, уларни душман сифатида қараш руҳиятидан озод қилиш масаласи соҳадаги энг долзарб вазифалардан бўлмоғи шарт! Айниқса, ходимларнинг ноҳақ бўшагитилиши, уларга доимий руҳий босим ўтказилишидан химоя қиладиган ҳуқуқий механизм ёки тизимни яратиш энг устувор вазифа сифатида тезда ечимини топиши лозим. Демак замонавий раҳбарлар юкоридаги келтирилган салбий ҳолатларни келтириб чиқармаслиги учун, юкори компетент ва ахборот маданияти шаклланган бўлиши лозим. Чунки, замонавий раҳбар кадрлар замон билан ҳамнафас бўлиши, таварак атрофдаги сиёсий жараёнларни тизимли таҳлил қила олиши лозим. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун раҳбар кадрларда аввало, иш жараёнини ташкил қилиш, ностандарт қарорлар қабул қилиш, турли анъанавий услублардан воз кечиш, креатив ишлаш механизмларини, кўникмаларини амалий шакллантириш масалаларига эътибор қаратиш керак.

Хулоса ва таклифлар. Бугунги давр давлат хизматчилари олдида янги талаблар қўймоқда. Мамлакатимизни замонавий босқичда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича устувор вазифаларни рўёбга чиқариш учун бошқарув усулларини қайта қўриб чиқиш, фаолият самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор қаратилаёпти. Шу боис, Ўзбекистон жамиятининг қайси бўғинидан қатъий назар соғлом мухитни яратишда биринчи даражали раҳбар масъулдир. Бунинг учун, биз содик, масъулиятли, халқ манфаати ва тинчлигини, фаровонлигини ўйлайдиган, унинг ғамини ейдиган, ишнинг кўзини биладиган, замонавий фикрлаш ва ишлаш қобилиятига эга, муносиб раҳбарларни топиш, тарбиялаш, масъул лавозимларга тайинлаш, фаолиятини доимий мониторинг қилиш сингари вазифаларни давлат сиёсатининг стратегик вазифаси сифатида белгилаб олсаккина, олдинга қўйилган мақсадларимизга эришамиз. Чунки, замоннинг ўзи, бизни тараққиёт йўлида йўқотилган вақт ўрнини тўлдиришга, халқимизнинг дарду-ташвишларини бартараф қилишга, эртанги куннинг муносиб авлодларини тайёрлашга ва улар олдида масъулиятни янада чуқур ҳис қилишга ундамоқда.

Muhammad NIYOZOV,
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: niyozov_info@bk.ru

GulDU dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi D.E.Toshtemirov taqrizi asosida.

USE OF ELECTRONIC INFORMATION EDUCATIONAL RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

The article emphasizes the need for the creation and effective use of educational tools based on modern information and communication technologies, the role, significance and possibilities of using e-learning resources in the educational process in conditions when the information and educational environment for students is expanding. Knowledge and skills in information and communication technology are required to create and use e-learning resources. As a result of the use of e-learning resources in the learning process, students will be provided with additional information resources, the opportunity to use them at any time during the lesson or outside the classroom.

Key words: educational process, electronic learning resources, distance learning, information and communication technologies, learning content, teaching materials.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье подчеркивается необходимость создания и эффективного использования образовательных инструментов на основе современных информационно-коммуникационных технологий, роль, значение и возможности использования электронных обучающих ресурсов в образовательном процессе в условиях, когда информационно-образовательная среда для студентов расширяется. Знания и навыки в области информационных и коммуникационных технологий необходимы для создания и использования ресурсов электронного обучения. В результате использования ресурсов электронного обучения в процессе обучения учащимся будут предоставлены дополнительные информационные ресурсы, возможность использовать их в любое время во время урока или вне учебного времени.

Ключевые слова: образовательный процесс, электронные учебные ресурсы, дистанционное обучение, информационно-коммуникационные технологии, содержание обучения, учебные материалы.

O'QUV JARAYONIDA ELEKTRON AXBOROT TA'LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada o'quv jarayonida o'quvchi-talabalar uchun axborot-ta'lim muhiti ko'lamini kengaytirib borayotgan davrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta'lim olish vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish zarurligi hozirgi kunning asosiy talablaridan biri ekanligi, ta'lim jarayonida elektron ta'lim resurslarida foydalanishning o'rni, ahamiyati va imkoniyatlari keltirilgan. Elektron ta'lim resurslarini yaratish va undan foydalanish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha bilim va ko'nikmalar talab etiladi. elektron ta'lim resurslari o'quv jarayonida foydalanish natijasida, o'quvchi-talabalarga qo'shimcha axborot resurslari bilan ta'minlanganligi hamda dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda foydalanishlari haqida qisqacha mazmuni yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'quv jarayoni, elektron ta'lim resurslari, masofali o'qitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, o'quv kontenti, o'quv-uslubiy materiallar.

Kirish. Hozirgi kunda jamiyatning har qanday sohasi bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog'liq. Internet tarmog'i orqali axborot oqimlarining dunyo bo'ylab keng tarqalib borayotganligi ma'lumotlarni saqlash, qayta ishlash, saralash, tartibga keltirish, uzatish va qabul qilish kabi vazifalarga bo'lgan talablarning kun sayin ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida informatika va axborot texnologiyalari kursini o'qitishda ta'lim muassasalarining oldiga berilayotgan o'quv-axborot materiallarini yanada takomillashtirish vazifasini qo'yadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishida yangi ma'lumotlarning kun sayin o'zgarishi ma'lumotlar ustida ishlashning ustuvorligi oshiradi. Bu esa bevosita axborot texnologiyalari sohasida mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ta'lim oluvchilarning barcha qatlamlarini kompyuter savodxonligi bo'yicha bilimlarini oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratishni talab etadi [2].

Axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga tadbiq etishning muhim yo'nalishlaridan biri elektron darsliklar,

qo'llanmalar va kurslarni yaratishdan iborat. Ayniqsa, elektron ta'lim resurslari asosini kompyuter, axborot va pedagogik texnologiyalar tashkil etishi shubhasiz. Ta'limda informatika va axborot texnologiyalari haqida gapirganimizda, birinchi navbatda on-layn tizimida o'qitish, masofali ta'lim, interaktiv pedagogika va turli o'quv shakllari ko'rinishidagi didaktik tizimlarni nazarda tutishimiz talab etiladi.

Elektron ta'lim resurslaridan dars vaqtida foydalanish har qanday fanni chuqur o'zlashtirishda katta natijasini beradi. Elektron resurslarni yaratish yo'lida, resurs qurishning o'rganilayotgan texnologiyasini ajralmas qismi hisoblangan umumiy tamoyillarga rioya qilish shart. Bunday tamoyillar pedagoglarni elektron ta'lim resurslarini yaratish va foydalanishga tayorlash metodik tizimi tarkibiga kirishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – bu bilim, ko'nikma va malakalarning elektron shakldagi ma'lumotlar bazasini yaratish va bu baza asosida olingan bilimlarni nazorat qiluvchi avtomatlashtirilgan tizimlarni ishlab chiqish masalasini echishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi respublikamizda faoliyat yuritayotgan akademik litseylarda o'qitilayotgan Informatika va axborot texnologiyalari o'quv predmetini o'qitishni elektron ta'lim resurslarini takomillashtirishga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kompyuterlarning o'quv jarayonida qo'llanilishining asosida axborotlashtirish, virtuallashtirish, multimediya va tarmoq tizimlari yordamida o'quv jarayonini tashkil etish yotadi. Kompyuter texnologiyalari o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarishda, o'quv rejalar, o'quv dasturlari va o'quv materiallarini yaratishga tavsiyalar ishlab chiqishda ko'makchi vazifasini bajaradi [3;4].

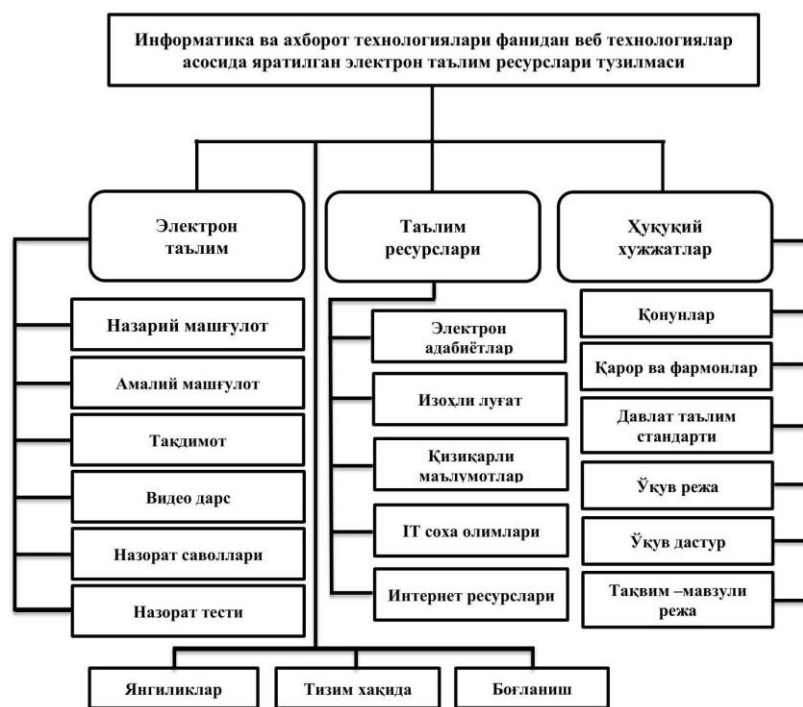
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning ob'ekti sifatida akademik litseylarda Informatika va axborot texnologiyalari o'quv predmetini elektron ta'lim resurslari asosida o'qitish jarayonidan foydalanish, talabalarning ta'lim tizimida olgan bilimlarini baholash va nazorat qilish tizimidan foydalanish jarayoni olindi. Tadqiqotni o'tkazishda pedagogik kuzatish, suhbat, pedagogik tajriba, to'plangan ma'lumotarni taqqoslash va solishtirish metodlaridan foydalanildi.

Akademik litseylarda Informatika va axborot texnologiyalari o'quv predmetini o'qitishni elektron ta'lim resurslari asosida takomillashtirishga doir takliflar asosida "Informatika va axborot texnologiyalari" fani bo'yicha zamonviy dars ishlanmalari, didaktik vositalar, nazorat va baholash tizimlari ishlab chiqilgan. Shuningdek, "Informatika va axborot texnologiyalari" fani bo'yicha o'quvchilar va o'qituvchilar uchun fan mazmuni hamda o'qitish metodlarini takomillashtirishga qaratilgan multimedial elektron o'quv-uslubiy majmua va qo'llanmalar yaratildi.

Tadqiqot davomida Online va Offline tartibida akademik litsey o'quvchilariga "Informatika va axborot texnologiyalari" fanidan dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtda mustaqil ta'lim olishga yo'naltirilgan kontent hamda takomillashtirilgan o'qitish metodikasiga xizmat qiluvchi dasturiy vositalar ishlab chiqilgan.

Tahlil va natijalar. Real o'quv jarayonidan farqli ravishda elektron ta'lim resurslariga asoslangan ta'limning afzalligi shundan iboratki, bunda talaba o'quv jarayonida tasavvur qilish, fikr yuritish, tinglash, yozib olishdan tashqari har bir izohlanayotgan jarayon, voqea va hodisalar, ko'z bilan ko'rish mumkin bo'lmagan, tasavvur qilish qiyin bo'lgan xodisa va jarayonlarni virtuallashtirilgan kompyuter modelida kuzatib turadi. Har bir sxema, garfik, jadval va murakkab so'zlar elektron holatda aniq ko'rsatib boriladi. Talabalar olgan bilimni virtual nazorat orqali tekshirish natijasida vaqt tejiladi. Bundan tashqari, darsni o'zlashtira olmagan yoki bilimni yanada mustaxkamlash maqsadida talaba mustaqil ravishda virtual o'quv qo'llanmalaridan foydalanish imkoniyati mavjud [5;9].

Biz ko'rib chiqayotgan tadqiqotda o'quv predmetini o'qitishni elektron ta'lim resurslari asosida takomillashtirish deganda, multimediyali o'quv qo'llanmalar asosida olib boriladigan o'quv jarayoni ko'zda tutilgan. Multimediyali o'quv qo'llanmalari ta'lim samaradorligini oshirish maqsadida, multimediya (animatsiya, ovoz, tasvir, garfik, sxema, jadval va boshqalar) vositalaridan foydalanilgan holda ishlab chiqilgan. Elektron ta'lim resurslari tuzilmasi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Elektron ta'lim resurslari tuzilmasi

Elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitish asosan ta'lim oluvchilarning kompyuter bilan ishlash bo'yicha tayyorgarlik darajasiga va aqliy imkoniyatiga moslashtirilishi kerak. Elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitishni takomillashtirish uchun quyidagi tamoyillarga e'tiborni qaratish kerak:

- qo'shimcha elektron xaziralarni, ma'lumotlar va kutubxonalarni yaratish, tarmoqdan axborotni izlashni ta'minlovchi maxsus dasturiy ta'minotni ishlab chiqish kerak;
- o'qituvchilarning o'quv-uslubiy ishlarini takomillashtirish, internetdan foydalanish, axborot texnologiyalari va

psixologiya sohalari bo'yicha mutaxassislar bilan hamkorlikni o'rnatish;

- elektron ta'lim resurslarini fan-texnika va texnologiyalarning so'nggi yutuqlari bo'yicha ma'lumotlar bilan muntazam to'ldirib borish;

- elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalar va faol metodlarni qo'llash;

- elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitish metodikasida bilimlarni baholash mezonlari muhim muammo hisoblanadi. Ushbu metodika asosan, mustaqil ta'limga yo'naltirilganligi sababli o'qituvchilarning baholashni tashkil etishdagi faol va mas'uliyatli ishtiroki talab etiladi. Chunki

baholash jarayonida nafaqat testlar natijalari, balki o'quvchilarning faolligi hamda mustaqil ishlash qobiliyati ham inobatga olinishi kerak.

- maxsus fanning o'quv dasturi elektron ta'lim resurslari vositasida o'qitish metodikasiga moslashtirish lozim.

Elektron ta'lim resurslaridagi mustaqil ta'lim mashg'ulotlari uchun yaratilgan elektron o'quv-uslubiy materiallar avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar yordamida faoliyat olib boradi. Avtomatlashtirilgan o'quv-uslubiy materiallar ta'lim oluvchilarga kerakli mavzular bo'yicha ma'lumotlarni tavsiya etadi va bilimlarni nazorat qiladi. Bilimlarning nazorati natijasiga qarab ta'lim oluvchilarga turli saviyadagi topshiriqlar tavsiya qilinadi. Avtomatlashtirilgan o'quv-uslubiy ta'lim vositalari yordamida ta'lim oluvchilar o'qituvchining yordamisiz ham o'z bilimlarini oshirib takomillashtirib borishi mumkin.

O'quv jarayonida elektron ta'lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- ta'lim jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish;
- ta'lim olishning yangi shakllarini joriy qilish;
- dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtni tejash imkoniyati;
- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolinishi va uni amaliyotda qo'llash mumkinligi.
- o'quvchilarda ma'lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaligi;
- mashg'ulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining oshishi;

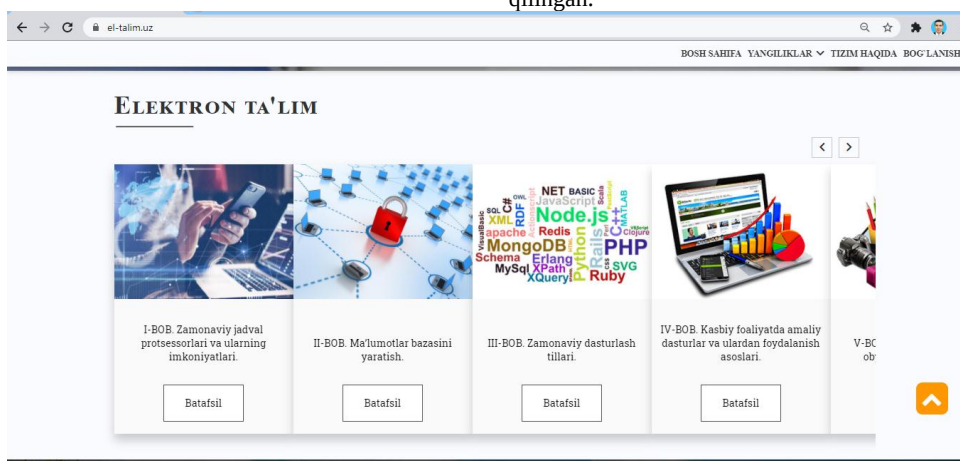
• kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o'quvchi ta'lim sub'ektiga aylanishi;

• o'quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil bo'lishi va boshqalar.

O'quv jarayonini kompyuterlashtirish, masofali o'qitishning asosiy vositalaridan biri bo'lgan o'quv-uslubiy ta'minotni yaratish va ularni takomillashtirish muammolarini hal qilish bo'yicha barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar kabi respublikamizda ham turli yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu jumladan, Akademik litsey o'quvchitalabarlari uchun Informatika va axborot texnologiyalari fanidan www.el-talim.uz elektron ta'lim resursi yaratilgan (2-rasm) va undagi axborot resurslardan dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda o'quvchi-talabalar foydalanib kelishmoqda.

Elektron ta'lim resursi 3ta qismga iborat bo'lib, ya'ni Elektron ta'lim, Ta'lim resurslari va Huquqiy hujjatlarga bo'lingan, qo'shimcha ravishda So'nggi yangiliklar, Taklif va mulohazalar bo'limlari mavjud.

Elektron ta'lim bo'limida Akademik litseylarda o'tiladigan Informatika va axborot texnologiyalari fanidagi mavzularni qamrab olgan. Mavzular boblarga ajratilgan, masalan 1-bobning 1-mavzu tanlanganda ekranga mavzuning asosiy mazmuni chiqariladi. O'quvchilar har bir mavzu mazmuni bilan tanishgandan so'ng, mavzuga mos amaliy mashg'ulot ishlanmasi bilan tanishishi mumkin. O'quv mashg'uloti yakunida qay darajada o'zlashtirganliklarini bilish uchun test texnologiyasi asosida bilimlarni nazorat qilish jarayoni tashkil qilingan.

2-rasm. www.el-talim.uz elektron ta'lim resursi

Ta'lim resurslari bo'limida "Elektron adabiyotlar", "Izohli lug'at", "Qiziqarli ma'lumotlar", "IT sohasi olimlari", "Internet resurslari" joylashtirilgan, har bir qismda elektron axborot-ta'lim resurslari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Huquqiy hujjatlar bo'limida Informatika sohasiga va fanlarni o'qitish jarayoniga oid hukumatimiz tomonidan joriy

qilingan qonunlar, qaror va farmonlar, davlat ta'lim standarti, o'quv Dasturlari joylashtirilgan.

Elektron ta'lim resursimizda qo'shimcha "Takliflar va mulohazalar" bo'limi joylashtirilgan bo'lib sayt mualliflari bilan bog'lanib, mulohazalar hamda takomillashtirish bo'yicha takliflar yuborish mumkin (3-rasm).

3-rasm. "Takliflar va mulohazalar" bo'limi

“Takliflar va mulohazalar” bo‘limda tizim foydalanuvchilari o‘z takliflari va fikrlarini yozib elektron axborot-ta’lim resurslari tashkilotchilariga murojaat qilishlari mumkin. Buning uchun “Takliflar va mulohazalar” muloqot oynasida so‘ralgan ma’lumotlar kiritilgandan so‘ng “Yuborish” tugmasi bosiladi. Natijada foydalanuvchi fikr va mulohazalaridan iborat xabarlar tizim tashkilotchilariga “Telegram bot” kanali orqali etib boradi

Xulosa va takliflar. Tadqiqot davomida o‘quv jarayonida o‘quvchilar uchun axborot-ta’lim muhiti ko‘lami kengayib borayotgan davrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta’lim olish vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish zarurligi hozirgi kunning asosiy talablaridan biri ekanligi va ular asosida quyidagi xulosalarni olishimiz mumkin:

- o‘tkazilgan tahlil asosida elektron ta’lim resurslariga asoslangan ta’lim jarayonlarini tashkil etish uchun foydalaniladigan dasturiy muhitlar aniqlanib, ishning maqsadi hamda uning doirasida yechiladigan asosiy masalalar shakllantiriladi.

- elektron-o‘quv resurslarning semantik modellarini yaratish texnologiyasi ishlab chiqildi va uning asosida elektron-o‘quv resursning kontentlari orasidagi bog‘lanish qonuniyatlari aniqlandi.

- elektron-o‘quv resurslarning web-texnologiyalarga asoslangan o‘qitish tizimiga joylashtirishning tegishli dasturiy ta’minotlari yaratiladi.

- o‘quv jarayonini virtuallashtirishning maxsus dasturiy foydalanuvchi interfeysi, elektron ta’lim resurslari asosida masofaviy test-nazorat o‘tkazish texnologiyasi va uning dasturiy ta’minotini muayyan fanlar kesimida o‘quv jarayonlarida foydalanish tizimi ishlab chiqiladi.

Ta’lim tizimida fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish uchun o‘quvchilarni mustaqil o‘quv faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim vositalari bilan ta’minlash zarurligi aniqlandi. O‘quvchilarning mustaqil o‘quv faoliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan elektron ta’lim resurslaridan foydalanish etakchi o‘rin egallashi asoslab berildi.

ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2009. – 148 b.
2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet, 2019. – 232 b.
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.
4. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’minoti // Kasb-hunar ta’limi, 2010. – № 2. –B. 10 – 11.
5. Toshtemirov D.E. Kasb-hunar kollejlarda “Informatika” ni o‘qitish uchun ta’lim portali yaratish va undan foydalanish metodikasi. Ped.fan.nomz.diss...avtoref. – Toshkent, 2012. – 24 b.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 180 b.
7. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 2020 p. 399-400, <http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386>
8. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B. Ta’lim jarayonida veb texnologiyalarning o‘rni // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar. 2(46).2020. p.114-120
9. Niyozov.M.B., Islikov S.X., Normatova M.N. O‘quv jarayonida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari // Polish science journal (Issue 2(35), 2021) - Warsaw: Sp. zo.o. "iScience", 2021. Part 2, p.134-138, <https://sciencecentrum.pl/arhiv-zhurnalov/>

Санобар НОСИРОВА,

*Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти магистранти*

АГРОСАНОАТ КОМПЛЕКСИ СОҲАСИДА ТАШКИЛОТНИ БОШҚАРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мақолада ижтимоий – психологик бошқарув усуллари, шунингдек жамоада қулай ижтимоий – психологик иқлимни яратиш ва ходимларга таъсир ўтказиш усуллари муҳокама қилинган. Қишлоқ хўжалиги корхонасида кадрларни ижтимоий – психологик бошқаришни қўллаш хусусиятлари очиб берилган.

Калит сўзлар: бошқарув ижтимоий – психологик усуллари, жамоадаги ахлоқий ва психологик иқлим, бошқарув, персонал, корхона, қишлоқ хўжалиги.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИЕЙ В СФЕРЕ АПК

Аннотация

В статье рассматриваются социально – психологические методы управления, а также создание благоприятного социально-психологического климата в коллективе и способов воздействия на персонал. Выявлены особенности применения социально – психологического управления персоналом на предприятии сельского хозяйства.

Ключевые слова: социально-психологические методы управления, морально-психологического климата в коллективе, руководство, персонал, предприятие, сельское хозяйство.

IMPROVEMENT OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL MECHANISM OF MANAGEMENT OF THE ORGANIZATION IN THE SPHERE OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF THE ENTERPRISE

Abstract

The article discusses social and psychological methods of management, as well as the creation of a favorable socio-psychological climate in the team and methods of influencing personnel.

Key words: social and psychological methods of management, moral and psychological climate in the team, management, personnel, enterprise, agriculture.

Қириш. Ўзбекистон - мустақил республика бўлиб, демократик умуминсоний тамойилларга асосланган, бу тамойилларга асосан мувофиқ энг олий кадрият инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, иззати, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқларидир. Жамиятдаги, иқтисодиётдаги бу ўзгаришларни муваффақиятли амалга ошириш учун инсонларнинг ижтимоий қарашларини ўзгартириш уларга янги билимларни ўзлаштириши учун имконияти яратиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев “Ўзбекистонда олиб борилаётган давлат сиёсатининг муҳим йўналиши бўлган ижтимоий соҳани ислоҳ қилиш бўйича қабул қилинган дастурлар ижроси ҳам босқичма-босқич таъминланмоқда.” – деб таъкидлаб ўтди.

Ижтимоий-иқтисодий вазият кадрларни бошқаришда ижтимоий-психологик усулларни қўллаш муаммосини долзарб қилиб қўйди. Кадрларни малакали бошқариш ҳар қандай ташкилот фаолиятидаги муҳим жиҳатларидандир. Ташкилотнинг асосий вазифаларидан бири бу менежерларнинг турли хил бошқарув усулларида фойдаланган ҳолда инсон ресурсларини самарали бошқариш қобилияти ҳисобланади. Ҳозирги вақтда бошқарувнинг ижтимоий ва психологик усуллари муҳим аҳамият касб этмоқда, уларни жорий этиш ташкилотларнинг фаоллигини оширади. Ҳар қандай бизнеснинг муваффақияти инсонларнинг унда қандай онгли ва фаол иштирок этишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам ижтимоий-психологик бошқарув усуллари фундаментал ҳисобланади ва соғлиқни сақлаш билан бирга белгиланган мақсадларга эришиш учун жамоада ижобий ижтимоий-психологик жараёнларни таъминлашга қаратилган ташкилотлар раҳбарларини таъминлайди. Шунинг учун ҳам ташкилот раҳбарлари учун

асосий ва таъминловчи – ходимларни соғлиғини сақлаш, жамоада қулай ахлоқий-психологик яратиш, қонунчилик ва меъриий ҳужжатлар талабларига риоя қилиш билан бирга белгиланган мақсадларга эришиш учун жамоада ижобий ижтимоий – психологик белгиланган мақсадларга эришиш учун ижтимоий – психологик жараёнларни таъминлашга қаратилган бошқарувнинг ижтимоий – психологик усуллари тадбиқ қилинади. Бошқарувнинг ижтимоий-психологик усуллари, шунингдек унинг шаклланиши ва ривожланишига таъсир кўрсатадиган барча усул ва усуллар ташкилот жамоасида қулай психологик иқлим яратиш жараёнига жуда катта таъсир кўрсатади. Бошқарувнинг ижтимоий-психологик усуллари қўллашнинг муваффақияти ташкилот раҳбарияти ва ходимлар ўртасидаги муносабатларнинг очиклиги, ишончилиги, бозорнинг тегишли соҳаларида содир бўлган ўзгаришлар натижасида юзага келадиган, ишлаб чиқариш ва иқтисодий вазиятнинг ҳолати тўғрисида доимий ва ишончли маълумотларга, режалаштирилгандан кейинги ҳаракатларига боғлиқ. Шу билан бирга ижтимоий – психологик бошқаруви кишиларга вазифани сифатли бажариш, ўзга кишиларнинг меҳнати, заковати, феъл-атвори сабабларидан фойдаланган ҳолда қўйилган мақсадга эришиш қобилиятини; шунингдек, ишлаб чиқаришни унинг самарадорлигини ошириш ва фойда олиш мақсадида инсонларни ва уларнинг ҳулқ-атворларини бошқариш усуллари, воситалари ва шакллари ўргатади. Ижтимоий- психологик бошқаруви инсонларни муваффақиятли бошқариш, ишлаб чиқариш жамоасида ижтимоий-психологик иқлимни яратиш орқали меҳнат самарадорлигига эришиш имконини яратувчи соҳани ифодалайди.

Инсоният таракқиётининг тарихи – бу иқтисодий ва ижтимоий – руҳий муносабатлар, шу жумладан, ижтимоий

меҳнат тақсимоли соҳасидаги муносабатларнинг ривожланишидир. Иқтисодий ресурслар таркибида меҳнат, кишиларнинг тадбиркорлик қобилияти бевосита инсон ва унинг фаолияти билан боғлиқ. Ҳозирги шароитида бутун иқтисодиётимизни ривожланишида, шу жумладан, корхоналарда меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатни ташкил этишнинг ижтимоий-руҳий усулларида фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари ишлаб чиқиш билан боғлиқ масалалар мажмуасини жиддий англаш ва тадқиқ қилишни талаб этади.

Корхонанинг самарадорлиги кўп жihatдан жамоада содир бўлаётган ижтимоий-психологик жараёнларнинг табиати билан белгиланади. Бу, айниқса, кишлоқ хўжалиги корхоналари учун тўғри келади, чунки анъанавий равишда кўпроқ консерватив бўлган кишлоқ аҳолиси менежерлар ва ишдаги хамкасблар билан муносабатларга кўпроқ жавоб беради. Шу муносабат билан ижтимоий ва психологик жараёнларни мақсадга мувофиқ тартибга солиш самарали бошқарувнинг муҳим шартидир.

Мавзу бўйича адабиётлар таҳлили. Иқтисодиёт фани ижтимоий-психологик бошқарув усуллари аҳамиятини 1930-йилларда Элтон Майо томонидан АҚШда ўтказилган "Hawthorne Experiment" анжуманидан кейин тан олди. Экспериментнинг моҳияти жамоалардаги меҳнат шароитлари ва микроклимнинг иш самарадорлигига таъсирини аниқлашдан иборат эди. Эксперимент натижалари жуда таъсирли бўлиб, 2,5 йил ичида қўшимча харажатларсиз корхоналарда меҳнат унумдорлиги 40 %га ошди, ишдан бўшаш 80 %га камайди ва кадрлар алмашинуви кескин камайгандир. Шундай қилиб, биринчи марта ходимнинг меҳнат унумдорлигини оширишда раҳбар томонидан унга бўлган эътибор ва унга ғамхўрлик қилиши билан боғлиқлиги билан исботланди.

Ушбу хулоса илм-фан ва бошқарув амалиёти ривожланишининг янги босқичини бошлаб берди. Меҳнатни катъий тартибга солиш ва асосан моддий рағбатлантиришга асосланган классик ёндашувдан "инсон муносабатлари" назариясига ўтишни белгилаб берди. Бозор шароитида ишлашга мослаша олган кишлоқ хўжалиги корхоналари раҳбарларининг фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, кишлоқ хўжалиги соҳаси самарадорлигининг паст бўлишининг асосий сабабларидан бири бу "инсон омили"нинг иқтисодиётидаги ролини паст баҳолашдир.

Инсон омили билан боғлиқ бўлган потенциални рўёбга чиқаришда муҳим восита ижтимоий – психологик бошқарув усуллари бўлиб, улар бўйсинувчиларнинг эътиборини кучайтириш, уларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш, шунингдек жамоадаги микроклимни яхшилаш йўли билан таъсир ўтказиш усуллари сифатида тушунилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ушбу усуллар хали тўғри татбиқ қилинмаган.

Бу кўп жihatдан фермер хўжаликлари раҳбарлари ва хўжалик ичидаги бўлинмаларнинг амалий фаолиятида фойдаланиш учун мос бўлган тегишли услубий ишланмаларнинг етишмаслигидан келиб чиқади.

Бундан келиб чиқадики, бошқарувнинг ижтимоий-психологик усуллари такомиллаштириш кишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун муҳимдир.

Кишлоқ хўжалиги корхоналарида ижтимоий-психологик бошқарув усуллари айрим жihatлари кўплаб олимлар томонидан ўрганилган. Улар орасида Адуков

Р.Х., Бакла-зхенко Г.А., Богдановский В.А., Будилкин Г.И., Буробкин И.Н., Зиновьев Ф., Королев Ю.Б., Лоза Г.М., Репп Х.О., Романов А.Е., Тарасов Н.Г., Тихонов В.А., Ушасхев И.Г., Яшин Е. ва бошқалар. Натижада, меҳнат жамоаларини шакллантириш ва рағбатлантиришнинг янада оқилона усуллари топиш мумкин.

“Бошқарувнинг ижтимоий – руҳий жihatлари АҚШ ва Ғарбий Европада кенг ривожланган бўлиб, ўзининг кўплаб йўналишларига эга. Ф.Тейлорнинг “Илмий менежмент” мактаби, Эльтон Майо асос солган “Инсоний муносабатлар”, Дракернинг “Эмпирик”, Ч.Бернарднинг “Ижтимоий тизим”, Перроунинг “Инкирозли ҳолатларда бошқарув” каби социологик мактаблари бошқарув социологиясининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ғарб ва Америка бошқарув социологияси ва психологиясидаги тизимли, ижтимоий ва инсонпарварлик номлари билан аталувчи социологик ва психологик йўналишлар ҳозирги давр ижтимоий ҳаётини илмий асосда бошқариш шакллари, усул ва воситаларини янада такомиллаштиришни мақсад қилиб қўйди.”

Бошқарувнинг ижтимоий – руҳий жihatларининг ривожланишида бир қанча чет эл социолог, менежер, психологлари ҳам ўз улушларини қўшдилар. Уларнинг кўпчилигининг фикри бир жойдан чиқиб, ишлаб чиқаришда муваффақиятларга ва ютуқларга эришишида инсонлар руҳини ўрганган ҳолда, яъни инсоний муносабатларни яхшилашдагина эришиш мумкинлигини исботлаб бердилар.

Тадқиқот методологияси. Ишда қуйидаги тадқиқот усуллари қўлланилди: монографик, анкета ва оғзаки сўровлар, статистик ва иқтисодий, ҳисоблаш ва конструктив, эксперт.

Ижтимоий-психологик усулларнинг ривожланиши маълум маънода кадрлар самарадорлигини оширишга олиб келади. Бошқа томондан, бошқарувнинг ижтимоий-психологик усулларида етарли даражада фойдаланмаслик билан боғлиқ бўлган ташкилот муаммолари жуда кўп бўлиши мумкин. Бошқарув усуллари таснифи икки соҳанинг қонуниятлари ижтимоий-психологик методларнинг асосини ташкил этади.

Бошқаришнинг ижтимоий-психологик усуллари – бу ижтимоий-психологик омиллардан фойдаланишга асосланган таъсир ўтказиш усуллари.

Ижтимоий-психологик бошқарув усуллари қиради:

- меҳнат жамоаларини шакллантириш;
- ижтимоий ҳулқ – аъвоқ нормаларини ўрнатиш;
- ижтимоий тартибга солиш тизимини жорий этиш;

- ижтимоий имтиёзлар;
- ижтимоий эътиёжларни қондириш;
- ижтимоий-психологик иқлимни яратиш

Ижтимоий-психологик бошқарув усуллари: бошқа бошқарув усуллари билан боғлиқ, яъни буларга аҳлиқий рағбатлантириш, ижтимоий режалаштириш, ишонтириш, таклиф, шахсий намуналарни ўз ичига олган.

Ижтимоий-психологик бошқарув усуллари мақсади ва жамият ва шахс манфаатлари учун психологик ходиса ва жараёнларни оптималлаштириш учун инсон ақлий фаолияти қонунларидан фойдаланишдир.

Ижтимоий-психологик методларнинг умумий хусусиятлари 1-жадвалда келтирилган.

1 – жадвал

Ижтимоий-психологик методларнинг умумий хусусиятлари

Белгилари	Мазмуни
Бошқариш объекти	Ходимнинг феъл-аъвори, ақлий, антропометрик ва психофизиологик хусусиятлари; Иш жойи ва ишлаб чиқариш майдонининг эргономикаси; Кадрларни танлаш, жойлаштириш, ўқитиш ва қайта тайёрлаш тизими;

	Иш жойини ташкил этиш; Ходимларни рағбатлантириш тизими; Жамоадаги ахлокий ва психологик иқлим; Ходимларнинг дам олиш шароитлари; Минтакавий инфратузилма
Бошқариш функциялари	Ижтимоий ва психологик жараёнларнинг меъёрлари ва стандартларини тахлил қилиш; Камчиликларни аниқлаш; Ижтимоий ва психологик жараёнларнинг меъёрлари ва стандартларини такомиллаштиришни режалаштириш; Режаларни амалга оширишни ташкил этиш; Нормалар ва стандартларнинг бажарилишини ҳисобга олиш ва назорат қилиш; Ижтимоий-психологик жараёнлар кўрсаткичларини яхшилаш мотивацияси; Жараёнларни тартибга солиш
Бошқарув усуллари	Кичик гуруҳлар ва жамоаларини мақбуллаштириш; Меҳнат жараёнларини инсонпарварлаштириш; Психологик мотивация; Мутахассисларни танлаш ва қўшимча малака ошириш

Ижтимоий-психологик усуллардан фойдаланиш ишлаб чиқариш жараёнида вужудга келадиган ва корхонанинг якуний натижасига таъсир қилувчи ижтимоий муносабатларга асосланади.

Ижтимоий-психологик методлар қуйидаги вазифаларни хал қилишига қаратилган:

- меҳнат жамоаси аъзоларининг ишлаб чиқариш ва ижодий фаоллигини ошириш;
- қулай ижтимоий-психологик иқлимни шакллантириш;
- ахлокий рағбатлантиришнинг турли шаклларида самарали фойдаланиш;
- жамоанинг ўз-ўзини англашига таъсири.

Корхона жамоаси раҳбарининг ижтимоий-психологик иқлимга таъсирининг самарадорлиги кўп жихатдан раҳбарнинг ахлокий хусусиятига, унинг касбий малакаси ва маданиятига, амалий фаолиятни малакали ва тезкор равишда ташкил эта олиш қобилиятига боғлиқ.

Ижтимоий-психологик – иқлим гуруҳлар, жамоалардаги шахслараро муносабатларнинг муҳим характеристикасидир. Қулай ижтимоий-психологик иқлимнинг аломатлари:

- ходимларнинг бир-бирига нисбатан юқори талабчанлиги ва ишончи;
- бизнесни дўстона танқид қилиш;
- жамоа ҳаётининг барча масалаларини муҳокама қилишда ташкилот аъзолари томонидан ўзларининг фикрларини эркин билдиришлари.

Жамоадаги ахлокий ва психологик иқлимнинг бузилиши низоларга сабаб бўлади.

Ижтимоий-психологик бошқарув услларини қўллашнинг муваффақияти шарти-ходимлар ўртасидаги муносабатларга очиқлик ва ишонч, корхонадаги ишлаб чиқариш ва иқтисодий вазият, бозорнинг тегишли соҳаларидаги ўзгаришлар, кўтилатган истикболлар, режалаштирилган ҳаракатлар ва уларнинг натижалари тўғрисида доимий ва ишончли маълумотлар олишдир.

Муваффақиятли бошқариш учун меҳнат жамоаларида соғлом руҳий ҳолатни юзага келтириш лозим. Ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, меҳнат интизоми, жамоа олдидаги мусъулият юксак инсоний фазилатдир.

Инсон шахсига ҳурмат, унинг имконият ва талабларига эътиборсиз бўлмаслик муваффақиятли бошқаруving гаровидир. Бутун бошқарув аппарати корхонада ижтимоий бошқарувни амалга оширади. Айниқса бу ишга раҳбар бош-қош бўлади. Функционал бошқарув ходимлари алоҳида роль ўйнайди. Бундан ташқари, бу ишга кадрлар бўлими корхонанинг ижтимоий-руҳий хизмати, социолог ва руҳшунослар жалб этилади. Ҳозирги пайтда илмий-руҳий хизмат йирик корхоналарда йўлга қўйилган.

Кичик корхоналарда ижтимоий тадқиқотлар билан деярли ҳеч ким шуғулланмайди. Аслида ҳамма корхоналарда ижтимоий-руҳий хизмат фаолият кўрсатиши керак. Улар ижтимоий ахборот билан таъминлашдан ташқари тегишли бўлимларни тарғибот ва ташвиқот қилишлари бошқарув ходимларини ижтимоий бошқарув услубларини ўқитиш, меҳнат жамоасини муомала маданиятига ўргатиш билан ҳам шуғулланади.

Корхонани ижтимоий бошқариш жараёнида бошқаришни социал-психологик бошқариш услубларидан кенг фойдаланилади. Бунда корхонада содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни чуқур ўрганиш талаб этилади. Меҳнаткашларнинг кайфияти ва асабига таъсир этувчи омиллар ҳисобга олинади. Меҳнаткашларнинг маданияти, билими, ҳаётдаги туб бурилишлар оқибатида бошқаруving ижтимоий-руҳий муаммолари муҳим бўлиб қолади.

Ҳозирги пайтда меҳнат самарадорлиги нафақат ишлаб чиқаришни техник жиҳозлашга, балки меҳнат жамоаларининг ижтимоий тузилмаларига, одамларни бошқариш муносабатлари даражасига, ходимларнинг фаоллигига боғлиқ. Шунинг учун жамоада ижтимоий ривожланишига катта эътибор бериш, юксак ишлаб чиқариш муҳитини ҳосил қилиш лозим.

Бизга маълумки, инсон психологиясини ўрганиш жуда мураккаб масаладир. Раҳбар жамоа аъзоларини ўзига қарата олиши, улар билан тил топиша олиши бу катта санъатдир. Шунинг учун раҳбар кучли психолог бўлиши лозим. Шу сабабли раҳбарнинг асосий мақсади ва вазифалари жамоаларда ижтимоий-руҳий иқлимни яхшилаш ҳисобланади. Жамоа аъзолари орасидаги низоларнинг кўпчилиги ишлаб чиқаришнинг қонқарсиз ташкил қилинганлиги, раҳбарларнинг иш шароитида ўзига бўйсунувчи жамоа аъзоларининг руҳий ҳолатларини ҳисобга олмаганлиги, зарур иш шароитининг яратилмаганлиги ва бошқа сабаблар натижасида вужудга келади.

“Ижтимоий – руҳий вазият – бу корхона ва ташкилот ходимларига таъсир қилувчи кўпгина омилларнинг таъсиридан келадиган жамлама самарадир. У меҳнат қилиш жараёнида, ходимларнинг муомаласида, уларнинг шахслараро ва гуруҳий алоқаларида ўз ифодасини топади. Бу муносабатларнинг нормал вазияти ҳар бир ходимга ўзини жамоанинг бир зарраси деб ҳис қилиш имконини беради, унинг ишга бўлган қизиқишини ва зарур руҳий кайфиятини таъминлайди, ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликларга адолатли баҳо беришга ундайди”.

Жамоанинг ижтимоий-руҳий вазияти учта асосий таркибий қисмдан иборатдир: ходимларнинг руҳан мос келиши, уларнинг ижтимоий интилишлари, ахлокий тарбияланганлигидир. Бу таркибий қисмлар инсоний муомаланинг энг нозик торларига, ақл-идрок, ирода ва

хис-туйғуларга тааллуқли бўлади, кўп жихатдан шахснинг фойдали ишига, ижодий фаолиятига, бошқалар билан ҳамкорлик қилиши ва жипслигига ёрдам беради. Ижтимоий-руҳий вазият ходимларнинг биргаликда меҳнат қилиши ва бир-бирларига муносабатини ифодалаб, биринчи ўринга шундай сабабларни, чунончи, моддий рағбатлантириш ва иқтисодий фойда каби омилларни қўяди, ва натижада, ходимни рағбатлантиради, унда куч-қувватнинг ортишини ёки пасайишини, меҳнатга ғайратини ёки унга қизиқмаслиқни, ишдан манфаатдорлигини ёки бефарқлигини ифодалайди.

Раҳбар, айрим характери оғир, ишчилар билан алоҳида ишлаши ва уларга бошқача ёндошиши, яъни иш натижасини ёмон баҳолашга шошмаслиги ва шу асосда уларга хайфсан эълон қилиши ёки жазолаши нотўғридир.

Замонавий ишлаб чиқаришда раҳбарнинг мураккаб вазифаси, яъни давлат, жамоа ва шахснинг қизиқишларини бирлаштиришни билиши лозим. Бундан ташқари у ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун моддий ва маънавий рағбатлантиришни тўғри йўлга қўйиши лозим.

Асосий фермер хўжаликларида ўтказилган сўрономалар бизни кичик коллективлар учун ишчиларни танлашда оғзаки сўроқ билан чеклаш кифоя деган хулосага келишимизга имкон беради.

Аввало, бу юкори даражадаги бирлашишга эган ёки бўйсинувчиларнинг ишончидан фойдаланидиган раҳбарлар бошчилигидаги жамоаларга тегишлидир. Фермер хўжалигидаги муносабатлар қишлоқ хўжалиги корхонасини бошқариш тизимининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Улар интеграл шаклда фермер хўжалиги раҳбарияти томонидан қўлланиладиган бошқарув усуллари акс эттиради. Бу, шунингдек, иқтисодиётда қўлланиладиган барча мотивация тизими учун ўзига хос мафкуравий асос бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий-психологик методларга ҳам тегишли бўлади.

Шунинг учун қишлоқ хўжалиги корхонасида илмий асосланган фермер хўжалиги муносабатларини шакллантириш алоҳида аҳамиятга эга.

Шуни таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ички захираларини амалга ошириш бўйича

чора-тадбирлар рўйхатида хўжалик ичидаги самарали муносабатларни лойихалаш қийин ҳисобланади.

Хулоса. Юртимиз равнақи, унинг иқтисодий тараққиёти, ижтимоий барқарорлиги ва халқимиз турмуш даражасининг юкори бўлиши кўп жихатдан раҳбар кадрларга боғлиқ, ушбу соҳада илгари сурилаётган ҳаётий ғояларни, билдирилаётган фикр-мулоҳазаларни ва олдимизга қўйилаётган аниқ вазифаларни чуқур англаб, уларни изчил амалга оширишимиз зарур.

Бошқарувнинг ижтимоий-психологик усуллари бўйсинувчиларга раҳбарнинг таъсирининг мустақил воситаси сифатида қаралади. Бизнинг тадқиқотларимиз шуни кўрсатадики, ушбу усуллар икки томонлама рол ўйнайди: улар "менежер-бўйсунувчи" муносабатларининг хусусиятини акс эттиради ва ички иқтисодий муносабатларни, шу жумладан рағбатлантириш тизимини шакллантириш учун асос бўлади.

Бошқаришнинг ижтимоий – психологик усуллари қишлоқ хўжалиги корхонасида қабул қилинган хўжалик муносабатлар тизим акс этади. Хусусан, улар асосан ички иқтисодий муносабатларнинг ижтимоий мақбуллик даражасини, шу жумладан моддий рағбатлантириш тизимини белгилайди.

Ушбу муносабатларнинг тахминий ва бошқа нархларга асосланган кенг тарқалган вариантлари асосий камчиликларга эга (кўп меҳнат талаб қиладиган, бизнес режаларга доимий тузатишлар киритишни талаб қиладди, шунинг учун психологик жихатдан салбий қабул қилинади.)

Шу билан бирга қишлоқ хўжалигини бошқаришнинг ижтимоий – руҳий жихатлари кишиларга вазифани сифатли бажариш, ўзга кишиларнинг меҳнати, заковати, феъл-атвори сабабларидан фойдаланган ҳолда қўйилган мақсадга эришиш қобилиятини; шунингдек, ишлаб чиқаришни унинг самарадорлигини ошириш ва фойда олиш мақсадида инсонларни ва уларнинг ҳулқ-атворларини бошқариш усуллари, воситалари ва шакллари ўргатади.

Қишлоқ хўжалигини бошқаришнинг ижтимоий – руҳий жихатлари инсонларни муваффақиятли бошқариш, ишлаб чиқариш жамоасида ижтимоий-руҳий иқлимни яратиш орқали меҳнат самарадорлигига эришиш имконини яратувчи соҳани ифодалайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси –Т.: Ўзбекистон, 28 декабр 2018 йил. <https://www.xabar.uz/uz/siyosat/prezident-shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi>
2. Акаиддинова М. А., Джураева Г.Ш., “Менежмент социологияси ва психологияси” фани (ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2006 й.
3. Абулқосимов Ҳ.П. ва бошқалар. “Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш”// Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси.–Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2007. – 140 б.
4. Савченко И.М., Аверин Ю.П. Основы теории социального управления. Москва.2007.100 с.

Дильфуза ПАРДАБОЕВА,
Преподаватель кафедры русской литературы НамГУ

МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА В СВЕТЕ «КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ДО 2030 ГОДА»

Аннотация

В данной статье рассмотрена молодежная политика Узбекистана как особая возрастная категория и социальная группа, так как она является объектом изучения комплекса гуманитарных наук — политологии, социологии, политической философии, политической психологии, культурологии и др. Необходимость исследования молодежи в свете «Концепции развития системы народного образования республики Узбекистан до 2030 года» обусловлена формированием актуальной стратегии государственной молодежной политики, которая способна принести большой вклад в повышение результативности деятельности политических институтов, органов власти и управления, содействовать созидательному развитию государства и общества.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, нравственные ценности, нравственный идеал, патриотическое воспитание молодежи, патриотизм.

"2030-YILGACHA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING XALQ TA'LIMI TIZIMINI RIVOJLANTIRISH KONSEPSIYASI" ASOSIDA YOSHLAR SIYOSATI

Аннотация

Ushbu maqolada O'zbekiston yoshlar siyosati alohida yosh toifalari va ijtimoiy guruh sifatida ko'rib chiqilgan, chunki u ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy fanlar, siyosiy falsafa, siyosiy psixologiya, madaniy tadqiqotlar va boshqa siyosiy fanlar majmuasini o'rganish obyekti hisoblanadi. "2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasi" asosida yoshlar tadqiqotlariga bo'lgan ehtiyoj yoshlarga oid davlat siyosatining dolzarb strategiyasini shakllantirish tufayli siyosiy institutlar faoliyatini yaxshilashga kata hissa qo'shishi mumkin, hukumat va boshqaruv, davlat va jamiyatning ijodiy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Калит so'zlar: yoshlar, yoshlar siyosati, axloqiy qadriyatlar, axloqiy ideal, yoshlarning vatanparvarlik ta'limi, vatanparvarlik.

YOUTH POLICY ON THE BASIS OF THE "CONCEPT OF DEVELOPMENT OF THE PUBLIC EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN UNTIL 2030"

Abstract

In this article, the youth policy of Uzbekistan is considered as a separate age group and social group, as it is the object of study of socio-political, social sciences, political philosophy, political psychology, cultural research and other political sciences. The need for youth research on the basis of the "Concept of Development of Public Education of the Republic of Uzbekistan until 2030" can contribute to the improvement of political institutions through the formation of an actual strategy of state youth policy, government and governance, the state and society contributes to the development.

Key words: youth, youth policy, moral values, moral ideals, patriotic education of youth, patriotism.

Согласно Закону Республики Узбекистан №ЗРУ-406 «О государственной молодежной политике» от 14 августа 2016 года **государственная молодежная политика** определяется как «система социально-экономических, организационных и правовых мер, осуществляемых государством и предусматривающих создание условий для социального становления и развития интеллектуального, творческого и иного потенциала молодежи». Молодежью в этом случае называются лица в возрасте от четырнадцати до тридцати лет включительно. В качестве основных принципов государственной молодежной политики данным законом провозглашаются открытость и прозрачность, участие молодежи в реализации государственной молодежной политики, поддержка и стимулирование молодежных инициатив, приоритет духовных, нравственных и культурных ценностей, недопущение дискриминации молодежи.

Выступая в духе этого же закона и, одновременно с этим, говоря необыкновенно искренне и проникновенно, Президент нашей страны, Шавкат Миромонович Мирзиёев, в своих речах и выступлениях нередко затрагивает тему молодежи.

Так, выступая на форуме молодежи Узбекистана 26 декабря 2020, на котором было анонсировано создание фонда для финансирования инновационных идей и проектов молодежи, онлайн-площадки для диалога должност-

ных лиц и молодых людей и предоставление кредитов по низкой ставке владеющим профессиональными навыками и мн.др., Шавкат Миромонович обратился к собравшимся юношам и девушкам со следующими словами: «Вы дети независимости. Вы росли, не зная, какое давление и преграды пришлось преодолевать нашим отцам и дедам, вы свободно живете на земле независимой Родины. Вы, молодые люди, должны стать решающей силой на пути к высоким целям. Я верю, что вы с честью будете нести эту ответственность, выполните историческую миссию. Мы задействуем все силы и возможности для того, чтобы вы в совершенстве овладели современными знаниями, науками и высокими технологиями» [1].

Молодежной политике в нашей стране придается чрезвычайно большое значение. Достаточно сказать, что в последние годы были укреплены правовые основы государственной молодежной политики, образован Республиканский межведомственный совет по делам молодежи. 30 июня 2017 года на IV съезде общественного движения молодежи «Камолот» было принято решение об организации Союза молодежи Узбекистана. В настоящее время насчитывает около 8 миллионов членов. День основания Союза молодежи – 30 июня – был объявлен Днем молодежи. Стало доброй традицией ежегодно в этот день награждать молодых людей медалью «Келажак бунёдкори», а также Государственной премией «Мард

углон», которая присваивается за достижения в области искусства, спорта, производства, науки, образования, культуры, литературы, здравоохранения и военной службы.

В свете этого педагогическое сообщество Узбекистана также должно отчетливо осознавать тот факт, что успешная молодежная политика является залогом процветания нашего государства в среднесрочной перспективе. От того, насколько эффективна на сегодняшний день система воспитания и обучения молодого поколения напрямую зависит то, каким именно образом будет срабатывать человеческий фактор во всех сферах общественной жизни и экономики нашей страны через 10-15 лет. Исходя из этого, не будет преувеличением сказать, что на плечах народного и высшего образования лежит колоссальная ответственность за судьбы нашего народа и будущее нашей страны.

Система народного образования, сложившаяся к настоящему времени, базируется на системе давних традиций и обладает массой достоинств. Прежде всего, здесь важно отметить неукоснительное следование современной школы завету великого просветителя узбекского народа Абдуллы Авлони, который указывал: «Воспитание для нас – вопрос жизни или смерти, спасения или гибели, счастья или беды» [2]. Действительно, роль средней общеобразовательной школы в воспитании молодежи Узбекистана трудно переоценить. Большую часть времени современный ребенок проводит не с родителями, а с учителями. Поэтому можно сказать, что нынешние дети являются плодом воспитания школы в не меньшей мере, нежели плодом семейного воспитания. Значит, патристическое воспитание должно быть направлено, прежде всего, на побуждение человека к самореализации [3].

Причина подобного состояния дел, на наш взгляд, кроется в том, что до недавнего времени средняя общеобразовательная школа не располагала реальным, действенным инструментарием для проведения профориентации. Некоторые подвижки в этом направлении наметились с принятием «Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года», утвержденной Указом Президента Республики Узбекистан №УП-5712 от 29 апреля 2019 года.

Концепция реализуется поэтапно, путем ежегодно утверждаемой отдельной «Дорожной карты», исходя из целевых параметров и основных направлений на соответствующий период. Одним из важных, на наш взгляд, элементов Концепции является внедрение вариативных учебных планов и учебных программ для учащихся 10-11 классов, разработка специальных образовательных программ с учетом интересов и особенностей учащихся. Целью введения вариативных учебных программ является предоставление учащимся возможности для углубленного изучения интересующих их предметов, а также для подготовки к вступительным экзаменам вузов. Механизм реализации этой инициативы состоит в организации факультативных классов по таким направлениям, как «Иностранные языки и филология», «Финансы и экономика», «Технология», «Естественные науки», «Социально-гуманитарное направление». Тем самым создаются реальные предпосылки и условия для успешного проведения

профориентации еще на уровне школы, а не после ее окончания.

Мы убеждены, что и в целом процесс реализации рассматриваемой Концепции призван содействовать осуществлению молодежной политики. На это, в частности, указывает предусматриваемое ей внедрение в практику комплекса мер, включающих в себя пять инициатив. Данные инициативы направлены на создание дополнительных условий для воспитания и обучения молодежи. В их числе находится следующее: 1) широкое привлечение молодежи в учреждения культуры и искусства; 2) привлечение молодежи к занятиям физической культурой и спортом; 3) эффективное использование в молодежной среде информационно-коммуникационных технологий и интернета; 4) повышение духовности молодежи, широкая пропаганда чтения в молодежной среде; 5) организация швейно-трикотажного производства и обеспечение занятости женщин в регионах.

Привлечение молодежи к занятиям физической культурой и спортом, широкая пропаганда здорового образа жизни – также одна из важнейших задач педагогического сообщества современного Узбекистана. Такие процессы, как идущая быстрыми темпами урбанизация населения и технологизация его повседневного быта приводят к малоподвижному образу жизни. Вследствие снижения физической активности возрастают риски возникновения у молодежи проблем со здоровьем и сокращения ее социальной активности. В связи с этим популяризация физкультуры и спорта становится вопросом первостепенной важности, без решения которого реализация молодежной политики может оказаться существенно затрудненной.

Наряду с этим роль книги как традиционного источника знаний не только не снижается, но и напротив, возрастает. Именно этим объясняется включение в Концепцию четвертой инициативы, касающейся повышения духовности молодежи и широкой пропаганды чтения в молодежной среде. Наблюдаемое в последние десятилетия снижение читательской активности молодежи традиционно принято объяснять влиянием телевидения, которое вытесняет собой книгу в силу того, что оно якобы позволяет «сэкономить время». Однако, на наш взгляд, у этого процесса есть и более глубокие причины, а именно снижение уровня пропаганды чтения со стороны старшего поколения, школы и государства. Именно этот пробел предполагает собой восполнить рассматриваемая инициатива, что доказывает прогрессивность анализируемой в данной статье Концепции.

Обобщая изложенное, можно сказать, что Концепция была принята в целях определения приоритетных направлений системного реформирования общего среднего и внешкольного образования в Республике Узбекистан, поднятия на качественно новый уровень духовно-нравственного и интеллектуального развития подрастающего молодого поколения, внедрения в учебно-воспитательный процесс инновационных форм и методов обучения. Во многих аспектах она следует букве закона «О государственной молодежной политике», что является прямым свидетельством диалектического единства проводимых в Узбекистане масштабных реформ, затрагивающих, в том числе, сферу образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Президент — молодежи: «Будьте целеустремленными, не ...<https://www.gazeta.uz> »
2. Кобзева О.П. Методика преподавания истории в школе. (учебно - методическое пособие). Ташкент. 2003.
3. Очилдиев А. Миллий фазилатларимиз. Ватанпарварлик. – Тошкент: Мухаррир, 2008.

Шерзод ПРИМОВ,

Жиззах давлат педагогика институтини ўқитувчиси (PhD)

E-mail: sherzod_primov@bk.ru

П.ф.н., доц. И.Узаков тақризи асосида

FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Abstract

The article presents the ideas of the pedagogical foundations for the development of the communicative competence of future teachers. The content of pedagogical disciplines is aimed at developing the humanistic foundations of the communicative competence of students of pedagogical universities. One of the conditions for the development of the communicative competence of a future teacher is the formation of a person's communicative abilities. We believe that it is the content of pedagogical disciplines that can help a future teacher develop the foundations of communicative humanity.

Key words: communicative competence, communicative skills, vocational interest motivation, vocational conversation.

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье представлены идеи педагогических основ развития коммуникативной компетентности будущих учителей. Содержание педагогических дисциплин направлено на развитие гуманистических основ коммуникативной компетентности студентов педагогических вузов. Одним из условий развития коммуникативной компетентности будущего учителя является формирование у него коммуникативных способностей человека. Мы считаем, что именно содержание педагогических дисциплин может помочь будущему учителю развить основы коммуникативной человечности.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, коммуникативные навыки, профессиональные интересы, мотивация, профессиональные общение.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив компетентлигини ривожлантиришнинг педагогик асослари тўғрисидаги фикрлар келтирилган. Педагогика фанларнинг мазмунини педагогика олий таълим муассасалари талабалари шахсининг коммуникатив компетентлиги инсонпарварлик асосини ривожлантиришга йўналтирилган. Бўлажак ўқитувчининг коммуникатив компетентлигини ривожлантириш шартларидан бири унда инсонпарварлик коммуникатив қобилиятларини шакллантириш ҳисобланади. Биз айнан педагогик фанларнинг мазмуни бўлажак ўқитувчи коммуникатив инсонпарварлик асосини ривожлантиришга қўмаклашиши мумкин деб ҳисоблаймиз.

Калиг сўзлар: коммуникатив компетентлик, коммуникатив кўникмалар, касбий кизиқишлар, мотивация, касбий мулоқот.

Кириш. Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Техникавий ва касб-хунар таълими тўғрисида”ги ва “Таълим соҳасида камситишга қарши кураш тўғрисида”ги Конвенцияларида, “Маърифий, илмий ва маданий мазмундаги материалларни олиб кириш” тўғрисидаги Битимида дунё миқёсида ўқитувчилар мақомини ошириш, халқаро малака талаблари асосида ўқитувчиларнинг коммуникатив компетентлигини ривожлантириш масалаларига катта эътибор берилган. Жаҳонда олий таълим муассасалари ўқитувчилари ҳамда талаба-бўлажак ўқитувчиларни ўқитиш сифатига нисбатан тенг шароитлар яратиш, тажриба алмашиш ва уларнинг коммуникатив компетентлигини ривожлантиришга қўмаклашиш, таълим жараёнига инновацион педагогик технологияларни киритишга эътиборни қаратиш алоҳида аҳамият касб этмоқда[1].

Республикамызда олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар ёшларимизнинг хориждаги тенгдошлари билан илм-фан, маданият, тадбиркорлик, спорт ва бошқа соҳаларда фаол мулоқотда бўлиши, уларнинг ўз салоҳиятини дунё миқёсида намоён этиши учун катта имконият яратмоқда. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “педагог кадрларнинг касбий маҳорати сифати ва

савиясини узлуксиз юксалтириш”[2] олий таълим тизимини комплекс ривожлантириш бўйича энг муҳим устувор вазифалардан бири сифатида белгиланди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Буларнинг барчасидан биз ягона бир максатни кўзда тутмоқдамиз – Ўзбекистон илм-фан, интеллектуал салоҳият соҳасида, замонавий кадрлар, юсак технологиялар бора-бора дунё миқёсида рақобатбардош бўлиши шарт деб таъкидланди. Олий таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив компетентлигини ривожлантириш глобаллашув жараёни талаблари асосида такомиллаштириш заруриятини вужудга келтирди.

Бўлажак ўқитувчининг коммуникатив компетентлигини ривожлантириш шартларидан бири унда инсонпарварлик коммуникатив қобилиятларини шакллантириш ҳисобланади. Биз айнан педагогик фанларнинг мазмуни бўлажак ўқитувчи коммуникатив инсонпарварлик асосини ривожлантиришга қўмаклашиши мумкин деб ҳисоблаймиз.

Шунинг учун психологик-педагогик тайёргарлик мазмуни алоҳида эътибор предметиға айланади. Педагогика соҳасининг давлат таълим стандартлари, малака талабларида фанларни танлови, мантики, психологик-педагогик фанларни ўрганиш изчиллиги тамойилларига тааллуқли-

дир. Турли фанларда материалнинг такрорланишини бар-тараф этиш, талабаларнинг ўқув юктамалари ҳажми, уларнинг мустақил ишларини ташкил этиш тўғрисида кўп гапирилмоқда.

Деярли барча экспертлар педагогик фанлар номенклатураси аниқ мантиққа эга эмаслигини, уларнинг мазмуни эса педагогика ва таълим соҳасидаги назарий тадқиқотларнинг замонавий ҳолатини акс эттирмаслигини таъкидлайдилар. Олий таълим муассасаларида педагогика соҳасининг давлат таълим стандартлари, малака талабларида психологик-педагогик тайёргарлик фанларни ўқи-тишда шахсга йўналтирилган таълимга тааллуқли масала-лар, умуман таълим фалсафаси, ўқув-тарбия жараёнининг инсонпарварлиги асослари кўриб чиқиш зарур. Айрим масалалар эса технология даражаси билан чекланган (ўзаро муносабат технологияси, ўз-ўзини ривожлантириш технологияси).

Назоратнинг турли кўринишларида етарлича кўп жой ажратилган (ташхис, оралик, жорий, якуний), аммо ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабатларни инсон-парварлаштиришнинг усулларида бири сифатида, ўқув-чиларнинг таълим ва тарбия олишлари жараёнидаги субъектив вазиятларининг намоён бўлиши сифатида ўз-ўзини назорат қилиш, ўзаро назорат масаласи кўриб чиқилмаган.

Тадқиқот методологияси. Педагогик мулоқот ўқув-тарбия жараёнида алоҳида, ундан ташқари бўлган яхлит сифатида қаралади. Касбий аҳамиятли шахсий сифатлар, педагогик қобилиятлар, педагогик вазият, касбий билимлар ва кўникмалар, педагогик мулоқот педагогик назариялар, тизимлар, технологиялар, педагогик касб-га кириш мавзуларида очиб бериллади.

Шу билан бирга, педагогик фаолият муаммолари бўйича кўп сонли тадқиқотлар материалларига асосланиб, айнан ўқитувчи ва ўқувчининг бевосита педагогик мулоқотида педагогнинг касбий аҳамиятли шахсий сифатлари ҳам алоҳида аҳамият касб этади, унинг педагогик вазияти намоён бўлади (у барча ўқитувчиларда инсонпарвар йўналтирилган бўлиши керак), касбий кўникмалар ва малакалар рўйхати эса деярли тўлиқ коммуникатив кўник-ма ва малакалардан ташкил топганлигини таъкидлаш мумкин.

Шу тариқа, педагогик фанларнинг бўлажак ўқитув-чининг коммуникатив компетентлиги ва коммуникатив компетентлигининг инсонпарварлик асосини ривожланти-ришдаги мавжуд имкониятлари тўлиқ ҳажмда фойдала-нилмайди.

Шу билан бирга, педагог шахсининг инсонпарвар-лик коммуникатив компетентлиги ўқитувчининг ўқувчи-лар билан ўзаро муносабатлари, мулоқотларининг харак-терини белгилайди, педагог коммуникатив компетентли-гининг асоси бўлиб хизмат қилади.

Педагогика фанларнинг мазмунини педагогика олий таълим муассасалари талабалари шахсининг комму-никатив компетентлиги инсонпарварлик асосини ривож-лантиришга йўналтириш унинг коммуникатив компетент-лигини ривожлантиришга кўмаклашади.

Болага инсонпарварлик коммуникатив йўналган-лик ўқитувчининг ҳар бир шахснинг мавжуд маънавий-лиги ва ноёблигини англашини кўзда тутди. Шунинг учун педагогика фанларни ўқитишда асосий вазифа бўла-жак ўқитувчини ўқувчиларни ҳолис, ўзи билан тенг субъект сифатида идрок этишга тайёрлаш ҳисобланади[1]. Аммо бўлажак ўқитувчи ўзаро муносабатлардаги ҳақиқий тенглик барчага бир хилда ёндашишдан иборат эмаслиги-ни англаши лозим.

Шунинг учун асосий ўрин ҳар бир ўқувчининг индивидуаллигини кўра олиш ва кадрлашни тарбиялаш, қайғуриш ва ҳамдард бўлиш қобилиятини ривожланти-

риш, бошқача айтганда, педагогика Олий таълим муасса-саларида таълим олиш жараёнида талаба шахсининг инсонпарвар коммуникатив ривожлантириш алоҳида ўрин эгаллаши керак. Шахсга йўналтирилган таълим асосида инсонпарварлик асосида бўлажак ўқитувчининг коммуни-катив компетентлигини ривожлантиришнинг зарурати на-фақат инсон, бола бу – аввало, мақсад эканлиги билан, балки бўлажак ўқитувчи бевосита педагогик фаолиятида, замонавий мактабда ҳанузгача мавжуд бўлган, қатор йўна-лишлар билан дуч келиши мумкинлиги билан ҳам юзага келган.

Таҳлил ва натижалар. Педагогик таълимнинг замонавий концепцияси асосий эътиборни иккита вазифага қаратади. Бу талабада болага инсонпарварлик, эмоционал-қадриятли йўналганликни ривожлантириш. Бўлажак ўқитувчи шахсининг коммуникатив компетент-лигини ривожлантириш, у педагогнинг коммуникатив компетентлиги юқори даражасини ва бўлажак касбий фаолиятининг муваффақиятини таъминлайди.

Тарбия назариясини инсон назариясининг аниқ даражаси сифатида қараш қонунийдир. Унинг роли ва мавқеини, кадр ва вазифасини тушуниш тарбияни талқин этиш, педагогнинг болалар билан ўзаро муносабати хусу-сиятлари билан боғлиқдир[4].

Ижтимоий борлиқда инсонларнинг яратганларидан бошқа ҳеч нима йўқдир, шу сабабли ҳам инсон ижтимоий борлиқнинг субъектидир. Аммо ягона ўзи сифатида эмас, балки вертикал ва горизонтал ижтимоий алоқалар ишти-рокчиси сифатида. Инсоннинг субъектчилиги ўзаро муно-сабатларда, мазкур ўзаро муносабатлар орқали амалга оширилади[5].

Масаланинг бундай қўйилиши (ғамхўрлик кўрса-тиладиган бола ким сифатида намоён бўлади) зарурдир, чунки инсонга ҳар қандай муносабат ҳам инсонпарварлик ҳисобланавермайди. Инсонпарварлик шахсга нисбатан субъект сифатида қарашни кўзда тутди[6].

Шу тариқа, мазкур махсус фаннинг мазмуни, педа-гогика бўйича меъёрий фанлардан кўра ўқитувчининг инсонпарварлик коммуникатив компетентлигини ривож-лантиришда катта имкониятга эгадир. Масалан, барча кўриб чиқилаётган мавзуларда педагогнинг болалар билан ўзаро муносабатларининг шахсий-йўналтирилган, инсон-парварлик аспекти етакчи вазиятни эгаллайди.

Биз томонимиздан ишлаб чиқилган «Ўқитувчи-нинг коммуникатив компетентлиги» махсус фанининг мазмуни бўлажак ўқитувчининг коммуникатив компе-тентлигининг шартларидан бири сифатида унинг шахси коммуникатив компетентлигининг инсонпарварлик асоси-ни ўз-ўзи ривожлантиришини рағбатлантиришга бевосита кўмаклашадиган тарзда белгиланди. Педагогик фанларни бўлажак ўқитувчининг инсонпарварлик коммуникатив компетентлигини ривожлантиришга бундай йўналганлиги унинг коммуникатив компетентлигини ривожлантиришга кўмаклашади, бунга биз томонимиздан ўтказилган таж-риба-синов ишлари натижалари самара берди.

Ўқитувчи "олам образи"да унинг шаклланган таркибий қисми "мулоқот образи"ни ажратиб кўрсатиш мумкин. Мазкур "мулоқот образи" ўзига "олам обра-зи"нинг барча белгилари ва характеристикаларини сингдиради ва уларни профессионал жиҳатдан бузади. Ўқитувчи коммуникатив танлови вазиятида ўзини зарур воқеликни ўз тасаввурига, бошқача айтганда, унинг онги-да жамланган "мулоқот образи"га мувофиқ кўради.

Замонавий босқичда бўлажак ўқитувчиларда "мулоқот образи" шаклланиши шунчаки эмас, балки айнан "инсонпарварлаштирилган мулоқот образи" алоҳи-да аҳамиятга молик.

Сабаби хатти-ҳаракатлар инсонга ва унинг инсонпарварлаштирилган шахсий нуқтаи назарига (маса-

лан, таклид қилиш) ёки тарбиячи билан мослашиш, бир хиллашиш (идентификация), бошқаларнинг аҳамиятли жиҳатларига боғлиқ бўлади. Коммуникатив компетентлик муваффақиятли ривожланишига таъсир этувчи омиллардан бири ҳақиқий мулоқот амалиёти, ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро муносабати бўлиб ҳисобланади.

Шу билан бирга, адабиётлар таҳлили кўрсатишича, ҳозирга қадар, ўқитувчи ва талаба ўзаро муносабатлари педагогика фанида, етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Мазкур муаммонинг ечими бўйича илмий-тадқиқотлар педагогик ўзаро муносабатларнинг у ёки бу турини ўрнатишнинг турли жиҳатларига қаратилган:

мазкур ўзаро муносабатлар бузилиши сабабларига; маълум ўзаро муносабатлар юзага келишига таъсир кўрсатувчи хусусият ва манбаларини аниқлашга;

ўқитувчининг педагогик маҳорати даражасидан ўзаро муносабатларга боғлиқлик даражасида ўрнатилишига;

- ўқитувчининг талаба ҳаётидаги ўрни ва роли ўзаро муносабатлари даражасида боғлиқлик ўрнатилишига.

Ўзаро таъсирнинг ягона шакли мавжуд бўлиб, сўзсиз, яқин вақтларга қадар, бу ўқитувчи ва талабалар мулоқотининг ўзига хос хусусияти сифатида хизмат қилди.

Бундай ўзаро ҳамкорлик қурилишининг ҳаёлий афзалликлари деб аталади: бу муносабатларни қайта алоқани ташкил этиш учун алоҳида ҳаракат, асосий мезонлар, тушунчалар, тамойилларни тушунишга "ягона", умумий ёндашув талаб этилмайди, ўқиш вақтини "тежаш"га имкон беради ва шунга кўра, "ўрганилган билимларнинг сифати"ни текшириш осонроқ кечади.

Мавзуга доир режа етарлича хилма-хилдир. "Коммуникатив компетентлик" бошланғич тушунчасидан ташқари талабаларга болалар билан мулоқот, ўзаро муносабат сифатида педагогик фаолит тушунчаси берилади, ўқитувчи шахсида коммуникатив компетентлиги хусусияти бўйича инсонпарварликнинг мавжудлиги зарурати кў-

риб чиқилиб, у болалар билан муносабатларнинг ва педагог хулқининг бундай даражасига эришишни назарда тутди ва бунда ўқувчилар энг катта қадрият сифатида идрок этилади.

Бундан ташқари, ўзаро муносабатларнинг субъект-субъект (инсонпарварлик) контекстида касбий-профессионал муаммолар олдиндан жавоби маълум бўлган "топишмоқ" сифатида эмас, балки талабалар ва ўқитувчиларнинг кундалик ҳаёт фаолиятларида содир бўладиган ҳолда, очиқ саволлар сифатида тақдим этилди.

Ўқитувчининг меъёрий-баҳолаш авторитар позициядан воз кечиши – бўлажак ўқитувчиларда келажакдаги фаолиятларида болалар билан бўладиган ўзаро муносабатлар натижалари учун масъулият ҳиссини зиммаларига олиш ташаббусини рағбатлантиради. Ахир ўқитувчининг талабалар билан мулоқоти фақат ташқи томондан фикрлар алмашиш сифатида намоён бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Шу тариқа, мазкур махсус фаннинг мазмуни, педагогика бўйича меъёрий фанлардан кўра ўқитувчининг инсонпарварлик коммуникатив компетентлигини ривожлантиришда катта имкониятга эгадир. Масалан, барча кўриб чиқилаётган мавзуларда педагогнинг болалар билан ўзаро муносабатларининг шахсий-йўналтирилган, инсонпарварлик аспекти етакчи вазиятни эгаллайди.

Биз томонимиздан ишлаб чиқилган «Ўқитувчининг коммуникатив компетентлиги» махсус фаннинг мазмуни бўлажак ўқитувчининг коммуникатив компетентлигининг шартларидан бири сифатида унинг шахси коммуникатив компетентлигининг инсонпарварлик асосини ўз-ўзи ривожлантиришини рағбатлантиргани бевоқифа кўмаклашадиган тарзда белгиланди. Педагогик фанларни бўлажак ўқитувчининг инсонпарварлик коммуникатив компетентлигини ривожлантиришга бундай йўналганлиги унинг коммуникатив компетентлигини ривожлантиришга кўмаклашади, бунга биз томонимиздан ўтказилган тажриба-синов ишлари натижалари самара берди.

АДАБИЁТЛАР

1. ЮНЕСКО халқаро меъёрий ҳужжатлари. //Ўзбекча нашрининг масъул муҳаррири Л.Саидова. –Т.; "Адолат", 2004, –Б 19-62.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сон Фармони.
3. Бушелова Б.В. Культура общения.- Петропавловск,1990
4. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Образования личности. –М.,1994.
5. Крутецкий В.А. Психология.-М.:Просвещение,1986.-335 с
6. Крутецкий В.А. Психология.-М.:Просвещение,1986.-335 с

Дилдора РАББАНАЕВА,

Самарқанд вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш
ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази катта ўқитувчиси
E-mail: assistantsam@gmail.com

THE ROLE OF THE LEGACY OF MEDIEVAL THINKERS IN THE EDUCATION OF SPIRITUALLY ADVANCED GENERATIONS

Abstract

The article deals with the problems of Oriental thinkers as the basis for the education of a harmoniously developed generation. The author also gives a detailed account of the priorities of using the intellectual heritage created by our ancestors in modern times, in particular, humanism and patriotism.

Keywords: Orient, thinkers, Middle Ages, intellectual heritage, education, upbringing.

РОЛЬ НАСЛЕДИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ В ВОСПИТАНИИ ДУХОВНО РАЗВИТЫХ ПОКОЛЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы восточных мыслителей как основы воспитания гармонично развитого поколения. Автор также подробно раскрывает о приоритетах использования интеллектуального наследия, созданного нашими предками в средние века, в частности, гуманизма и патриотизма.

Ключевые слова: Восток, мыслители, средневековые, интеллектуальное наследие, образование, воспитание.

ЎРТА АСР ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ МЕРОСИНING МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Мазкур мақолада Шарқ мутафаккирларининг баркамол авлодни вояга етказишда асос бўлиб хизмат қилиши масалалари кенг ёритилган. Шунингдек, муаллиф аждодларимиз томонидан яратилган интеллектуал меросдан замонавий даврда фойдаланишнинг устувор жиҳатлари, хусусан инсонпарварлик, ватанпарварлик ҳақида батафсил маълумот келтирган.

Калит сўзлар: Шарқ, мутафаккирлар, ўрта асрлар, интеллектуал мерос, таълим, тарбия

Кириш. Ўзбекистонда олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар натижасида халқимиз ҳаётининг барча жабҳаларида сезиларли ўзгаришлар кузатишмоқда. Мана шу залворли ишлар силсиласида ғоят қадимий ва бой тарихимиз, бетакрор миллий ва диний қадриятларимизни тиклаш, башариятга улкан мерос қолдирган буюк алломаларимиз фаолияти тафсилотлари ва асарларини халққа етказиш борасидаги саъй-ҳаракатлар алоҳида аҳамият касб этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон аталмиш она юртимиз аҳли истеъдодли халқдир. Чунончи, ҳоҳ дунёвий илмлар бўлсин, ҳоҳ диний илмлар, бизнинг юртимиздан бошқа ҳеч бир ҳудудда учрамайдиган даражада кўп буюк алломалар етишиб чиққан.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мазкур мавзу тарих, фалсафа, социология, педагогика, диншунослик каби бир неча фанлар интеграцияси доирасида кенг ўрганиб келинмоқда. Ушбу тадқиқот эса педагогика фани йўналишида олиб борилган бўлиб, бу соҳада А.Зуннунов, Р.Джуроев, М.Қурононов, С.Турғунов, Г.Назирова, С.Йўлдошев, М.Усмонов, Р.Каримов, Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, И.Алқаров, Т.Усманов, шунингдек, М.Хайруллаев, У.Уватов каби олимларнинг изланишлари эътирофга сазовордир.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда герменевтик ҳамда тарихий-педагогик таҳлил усулларидан фойдаланилди. Шунингдек, миллий ва замонавий педагогика қиёсий таҳлил асосида кенг таҳлил қилинган.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда таълим-тарбия бериш жараёнига нисбатан шаклланиб бораётган янги ҳаёт шартларида инновацияларни жорий этишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Шуни таъкидлаш жоизки, инновацияларни таълим муассасасига киритилиши жараёнида миллий қадриятларимизни унутмаслик, уларнинг асрлар оша яшаб келаётган

қонуниятларини асраб, келажак авлодга ҳам етказиб бериш муҳим вазифадир. Маълумки, инновацион жараёнлар қанчалик ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, барибир унинг асосида ҳар бир миллатнинг ўлмас қадриятлари ва интеллектуал мероси ётади. Ёш авлод тарбиясида ушбу жиҳатларга қатъий амал қилиш ижобий натижалар беради.

Маънавий баркамол инсон ақл билан фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир. Фазилат инсоннинг қўлга киритган сифатидир. Жоннинг қисми қанчалик юксак бўлса, фазилатлар ҳам шунчалик юқори бўлади. Ақлни инсон белгиламайди, балки ақл инсонни белгилайди. Фақат ақл ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубатни бир-биридан ажратади, эҳтиросларни тияди, ёмон одатларнинг ривожланишига йўл қўймайди. Фақат ақли ва фазилатли киши ҳурматнинг энг олий даражасига лойиқ. Бунда лаззатланиш, фойда орттириш эмас, балки ҳамфикрлик, ҳурмат ва муҳаббат бирдан-бир асосдир [2: 107].

Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этиш ижтимоий тарбиянинг муваффақиятини таъминловчи энг муҳим омил саналади. Ушбу тарбия тури ўзаро боғлиқлик, узвийлик, алоқадорлик ҳамда диалектик характерга эга бўлиб, шахс маънавий-ахлоқий қамолотини шакллантириш асоси ҳисобланади.

Маънавий-ахлоқий таълим ўқувчиларга маънавий-ахлоқий муносабатлар моҳияти тўғрисида тизимланган билимларни бериш, уларда маънавий-ахлоқий билимларни егаллашга бўлган эҳтиёжни юзага келтириш, маънавий-ахлоқий онгини шакллантириш жараёни бўлиб, изчил, узлуксиз, тизимли тарзда ташкил этилиши лозим [7: 214].

Бу борада Ўрта аср мутафаккирларининг интеллектуал меросига мурожаат этиш ўринлидир. Чунки бундай манбаларда инсон табиатини ўрганиш жараёнига комплекс ёндашилади. Масалан, “Фаробий одам табиатини

таҳлил қилар экан, унга турли томондан: биологик, руҳий-физиологик, интеллектуал ва ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан ёндашади. Фаробийнинг одам ҳақидаги таълимотининг муҳим аҳамияти унинг одам табиатининг асосий хусусиятларини ҳар томонлама таҳлил қилишга интилишда яққол кўзга ташланади [6: 211].

Шарқ мутафаккирларининг педагогикага оид асарларини ўрганар эканмиз, уларда ҳар бир таълимий-тарбиявий масала билан узвий равишда боғланган ҳикоятларга дуч келамиз. Ҳикоятлар асарнинг ҳам ғоявий, ҳам бадиий юксаклигини таъминлайди.

“Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатгайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлгайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга яратғусидур”. Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билгил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатгил, хоҳ ўргатмагил турмуш машаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундокким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча-кундуз уни тарбиялайдур [5: 106].

Бундай ибратли ҳикоятлар ёшларда меҳнатсеварлик ва ватанпарварлик каби туйғуларни шакллантириб, уларнинг пировард натижаси эса инсонпарварлик сифатларини тарбиялашга ёрдам беради. Ёшларга қандай босим кўрсатмасдан тарбиялаш учун бундай бадиий асарлар ҳамда образли тўқималар ижобий таъсир кўрсатади десак, муболаға бўлмайди.

Инсон асосан, икки йўл билан таълим олиши ва тарбияланиши мумкин: бировнинг бевосита таъсири, яъни ўргатиши, шунингдек, донолар фикрлари, ўғитлари ва асарларини ўқиш орқали; инсон ўзининг фикрлаши, одамлар ҳатти-ҳаракатидан, қилган ва қилаётган ишларидан тегишли хулосалар чиқариб олиши; энг қудратлиси – тафаккури воситасида [1; 3].

Инсонпарварлик лот. *“humanus”* сўзидан олинган бўлиб, “инсоний” деган маънони англатади. Инсонпарварлик – инсон қадриятлари, эркинликлари, бахтга бўлган ҳуқуқини, қобилиятларини ривожланиши ва намоён бўлишини тан оладиган қарашлар тизимидир [8; 56].

Гуманистик педагогика, қўпинча, фанда инновация деб аталади. Бунда ўқув-тарбиявий таъсир этиш натижалари ва тизимнинг ички қайта ташкил этилиши эвазига эришилади. Гуманизм – инсоннинг маънавий бойлиги ва ягона концепциясидир. Бу концепциянинг асосий мақсади шахс кадр-қимматини химоя қилиш, унинг ижодий эркинлигини ривожлантириш, ўз қобилиятини намоён этишдан иборат [8; 57].

Инсонпарварлик тарбиясининг мақсади ҳар бир тарбияланувчининг муносабатларини, ўзлаштириш фаолиятини тўла намоён этиб, ҳақиқий мустақил, изланувчан, эркин шахс қилиб етиштиришдан иборат. Тарбия жараёнининг инсонпарварлик даражаси, шу жараёнда шахс ўзини намоён эта олиши, ўзидаги ҳамма табиий имкониятларни очиб бериши, унинг қобилияти, ижодий фаолиятини кенг ёритиши учун шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Унсурлмаолий Кайковуснинг *“Қобуснома”* асари ҳам Шарқ педагогикасидаги нодир манбалардан бири ҳисобланади. Асарда ҳам жисмоний, ҳам аклий тарбия билан бир қаторда инсонпарварлик ғоялари ҳам кенг таҳлил қилинади.

Жумладан манбада тарбия борасида қуйидаги фикрлар келтирилади: *“Оталиқ шартин бажо келтургилки, фарзандинг вужудга келгондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табияти унга ҳамроқ бўлур, аммо ул ожизлик ва беқувватликдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлгон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи (ҳамма феъ-атвори) ривожланадур, камолга етгондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлигини зоҳир*

қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишини фарзандингга ўзингдин мерос қилгил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлгайсан [5; 107].

Бунда ота-онанинг фарзанд камоли учун масъулияти алоҳида белгилаб берилаяпти. Шунингдек, фарзандни яширин иктидорини юзага чиқариш орқали, унинг келажакда ўз ўрнини топишга ишора қилинмоқда. Фарзанд тарбиясида моддиюнчилик билан чекланиб қолмасдан, унинг маънавий оламини ҳам ривожлантириш алоҳида эътиборга олиниши уқтирилган.

Шунингдек, Кайковус *“Эй фарзанд, билгилки, аввал пеша (ҳунар, одат) лардин сўз айтурман, пешадин мақсад дўкандорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш (машиқ, одат) қилсин, токи ул ишдин кўп наф қўрғай. Илмининг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғлангон илм; илм била боғлиқ пеша; ҳайр ва далолатга тааллуқли одат. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қоида бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўлсанг ҳам, ул бобда саррайгон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб тургайсан” [5; 122],* - деб таъкидлаган ҳолда касб-ҳунар ўрганмоқликни ҳам олий қадрият даражасига кўтармоқда.

“Ахлоқи муҳсиний” Хусайн Воиз Кошифий каламига мансуб бўлиб, 1495 йилда ёзилган. Асар 40 бобдан иборат. Бағоят катта тарбиявий аҳамиятга эга ушбу асар миллий педагогикамизнинг дастлабки сарчашмаси ва асосий манбаларидан бири деб аташ мумкин. Асар Султон Хусайн мирзонинг ўғли, темурий шахзода, Марв ҳукмдори Абдумухсин Мирзога (1472–1507/08) бағишланган.

Манбада ахлоқ тушунчасига шундай таъриф берилади: *“Адабнинг маъноси ёмон сўздан ва бефойда ишдан нафсни тийиш, ўзининг ҳамда бошқа кишиларнинг иззатини сақлаб, обрўсини тўқмасликдир [3; 150].*

Таълим-тарбия дегани, фақат панд-насихат бериш эмас, балки илм ўргатиш вақтида ҳаёт ва турмуш сабоқларини киёсий йўсинда тушунтириш, қолаверса, шахсий ўрнатқўрсатиш одатини тушунмоқдир. Ушбу омиллар бири-бири билан қўшиб олиб борилса ва амалиётда ўз ўрнида фойдаланилса келажакда ҳар қандай қийин вазиятда ҳам қўл келиши мумкин бўлган компетенцияга айланади.

“Яхшилар билан ҳамсуҳбат ва донолар билан ҳамнишин бўлиш саодати абадий кимёси ва доимий давлат раҳнамосидир” [3; 305].

Умуман яхши инсонлар суҳбатига қизиқиш керак ва ёмон кишилар билан муносабатда бўлишдан парҳез қилиш ҳам лозим, чунки ҳар бир тоифа суҳбати одамга ўз таъсирини ўтказди. Яхшилар билан ҳамсуҳбат бўлиш давлат ва саодат натижасини беради ва ёмонлар билан бирга ўтириш хорлик ва пушаймонлик кўрсатади [3; 311].

Тарбия – инсонларнинг шахсий ривожланишида асосий роль ўйнайдиган жараён бўлиб, бир авлоднинг ижтимоий тажрибасини кейинги авлодлар томонидан ўзлаштиришларини ва уларнинг ижтимоий ҳаётга қўшилишларини таъминлаб берувчи зарурий фаолиятдир.

Шунингдек, тарбия – инсон тарбияланганлигининг мезони сифатида шахсий хислатларни шакллантириш билан боғлиқ ҳолда тарихан шаклланиб келган педагогик тушунча. Унинг ёрдамида инсоннинг ривожланишига ташки муҳитни таъсирини фан ва амалиёт исботлаб беради. Инсон бутун умри давомида ҳаётда кимнидир тажрибасига таянади ҳамда унга асосан ўзининг кўникма ва малакаларини шакллантириб боради. У фақат ўтмиш меросхўри сифатида ижтимоий ҳаётга қўшилиб боради ва келажак учун тайёрланади [1; 7–8].

Шахс сифатида тарбияланадиган ўқувчининг маънавий камолотида ахлоқий маданиятнинг аҳамияти катта. Ахлоқий маданиятга ахлоқий билимлар, малака ва

кўникмалар, ахлоқ қоидалари ёрдамида ўқувчининг халқ-атвори, ҳатти-ҳаракатларини бошқариш тизими киради.

Болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясини ташкил этиш аниқ мақсадга йўналтирилган яхлит педагогик жараён бўлиб, ушбу жараёнда қуйидаги педагогик вазифалар ҳал қилинади:

1. Ўқувчиларга маънавий-ахлоқий меъёрлар ҳамда ахлоқий муносабатлар моҳияти ва уларнинг ижтимоий жамият ҳаётидаги аҳамияти белгиланади.

2. Маънавий-ахлоқий билимларни эгаллашга бўлган эҳтиёж юзага келади, маънавий-ахлоқий онг ривожлантирилади.

3. Ижобий мазмундаги маънавий-ахлоқий сифатлар (билимлилик, меҳнатсеварлик, камтарлик, меҳр-муҳаббат, ватанга, халққа муҳаббат, ота-она ва катталарга ҳурмат, инсонпарварлик, саховат, бурчга садоқат ва ҳок.) қарор топишига яқиндан кўмак берилади.

4. Ўқувчиларда маънавий-ахлоқий мазмундаги хулқ-атвор, характер ва иродани шакллантирилади.

Маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этиш – фаолият жараёни ҳисобланади. Ушбу жараён нафақат ижобий хислатларни шакллантиришни, балки салбий сифатларни бартараф этишни, ҳар қандай ахлоқсиз ҳатти-ҳаракатларга қарши курашга ундашни ҳам кўзда тутати. Маънавий-ахлоқий тарбия жараёнида тарбияланувчининг ўз-ўзини тарбиялашни кучайтириши катта аҳамиятга эга.

Хулоса ва таклифлар. Мустақилликка эришган дастлабки кунлардан бошлаб мамлакатни ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири сифатида таълим тизимини ислоҳ қилиш белгилаб олинди.

Учинчи мингйилликда жамият ҳаётининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маданий соҳаларини, шу жумладан, узлуксиз таълим тизимини ва кадрлар тайёрлаш соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш жараёнига катта эътибор қаратилмоқда. Таълимий ислоҳотлар баркамол шахс ва малакали мутахассисларни тайёрлашга қаратилган бўлиб, мазкур мақсадни амалга оширишда узлуксиз таълимга кўплаб инновациялар киритилди.

Маънавий-ахлоқий сифатларнинг қарор топиши асосида қуйидаги таълимий ва тарбиявий сифатлар қарор топади:

- ўқувчининг маънавий-ахлоқийлик даражаси ижтимоий муносабатлар жараёнида, унинг жамият, атроф-муҳит ва табиатга бўлган ёндашувида намоён бўлади;

- ёшларнинг маънавий-ахлоқийлик даражаси жамиятнинг ижтимоий-маънавий тараққиёти даражасига уйғун ҳолатда ривожланади;

- ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий камолоти объектив ва субъектив шарт-шароитларнинг ўзаро уйғунлашуви асосида ташкил этиладиган узлуксиз, тизимли таълим-тарбиянинг йўлга қўйилиши натижасида ривожланиб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. Джурраев Р.Х., Турғунов С.Т., Назирова Г.М. Педагогика. Тошкент: 2013. – 3 б. [– 88 бет].
2. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 107 б. [– 208 бет].
3. Кошифий Хусайн Воиз. Футувватномаи султоний; Ахлоқи муҳсиний / нашрга тайёрловчилар: М.Аминов, Ф.Ҳасанов. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Далат илмий нашриёти, 2001. – 150 б. [– 376 бет].
4. Ўзбекистон – буюк алломалар юрти / имом Бухорий халқаро маркази; тузувчи, нашрга тайёрловчи У.Уватов. – Тошкент: Маънавият, 2010. – 4 б. [400 бет].
5. Унсурулмаолий Кайковус. Қобуснома / нашрга тайёрловчилар С.Долимов, У.Долимов. – Тошкент: Ўқитувчи НМИУ, 2006. – 122 б. [– 208 бет].
6. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971. – 211 б. [312 бет].
7. Hasanboyev J, To'raqulov X, Alqarov I., Usmanov N. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi). – Toshkent: Noshir, 2011. – 2014 b.
8. Mavlyanova Raxima. Raxmankulova Nargiz. Boshlangich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. – Toshkent: Voris-nashriyoti, 2013. – 57 b.

УДК: 371.3:378

Oybek RAJABOV,
Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: o.rajabov@cspi.uz
Anvar XURRAMOV,
Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti
E-mail: anvar7277@umail.uz
Regina FAYZULINA,
Chirchiq davlat pedagogika instituti talabasi
E-mail: regina1689225@gmail.com

ChDPI dotsenti v.v.b. Maxmudova D.M. taqrizi asosida

BOSHLANG'ICH MAKTABDA INFORMATIKA DARSLARIDA MANTIQUIY FIKRLASH SHAKLLANISHI

Annotatsiya

Maqola informatika darslarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish imkoniyatlari va uslublariga bag'ishlangan. Mantiqiy masalalarni yechish usullarining xususiyatlari, maktab o'quvchilariga AKT dan foydalangan holda informatika darslarida mantiqiy masalalarni yechishga o'rgatish metodikasi talqin etilgan.

Kalit so'zlar: informatika, texnologiya, usul, vazifa, dars, fikrlash, maktab, o'qitish, mantiqiy fikrlash, mantiq.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Статья посвящена возможности и методика использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на уроках информатики. Особенности методов решения логических задач. Методика обучения школьников решению логических задач на уроках информатики с использованием ИКТ.

Ключевые слова: информатика, технология, метод, задача, урок, мышления, школа, обучения, логического мышления, логика.

FORMATION OF LOGICAL THINKING IN INFORMATICS LESSONS IN ELEMENTARY SCHOOL

Annotation

The article is devoted to the possibilities and methods of using information and communication technologies (ICT) in informatics lessons. Features of methods for solving logical problems. Methodology for teaching schoolchildren to solve logical problems in computer science lessons using ICT.

Keywords: informatics, technology, method, task, lesson, thinking, school, learning, logical thinking, logic.

Kirish. Maktabning birinchi kunlaridanoq bola muammoga duch keladi. Maktab boshida va oxirigacha topshiriq har doim o'quvchiga kompyuter fanining to'g'ri tushunchalarini ishlab chiqishda, atrofdagi hayotdagi munosabatlarning turli jihatlarini chuqurroq bilib olishga yordam beradi va o'rganilgan nazariy jihatdan qo'llashga imkon beradi. Shu bilan birga, muammolarni hal qilish mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

O'quvchilarning mantiqiy fikrlashining rivojlanishi barcha maktab fanlarini o'rganishda ro'y beradi, ammo matematik va informatika alohida o'rin tutadi. Informatika o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga katta hissa qo'shadigan maktab mavzularidan biridir. U yuqori darajadagi mavhumlikka ega va unda bilimni taqdim etishning eng tabiiy usuli – mavhumlikdan konkretgacha ko'tarilish usuli.

Mantiqiy fikrlash aniq va izchil fikr yuritishni anglatadi, sizning fikringizdagi qarama-qarshiliklarga yo'l qo'y-maslik va mantiqiy xatolarni ochib bera olish. Fikrlashning ushbu fazilatlarini barcha o'quv fanlarini istisnosiz o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega.

Informatika kursidagi "Mantiq" bo'limi mantiqiy fikrlashning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi va boshqa hech kimga o'xshamaydigan asosiy bo'limlardan biridir. Ushbu mavzuning ahamiyati shundaki, u boshlang'ich kursdan boshlab kompyuter fanining barcha kurslarida o'rganilib, asosiy kursda davom etadi va kompyuter fanlari va AKT bo'yicha maxsus kurslarda yanada rivojlanib boradi. Ushbu mavzuning

mazmuni, albatta, mantiqiy vazifalarni o'z ichiga oladi. Mantiqiy vazifalarni hal qilish e'tiborni, xotirani, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi.

Mantiqiy vazifalar barcha informatika kurslari tarkibiga kiritilgan: propedevtik, asosiy, profil.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshlang'ich maktabda informatika fanini propedevtik o'rganishning alohida ahamiyati, informatika kursida mantiqiy murakkab bo'limlar mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, ular muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun rivojlangan mantiqiy, algoritmik va tizim fikrlashni talab qiladi. Bundan tashqari, psixologlarning fikriga ko'ra, fikrlashning asosiy mantiqiy tuzilmalari 5-11 yoshda shakllanadi va ushbu tuzilmalarning kech shakllanishi katta qiyinchiliklar bilan kechadi va ko'pincha to'liq bo'lmay qoladi [2].

Mantiqiy fikrlashni shakllantirish jarayonida informatika o'qituvchisi hal qiladigan asosiy vazifalar:

maktab o'quvchilariga o'quv materiali bilan bog'liq bo'lmagan tipik bo'lmagan, izlanuvchan va ijodiy vazifalarni hal qilishga o'rgatish;

muvaffaqiyatga erishish uchun vaziyatni yaratish, bolaga uning qobiliyatlariga ishonch hosil qilishda yordam berish;

bolaning qidiruv faoliyati va aql-zakovatini rivojlantirish.

Mantiqiy fikrlash tug'ma emas, shuning uchun uni rivojlantirish va rivojlantirish kerak. Boshlang'ich maktabda informatika darslarida mantiqiy masalalarni echish tafakkurni

rivojlantirish usullaridan biridir. Mantiqiy masalalarni echish e'tiborni, xotirani rivojlantirish va to'g'ri fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga imkon beradi. Biroq, muammolarni hal qilish – bu maqsadga erishish yo'llaridan biri. Abstrakt mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali usuli bu mantiq fanini muntazam o'rganishdir [3].

Tadqiqot metodikasi. Muammolarni hal qilish qobiliyati rivojlanish darajasini, o'quv materialini chuqur egallashning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir.

Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish bilan talabalar fikrlashning asosiy operatsiyalarini ular uchun qulay bo'lgan shaklda qo'llashadi: tahlil va sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish va konkratlashtirish, umumlashtirish; talabalar induktiv xulosalar qildilar, deduktiv fikr yuritadilar. Aqliy operatsiyalarni o'zlashtirish, o'z navbatida, talabalarga yangi bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi.

Ijodiy va muammoli izlovchi tabiatning vazifalari talabalarning ijodiy mustaqilligining yuqori darajasini taxmin qiladi. Bunday ishlarni bajarish jarayonida talabalar o'rganilayotgan materialning yangi qirralarini kashf etadilar va informatika bo'yicha o'zlarining qobiliyatlarini eng to'liq ochib beradilar; bu o'quv materialini "o'rganish" emas, balki uning ijodiy qo'llanilishi.

Ta'lim jarayonida talabalar faoliyatining asosiy shakli aqliy deb hisoblanishi mumkin. O'quvchining darsdagi aqliy faoliyati ko'p vaqtni egallashi kerak. Buning uchun siz mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan ijodiy vazifalar bilan darsni to'ldirishni tashkil qilishingiz kerak. Ijodiy muammolarni hal qilishda har bir talaba mustaqil faoliyat ko'nikmalariga ega emas. Talabalarni jamoaviy aqliy faoliyatga jalb qilish, ayniqsa, vaziyatni tahlil qilish, gipoteza taklif qilish, echimlarni topish, taklif qilingan echimning samaradorligini tahlil qilish bosqichlarida har bir talabaning yechim jarayonida sherik bo'lishini ta'minlash, echimini gapirishi kerak yoki baland ovozda yoki jimgina va gipotezani amalga oshirish jarayonida faol pozitsiyani egalladi. Vazifalarni tanlash shundan iborat bo'lishi kerakki, yechimlarni amalga oshirishda har bir talaba o'zining bilim va imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi kerak.

O'rta maktabda mantiq asoslarini taqdimotini o'quvchilarni mantiq mavzusi bilan, uning tarixiy rivojlanishi bilan tanishtirishdan, shuningdek, ming yillar davomida mantiq va matematikaning aloqasi bilan boshlashdan maqsadga muvofiqdir. Bu yerda mantiqning asosiy vazifasini shakllantirish tavsiya etiladi.

Klassik rasmiy mantiq tushunchani, hukmni, xulosani fikrlashning asosiy shakllari deb hisoblaydi. Ularni boshqarish mantiqiy fikrlashning mohiyatini aks ettiradi. Mantiqiy fikrlash mexanizmi mantiqning to'rt qonuniga asoslangan mantiqiy fikrlashning operatsiyalaridan iborat: o'ziga xoslik, qarama-qarshilik, chiqarib tashlangan uchunchi, etarli sabab. Klassik bo'lmagan rasmiy mantiqlar asosiy mantiqiy qonunlarning boshqa formulalarini nazarda tutadi, ammo bu mantiqiy tizimlar doirasida asosiy mantiqiy operatsiyalar o'z faoliyatini davom ettiradi. Va har qanday rasmiy mantiq nuqtai nazaridan "mantiqiy fikrlash – bu rivojlanish mantiqning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan ba'zi bir prinsiplarga (qonunlar, qoidalar, qoidalar) mos keladigan fikrlashdir".

Mantiqiy fikrlash – bu fikrlashning bir turi, uning mohiyati mantiq qonunlariga asoslangan operatsion tushunchalar, hukmlar, xulosalar, ularni harakatlar bilan taqqoslash va o'zaro bog'lash yoki aqliy mantiqiy ishonchli harakatlar to'plami yoki operativ fikrlash mavjud bilimlarni maqsad tavsifi va obyektiv voqelikning o'zgarishi bilan uyg'unlashtirishga imkon beradigan effekt qonunlari.

Vazifalarni tanlashda asosiy e'tibor yangilarini ishlab chiqishga emas, balki belgilangan maqsadlarga erishish uchun

mavjud bo'lgan uslubiy tavsiyalarni maqsadga muvofiq birlashtirishga qaratilishi kerak:

- Talabalar dunyoqarashini kengaytirish, xotirani, e'tiborni rivojlantirish;
- Bolalarning kognitiv rivojlanishi – atrofdagi dunyoning oddiy aloqalari va bog'liqliklarini tan olish;
- Fikrlash mantiqiylikni, bolalarni fazoviy tasavvurlarini, tasavvurlarini rivojlantirish;
- Taqqoslash va tasniflash qobiliyatini rivojlantirish;
- O'quvchilarning ijodiy, izlanish fazilatlarini shakllantirish;
- Operatsion fikrlash uslubini shakllantirish;
- Vazifalarning kompyuter versiyasini idrok etishga tayyorgarlik.

• Ushbu maqsadlarga erishish o'quvchilarga boshqa maktab fanlari haqida ma'lumot olishga yordam beradi.

• Insonparvarlik yo'nalishini sezilarli darajada kuchaytiradigan butun ta'limni tashkil etadigan mantiqni boshlang'ich sinflardan boshlab iloji boricha erta o'rganish kerak.

Mantiqiy asoslarni o'rganishning keyingi bosqichi kontseptsiya, hukm va xulosalar haqidagi materiallarning taqdimoti deb hisoblanishi mumkin. Ushbu bosqichda talabalar tabiiy, jismoniy va biologik jarayonlarni kuzatish asosida xususiy va umumiy, sodda va murakkab hukm kabi jihatlarga e'tibor qaratishlari kerak. Bu erda hukmlar vizual shakldan og'zaki shaklgacha bo'lgan ma'lumotlarni kuzatish va qayta ishlash natijalari sifatida ishlaydi. Kompyuter axborotning vizual oqimining generatori vazifasini bajaradi. Natijada, talabalar oddiy gaplarni murakkab bayonlardan ajratib olishni o'rganishi, shuningdek, oddiy hukmlardan murakkab bayonlarni tuzish o'ziga kerak.

Tavsiyalar. "Qobiliyatli talabalar"ning yaxshi rivojlangan mantiqiy tafakkuri ularga olingan bilimlarni yangi sharoitlarda qo'llashga, atipik muammolarni echishga, ularni hal qilishning oqilona usullarini topishga, o'quv faoliyatiga ijodiy yondoshishga, o'zlarining ta'lim olishlarida qatnashish uchun qiziqish bilan imkon beradi. jarayon.

Ammo mantiqiy fikrlashni rivojlantirish jarayoni nafaqat ma'lum bir tushunchalar doirasini va ularni qo'llashning o'ziga xos usullarini shakllantirishni, balki bilimlarni faol egallash uchun talabalarning bilish faoliyatida mantiqiy fikrlash usullarini rivojlantirishning zarur darajasini ham nazarda tutadi, ularni haqiqatni ijodiy o'zgartirishda qo'llash qobiliyati.

Maktabdagi informatika kursida mantiqni o'rganayotganda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish alohida ta'kidlanadi, chunki shaxsni har tomonlama barkamol rivojlantirish, ijodiy qobiliyatlarni, badiiy qobiliyatlarni va estetik fazilatlarini rivojlantirish zarurligiga asoslanish kerak, ufqni kengaytirish va atrofdagi haqiqatga qiziqishni oshirish.

Mantiqiy muammolarni hal qilish yo'llarini topish qobiliyati rivojlanish darajasini, o'quv materialini chuqur egallashning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir.

Refleksiv fikrlash jarayonlari muammoni qo'yish jarayonida va farazlarni ijro etish bosqichida va yakuniy xulosalarni shakllantirishda o'z ifodasini topadi. Bu, ayniqsa, stereotip bo'lmagan mantiqiy muammolar uchun to'g'ri keladi.

Yechishning tayyor vositalari yo'qligi sababli talabalar muammoni tahlil qilishning dastlabki sxemalarini ishlab chiqadilar, har xil gipoteza va taxminlardan foydalanadilar va paydo bo'layotgan g'oyalarni aks ettiradilar.

Shuning uchun mantiqning shakllanishi va rivojlanishi mantiqiy masalalarni echish jarayonida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, informatika darslarida mantiqiy masalalarni echishda informatika darslarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning quyidagi usullarini ajratish mumkin:

1) talabalar bilan birgalikda haqiqatni aniqlash: muammolar bir xil yoki har xil turlarga tegishli;

2) muammolarni hal qilish usullarining o'xshashlik va farqlarini aniqlash;

3) sharoitlarning xususiyatlarini tahlil qilish;

4) bir xil turga tegishli bo'lgan (tegishli bo'lmagan) vazifalarni tuzish.

O'quvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantirishga hissa qo'shgan holda, mantiqiy muammolarni hal qilish bo'yicha o'qitish metodikasini ishlab chiqish uchun uning samaradorligi mezonlarini aniqlash kerak.

Mantiqiy fikrlashni turli usullarda shakllantirish talabalarni mantiqiy masalalarni echishga o'rgatish paytida yuzaga kelganligi sababli quyidagilar har qanday usulning muvaffaqiyat ko'rsatkichi bo'lishi kerakligi aniq:

1) mantiqiy masalalarni yechish qobiliyatini talabalarning o'zlashtirish sifati;

2) refleksli muammoni belgilash;

3) o'qitishda dialog (ichki va tashqi);

4) refleksiv pozitsiyani shakllantirish;

5) talabalarining aks ettirish faolligini shakllantirish darajasi.

Xulosa. 5-6-sinflar darsliklarida mantiqiy fikrlashni shakllantiradigan juda ko'p turli xil vazifalar ko'rib chiqilgan [4,5]. Barcha vazifalarni taxminan 6 turga bo'lish mumkin:

Shablonlar yordamida hal qilinadigan muammolar (Kim qaysi davlatga tashrif buyurgan? Tamara, Oygul, Sevara va Negina Frantsiya, Italiya va Angliya yo'llanmalar bilan chiqishgan. Ma'lumki, bitta qiz bir davlatga tashrif buyurgan. Oygul Italiyaga ketgan, Sevara Negina bilan birga Angliyada bo'lmagan);

Mumkin bo'lgan variantlarni sanash muammolari (Itlarni ko'paytirish maktabi. Do'stlar itlarni ko'paytirish maktabida ko'p ishladilar, uy hayvonlarini o'rgatishdi – Dilshod, Murod va Otabek va tez orada tanlovda qatnashdilar. Hakamlardan biri raqobat javob berdi: "Dilshod ikkinchi o'rinni egalladi. Murod, mening fikrimcha, ikkinchi emas.

Otabek birinchi emas edi." Natijalarni tushuntirgandan so'ng, sudya ikki marotaba xato qilgan, bir marta u haq bo'lgan. agar barcha ishtirokchilar turli joylarni egallashgan bo'lsa, sovg'alarni tarqatilganmi?)

Grafika yordamida echilgan muammolar (Kiyim. Durdonaning to'rtta bluzasi bor – qizil, sariq, ko'k, yashil va ikkita yubka - ko'k va to'q sariq. U o'zi uchun qancha usulda kostyum tikishi mumkin?)

O'tish uchun topshiriqlar (Yurish. Ikki o'g'li bilan otasi piyoda yurishdi. Yo'lda ular daryoni uchratdilar, uning qirg'og'ida sal bo'lgan. Bu suvda ham otaga, ham ikki o'g'ilga bardosh bera oladi.

Aloqalar bilan bog'liq muammolar (Yulduz qanday asbobda o'ynagan? Ikki o'g'il gitara chaldi, biri esa balalaykada o'ynadi. Mirshod va Pulat, Pulat va Yo'lchi har xil asboblarda o'ynashgan bo'lsa, Yulduz nima o'ynadi?)

Muammolar jadvallar va diagrammalar yordamida hal qilindi (Tanlovda. Bir paytlar musobaqada Toshkent, Nukus, Buxoro, Termiz, Samarqanddan beshta bola qatnashgan – Yo'ldosh, Tolmas, Alisher, Komoliddin va Voxid. Nukus fuqarosi Yulduz va Tolmas va uning qarshisida Termiz va Alisher o'tirar edi: Komoliddin hech qachon Nukusda bo'lmagan, Yo'ldosh hech qachon Toshkentda yoki Samarqandda bo'lmagan, Samarqand va Tolmas doimiy ravishda yozishmalar olib borishgan. Yigitlarning har biri qaysi shaharda yashaydilar?

Mantiq – fikrlash aniq, izchil, bog'langan va namoyishkorona bo'lishi uchun qanday fikr yuritishni o'rgatadigan fan. Arifmetika va grammatika qoidalarini yaxshi bilmagan odam to'g'ri o'qiy va yozolmasligi kabi, mantiq qoidalarini bilmagan kishi ham matematikada va informatika fanida to'g'ri fikr yuritmaydi. Bu shuni anglatadiki, informatika fanini muvaffaqiyatli o'rganish uchun doimiy ravishda to'g'ri fikr yuritishni o'rganish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Aripov M.M., Yakubov O.X., Sagatov M.V., Irmuhamedova R.M. va boshqalar. Informatika. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. 1-qism. Toshkent: 2005, 334b.
2. Гришина Т.В. Логические задачи на уроках информатики в начальной школе Ссылка: <http://festival.1september.ru/articles/568468/>
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Учеб.пособие.- Тошкент. ТДПУ 2003. - 192 с.
4. Ўқув жараёнида илғор педагогик ва ахборот технологияларини қўллаш йўллари. Услубий қўлланма. Академик С.С.Ғуломов умумий раҳбарлиги остида. – Т.; ТДИУ 2005. 90 б,105 б.
5. Исоков Исмаилов, Кулмаматов Синдоркул. "Информатикани ўқитишда инновацион технологиялар". Маъруза матнлари.
6. Саидахмедов Н. Педагогик амалиётда янги технологияларни қўллаш намуналари.-Тошкент : PTM 2000 йил.

УДК: 81(37)

Ирина РАЖАБОВА,
преподаватель Чирчикского государственного
педагогического института Ташкентской области

На основе рецензии к.п.н., доцента ЧГПИТО Файзуллаева Д.С.-Б

THE STUDY OF TWO-SPECIES VERBS IN GROUPS WITH A FOREIGN LANGUAGE OF INSTRUCTION

Abstract

The article deals with the use of two-species verbs in foreign language groups. A new approach to their interpretation is proposed and substantiated, according to which two-species verbs.

In Russian grammar, there are many categories that are considered difficult to study, especially for groups with a non-native language of instruction. One of the most difficult topics in the Russian language is the category of the type of the verb in the methodology of teaching the Russian language.

Key words: two-species verbs, perfectivization, imperfectivization.

ЎЗГА ТИЛЛИ ГУРУHLARDA FE'L TURKUMLARINI O'RGANISH

Annotatsiya

Maqolada o'zga tilli guruhlarida fe'l turkumlaridan foydalanish haqida so'z boradi. Ularning talqiniga yangi yondashuv taklif etiladi va asoslanadi.

Rus tili grammatikasida, ayniqsa, ona tili bo'lmagan o'quv guruhlariga uchun o'rganish qiyin deb hisoblanadigan ko'plab toifalar mavjud. Rus tilini o'qitish metodikasida eng qiyin mavzulardan biri bu rus tilidagi fe'l turkumidir.

Kalit so'zlar: fe'l turkumlari, perfektivatsiya, imperfektivatsiya.

ИЗУЧЕНИЕ ДВУВИДОВЫХ ГЛАГОЛОВ В ГРУППАХ С ИНОЯЗЫЧНЫМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы употребления двувидовых глаголов в иноязычных группах. Предлагается и обосновывается новый подход к их трактовке, согласно которому двувидовые глаголы.

В русской грамматике существует немало категорий, которые считаются сложными для исследования, особенно для групп с неродным языком обучения. Одной из наиболее трудных тем в русском языке является категория вида глагола в методике преподавания русского языка.

Ключевые слова: двувидовые глаголы, перфективация, имперфективация.

Вид – основополагающая грамматическая категория русского глагола. Она является общеглагольной, так как охватывает все глагольные формы, спрягаемые и неспрягаемые, в том числе инфинитив, причастие и деепричастие. Поскольку, другие части речи в русском языке по виду не характеризуются, поэтому это собственно глагольная категория.

Основную часть русских глаголов имеет противопоставление по виду, для них свойственно наличие коррелятивных пар совершенного и несовершенного вида: писать – написать, играть – поиграть, мыть – вымыть. Образование глаголов совершенного от несовершенного вида называется перфективацией (делать – сделать, ставить – поставить,) глаголов несовершенного вида от глаголов совершенного вида – имперфективацией (открыть – открывать, усилить – усиливать). Однако, в силу ряда ограничений семантического и формального свойства, существуют и глаголы, не имеющие видовой пары. Это одновидовые глаголы несовершенного вида (спать, учительствовать) и одновидовые глаголы совершенного вида (раскричаться, сникнуть). Можем отметить также, что многозначные глаголы в одних значениях могут иметь видовой коррелят (писать – написать), а в других значениях эту способность утрачивают (Он славно пишет, переводит).

Многие лингвисты помимо парных по виду одновидовых глаголов, отмечают еще двувидовые глаголы, которые совмещаются в одной форме значения обоих видов.

Двувидовые глаголы неодинаково устойчиво функционируют в значениях обоих видов. Степень устойчивости зависит прежде всего от семантики глагола и от степени освоения глагола языком. К ним относятся главным образом глаголы с суффиксами -ова(ть), -ирова(ть): атаковать, организовать, телеграфировать и др.; некоторые глаголы с суффиксами -а(ть), -е(ть), -и(ть): венчать, обещать, велеть, женить, казнить, ранить и др. Значение того или другого вида выявляется в контексте. Например: Студенты систематически организуют кружки самодеятельности (не-сов.вид) — Студенты завтра организуют экскурсию в музей (сов. вид.); поступает, как велит совесть (несов. вид) — сделаем, если велит и заставит (сов. вид).

Итак, ученые относят к двувидовым те глаголы, «которые или в одном единственном своем значении (если глагол однозначный), или хотя бы в одном из значений (если глагол многозначный) способны выражать значения обоих видов – водной или нескольких грамматических форм» [Ушакова 1999: 134].

Существование двувидовых глаголов современные исследователи связывают с проявлением действующей в языке тенденции к аналитизму, «так как реализация определенного видового значения осуществляется преимущественно в контексте, а не в самой словоформе» [Ушакова 1999: 135].

Основную, самую многочисленную и активно развивающуюся группу двувидовых глаголов составляют глаголы на -овать, заимствованных из разных, в основном из западноевропейских, языков, и глаголы, образованные

в русском языке от иноязычных, именных основ: организовать, арестовать, конфисковать и др.

Видовые пары двувидовые глаголы образуют как при помощи суффиксации, так и при помощи префиксации. Суффиксальные видовые пары занимают весьма скромное место: конфисковать — конфисковывать, образовывать — образовывать, атаковать — атаковывать и др.

Чаще всего используются префиксы с-, за-, про-, реже — о-, от-, у- и др.: координировать — скоординировать; бронировать — забронировать; вентилировать — провентилировать; публиковать — опубликовать; регулировать — урегулировать и др. [Милославский 1981, 173]

Безусловно, двувидовые глаголы в большей степени представляют собой объект морфологии, где прямые воздействия социальной сферы трудноуловимы, однако «косвенно это сказывается в стимуляции внутренних возможностей языка в ускорении или замедлении процессов, назревающих или назревших в самой системе» [Валгина 2003: 154].

Словари играют большую роль в современной культуре, в них отражаются знания, накопленные обществом на протяжении веков. Они служат целям описания и нормализации языка, содействуют повышению правильности и выразительности речи его носителей.

Существует несколько классификаций (типологий) словарей. «Тип любого словаря определяется факторами двоякого рода: характером отражаемого лексического материала и практическим значением».

В статье мы обратились к Толковому словарю русского языка С.И.Ожегова под редакцией Л.И.Скворцова. Толковый словарь — это настольная книга педагога, журналиста. В настоящее время словари являются незаменимыми помощниками для определения значения того или иного слова. При необходимости интересующийся всегда сможет проверить свое предположение по данному словарю, который включает значительное число двувидовых глаголов. Данный словарь содержит лексику, активно использующуюся в различных сферах русского языка. Словарная статья включает толкование слова, примеры его употребления в речи, раскрывает его фразеологические и словообразовательные возможности; указывается ударение и в трудных случаях произношение, приводится стилистическая характеристика.

Как отмечают ученые, определение принадлежности основной массы русских глаголов к тому или иному виду не вызывает затруднений не только благодаря языковому чутью носителей языка, но и благодаря чисто формальному префиксально-суффиксальному выражению видовой характеристики. Надо сказать, что в словарях глаголы совершенного вида представлены с помощью пометы сов., глаголы несовершенного вида — несов., а двувидовые глаголы обозначаются сов. и несов.

В следующем параграфе мы представим состав двувидовых глаголов в словаре С.И. Ожегова. Изучив все двувидовые глаголы, данные в словаре, мы распределили их в следующие семантически связанные группы:

- 1) глаголы со значением «придавать определенный внешний вид»;
- 2) глаголы, относящиеся к медицинской лексике;
- 3) глаголы движения.

Глаголы со значением «придавать определенный внешний вид»

Гофрировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Выпарить (-ивать) (соленую воду) для получения соли (с. 126).

Декорировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Придать (-авать) чему-н. красивый вид внешним убранством (с. 138).

Костюмировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Одеть (одевать) в театральный или маскарадный костюм (с. 251).

В данной группе нами было выявлено 3 глагола. При образовании данных двувидовых глаголов использовался суффикс -ирова.

Глаголы, относящиеся к медицинской лексике.

Ампутировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Произвести (-водить) ампутацию чего-н. (с. 31).

Анатомировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Вскрыть (-ывать) труп для научных или судебно-медицинских целей (с. 32).

Анестезировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Вызвать (-ывать) анестезию (в 1 знач.), обезболить (-ивать) (с. 32).

Госпитализировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Поместить (-ещать) в больницу, в госпиталь для лечения (с. 126).

Иммунизировать, -рую, -руешь; -анный; сов. и несов. Сделать (делать) невосприимчивым к заразному заболеванию (с. 209).

Обследовать, -ую, -дуешь; -ованный; сов. и несов. Произвести (-водить) осмотр, проверку чего-н. (с. 359). Также данный глагол можно отнести и к глаголам движения, так как значение этого слова можно воспринимать двояко.

Оперировать, -рую, -руешь; -ованный; сов. и несов. Подвергнуть (-гать) операции (с. 372).

Парализовать, -ую, -зуешь; -ованный; сов. и несов. 1. Привести (-водить) состояние паралича. 2. перен. Лишить способности или возможности действовать (с. 403).

Реанимировать, -рую, -руешь; сов. и несов. Произвести (производить) реанимацию (с. 541).

Санировать, -ую, -руешь; сов. и несов. Оздоровить (оздоравливать) что-н. (с. 561).

Скальпировать, -ую, -руешь; -анный; сов. и несов. Снять (снимать) с кого-н. скальп (с. 578).

Стерелизовать (во 2 знач.), -ую, -зуешь; -ованный; сов. и несов. 1. Сделать (делать) стерильным, обеззаразить (-раживать). 2. Сделать (делать) неспособным к деторождению путем особой операции (с. 614).

Тампонировать, -ую, -руешь; -анный; сов. и несов. Вставить (-влять) тампон во что-н. (с. 631).

Травмировать, -ую, -руешь; сов. и несов. Нанести (наносить) травму; вызвать (вызывать) нервное потрясение, переживание (с. 645).

Трансплантировать, -ую, -руешь; сов. и несов. Произвести (производить) трансплантацию (с. 646).

Трепанировать, -ую, -руешь; -анный; сов. и несов. Произвести (-водить) трепанацию чего-н. у кого-н. (с. 648).

Шунтировать, -ую, -руешь; сов. и несов. В хирургии: провести (проводить) операцию по вживлению шунта (с. 722).

Эксгумировать, -ую, -руешь; сов. и несов. Произвести (производить) эксгумацию (с. 726).

К медицинской лексике мы отнесли 18 двувидовых глаголов, которые были образованы при помощи суффиксов -ирова- (ампутировать, шунтировать), -изирова- (госпитализировать, иммунизировать) и одно слово, оканчивающееся на -овать (обследовать).

Итак, продуктивными моделями при образовании современных двувидовых глаголов являются отыменные образования от основ иноязычных слов, имеющие суффиксы -ирова-, -изирова-, -ова-, -изова-. Данные модели представляют широкие возможности реализации словообразовательного потенциала: встречаются созданные на базе популярной модели окказиональные единицы. Так,

двувидовой глагол приватизировать (ср. приватизировать) означает 'присвоить / присваивать (обычно незаконным путем)' [АЛ 2007: 798]. Исследователь активных процессов в современном русском языке Н.С. Валгина отмечает, что словотворчество помогает разрушить известные стереотипы в жизни, поведении, во взглядах на политические события времени, помогает выразить эмоциональную оценку происходящего. «Окказионализмы, как правило, злободневны, остры, подчас злы и откровенны. Это способ обнародовать свое мнение, отношение, в каком-то смысле даже снять внутреннее напряжение. Одновременно это и объяснение долгожданной раскрепощенности нашего современника» [Валгина 2003: 153]

Заключение. В статье были рассмотрены двувидовые глаголы, представленные в Толковом словаре С.И.Ожегова. Проведенное исследование вызвано стремлением проникнуть в сложную сущность структуры семантической группы глаголов, изучить специфику двувидовых глаголов в русском языке.

В современном русском языке существует группа так называемых двувидовых глаголов, совмещающих в одном лексическом значении функции совершенного и несовершенного видов: казнить, молвить, рекомендовать, госпитализировать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: «Наука», 1976. – с. 20-21.
2. Бабайцева В.В. Русский язык. 10-11 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений филол. профиля. – М.: Дрофа, 2004. – 447 с.
3. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М., 1971. – с. 235.
4. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. - Русская грамматика. - Л., 1967. – с. 342.
5. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967. – с. 198.
6. Бунеев Р.Н., Бунеева Е.В., Барова Е.С., Комиссарова Л.Ю., Текучева И.В. Русский язык. Учебник для 9-го класса основной школы / Под науч. ред. А.А. Леонтьева. – М.: Баласс, 2006. – 176 с.
7. Бунеев Р.Н., Бунеева Е.В., Комиссарова Л.Ю., Текучева И.В. Русский язык. Учебник для 8-го класса основной школы / Под науч. ред. А.А. Леонтьева. – М.: Баласс, 2003. – 304 с.
8. Валгина Н.С. Современный русский язык / Н.С. Валгина, Д.Е. Розенталь, М.И. Фомина. – М.: Логос, 2005. – 527 с.
9. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. М.: «Логос», 2003. 304 с.
10. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов. – М. - Л.: Учпедгиз, 1947. – с. 345.

Хулкар РАСУЛОВА,
Қариш давлат университети талабаси
E-mail: hulkar_rasulova@mail.ru

ҚарДУ доценти Ш.Нуруллаева тақризи асосида

BEGINNING OF SOCIAL RELATIONSHIP IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract

This article explores the peculiarities of the manifestation of the child, creating favorable conditions for his adaptation to the preschool institution. It was noted that the personal influence of the educator on the child during the preschool period is very large, and every impression during this period will remain in the child's memory for a lifetime. It has also been studied that the process of social adaptation is extremely important for preschool children because it allows children to live, study and work based on social relationships.

Key words: social adaptation, communication, healthy, harmoniously developed generation, education, conditions, activity.

НАЧАЛО СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Аннотация

В данной статье исследуются особенности проявления ребенка, создаются благоприятные условия для его адаптации в дошкольном учреждении. Было отмечено, что личное влияние воспитателя на ребенка в дошкольный период очень велико, каждое впечатление об этом периоде останется в памяти ребенка на всю жизнь. Также было изучено, что процесс социальной адаптации чрезвычайно важен для дошкольников, потому что он позволяет детям жить, учиться и работать в мире, основанном на социальных отношениях.

Ключевые слова: социальная адаптация, общение, здоровое, гармонично развитое поколение, образование, условия, деятельность.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИДА ИЖТИМОЙ МОСЛАШУВНИНГ БОШЛАНИШИ

Аннотация

Мазкур мақолада боланинг мактабгача таълим муассасасига мослашиши учун қулай шарт-шароитларни яратиш, унинг намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган. Мактабгача тарбия даврида тарбиячининг болага шахсий таъсири жуда катта эканлиги, бу даврдаги ҳар бир таассурот боланинг хотирасида бир умрга сақланиб қолиши таъкидлаб ўтилган. Бундан ташқари, мактабгача ёшдаги болалар учун ижтимоий мослашув жараёни ниҳоятда муҳим эканлиги, чунки унинг ёрдамида болалар ижтимоий муносабатларга асосланган дунёда яшашлари, ўқишлари ва ишлашлари мумкинлиги ўрганилган.

Калит сўзлар: ижтимоий мослашув, мулоқот, соғлом, баркамол авлод, таълим-тарбия, шароит, фаолият.

Кириш. Бизга маълумки, фарзандига ҳар хил жинсдаги ва ҳар хил ёшдаги қўллаб-қувватловчи муҳитни бериш ота-оналарнинг вазифаси ҳисобланади. Мамлакатимизда "ижтимоий мослашув" тушунчаси 20-асрнинг 60-йиллари ўрталаридан бошлаб кенг қўлланилиб келинмоқда, аммо бу атаманинг ўзи турли муаллифлар томонидан турлича тушунилган ва шу сабабли у жуда кўп таърифларга эга. Умумий таърифда ижтимоий мослашув – бу шахснинг ижтимоий муҳит шароитларига ёки ушбу жараён натижаларига фаол мослашувнинг доимий жараёни.

Биз ижтимоий мослашувни босқичма-босқич жараён сифатида кўриб чиқамиз. Биринчи навбатда ижтимоий мослашув бола жамиятда яшашни, ёши билан ўз ижтимоий доирасини кенгайтириб, жамият билан уйғунликда яшашни истаганлигида намоён бўлади.

Бола учун қандайдир махсус жамият яратишга ҳожат йўқ. У ота-онаси ижтимоий фаол мавжудотлар бўлишини кутди ва улар ўзларининг ижтимоий доираларига эга бўлишини, улар билан ижтимоий моделларни ўзлаштиришга ҳаракат қилади.

Уч ёшга келиб, болалар етарли миқдордаги ёлланган моделларга эга бўла бошлайди ва у буларнинг барчасини синаб кўриш учун, яъни ўзини ижтимоий бирлик деб билишга интилади.

Ижтимоий мослашув мактабгача таълимнинг ажралмас қисмидир. Мактабгача таълим тарбияланувчиларининг ўқув йили қайси шароитда бошланишига қараб, тарбияланувчилар учун мослашиш жараёни ҳар доим

бошқача кечади. Боланинг мактабгача таълим муассасасига мослашиши учун қулай шарт-шароитларни яратиш, унинг намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, унинг ривожланишидаги узлуксизликни таъминлашнинг энг муҳим омили ҳисобланади. Ижтимоий мослашув жараёнининг ривожланиши асосан мактабгача таълим муассасаларининг фаолиятини аниқлайди.

Мактабгача таълим муассасасида бўлишнинг бошланғич босқичи – бу боланинг янги шароитларга фаол ижтимоий мослашуви даври, аммо тарбияланувчининг ижтимоий мослашувини шакллантириш дарҳол содир бўлмайди. Боланинг ўзи ўрганиши кераклигини англаши учун ва ўрганиш жараёнида ўзини ўзгартириши керак, жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий тушунчалар, билимлар ва ғояларни ўзлаштириши учун, бола унга ўтиши керак бўлади. 5-6 ёшли болалар учун бу давр муаммоли, чунки боланинг ота-онаси унга мактабгача кичик ёшга нисбатан қаттиқроқ талаблар қўйишни бошлайдилар ва тенгдошлари билан муносабатлар муаммоларни келтириб чиқариши мумкин, чунки бола ҳали дўстлари йўқ ва шунинг учун ҳам ҳамма ҳам осонликча ўрганишга мослашиш давридан ўтмайди. Ижтимоий мослашув – бу мактабгача таълим муассасаси жамоаси ва бола оиласи таъсирида узоқ муддатли жараён, барча кўринишларида кўп қиррали ва мураккаб жараён ҳисобланади. Болаларни мактабгача таълим муассасасига ижтимоий мослашувининг энг муҳим таркибий қисмлари тенгдошлари ва катта-

лар билан бўлган муносабатлардир. Мактабгача таълим муассасасига киришда бола улкан ижтимоий таъсирга дуч келади. Болаларнинг ижтимоий мослашуви жараёнида нафақат атроф-муҳит болага таъсир қилади, балки унинг ўзи ҳам мактабгача таълим муассасаларига бўлган муносабатини ўзгартиради. Ижтимоий мослашув доирасида болани мактабгача таълим муассасасига мослашиши ва ота-оналар билан муносабатларга мослашишини ажратиб кўрсатиш мумкин.

3-4 ёшдан бошлаб бола ўз доирасини тарқ этишга ва бегоналар билан муносиб равишда мулоқот қилишга ҳаракат қилади. У аллақачон мамнуният билан давраларда қатнашади, ҳовлида юради, янги танишлар орттиради.

Мактабгача ёшдан бошлаб болалар ўз тенгдошлари билан кўпроқ вақт ўтказадилар. Мактабгача таълим муассасаларига хос бўлган мактабга тайёрлов фаолияти ва уни ташкил этиш аста-секин тарбияланувчиларни шу каби гуруҳларга бирлаштиради, уларнинг ўзига хос хусусияти таълимнинг мақсадга мувофиқлигидир. Мактабгача таълим муассасаси жамоаси тарбияланувчиларнинг ижтимоий мослашуви учун катта аҳамиятга эга. Тенгдошлари таъсири остида болаларда ижтимоийлашувнинг юқори тури аста-секин шаклланади. Кичик ёшда, жамоанинг ёрдами билан, бола бошқа болаларнинг гуруҳи учун айниқса фаол ҳаракат қила бошлайди, ўз гуруҳининг жамоат ишларига кизиқишни бошлайди ва тенгдошлар гуруҳидаги ўрнини аниқлашга интилади, бу эса боланинг ижтимоийлашишга ёрдам беради.

Мактабгача таълим муассасаси жамоаси болалар ўртасида дўстликни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшади. Ушбу босқичдаги муносабатлар асосан ташқи ҳолатлар асосида ўрнатилади: битта столда ўтирган ёки битта кўчада яшайдиганлар бир-бири билан дўстдирлар. Баъзан қўшилиш пайтида янада яқин муносабатлар пайдо бўлади ўқув машғулотлари ёки жамоавий ўйин жараёнида. Аммо шуни ёдда тутиш керакки, ўйин тугаши биланок ёки қўшма иш, уларнинг асосида боғланган муносабатлар ҳам парчаланади. Бироқ, аста-секин дўстлик янада катъиятли бўлиб боради, ўртоқларининг шахсий фазилатлари учун маълум талаблар пайдо бўлади. Ўқув, ўйин ва бошқа фаолият турлари жараёнида тенгдошлари билан мулоқот қилишда болалар аста-секин ўзларининг дастлабки қўшилишларини ривожлантирадилар, маълум даражада субъектив позицияни объектив томонга ўзгартирадилар, яъни, чеклаш, итоат этиш, ёрдам бера олиш ва ҳоказолар зарурлигини англаш Биргаликдаги фаолият жараёнида мактабгача таълим муассасасида болалар бир-бирларини ўртоқлари сифатида танлайдилар, бир-бирлари билан дўстона алоқалар ўрнатадилар, бу эса муваффақиятли ижтимоий мослашишга ёрдам беради. Мослашув жараёнида фаол иштирок этадиган болалар одатда яхши мослашадилар, тенгдошлари орасида ўзларини қулай ҳис қиладилар.

МТТ ва оиладаги таълимий фаолият жараёнини мақсади: бугунги кунда баркамол авлодни тарбиялашда ёшларни интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариш ва уларнинг ҳар томонлама ривожланган шахс этиб вояга етказиш, уларда ижтимоий мослашувни шакллантиришдан иборат.

Чунки жисмоний соғлом маънавий етук шахсларгина буюк келажакни яратади. Мамлакатимизда Миллий мушаккиллик қўлга киритилгандан кейин таълим-тарбия ишларига жиддий эътибор берилди. Жумладан, таълим қонуни ва кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ҳамда тегишли меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилишни соҳада туб ислохотларнинг амалга оширишга хизмат қилмоқда. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури “Ўзбекистон – келажак буюк давлат” ғоясига асосланади ва унга хизмат қилади. Ана шу буюк мақсад мамлакатимизнинг барча қатлам-

ларини ва халқимизни бирлаштиради. Баркамол авлодни шакллантириш дастлаб оилада, сунгра мактабгача таълим муассасасида амалга оширилади. Бу борада биринчи Президент И.Каримовнинг "Юксак маънавият-енгилмас куч" асарида "Кўп йиллик илмий кузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз умри давомида оладиган барча ахборотнинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврда олар экан. Боланинг онги асосан 5-7 ёшда шаклланишини инобатга оладиган бўлсак, айнан ана шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавиятнинг илк куртаклари намоён бўла бошлайди", - деб таъкидланади. Ушбу фикрлар мактабгача таълим муассасалар (МТМ)га ҳам тааллуқлидир. Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги Қонунининг 10-моддасида таълим турлари санаб ўтилиб, унинг биринчи тури – "Мактабгача таълим" эканлиги таъкидланган. Шунингдек, 11-моддасида: "Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатий назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади", - дейилган.

Боланинг ўқув фаолиятига бўлган муносабати кўпроқ унинг тарбиячи шахсига муносабати билан белгиланади. Шу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш мумкинки, боланинг мактабгача таълим муассасасига ижтимоий мослашувидан тарбиячининг роли муҳим ҳисобланади.

Тарбиячининг ўзига хос хусусияти – унинг юксак касб маҳоратидир. Энг муҳими – боланинг руҳиятини, ёш ва ўзига хос руҳий-физиологик хусусиятларини билишдир.

Болалар боғчаси дастури болаларнинг ёшини, жисмоний ва руҳий хусусиятларини ҳисобга олиб тузилгани билан ҳар бир боладаги алоҳида руҳий хусусиятнинг қай вақтда ва қандай намоён бўлишини олдиндан кўра олмайдди, бу иш дастурда яхши тайёрланган тарбиячининг зиммасига юкланади.

Тарбиячи ўз гуруҳидаги ҳар бир боланинг жисмоний томондан яхши ривожланиши, унинг ижтимоий мослашуви, шунингдек ақлий, ахлокий, меҳнат, эстетик томондан нормал тарбияланиши учун яхши шарт-шароит яратади. Тарбиячи ҳар бир боладаги ўзига хос хусусиятларни яхши билган ҳолда ундаги ўзига хос хусусиятларни (зарарли бўлса) йўқота бориб, болага нисбатан қулай талаб қўяди.

Тарбиячи ҳар бир боланинг келажакда ҳақиқий инсон бўлишига ёрдам берадиган сифатларини ва имкониятини ривожлантириши лозим. Мактабгача тарбия ёши даврида тарбиячининг болага шахсий таъсири жуда катта бўлади. Чунки бу даврдаги ҳар бир таъсурот боланинг хотирасида бир умрга сақланиб қолади.

Болалар қисман мактабгача таълим муассасаларида, қисман мактабда ва кейинчалик университетларда ижтимоий бўлишни ўрганадилар. Болалар боғчасида боланинг ижтимоийлашувининг хусусиятлари Мактабгача тарбия муассасалари – болаларни ўқитиш учун давлат ёки хусусий шахслар томонидан яратилган таълим муассасалари учун вариантлардан бири мактабгача ёшдаги ижтимоийлик. Болалар боғчаси ана шундай муассасалардан биридир. Болалар боғчаси жамоаси фаолияти бу ерга қирадиган болаларни, шунингдек уларнинг ота-оналарини (ҳам педагогик, ҳам психологик) тайёрлашга қаратилган. Асосий мақсад – боланинг шахсиятини ривожлантириш, уни тартибга солиш психологик ҳолат, алоқа билан боғлиқ муаммоларни бартараф этишга ёрдам бериш ва жамиятда яшашга лойиқ инсонни тарбиялаш.

Болаларнинг ижтимоийлашуви жараёнида таълим ташкилотлари ноаниқ рол ўйнайди. Дарҳақиқат, бир томондан, уларнинг деворлари остида болаларнинг социализацияси бошқарилади. Бошқа томондан, шуни таъкидлаш

мумкинки, ижтимоий таълим ҳар қандай жамоалар сингари улар ҳам ўз аъзоларига кучли таъсир кўрсатади ва баъзида бу жараёнда ажратилган умумий қадриятлар ва меъёрлардан фарқ қилади. Мактабгача ёшдаги болага нисбатан болалар боғчасининг асосий вазифалари: Болалар боғчасида кичкина одам бунинг учун махсус яратилган қулай, ижобий шароитларда ўсиши ва ривожланиши имкониятига эга бўлади ва бу шундай муассасаларнинг асосий хусусиятидир. Мактабгача тарбиянинг болалар боғчасида бўлишини ташкил этиш шахсни тарбиялаш учун зарур бўлган шарт-шароитлар болалар боғчасида болаларга ижтимоий тарбия бериш усуллари амалда қўллайдиган автоном ва шу билан бирга умумлаштирилган жамоаларни шакллантириш орқали яратилади.

Болалар боғчасидаги болалар ўзларини кундалик ҳаётда ота-онасиз қила оладиган мустақил одамлар сифатида англаш имкониятига эга бўлади. Гуруҳда у қўлаб-қувватланади, ёритилади, ўқитилади, шошилиш зарурат туғилганда, улар шахсий ёрдам кўрсатадилар, масаланинг тўғри ечимини топишга ёрдам беришади. Бола очилиши, ўз кадр-қимматини ошириши ва ўзини ўзи ривожлантиришнинг янги даражасига кўтарилиши мумкин бўлган вазиятларни яратиш қўшимча плюси.

Болалар боғчаси тарбиячилари барча болаларни ва ҳар кимни алоҳида кузатиши, уларга ёрдам бериб, уларга йўл-йўриқ кўрсатиши, ташаббускор бўлиш, шахсий фикрларини билдириш ва натижаларга эришиш истагини қучайтириши керак. Болалар боғчаси болага ижобий таъсир кўрсатиши учун катталар жамоасининг болага таъсирини ҳисобга олган ҳолда шундай бўлиши муҳимдир. Болалар боғчаси тарбиячиси бола учун у ишонадиган ҳамма нарсанинг тимсоли ҳисобланади, у нимага интилса болалар ҳам унга муносиб тарзда интилади, ҳаракат қилади. Бу эса болаларнинг мактабгача таълим муассасасида ижтимоийлашувига туртки бўлади.

Кейинчалик эса вақт ўтиши билан, бола ўсиб улғайганида, тарбиячининг ўрнини жамият, ўқитувчилар, тенгдошларнинг муносабати ва фикрлари эгаллайди. Кичкина одамнинг ижтимоийлашувининг асосий шакли бу жамоавий фаолиятдир. Болалар боғчасида мактабгача ёшдаги болалар айнан шундай фаолият жараёнида ривожланиш имкониятига эга бўлади. Бошқа болалар билан биргаликда улар ўқийди, ўйнайди, ишлайди, кўнгилхушлик қилади. Айни пайтда чақалоқларга катта таъсир жамоа аъзоларининг қоидалари ва анъаналарини таъминлаш. Уларнинг болаларга таъсири даражаси ва болалар

боғчасига мослашиши ўқитувчиларнинг ўзини қанчалик тўғри тутишига боғлиқ бўлади.

Шартлардан масаланинг амалий томонига ўтайдиган бўлсак, биз болалар боғчаси гуруҳи аслида одатдаги шаклда нима эканлигини ва ҳақиқатан ҳам бундай муассасаларда ижтимоий мослашув ва бола ривожланиш шартларини ўрганишимиз керак бўлади. Шубҳасиз, социализация учун биринчи талаб амалга оширилади: бола жамиятни олади. Ушбу жамиятдаги ҳаётнинг динамикасига келсак, аксарият ҳолларда, афсуски, бу болаларнинг ижтимоий мослашувига қизиққан болалар психологлари кўрган нарсадан йироқ. Замонавий болалар боғчаларида болалар тушунадиган асосий мақсад тарбиячининг ғазабини кўзғатмаслик ва ўз тенгдошлари ўртасида қандайдир тарзда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун итоаткор бўлишдир. Юқорида таърифланганидек, сўзнинг тўлиқ маъносида ижтимоийлашиш ўрнига, болалар янги шароитларда омон қолишни ўрганишга мажбур бўлмоқдалар. Болалар боғчаси боланинг ижтимоийлашуви учун ишончли одамларнинг кўплаб шарҳлари, тарбиячилар ва тарбиячилар ишларининг шахсий қўлатувлари асосида эҳтиёт бўлишимиз керак. Агар ушбу муассасада қуйидагилар аниқ маълум бўлса, гўдак болалар боғчасида ҳақиқатан ҳам барча ижтимоийлашув йўлидан боришига амин бўлиш мумкин. Болалар буларнинг барчасини билиб олишлари учун тарбиячилар нафақат кўрсатиши, айтиши ва ишонтириши, балки улар учун мулоҳима ва хотиржамлик билан мулоқот қилиб, шахсий намуна бўлишлари керак. Бундан ташқари, агар болалар керак бўлса, тарбиячилар вазиятга ўз вақтида жавоб беришлари ва чиқиш йўлини топишда ёрдам беришлари учун болалар хушёр назоратда бўлишлари керак. Фақатгина ана шундай шароитда биз боланинг тўғри ижтимоий мослашуви ва уни шахсининг ижтимоий дунёсида ҳаётга тайёр бўлган, уйғун ҳолда ривожлантириш ҳақида гапиришимиз мумкин.

Хулоса. Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш мумкинки, ижтимоий мослашиш инсон томонидан маълум бир муҳитда ривожланишига имкон берадиган қадриятлар, билимлар ва ролларнинг ўрнатилган тизимини тан олиш ва ўзлаштириш жараёнидан бошқа нарсаси эмас. Болаларда бу хусусиятни асосан мулоқот орқали шакллантириш мумкин. Мактабгача ёшдаги болалар учун ижтимоий мослашув жараёни ниҳоятда муҳим, чунки унинг ёрдамида болалар ижтимоий муносабатларга асосланган дунёда яшашлари, ўқишлари ва ишлашлари мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов "Юксак маънавият-енгилмас куч". – Т.: "Маънавият", 2008. –176 б.
2. Элконин Д. Б. Болалар психологияси. Қўлланма. М.: "Академиянинг нашриёт маркази", 2007. –384 б.
3. У.Иноятов ва бошқ. Педагогика. Дарслик. Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2016. –256 б.
4. М.Воҳидов. Болалар психологияси. Т.: Ўқитувчи, 1982. –366 б.
5. Болалар ва оилалар билан ижтимоий иш амалиёти: хрестоматия. Т.: Жаҳон Принт, 2011. –210 б.

Абдурауф ПАХМАНОВ,
Тошкент молия институтини катта ўқитувчиси
E-mail: a.rahmanov1971@gmail.com

ТМИ профессори, ф.ф.д. проф. З.Давроновнинг тақризи асосида

ISSUES OF FORMATION OF HIGH SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE HEARTS OF YOUNG PEOPLE IN THE PROCESS OF MODERNIZATION OF SOCIETY

Abstract

This article discusses the modernization of the years of independence, the adoption of special strategic development programs in the country and its importance in society, the practical significance of the decisions and decrees of President Mirziyoyev on the formation of spiritual and moral values in the hearts of young people. analysis of ideas and their practical significance.

Key words: modernization, institutional, ideological immunity, selfishness, indifference, localism, corruption and selfishness, jealousy, betrayal, "Promotion of freedom and democracy", cosmopolitanism, information and ideological attacks, religious extremism, international terrorism, color popular culture", great state chauvinism, aggressive nationalism, ethnic and interethnic conflicts, honor, shame, modesty, modesty, modesty.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВЫСОКИХ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СЕРДЦАХ МОЛОДЕЖИ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье рассматривается модернизация за годы независимости, принятие специальных программ стратегического развития в стране и ее значение в обществе, практическое значение решений и указов Президента Мирзиёева по формированию духовно-нравственных ценностей. в сердцах молодежи и анализ практической значимости взглядов на эту тему.

Ключевые слова: модернизация, институциональный, идеологический иммунитет, эгоизм, безразличие, локализм, коррупция и эгоизм, зависть, предательство, «Содействие свободе и демократии», космополитизм, информационные и идеологические атаки, религиозный экстремизм, международный терроризм, цветная популярная культура», великий государственный шовинизм, агрессивный национализм, этнические и межнациональные конфликты, честь, стыд, скромность, скромность, скромность.

ЖАМИЯТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ЖАРАЁНИДА ЁШЛАР ҚАЛБИДА ЮКСАК МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада мустақиллик йилларидаги модернизация жараёнларини республикамізда қабул қилинган махсус стратегик тараққиёт дастурларини қабул қилиниши ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти, жамиятни модернизациялаш жараёнида ёшлар қалбида маънавий – ахлоқий қадриятларни шакллантириш борасида Президент Ш.Мирзиёев томонидан қабул қилинган қарорлар ва фармонларнинг амалий аҳамияти, мутафаккирлар томонидан бу борадаги фикрларнинг таҳлили ва амалий аҳамияти тўғрисида таҳлил этилган.

Қалит сўзлар: модернизация, институционал, мафкуравий иммунитет, худбинлик, лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарастлик, ҳасад, сотқинлик, “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ҳаракатлари, космополитизм, ахборот ва мафкуравий хуружлар, диний экстремизм, халқаро терроризм, рангли инқилоблар, “оммавий маданият”, буюк давлатчилик шовинизми, агрессив миллатчилик, этник ва миллатлараро зиддиятлар, ор-номус, уят, андиша, шарму-хаё, ибод, ифбат.

Модернизация назариялари категориясининг илмий истеъмолга кириб келганига ҳали кўп вақт бўлмади. Аммо унинг фалсафий-тарихий илдизларини Авесто, Инжил, Қуръони Карим сингари диний китоблар, Афлотун, Арасту, Форобий, Беруний, Амир Темур, Алишер Навоий сингари Қадимги ва Ўрта аср Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари қарашлари, шунингдек, Ф.Беконнинг фан лойиҳаси, Р.Декартнинг рационализи, Ж.Локкнинг либерализми, Д.Дидро, Ш.Монтескье, Ф.Вольтер, П.Голбах, Ж.Ламетрий сингари маърифатпарвар файласуфларнинг таълимотларида ҳамда позитивизм, Франкфурт мактаби вакиллари асарларида учратиш мумкин. Модернизация назариялари шаклланишида М.Ганди, Р.Тагор, А.Ҳош, М.Абдо, Ж.Афғоний, А.Бадавий, И.Гаспирли, А.Авлоний, А.Фитрат сингари Шарқ маърифатпарвар мутафаккирларининг жамиятни ислоҳ қилишга қаратилган ғоялари ҳам муҳим ўрин тутди.

Мустақиллик йилларидаги модернизация жараёни республикамізда қабул қилинган махсус страте-

гик тараққиёт дастурларининг қабул қилиниши билан боғлиқ равишда шартли уч даврга ажратиш мумкин.

Биринчидан, Тараққиётнинг “Ўзбек модели” қабул қилиниши билан боғлиқ биринчи давр босқичи. Бу даврда асосан миллий давлатчилик тузилмалари, қонунчилик, миллий ўзлини англадилари, мустақиллашчилик асортларининг бартараф қилиниши, янги иқтисодий-молиявий тузилмаларнинг ташкил топиши каби қатор хусусиятлар билан тавсифланади.

Иккинчи, “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг қабул қилиниши билан боғлиқ иккинчи давр босқичи. Бу босқичда давлат бошқаруви, қонунчилик, ахборот соҳаси, иқтисодий либераллаштириш, сайлов тизими, нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини такомиллаштириш қабилар билан боғлиқ мамлакатни модернизациялашга қаратилган қатор ташкилий институционал-ҳуқуқий туб ислохотлар амалга оширилди. Биринчи даврда давлатчилик асослари-

ни шакллантириш бўлса, иккинчи даврда демократик фуқаролик жамияти тузилмаларини такомиллаштириш билан боғлиқ фундаментал ғоялари илгари сурилиб, амалга оширилди.

Учинчи, “Харакатлар стратегияси” қабул қилиниши билан боғлиқ учинчи давр босқичи. Бу босқичда республикамизда кечаётган модернизация жараёнида мамлакат ҳудудидаги реал муаммоларни ҳисобга олган ҳолда умумжаҳон стандартлари даражасидаги ислохотлар даврига қадам қўйилди. Айниқса, бу даврда республикамиз модернизация моделида инновацион моделнинг таъсири ошди. Бундан ташқари жадаллашган модернизациянинг муҳим шартларидан бўлган мамлакатнинг яқин ва узоқ кўшилларга очиклиги хусусияти рўёбга чиқа бошлади.

Жамият ижтимоий тараққиётида шуни унутмаслик керакки, жамиятни модернизациялаш жараёнида аниқ мақсадга эга бўлмаган ёшлар турли салбий йўналишларга оғиб кетиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Чунки, биз нотинч ва таҳликали бир замонда яшамоқдамиз. Ёшларнинг қалби учун кураш шиддатли тус олмақда. Инсоният, XXI асрга қадам қўйган экан, мазкур асрда ижобий, маданий маънавий соҳаларни инсонга хос бўлган барча жиҳатларни юқори савияда бўлишини орзу қилади, лекин дунёда шундай кучлар борки, ўз манфаатлари олдида кўпларни йўлдан уришга уринадилар. Президент Ш.Мирзиёев шундай фикрларни билдиради: Бугунги тез ўзгараётган дунё инсоният олдида, ёшлар олдида янги-янги, буюк имкониятлар очмоқда. Шу билан бирга, уларни илгари кўрилмаган турли ёвуз хавф-хатарларга ҳам дучор қилмоқда. Ғарзли кучлар содда, ғўр болаларни ўз ота-онасига, ўз юртига қарши қайраб, уларнинг ҳаётига, умрига зомин бўлмоқда.

Бундай кескин ва таҳликали шароитда биз, ота-оналар, устоз-мураббийлар, жамоатчилик, маҳалла-қўй бу масалада ҳушёрлик ва огоҳликни янада оширишимиз керак. Болалаларимизни бировларнинг қўлига бериб қўймасдан, уларни ўзимиз тарбиялашимиз лозим.

Албатта, бу борада ёшларимиз онгида бундай маънавий таҳдидларга қарши кураша оладиган иммунитетни шакллантиришимиз лозимдир.

Мафқуравий иммунитет (лотинча *immunitatis* – бирор нарсадан озод этиш) – шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятни турли зарарли ғоявий таъсирлардан ҳимоялашга хизмат қилувчи тизим.

Иммунитет тиббий тушунча бўлиб, у организмнинг доимий ички муайянлигини сақлашга, турли таъки таъсирлардан, инфекциялардан ҳимоя қилишга кодир бўлган реакциялар мажмуини ифодалайди. Соддарок қилиб айтганда, иммунитет организмнинг ўз-ўзини турли касалликлардан ҳимоя қила олиш қобилиятидир.

Мафқуравий иммунитетнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин: **биринчидан**, инсоннинг умумий иммунитет тизими туғма бўлса, мафқуравий иммунитет шакллантириб борилади. (Бизнингча, мафқуравий билим когнитив хусусиятга эга бўлиб, шахс ҳар қандай ғояни таний олиши, оқуқорага ажрата билиши керак, яъни шахс воқеликдаги билимларни ижобий ва салбий жиҳатларини билиши, англаши лозим бўлади. Шундай экан, мафқуравий иммунитет шахсларда ҳаёт давомида орттирилади ва шакллантирилади). **Иккинчидан**, у ҳар бир авлод учун алоҳида хусусиятга эга бўлади (Бизнингча, авлодлар орасидаги миллий қадриятлар тизimini кучайтиришимиз, янги авлодда ҳар томонлама барқарор мафқурани шаклланишига олиб келади. Чунки, шахс ўзини англаган сари авлодлари, шажараси тарихи-ю уларнинг жаҳон цивилизацияси учун қилган буюк ишларини билган сари уларда миллий ифтихор, миллий ғурур туйғулари шаклланиб, улардаги мафқура-

вий иммунитет барқарорлашади). **Учинчидан**, иммунитет тизими шаклландидагина жамиятда, фуқароларда дахлдорлик фазилати кучайиб боради (Бизнингча, шахсда мафқуравий иммунитет шаклланса, барқарорлашса, у инсон ҳар қандай ёт ғояни таний олади ва унга қарши ўзининг маънавияти ва маърифати ила жавоб қайтаради). Шундай экан, ёшларимиздан бу муҳим соҳада ўта эҳтиёткорлик ва жонбозлик ҳамда маъсулият талаб этилади. Бунинг учун уларнинг ижобий фаоллиги талаб этилади.

Таҳдидларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Ички таҳдидларга худбинлик, лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарастлик, ҳасад, сотқинлик сингари маънавий таҳдид ва таъовулларни қиритиш мумкин. Ташқи таҳдидларга “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ҳаракатлари; космополитизм, ахборот ва мафқуравий хуружлар, нарқобизнес ва ОИТС, диний экстремизм ва халқаро терроризм, одам савдоси, рангли инқилоблар, “оммавий маданият”, минтақавий мажоралар, буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик, этник ва миллатлараро зиддиятлар, қурол савдоси.

Бугунги тараққиёт жамиятининг маънавий-ахлоқий муҳитида инсон омилини тўлиқ рўёбга чиқариш ва унда ижтимоий адолат каби инсонпарварлик тамойилларига амал қилишни талаб этмоқда. Шунингдек, тараққий этиб бораётган жамиятларда, жумладан, Ўзбекистонда жамият маънавий-ахлоқий муҳитини барқарор ривожлантириб бориш ва унинг шахс камолотига таъсирини долзарб масалага айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги «Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги ПФ-5106-сонли Фармони ҳамда 2017 йил 18 июлдаги “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини такомиллаштиришга доир комплекс чоратадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3138-сонли Қарори, Президент Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 14 августдаги “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмонан баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизimini сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора – тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3907-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4038-сон қарори, 2019 йил 3 майдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4307-сон қарори, Президент Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 25 декабрдаги Ёшларга мурожаатида белгилаб берилган вазифаларни амалга оширишда ёшларимизнинг турли таҳдидларга қарши ғоявий иммунитетини шакллантиришда мамлакатимиз тараққиётининг янги пойдеворини яратишда, ёшларни касб-хунар ва тадбиркорликка йўналтиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, бугунги кунда мамлакатимизда ёшларнинг манфаатларини тўлиқ таъминлашга йўналтирилган, уларнинг жамиятда ўз ўрнига эга бўлишини кафолатлашга хизмат қиладиган ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий-маърифий, ғоявий-мафқуравий тадбирлар тизимли равишда амалга оширилмоқда.

Бизга маълумки, улуг аждодларимиз маънавий-ахлоқий етуқликка эришиш борасида миллий ахлоқий мезонлар мажмуини, замонвий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Унда асрлар давомида шаклланиб, сайқал топган ор-номус, уят, андиша, шарму-хаё, ибо, ифбат каби юксак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий қадриятлар акс этиб келажак авлод тарбиясида ўзак вазифасини бажарган.

Жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳити ўзига хос хусусиятларга эга:

- Биринчидан, у инсоннинг бутун ҳаёти ва ҳлоқий сифатларини ифодалайди; шахс, гуруҳ ва жамоанинг ахлоқий фаолиятини белгиловчи мезонлар маконда таркиб топади;

- Иккинчидан, у турли жамоаларда турлича намоён бўлади ва турлича вазифаларни бажаради; шахс ва жамият муносабатларини тартибга солувчи ва йўналтирувчи омил ҳисобланади;

- Учинчидан, у шахс ва жамоадаги ижтимоий муносабатларнинг ифодаси сифатида келади ва ҳар бир жамият ўз маънавий-ахлоқий муҳитини яратади;

- Тўртинчидан, у жамиятнинг маънавий ахлоқий қиёфасини, шунингдек, ижтимоий тараққиётнинг йўналишларини белгилаб беради, бунда тадрижий ривожланишнинг тарихийлик қонуниятига айланади.

Айни пайтда, маънавий-ахлоқий муҳит жамиятнинг ривожини билан уйғун ҳолда такомиллашиб боради. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев Ёшлар форумида таъкидлаганидек. “Биз юртимизда қандай ислохотларга қўл урмайлик, аввало, сиз каби ёшларга, сизларнинг куч-ғайратингиз, азму шижоатингизга суянмиз. Барчангиз яхши биласиз, бугун ўз олдимизга улкан марралар қўйганмиз. Она Ватанимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга киришдик. Биз оила, мактабгача таълим, мактаб ва олий таълимни ҳамда илмий-маданий даргоҳларни бўлғуси Ренессанснинг энг муҳим бўғинлари деб ҳисоблаймиз. Шу сабабли айни ушбу соҳаларда туб ислохотларни амалга оширмоқдамиз. Ишонаманки, мамлакатимиз тараққиётининг янги пойдеворини яратишда сизлар сингари фидойи ва ватанпарвар ёшларимиз фаол иштирок этиб, муносиб ҳисса қўшадилар”.

Шунингдек, жамият тараққиётида ёшларимизнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол бўлиб етишларида, уларнинг бугунги глобаллашув жараёнида турли таҳдидларга қарши кураша олишида миллий, ахлоқий ва умуминсоний қадриятлар билан бирга ислом динимизнинг ўрни бекиёс эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек, дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустаҳкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлоқий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга етишга интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир.

Айнан таълим ва маърифат башарият фаровонлигининг асосий омилларидан ҳисобланади, инсонларни

эзгуликка даъват этади, саховатли, сабр-қаноатли бўлишга ундайди. Муқаддас ислом динимиз айнан шунини ўргатади.

Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир.

Янги таҳдидлар, жумладан, “оммавий маданият” хавфи ва боқимандалик кайфияти пайдо бўлаётган, одоб-ахлоқ, қадриятларнинг йўқолиш хавфи юзга келаётган ҳозирги глобаллашув шароитида бу ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу сабабли, менинг фикримча, инсон маънавий олами, халқлар маданиятини белгилайдиган манбаларни асраб-авайлаш ва бойитиш бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир.

Азалий қадриятларимиз ва ахлоқий фазилатларимизни ўзида мужассам этган муқаддас динимизни асраш ва кадрлаш ҳар биримизнинг шарафли бурчимиздир. Ислон-ҳақиқатни англаш демакдир. У одамзотни эзгу амалларни бажаришга ундайди, ҳар биримизни яхшилик ва тинчликка чорлайди, ҳақиқий инсон бўлишни ўргатади.

Бугунги кунда мамлакатимизда соғлом ахлоқий-маънавий муҳитнинг мавжудлиги, ҳар қандай ислохотлар, аввало, инсон, уларнинг манфаатлари, кадр-киммати, онги, дунёқараши, руҳий оламига мос равишда олиб борилаётганлиги, жамиятда фуқароларимизда, жумладан ёшларимизда яратувчанлик, миллий ғурур, ватанпарварлик, ватанга садоқат, инновацион ғояларни яратишга бўлган ташаббус, ота-онга ҳурмат, ўзаро ҳамкорлик, миллий ва умуминсоний, диний, ахлоқий қадриятларга содиқлик каби сифатларнинг шаклланиб бораётганлиги маънавий-ахлоқий соҳадаги ишларнинг самарадорлигининг ошиб бораётганлигидан далолатдир.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, мамлакатимизни модернизация қилиш, жамиятни янада эркинлаштириш жараёнида дунёдаги тараққий топган давлатлар қаторига киришни ўз олдимизга буюк мақсад қилиб қўган эканмиз, бугунги глобаллашув жараёнида ёшларимизни турли таҳдидлардан ҳимоя қилишимиз, уларнинг келажакда юксак ахлоқий қадриятларимизга мос равишда тарбиялашни ўз олдимизга мақсад қилиб олиб, бу борада Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан илгари сурилаётган ислохотлар ва вазифаларга тўлиқ амал қилган ҳолда бор кучимиз ва имкониятимиз ҳамда интеллектуал салоҳиятимизни ишга солишимиз зарур деб, ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Т.: “Ўзбекистон” 2019, 1-том, 125-бет
2. Ш.Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019 й, 29-30 бетлар
3. М.Қуроно, Х.Жабборов. Ёшларда барқарор мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг педагогик-психологик тренинглари Т.: “Muharrir nashriyoti” 2017 й, 6-бет
4. А.Утамуродов Маънавий таҳдидлар ва уларни бартараф этишнинг методологик асослари “Маънавий таҳдидларга қарши курашиш механизмларини такомиллаштириш хавфсизлигини таъминлаш омили сифатида” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами 2019 йил 20 ноябр 40-бет
5. М.Қаҳҳорова Жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳити мураккаб ижтимоий воқеликдир. XXI асрда шахс камолоти муаммолари “Баркамол авлод йили”га бағишланган Республика илмий-услубий анжумани материаллари 2010 йил 17 феврал 24-бет
6. Т.Н.Хожиев Модернизация назариялари эволюциясининг фалсафий-концептуал таҳлили.Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация. 126-127 бетлар
7. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/12/25/forum/>

Баҳодир РАХМОНОВ,
ТИҚХММИ таянч докторанти
E-mail: rakhmonovbahodir@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.н. Утамуродов А. тақризи асосида

THE IMPORTANCE OF ETHNIC VALUES

Abstract

The article examines the development and promotion of the national idea, the process of integration in Central Asia in the context of globalization, the geopolitical aspects of the neighboring countries of the region and the positive role of ethnic stability in the social development of the region. The article also analyzes the fact that information sabotage exacerbates the conflict between nations, religious and ethnic groups and poses a threat to Central Asia, belonging to different nationalities, ethnic groups and religions

Key words: ethnoculture, national idea, ideological threat, geopolitics, ethnosism, globalism, central asia, uzbekistan, region, integration, propaganda, conflict.

ВАЖНОСТЬ ЭТНИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация

В статье рассматриваются развитие и продвижение национальной идеи, процесс интеграции в Центральной Азии в условиях глобализации, геополитические аспекты соседних стран региона и положительная роль этнической стабильности в социальном развитии региона. В статье также анализируется тот факт, что информационный саботаж обостряет конфликт между нациями, религиозными и этническими группами и представляет угрозу для Центральной Азии, принадлежащей к разным национальностям, этносам и религиям.

Ключевые слова: этнокультура, национальная идея, идеологическая угроза, геополитика, этносизм, глобализм, Центральная Азия, Узбекистан, регион, интеграция, пропаганда, конфликт.

ЭТНОМАДАНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада миллий ғояни ривожлантириш ва тарғиб қилиш масалалари, глобаллашув шароитида Марказий Осиёда интеграциялашув жараёнлари, минтақадаги чегарадош давлатларнинг геосиёсий жиҳатлари ҳамда миллатлараро муносабатларни такомиллаштиришда этник барқарорлик минтақанинг ижтимоий тараққиётида ўзига хос ижобий аҳамият касб этиши ёритилган. Шунингдек, мақолада ахборот кўпуровчилиги миллатлар, диний-этник гуруҳлар орасидаги зиддиятни кескинлаштириб, турли миллат, элат, диний конфессияга мансуб Марказий Осиё учун хавфли эканлиги таҳлил этилган.

Калит сўзлар: этномаданият, миллий ғоя, ғоявий-мафкуравий таҳдид, геосиёсат, этносиёсат, глобаллашув, Марказий Осиё, Ўзбекистон, минтақа, интеграция, тарғибот, зиддият.

Кириш. Ўзбек халқининг этномаданияти узок тарихий даврни қамраб олади. Ўтмиш хотираси маънавий ва маданий тараққиёт учун муҳим омиллардан бири бўлса, асрлар давомида тўпланиб келган тажриба инсоннинг камол топишида, элат ва халқнинг тарихий ривожига энг зарурий замин, асос бўлиб ҳисобланади. Маънавиятнинг энг муҳим қисмларидан бири тарихий-маданий мерос, аجدодларимиздан бизга етиб келган осори атиқалар, анъаналар, урф-одатлар, диний маросимлар ва байрамлар, халқ томошалари, хуллас, этномаданиятдир [1].

Собиқ совет иттифоқи даврида Ислом дини, мусулмончилик ақидалари, миллий қадрият ва анъаналар бир чеккага суриб ташланди. Улар ҳақида гапириш у ёқда турсин, ўйлаш ва фикрлаш ҳам мумкин эмас эди. Иймон-этиқодимизга оид асарлар, миллий тарбия асосини ташкил қилувчи Қуръони Карим, Муҳаммад алайҳисалом ҳадислари, тасаввуф ва миллий, маърифий-ахлоқий илмлар акс этган китоблар, рисоалар териб олинди, ёқиб ташланди. Бу миллий тарбия ва тарбияшунослик соҳасидаги энг катта йўқотиш эди. Чунки, “фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаш учун фидойилик билан курашиши мумкин” [2].

Юртимиз истиқлолга эришгач мамлакатимиз халқларининг анъана ва маросимлари ўзининг қадимий кўринишларини тиклаб, жамиятимиз тараққиётини тезлаштирадиган буюк кучга айланмоқда, жамият ҳаётига шодлик, қувонч бағишлайдиган, уларда мустақиллик ва унинг медалларидан фахрланиш ҳиссини уйғотадиган анъана ва маросимлар кенг оммалашмоқда, ёш авлодни миллий қадриятлар руҳида тарбиялашда таъсирчан омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: «Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир. Азалий қадриятларимиз ва ахлоқий фазилатларни ўзида мужассам этган муқаддас динимизни асраш ва қадрлаш ҳар биримизнинг шарафли бурчимиздир» [3]. Президентимиз асарларида ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмаслигини алоҳида таъкидлаган. Шундан келиб чиққан ҳолда, маънавий мерос, маданий бойлиқлар, кўҳна тарихий ёдгорлиқлар бу борадаги энг муҳим омиллар сифатида келтирилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштириш, улардан таълим-тарбия тизимида фойдаланиш хусусида гап борар

экан, республикаимиз олимлари томонидан амалга оширилган ишларни қайд этиб ўтиш лозим деб ўйлайман. Ёшларни умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида маънавий тарбиялаш бугунги кунда педагогика фани олдида турган долзарб масалалардандир. Шу маънода О.Мусурмоновнинг тадқиқоти катта эътиборга молик [4].

Ана шундай шахсларни тарбиялаш нафақат оиланинг балки, жамиятнинг бугунги асосий вазифаси бўлиб қолмоғи лозим. Бу вазифани бажаришда миллий қадриятлар, урф-одатлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Мамлакатимизда яратилган бу бетакрор анъана ва маросимлар, миллий қадриятлар, урф-одатлар олимлар томонидан кўп йиллардан бери мутазам ўрганилиб келинади. Бу борада айникса, Ж.Ҳасанбоев, М.Туропова, О.Ҳасанбоева, А.Маврулов ва У.Қорабоев каби олимларнинг ишлари ва мақолаларини эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир [5].

Мазкур тадқиқотларнинг ҳозиргача ҳар томонлама ва чуқур хронологияси яратилиб, уларда халқ педагогикасининг таълим олувчи шахсга тарбиявий таъсир кўрсатиши муаммосини амалга оширишда эришилган ютуқлари ёритилган. Бошқа тадқиқотлар орасида М.Очилов, А. К. Мунавваров, С.Ахмедов, С.Очилов, О.Мусурмонова, М.Иномова, С.Нишонов томонидан докторлик ишларини алоҳида қайд этиш жоиз [6].

Жондор Туленовнинг "Қадриятлар фалсафаси", Аҳмад Яссавий "Ҳикматлар, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Бухорий. "Ал-адаб ал-муфрад". ("Адаб дурдоналари"), А.Маврунов "Маънавий соғломлаштириш даври", "Барҳаёт миллий қадриятлар", М.Иномова "Оилада болаларнинг маънавий ахлоқий тарбияси", О.Мусурмонова "Маънавий қадрият ва ёшлар тарбияси", У.Қорабоев "Маданий тадбирлар", Қ.Эргашев "Ёшларнинг маънавий тарбияси" ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Бирок, жамият ҳаётида юз бераётган айрим муаммолар бугунги кунда дарсдан ташқари маънавий – маърифий тадбирлар жараёнида ёшларнинг миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштириш асосида тарбиялаш борасидаги тадқиқотларнинг етарли эмаслигини кўрсатмоқда.

Шахс маънавиятини тарбиялаш ва ривожлантириш, энг аввало, оиладан бошланади ва мактабда давом эттирилади. Худди шу ердан эътиборан мактаб билан оила ўртасида узвий алоқа ўрнатилади. Оиланинг ўрта махсус ва олий ўқув юрти, маҳалла ва меҳнат жамоаси билан ҳамкорлиги таркиб топиб боради. Дарҳақиқат, шахс шаклланишида оиланинг роли катта. Чунки, "Тарбия инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан сингади" [7].

Олима М. Иномова ҳам "Оилада болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси" рисолисида оилавий тарбия муаммоси, унда болаларни маънавий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланиш масалалари хусусида фикр юритади. Унинг таъкидлашича, "Оилада энг яхши ва олижаноб анъаналар, миллий қадриятлар руҳида тарбияланган бола ўзини англашга, ўзлигини кўрсатиб, ўз шахсини намоён этишга ҳаракат қилади" [8].

Тадқиқот методологияси. Шунинг учун ҳам ўтган йиллар мобайнида миллий ва умуминсоний қадриятларимиз, уларнинг ўзига хос жиҳатлари, маънавий-маърифий тадбирлар, уларнинг жамият аъзолари ҳаётидаги ўрни, тарғибот усуллари борасида кўпгина илмий-назарий ва амалий ишлар амалга оширилди, уларнинг методологик асослари яратилди. Гарчи маънавий-маърифий ишларга, унутилган, камситилган маънавиятимизни, миллий қадриятларимизни тиклашга ҳамда ёш авлоднинг миллий ғурурини юксалтиришга, уларни ватанпарварлик, юртпарварлик, байналминаллик руҳида тарбиялашга қаратилган тадбирлар моҳиятини очиб бериш, уларни ташкил этиш методикасини ўргатишга оид талайгина ишлар амалга оширилган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар бир халқнинг ўзи учун эъзозли, қимматли бўлган маънавий бойликлари бўлади. Булар асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келган, ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамияти ва қадрини йўқотмаган, шу халқнинг ифтихор манбаига айланган дурдоналардир. Масалан, қирғиз халқи «Манас» достони билан, мисрликлар қадимий пирамидалар, французлар Париждаги Лувр саройи, ўзбеклар Самарқанду Бухоро ва Хива билан ҳақли равишда фахрланадилар.

Миллат ва элатларнинг ўзига хос тарихий мероси, санъати ва адабиёти билан бир қаторда уларнинг урф-одат ва маросимлари, маданий муносабат ва ахлоқий фазилатлари ҳам маънавий қадриятлар тизимига киради. Булар халқнинг ўзига хослигини сақлаб қолишда, ёш авлодни тарбиялашда, шахснинг ижтимоийлашувида муҳим роль ўйнайди. Ёшларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш бугунги кунда энг долзарб муаммолардан биридир.

Маънавият билан этномаданият ўртасидаги фарқ шундаки, маънавият анъанавий, миллий бўлмаган қадриятларни ҳам ўз ичига олади. Этномаданият эса ўзбек халқининг миллий хусусиятларини ифода этадиган воқелиқдир. Маънавият субъектив характердаги тушунча, у кўпинча ахлоқий сифатларни, муносабатларни ўз ичига олади, этномаданият эса миллатимиз ҳаётидан муҳим ўрин олган, тарихий-маданий қадриятларга айланган бойликлардан иборат. Маънавиятга замонавий муносабатлар ҳам киргани учун у тез трансформацияга учрайди, этномаданиятга эса ўз ўзагини асраш, ҳатто консервативлик хос. У янги, замонавий ўзгаришларга, модернизацияга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади, давр ва ҳаёт синовидан ўтган қадриятларнигина инновация сифатида қабул қилади. Хуллас, *этномаданият* миллий маънавиятнинг ўзағидир.

Ўзбек халқи маънавиятининг этномаданият билан боғлиқ, уйғун жиҳатларини анъанавий ва замонавий қадриятлар орқали қараш мумкин. Ушбу қадриятларнинг бир-бирига диалектик боғлиқлиги ўзбек халқининг дунёда кечаётган ўзгаришларга, жамиятни модернизациялашга фаол муносабатда бўлаётганини, уларнинг ижтимоий тараққиётни динамик воқелиқ тарзида қараб, ушбу тараққиёт инсон онги, ижодий фаолияти, маданиятига боғлиқлигини тўғри англаётганини ифода этади.

Этномаданият генезиси ва моҳияти нуктаи назардан ижтимоий муносабатларнинг маданий бойликлар тимсолидаги инъикосидир. Шунинг учун ҳар қандай этномаданият ўз функциялари доирасида чегараланиб қолмаслиги, жамиятда, кишилар онги ва ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришлар билан диалектик боғлиқликда қаралиши лозим.

Этномаданиятнинг тарихий-этнографик ва этно тузилиши қанча барқарор бўлмасин мазкур этнослар вақт ҳукми билан доимо ривожланиб, ўзгариб турган. Этнос билан бирга, табиий равишда, унинг этномаданияти ҳам трансформацияга учраган, модернизациялашган. Ижтимоий-маданий ҳаётимизда содир бўлаётган ўзгаришлар ўзбек халқини ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий соҳаларда ўзига хос анъаналар, турмуш тарзи, қарашлар, фаоллик турларини яратишга ундамоқда. Масалан, бугунги ишбилармонлик ва тадбиркорлик ҳаракатларини олайлик. Бу ўринда халқимиз жаҳоннинг ижтимоий фаоллик борасидаги ижобий тажрибаларини ўрганиб, ўз имиджи (ишбилармонлик ва тадбиркорлик маданияти)ни яратмоқда. Унга ақлий салоҳият, билимдонлик, қийинчиликларни олдиндан кўра билиш лаёқати, ижодий ёндаша олиш, тадбиркор муомала маданияти, турли тоифа, жинс ва ёшдаги кишиларга фикрини тушунтира билиш, кучли ирода эгаси, ўз "мен"ига хос фазилатларини намоён этиш, талабчанлик, катъият, руҳий тетиклик, саломатлик зарур. Ушбу тадбиркорлик маданияти замонавий ўзбек халқи-

нинг ҳаётий кўникмаларига айланиши лозим. Бу ўринда этномаданият билан замонавий маданият уйғунлашиб, халқимизда янги умуминсоний, умуминсоний қадриятларнинг шаклланишига олиб келади. Сиёсий, ҳуқуқий соҳаларда ҳам шундай трансформацион ва модернизацион ўзгаришлар содир бўлмоқда.

Аҳоли қатламлари ичида кўпроқ аёллар тарихий-маданий тажрибалар – анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар, тўй-ю томошалар ва маросимларга тўла амал қилиш, уларни асраш учун жон куйдиради. Буни ўзбек аёлига хос бўлган барқарорликни асраш, оилани мустаҳкамлаш, фарзандлар соғ-саломатлиги ва бахт-саодатини ўйлаш, топганини оиласига сарфлаш, муросада яшаш учун ўз қизиқишлари, ҳатто ҳуқуқидан воз кечиш каби психологик хусусиятлар билан изоҳлаш мумкин. Ўзбек аёлларида тарихий-маданий тажрибаларга таяниш ва уларни асраш этномаданий хусусиятдир. Ҳатто урушлар, инқилоблар, қайта қуришлар даврида ҳам улар ушбу этномаданий хусусиятларини йўқотмади. Энг муҳими, ушбу белгилар улардаги умуминсоний-ахлоқий фазилятлар, диний қадриятлар билан уйғунлашиб келади. Шунинг учун уларга халқимиз тарихий-маданий қадриятларига мос ҳаё (иболилик, ифбатлилик, номусилик), ахлоқ (поклик, андиша, босиқлик, камтарлик, самимийлик, соддалик, тўғрилиқ, уятчанлик, хушмуомалалик, ювошлик), бардош (сабр, қаноат, чидам), вафо (садоқат, меҳр-окибат, вафодорлик), латофат (лобарлик, дилбарлик, назокат, нафислик, хушсуратлик), болажонлик (серфарзандлик), шаън (ғурур, орият), меҳнатсеварлик, фидойилик, чакқонлик, меҳмондўстлик, ватанпарварлик каби ҳислатлар ҳосидир. Демак, ахлоқий-маънавий ҳислатлар ўзбек аёллари этномаданиятининг асосий қисми, ҳатто негизи ҳисобланади. Аслида, ахлоқий-маънавий белгиларсиз этномаданият йўқ, бироқ, улар ҳар бир халқ ва ижтимоий қатламларда ўзига хос кўринишларда намоён бўлади.

Илм-фанга, диний қадриятларга қизиқиш ҳам халқимизга хос ҳислатлардир. Этномаданият мутлақ шаклланган, ўзгармас воқелик эмас, у жамият ҳаётида кечаётган ижтимоий жараёнлар таъсирида, кишиларнинг маънавий, маданий, руҳий эҳтиёжлари, қизиқиш ва талаблари таъсирида трансформацияга учрайди, ўз манфаатларига мос инновацияларни қабул қилади. Ўзбек этномаданиятида эса у замонавий санъат турлари – эстрада мусикаси, тасвирий санъат, хор санъати, техника ижодиёти, туризм, физкультура ва спорт, аскиябозлик, цирк санъати кабилар билан шуғулланишда кўринади. Ушбу инновациялар ўзбек этномаданиятини дам олиш ва хордиқ чиқариш, ижодий-маданий қобилиятларини ўстиришга қаратилган янги, ноанъанавий ижод турлари билан бойитмоқда.

Ўзбек халқининг маънавий бойлигига айланаётган замонавий қадриятларга: а) сиёсий ҳаётда, демократик институтлар фаолиятида мустақил фаол субъект сифатида қатнашиш; б) халқаро ташкилотлар ва нодавлат уюшмалари тузиш ёки уларнинг аъзоси бўлиш; в) мустақил тарзда тадбиркорлик ва ишбилармонлик билан шуғулланиш; г) замонавий санъат ва ижод турларини эгаллаш ва улар орқали ўзининг маънавий-маданий қобилиятини ривожлантириш; д) халқаро маданий-информацион жараёнларда муаллиф сифатида иштирок этиш; ё) маданий-маърифий уюшмаларнинг тадбирларида қатнашиш; ж) илмий-техникавий, бадиий ижод турлари билан шуғулланиш ва халқаро тадбирларда, кўрикларда иштирок этиш кабилар қиради.

Марказий Осиё халқлари этномаданиятида анъанавий қадриятлар билан умумдунёга хос урбанизация белгилари инновация сифатида уйғунлашиб келиши кузати-

лаётган бўлса-да, ушбу уйғунлашиш ҳар бир ижтимоий гуруҳ, синф, шаҳар ва қишлоқда турлича содир бўлмоқда.

Дунёдаги ҳеч бир халқнинг, миллатнинг этномаданияти ва анъанавий қадриятларидан мутлақ воз кечиш, инновацияга, замонавий қадриятларга ўтиши кузатилмади. Балки, аксинча, Ғарб бугун Шарқ анъанавий маданиятини ўрганиш ва уларни асраб қолишга интилмоқда. Демак, миллий тараққиёт – анъанавий ва замонавий маданиятни, қадриятларни оқилона уйғунлаштиришдир.

Этномаданиятнинг анъанавий халқ маданиятини яхлит ва кўп қиррали ҳодиса сифатида ўрганиш, унинг тузилиши, асосий кўринишлари, шакллари аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис биз этномаданият эволюцияси ва умум қабул қилган “маданият” таснифидан келиб чиқиб, халқ маданиятининг асосий соҳаларини аниқлашга интилдик. Халқ маданиятининг асосий кўринишлари, соҳаларини аниқлаш билан бирга унинг ўзига хос хусусиятлари ва тавсифий белгиларини аниқлаш ҳам жуда катта илмий қийматга эгадир.

Этномаданият ва унинг таркибий қисми бўлган анъанавий халқ маданияти: халқ донишмандлиги, халқ фалсафаси, халқ одатлари, халқ ижоди, халқ ўйинлари, халқ пазандалиги, халқ амалий санъати, халқ табобати, халқ турмуш маданияти каби кўплаб соҳаларни ажратса бўлади.

Баъзи ҳолларда айрим тадқиқочилар томонидан “маросим” ва “урф-одат”, “анъана” ва “байрам” каби қатор терминларни синоним тарзда ишлатиш ёки изчил фарқланмаган ҳолда қўлланилиш ҳолатлари ҳам учрамоқда. Шубҳасиз бу ўринда “маросим”, “урф-одат”, “анъана” ва “байрам” терминларнинг қандай ўхшашлик ва фарқли хусусиятлари мавжуд? – деган савол туғилиши табиийдир. Бизнингча, ушбу терминлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, аммо бир-биридан кескин фарқ қилувчи тушунчалардир.

“Анъана” – тарихий тараққиёт жараёнида табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар асосида вужудга келадиган, ажодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, кишилар маданий ҳаётига таъсир ўтказадиган маданий ҳодисадир. Анъана ўзига хос ижтимоий қоида тарзида кишилар онгига синган (умум ёки маълум гуруҳ томонидан), қабул қилинган тартиб ва қоидалар мажмуаси ҳисобланади [9].

Урф-одат тушунчаси эса ўта кенг бўлиб, у ўз ичига халқ ҳаётининг барча томонини – оддий кундалик удум, расм-русум, ирим-сиримлар, ўзаро муомала тарзи ҳамда барча маросимларни бутунча қамраб олади. Маросим тушунчаси нисбатан тор тушунча бўлиб, у шу халқ ҳаётининг маълум соҳаларида омма томонидан қабул қилинган, кўпинча рамзий характерга эга бўлган ва маълум кишилар мажмуи томонидан махсус уюштирилладиган намоишлардан иборат [10].

Шунингдек, маросим – инсон ҳаётининг моддий ва маънавий турмушининг талаб ва эҳтиёжи билан юзага келган ва келадиган ҳодисадир. Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди. Бошқача қилиб айтганда маросим умум томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётий тадбирдир.

“Урф-одат” дейилганда кишиларнинг турмушига сингиб кетган, маълум муддат такрорланиб турувчи ҳатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган ҳулқ-атвор қоидалари кўникмасидир. Демак ушбу маросим ва урф-одатга берилган қисқача қайдлардан ҳам кўриниб турибдики, урф-одат тушунчаси халқ ҳаётининг барча соҳасини ўз ичига қамраб олса, маросим тушунчаси ҳаётнинг муайян соҳаларигагина алоқадор, холос. Урф-

одат бир вақтнинг ўзида бир шахс ёки бўлмаса кўпчилик томонидан бажарилиши шарт бўлган қоида бўлса, маросим белгиланган шахслар томонидан бажарилиши лозим бўлган ҳатти-ҳаракатдир. Жумладан, кичикнинг каттага биринчи салом бериши ёки кўпчиликка камчиликнинг салом бериши ёки меҳмонларга алоҳида ҳурмат кўрсатиш, байрам арафасида яқинлари, кекса қариялар, қўни қўшнилар ҳолидан хабар олиш каби кўринишлар ўзбекларга хос миллий урф-одатлардир.

Урф-одатлар билан маросим орасидаги ўзаро фарқни улар ичидаги рамзий ҳаракатларни қўлланилиши даражаси орқали ҳам англаб олиш мумкин. Жумладан, урф-одат ўз ичига рамзий ва рамзий бўлмаган ҳаракатларни тўла камраб олса, маросим фақат рамзий ҳаракатдаги ҳатти-ҳаракатларнигина камраб олади. Қолаверса урф-одат муайян халқ учун асосан бир хил – ўзгармас қоида, норма бўлса, маросим бир хил халқ доирасида кескин локал фарқланишларга ҳам эга бўлади. Шунингдек ҳар қандай маросим ўзи мансуб бўлган халқ урф-одатларининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Шу боис маросимдан урф-одат элементларини кидириб топиш мукин, лекин урф-одатдан маросимни кидириб бўлмайди. Ҳар қандай маросим урф-одат ҳисобланади, аммо ҳар қандай урф-одат маросим бўла олмайди [11].

Хулоса ва таклифлар. Мустақиллик ўзбек этно-маданиятидаги анъанавий қадриятларни қайта тиклаш, улардан унумли фойдаланиш, халқимизнинг жаҳон маданияти ва цивилизациясидан, илғор давлатлар эришган

ютуқлардан, умуминсоний қадриятлардан бевосита ва тўла баҳраманд бўлишига имкон яратди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2018 йил 28 декабрда Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаганидек: “Олдимизга қўйган улкан вазифаларни амалга оширишда биз учун куч-қудрат манбаи бўладиган миллий ғояни ривожлантиришимиз зарур. Хусусан, миллий ўзлигимизни англаш, Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини ўрганиш, бу борада илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш, гуманитар соҳа олимлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз лозим. Ўтмишга берилган баҳо албатта ҳолисона, энг муҳими, турли мафкуравий қарашлардан холи бўлиши зарур. Буюк аллома ва адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак” [12].

Марказий Осиё муаммолари ташқи кучларнинг аралашувисиз минтақадаги давлатларнинг ўзлари томонидан ечилмоғи зарур. Шу боисдан ҳам “Ўзбекистон бугунги кунда ўзининг ташқи сиёсатида Марказий Осиё минтақасига устувор аҳамият қаратмоқда. Бу – ҳар томонлама чуқур ўйлаб танланган йўл” [13]. Чунки, Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган Ўзбекистон ушбу минтақа барқарорлик, изчил тараққиёт ва яхши қўшничилик ҳудудига айланишидан бевосита манфаатдордир.

АДАБИЁТЛАР

1. Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. -Т.: Маънавият, 2002. - 24 б.
2. Мирзиёев Ш. Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик. //Халқ сўзи, 2016 йил 19 октябрь.
3. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. - 13 б.
4. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. -Т., Шарқ, - 2002. -Б. 8.
5. Саримсоқов Б. Маросим фольклори. - Т.,Фан, 1986. -Б. 12.
6. Саримсоқов Б. Маросим фольклори. / Ўзбек фольклори, очерклар Т., 1988.- Б. 152.
7. Мусурмонова О."Талабаларнинг маънавий маданиятини шакллантириш". - Фан, 1993; Мусурмонова О."Юкори синф талабалари маънавий маданиятини шакллантиришнинг шакл ва методлари".Фан, 1995; Мусурмонова О. "Маънавий қадрият ва ёшлар тарбияси". -Ўқитувчи. 1996.
8. Ҳасанбоев Ж, Туропова М, Ҳасанбоева О. Маънавий-ахлоқий тарбия асослари. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 2000.-111 б. ; Маврунов А. "Маънавий соғломлаштириш даври", 1994 йил; Қорабоев У. "Маданий тадбирлар". - Т. 2003 йил.
9. Иномова М. "Оилада болаларнинг маънавий ахлоқий тарбияси". Т. 1999; Мусурмонова О."Талабаларнинг маънавий маданиятини шакллантириш". - Фан,1993 йил; Мусурмонова О."Юкори синф талабалари маънавий маданиятини шакллантиришнинг шакл ва методлари".Фан, 1995; Мусурмонова О. "Маънавий қадрият ва ёшлар тарбияси". -Ўқитувчи. 1996 йил; Зиёмуҳаммедов Б. ва бошқалар. "Маънавият асослари". - Т. 2003 йил; Қорабоев У. "Маданий тадбирлар". - Т. 2003 йил; Эргашев Қ. "Ёшларнинг маънавий тарбияси", Маънавият, 1998; Йўлдошева С. "Барҳаёт анъаналар", Т. 1999 йил; Бегматов А."Маънавият фалсафаси ёхуд Ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизимнинг яратилиши. Шарқ, 2000.-96 б.;
10. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., Маънавият, 2008, 18-бет.
11. Иномова М. Оилада болаларнинг маънавий ахлоқий тарбияси. - Т. 1999.
12. “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 28 декабрь
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 ноябрь). “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь.

Зулхумор РАХМАТОВА,
Андижон давлат тиббиёт институти
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: Zulxumor_raxmatova@mail.ru

АДУ, ф.ф.н. доцент Қодиров З. тақризи асосида

CASE-STUDY METHOD IN TEACHING UZBEK LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article broadly describes the methodology of teaching the Uzbek language to foreign students using the case study method. At present, the arrival of foreign students in our state speaks of the prestige of the country's universities. From this, it is necessary to strengthen communicative communication in the study of the Uzbek language as a foreign language. Therefore, it is advisable to use cases in the classroom with foreign students.

Key words: case studies, Uzbek as a foreign language, communication, interactive methods of education.

МЕТОДИКА КЕЙС СТАДИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация

В статье широко изложена методика обучения узбекскому языку иностранных студентов при помощи метода кейс-стади. В настоящее время приезд в наше государство иностранных студентов говорит о престиже вузов страны. Из этого следует усилить коммуникативное общение в изучении узбекского языка в качестве иностранного. Поэтому целесообразно использовать кейсы на занятиях с иностранными студентами.

Ключевые слова: кейс-стади, узбекский язык в качестве иностранного, коммуникация, интерактивные методы образования.

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ХОРИЖИЙ ТИЛ СИФАТИДА ЎҚИТИШДА КЕЙС –СТАДИЙ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Мақолада хорижий талабаларга кейс-стади усули ёрдамида ўзбек тилини ўргатиш методикаси кенг ёритилган. Бугунги кунда мамлакатимизга хорижий талабаларнинг ташрифи кундан кунга ортиб бориши, дунё бўйича давлатимиздаги олий таълим муассасаларининг нуфузи ўсиб бораётганлиги бунинг далилидир. Ҳозирда ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўргатишда коммуникатив мулоқотни кучайтириш керак. Бунинг учун хорижий талабалар билан машғулотларда кейслардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Калит сўзлар: кейс-стади, ўзбек тили хорижий тил сифатида, коммуникация, таълимнинг интерфаол усуллари.

Кириш. Кейс-стади усули – бу муаммоли вазиятнинг фаол таҳлил усули бўлиб, аниқ вазиятчи вазифаларни ҳал қилиш йўли таълимига асосланади. Кейс-стади усулининг моҳияти: талабалар кичик гуруҳларга бўлинади, мавжуд муаммоли вазиятни таҳлил қилишлари ва амалий қарор чиқаришлари керак; жараён якунида тақдим қилинган алгоритмни баҳолаш ва контекстда қўйилган муаммони умумий баҳо доирасида муҳокама қилиш.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Кейс-усули биринчи бўлиб 1870 йилда Гарвард университети юридика факультети декани профессор Христофор Колумб Лэнгделл томонидан таълим жараёнида қўлланган. «Сократ усулини қўллаб (савол – жавоб), муаммо ва ҳаттоларни ривожлантириб, у талабаларга биринчи манба билан ишлашни таклиф қилади (суд ишлари, суднинг апелляция иши ва б.), сўнгга ўзларининг шахсий ҳулосалари, таҳлил ва таклифлари берилади. Лэнгделлнинг ёндашуви анъанавий таълимдан (маъруза, семинар) кескин фарқ қилади ва кучли қаршилиқка учрайди [1, с. 43]. Аммо буларнинг ҳаммасига қарамай, дастлабки уч йилда фақат Гарвард университетида тасдиқланган. Унинг ўзига хослиги, самарадорлиги яна олтига юридик мактабларда баҳоланган. Анъанавий маърузалар билан бир қаторда юридик вазиятларда содир бўладиган реал ҳолатларни муҳокама қилади. Талабалар дарсга мазкур ҳужжатлар билан тўлдирилган папкаларни ўрганиб, олдиндан тайёргарлик кўришади. Мазкур тажриба кўп қўтишларга сабаб бўлади ва тез орада истикболли деб топилади. Унинг татбиқ

қилиниши Гарвард университетида тиббиёт ва маъмурий ишларни ўқитишдан бошланади.

Совет дидактикасида кейс ўқув жараёнига С.Т.Шацкий томонидан татбиқ қилинган. Бироқ 30-йилларда бу усулнинг қўлланиши тақиқланади. XX асрнинг 90-йилларида рус таълими жараёнида кейс усули яна қўллана бошлади. Одатга қўра, дастлабки ғоя янги фикрлар билан бойиб боради, турли вариантлар ва тоифалари пайдо бўлади, уларнинг ҳаммаси бошланғич манбадан ажралиб чиқади. Баъзан кейс-стадий Гарвардда ишлаб чиқилган «кейс» методикасидан фарқ қилишини тушуниш қийинлигидан келиб чиқади. Масалан, рус тили ўқитувчиси М.А. Шутяк ўз мақоласида ўзбек тилини ўрганаётган хорижий талабалар учун вазифа тавсия қилади, улардан фақат битта тўғри жавоб талаб қилади, у ҳаётий вазиятларда бериладиган қарор альтернативасига қарши ғоя туради [6]. Таъкидлаш жоизки, вазифаларнинг ўзи қизиқ. Бу ерда кейснинг алоқаси нимада? М. В. Коновалова мақоласида, масалан, кейс таълими (вазият)ни ўрганиш назарияси ва тақдим этилган ишланмалар баёнида қарама қаршилиқларни кузатдик. «Модел реал ҳаётда юз берувчи аниқ вазиятларнинг маълум қоидалари бўйича ишлаб чиқилади», – дейилади мақолада [3, с. 6]. Амалиётда вазиятлар реал ҳаётга умуман даҳли бўлмаган бадий асарлардан олинади. Кейс-стадийни классик тушунчаси қуйидагича: кейсда ҳаётий муаммоли вазият берилади, талабалар ўзларининг билим, амалий тажриба ва интуицияси асосида ечим топади ҳамда қарор чиқаради. Билишимизча, ҳар қайси вазият бир неча ечимга эга бўлади, шунинг

учун кейс муҳокама қилинаётганида барча мумкин бўлган жавоблар эътиборга олинади. Кейс-стади усулини ўзбек тили дарсларида қўлланиши материал хусусиятидан (орфография ва пунктуация, грамматика ва фонетика) келиб чиқиб, чегараланган, шунинг учун муаммо ҳал қилинаётганида қоидага кўра битта тўғри жавоб талаб қилинади. Бироқ ўзбек тили хорижий тил сифатида ўқитилаётганида кейс-стади кенгрок қўлланиш имконига эга. Муаммоли кейс ечишда тинглаш кўникмаси ривожланади, қарама-қарши фикрлар нуқтаи назари ҳисобган олинган ҳолда ўз фикрларини баён қилади, хорижий талабалар учун янги тил муҳитига мослашиш, уни ўрганиш, реал вазиятлар билан яқкама яқка қолиб, фикрларини айта олиш малакаси ошади. Ушбу усул ёрдамида тез мослашган хорижий талабаларда жамоа бўлиб ишлаш, жамоада ўз фикрини тушунтириш ва қарор қабул қилишда фаолроқ бўлишга ёрдам беради. Натижада аналитик ва коммуникатив қобилият шаклланади, ривожланади, тадқиқот фаолият олиб боришга имкон беради. Кейслар турли шаклларда берилиши мумкин: Интернет ва даврий материаллардан, энциклопедия мақолаларидан, эълон, моливий ва иқтисодий ҳисобот, архив материаллари ва хатлари, ҳатто аудио ҳамда видеоформатнинг 5 хил шаклидан олинган бўлиши мумкин. Асосийси, кейсда берилган маълумот аниқ далиллар, тушунарли қоидалар ва қулай тузилишга эга бўлиши шарт. Хорижликлар аудиторияси учун қўлланиладиган кейсларга бағишланган қатор ишлар мавжуд бўлиб, концепцияга мос келиши бизга маъқул саналади, масалан, К.Ю.Гайрбеков фикрича, ўзбек тили хорижий тил сингари ўргатилаётгандаги кейсларнинг мақсади ўзбек тилини хорижий тил сингари ўрганаётган тингловчиларнинг коммуникатив ва ижтимоий маданий билимини шакллантиришга, мулоқотнинг турли вазиятларини яратишда ҳақиқатга яқинлашишига сабаб бўлади [2, 40].

Тадқиқот методологияси. И.А.Оскольская “кейс” орқали ўрганиш учун мавзу танлашда қуйидаги қоидаларга амал қилишни тавсия қилади: 1. Мавзунинг ўзига хослиги содда бўлиши керак, яъни ўрганиш доираси /тармоғи олдида қўйилган вазифалар қўламадан катта ресурсга эга бўлмаслиги керак. 2. Мавзу оммабоп бўлиши керак, яъни компаниянинг излаётган соҳа ва тармоқлари эркин бўлиши керак. 3. Мавзу «реал» бўлиши, талаба топшириқ бажараётганида фантастик ҳаёлларга берилмаслиги керак [5, 79]. Мавзу танлашда индивидуал ёндашув муҳим бўлиб, мазкур гуруҳ талабалари учун долзарб саналади. Мавжуд жамоа хусусиятлари: ёши, давлати, миллати ҳисобга олинishi зарур. Менталитет хусусиятлари ва миллий урф-одатлар ҳисобга олинган ҳолда мавжуд гуруҳ иштирокчилари учун долзарб, дунёқарашига хос маълумот танланади. Масалан, АКШ, Европа давлатлари талабалари билан жинсий, ноқонуний муносабатлар ҳақида гаплашилса, мусулмон давлати талабалари билан бундай мавзуда суҳбатлашиш мантиққа тўғри келмайди. Иштирокчилар ўртасида ўзаро муносабат характерини ҳам аниқлаш зарур. Кўпинча улар ўзаро суҳбатлашганда уларнинг бир-бирини муносабатини, дунёқарашини эътиборга олиш керак. Улар ўртасида қандай эмоционал климат шакллантириш кераклиги ҳақида ўйлаш муҳим. Шуларни эътиборга олган ҳолда гуруҳларда кей стадий методидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бошқача ҳолатда бир-бирини яхши билмайдиган вазиятларда уларнинг индивидуал хусусиятларини очиб беришга имкон бермайди. Мулоқат ҳам чегараланган бўлади. Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўрганаётган талабалар учун кейс стади усули бу фикр алмашиш, муомала мулоқот ҳисобланади. Л.В. Лежнина, З.Ю. Юлдашев томонидан ишлаб чиқилган усуллар сингари кейс стадий ўтказишнинг кўплаб усуллари мавжуд [4; 7]. Мен бу мақоламда Л.В.Лежнина усули бўйича кейс

ўтказишни маъқул топдим. Чунки бу усулда бир-бирини унчалик яхши билмаган, бошқа-бошқа давлатлардан Ўзбекистонга келиб ўзбек тилини ўрганоқчи бўлган талабалар иштирок этади. Улар бир-бирини нима демоқчи бўлганлигини тезроқ тушуна олмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун талабалар бир-бирини танийдиган кичик гуруҳларга бўлиниб, берилган мавзу бўйича фикр алмашишлари, муҳокама қилишлари орқали баҳс мунозарара қиришишлари мумкин.

Л.В. Лежнина усули бўйича кейс ўтказиш босқичлари: 1. Кейс мазмуни билан талабаларнинг мустақил танишиши. 2. Кейс мазмунини тушунгалиги бўйича савол жавоб ўтказиш. 3. Ўқитувчи томонидан талабалар салоҳиятига қараб кичик гуруҳларга бўлиш (4-6 кишидан). 4. Кичик гуруҳларда кейс мазмунини муҳокама қилиш. 5. Гуруҳ талабаларининг ҳар бири мавзу бўйича тақдимот тайёрлаши. 6. Уларни умумлаштирган ҳолда ягона битта тақдимот шакллантириши. 7. Умумий дискуссия ва олинган натижа муҳокамаси. 8. Олинган натижалар ва ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни умумлаштириш. Аудиторияда ишнинг тузилиши: 1. Ўқитувчи томонидан муаммонинг қўйилиши. 2. Ўқитувчи томонидан зарурат бўлганда талабалар салоҳиятига қараб кичик гуруҳларга бўлиш (4-6 кишидан). 3. Кичик гуруҳларда ишни ташкиллаштириш, маърузачиларни аниқлаш. 4. Кичик гуруҳда тақдимот тайёрлашни ташкиллаштириш. 5. Умумий дискуссияни ташкиллаштириш. 6. Ўқитувчининг якунловчи фикри. 7. Рефлексия.

Бир-бирини яхши танимайдиган хорижий талабалар гуруҳларида кейс усулидан фойдаланишда З.Ю.Юлдашев усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир [7, с. 20]. Хорижий талабалар учун бир неча кейс мавзуларини танлаб олдим. Булар жамият, ёшлар учун бугунги кунда долзарб мавзулар деб ҳисобладим. 1. Вегетарианлик – шунчаки модами ёки соғлом турмуш тарзини? 2. Пулли таълимнинг: ютуқ ва камчиликлари (плюс ва минуслари). 3. Замонавий жамиятда никоҳ керакми? 4. Китоб нима учун керак? 5. Спиртли ичимликлар стрессни енгиллаштирадими? 6. Танишув, мулоқотдаги қийинчиликлар. 7. Миллий урф-одатлар, анъаналар ўртасидаги фарқлар. 8. Динлар ўртасида умумийлик борми? 9. Чипларни инсонларга жойлаштириш: бу яхши ёки ёмон. Хорижий талабалар учун кейслар ишлаб чиқилаётганда қуйидаги талабаларга амал қилишни тавсия қиламан: 1. Ўрганувчилар учун долзарб муаммолар танлаш. 2. Мавзунинг тўғрилиги, аниқлиги. 3. Материалларда бериладиган ҳодисалар реал ҳаётдан олинганлиги. 4. Муҳокама учун тақдим этилаётган муаммо битта ечимга эга эмаслиги, шунинг учун маълумотларнинг етарли бўлиши. 5. Кейс таркиби: видео материал, мослаштирилган материал матн, расмлар. 6. Сиёсий мавзуларни танлаш маън этилади. Яна кейс мавзулари ижтимоий, юридик, иқтисодий мавзулардан фарқ қилиши керак, бундан талабалар нафакат маълумотга эга бўлишлари, балки асосийси, гапиришни ўрганиб олишлари ҳам кўзда тутилади. Хорижий талабалар ўзбек тилини ўрганишида кейс усулидан фойдаланиб, мунозарара олиб келиб келиш, уларни мавзу бўйича кўпроқ гапиртириш, нутқ бойлигини ошириш мақсадга мувофиқдир. Бахтга қарши мақолада барча кейсларни таҳлил қилиш имкони йўқ. Шунинг учун фақат битта кейс материални таҳлил қиламиз. Кейс вароқда, папкада ва E-mail да жойлашган бўлиши мумкин. Уни талаба бемалол олиш имконига бўлиши керак. Агар кейсда видеоматериал бўлса, унда энг яхшиси электрон папка яратилиши керак.

Таҳлил натижалари. Кейс: Чипларни инсонларга жойлаштириш: бу яхши ёки ёмон ҳолат? Ҳаётини вазият: Аббос 18 ёшда. У 8 ёшида биринчи синфга борган. Бу йил у мактабни тугатиб, Австралияда таржимон бўлиб ишлашни ва ўша ерда яшашни орзу қилади. Австралия бу қандай

гўзал ва ажойиб давлат! У Лоланинг Австралиядаги расми ва видеоларини кўриб ҳавас қилган. Улар беш йил олдин ота-онаси билан Австралияга кўчиб кетган эди. Шундан бери бу икки синфдош-дўстлар интернет орқали суҳбатлашар ва албатта кўришишни ният қилишар эди. Мана энди Аббос лингвистика институтига ўқишга ҳужжат топширади, таржимон касбига эга бўлади ва яна Лола билан бирга бўлади. Аббос фақат аъло баҳоларга ўқиш учун ҳаракат қилди. Институтга ҳужжат топширувчилар кўп, танлов катта. У албатта ўқишга кириб олиши керак. Чунки у ўз Лолага ваъда берган. У албатта грант асосида ўқиши керак. Ота-онасида уни шартнома асосида ўқитиш учун пули етарли эмас. Шунинг учун Аббос фақат ўз билимига ишониши керак. Аббос мана неча йиллар, ойлар ва кунлардан бери каттиқ тайёрланыпти. Бугун эса у мактабдан жуда асабийлашган ҳолда келди. Кўзлари ёшга тўлган. Аббос топширмоқчи бўлган факультетда бу йил грант ўринлар йўқлигини эшитган эди. Агар шартнома асосида ўқиса ҳар йили йилига 14 000 000 сўмдан пул тўлаши керак. Аббоснинг умидлари пучга чиқадими? У нима қилишни билмас эди. Интернетдан бошини кўтармас, ҳар бир эълон ва янгиликни ўқиб чиқарди. “Нимадир қилишим керак, ота-онамга буни айтмаслигим керак” – дер эди Аббос ўз-ўзига. Бир неча кундан кейин унинг кўзи бир эълонга тушди. Эълонда айтилишича, тажриба ўтказилар экан. Бунинг учун кўнгилчилар керак экан. Аббосда яна умид пайдо бўлди. Танасида тери остида қандайдир нарсаси чиплар тирилгандай бўлди. Яқинда бу ҳамма учун керак бўлади. Шунинг учун ким биринчи бўлса, шу инсонга 500 000 \$ тавсия қилинади. Бу жуда катта миқдордаги пул. Ушбу пул таълим олиш ва янги уй сотиб олишга ҳам етади. Аббос ўз бахтига ишонмасди. Мана омад, мана бахт!!! Албатта, унинг ноқулайликлари ҳам мавжуд. Доим назоратда бўлиш, қанчадир муддат илмий лабораторияда ётиб қолишга ҳам тўғри келади. Аммо у таржимон бўлиш учун институтга кира олади. Эртага у телефон орқали боғланиб, тажрибага рози бўлади. **Савол:** сиз шундай вазиятда нима қилган бўлардингиз?

1-матн. Сиз ўз фарзандингизга чип қўйишни хоҳлайсизми? Кундалик турмушимизда болаларнинг тез-тез йўқолиб қолиши сир эмас. Фарзанди топилгунча ўтган муддат ота-она учун қанчалик ваҳимали, ташвишли эканлигини ҳамма билади. Нималарни ҳаёдан ўтказамиз, ҳаёлимизга қандай фикрлар келади ўша дамда, бу бошидан ўтказган ота-она ҳис қилади. Шундай ноҳуш ҳолатларга дуч келмасликлари учун ота-оналаранинг кўплари фарзандларига чип қўйдиришга рози бўлишади. Чип қўйилгач, ота-она биров хавфдан узоқлашади, кўнгли тинчланади. Айтишларича, бу болалар учун хавфли ва зарарли эмас экан. Чип қўйиш билан шуғулланадиган

ташкilotлар мавжуд экан. Уларнинг асосий вазифаси боланинг қаерда бўлишини кўрсатиш. Ота-оналар шунга рози бўлишади, чип орқали болаларини қаерда эканлигини тезда билиб олишади. Тадбиркорлар пул топишни хоҳлайдилар. Бугунги кунда хавфсизликнинг энг содда воситаси GPS трекер. Ота-оналар смартфонининг махсус мосламасида сим-картага ўрнатилган болаларнинг GPS треке-ри орқали йўлдош маякнинг турган жойини аниқлайди. Болалар учун GPS трекер мосламасининг энг асосий ютуғи боланинг қаерда эканлигини аниқлаш саналади. Бола кузатув остида бўлса ҳам уни ўзи билмаслиги мумкин. GPS болалар соатларида, қўл тақинчоқларида, смартфонга ўрнатилган дастурларда бўлади.

2. Видео: Инсон-робот. Қозоғистонда чип қўйилган тажриба <https://ok.ru/video/541194783317>

3. Видео: Мияга қўйилган чип фалаж қўлларни ҳаракат қилишига ёрдам берди: <https://www.newstube.ru/m/927732>

4. Видео: Швеция аҳолисида тери остига чип қўйиш оммалашди: <https://www.youtube.com/watch?v=zBbrSigyEVY>

Суҳбат учун саволлар: чип қўйиш қандай имкони-ятларга эга? Сиз ҳам ўзингиз ва яқинларингизга чип қўйишни истайсизми? GPS мослама инсон танасидаги чиплар ўрнини боса оладими? Чипларнинг қандай фойдали томонлари бор? Чипларнинг салбий томонлари мавжудми? 500 000 \$ га сиз чип қўйдиришга розимисиз? Чип қўйилганидан кейин одам ўзлигини била оладими? Биз умумий чипларсиз яшай оламизми?

Ўзбек тилини ўрганаётган хорижий талабаларга мавзу билан танишиб олишлари учун кейслар машғулотдан 7-10 кун олдин берилади. Бироқ биз тавсия қилаётган кейслар ўзбек тилини ўрганишни энди бошлаган талабаларга мўлжалланган бўлмаслиги мумкин. Яна улар учун видео материалларини ҳам қисқартириш ҳам мумкин. Мазкур методика хорижий талабаларга нотаниш жамиятга, нотаниш тил муҳитига тез мослашишига сабаб бўлувчи вазиятларда яшаш, ўрганаётган тил материалларини амалиётда қўллаш, замонавий жамиятнинг турли соҳаларига “шўнғиб кетиш” имконини беради.

Хулоса ва таклифлари. Мазкур ҳолатда анъанавий ва интерфаол усулларни қўллаш амалий кўникма ва малакаларининг шаклланиши, билимларини ошишида, таълим олувчиларда ахлоқий кадриятлар шакласини шакллантиришда яхши натижа беради, бу эса баркамол шахсни тарбиялаш ҳамда миллатлараро муносабатларни яхшилашнинг муҳим омили ҳисобланади. Машғулотимиз вақтида турли маданият ва тил ташувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотнинг вербал ва невербал тури қимматли ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Адонина Н. П. Кейс-стади: тарих ва замонавийлик // Олий таълим бугун. 2012. № 11. 43–48 -бетлар.
2. Гайрбекова К. Ю. Ўйинли интерфаол технологиялар ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўрганаётган талабалар учун таълим воситаси сифатида // Рефлексия. 2018. № 5. 39–43-бетлар
3. Юлдашев З. Ю., Бобоҳужаев Ш. И. Таълимнинг инновацион усуллари: кейс-стадий усулининг ўзига хос хусусиятлари ва уни амалий қўллаш йўллари. Ташкент: iQtiSod-MoLiYa, 2006 й. 88 -б.
4. Дзюба Е. В., Массалова А. Э. Психолого-педагогические, социокультурные и методические основы преподавания русского языка как неродного / иностранного // Филологический класс. — 2017. — №49. 41-47-б.
5. Васильева Т. В. Игровые и творческие задания как способ формирования профессиональный компетенций [Электронный ресурс] // Бесплатная интернет-библиотека.
6. Артемьева О. А., Макеева М. Н. Система учебно-ролевых игр профессиональной направленности. — Тамбов: Тамб. гос. техн. ун-т, 2007. — 208 б.
7. Р.Ишмухамедов, М.Юлдашев. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар. «Nihol» нашриёти, 2013.
8. Чернышенко О. В. Игровые технологии как лингводидактическое средство при обучении РКИ // Казанский педагогический журнал. — 2016. — № 6. — С. 136-140.
9. Конышева А. В. Игровой метод в обучении иностранным языкам. — СПб.: КАРО, 2008. — 192 с.
10. Чернышенко О. В. Игровые технологии как лингводидактическое средство при обучении РКИ // Казанский педагогический журнал. — 2016. — № 6. — С. 136-140.

УДК: 1:130.1

Сирож РЎЗИМУРОДОВ,
СамДУ “Фалсафа ва миллий ғоя”
кафедраси фалсафа доктори (PhD)

ОИЛАДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АХЛОҚИЙ-ЭСТЕТИК ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада оилада соғлом турмуш тарзи ва ёшларни ахлоқий-эстетик омиллари асосида баркамол қилиб тарбиялашда оиланинг ўрни фалсафий-эстетик жиҳатдан таҳлил этилади. Шунингдек, бой маънавий-эстетик қадриятларга эга бўлган ўзбек оилаларидаги анъаналар баён қилинган.

Калит сўзлар: оила, фарзанд, тарбия, маънавият, қадриятлар, ота-она, маҳалла, анъана, эстетик.

НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В СЕМЬЕ

Аннотация

В статье философски и эстетически анализируется роль здорового образа жизни в семье и гармоничном воспитании молодежи на основе морально-эстетических факторов. В ней также описаны традиции узбекских семей с богатыми духовными и эстетическими ценностями.

Ключевые слова: семья, ребенок, воспитание, духовность, ценности, родитель, соседство, традиция, эстетика.

ETHICAL AND AESTHETIC FACTORS FOR A HEALTHY LIFESTYLE IN THE FAMILY

Annotation

This article philosophically and aesthetically analyzes the role of the family in a healthy lifestyle in the family and the harmonious upbringing of young people on the basis of moral and aesthetic factors. It also describes the traditions of Uzbek families with rich spiritual and aesthetic values.

Key words: family, child, upbringing, spirituality, values, parent, neighborhood, tradition, aesthetics.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида келажак тараққиётимизнинг ўзига хос модели ишлаб чиқиладиганда одамларимизнинг ички маънавий олами, ҳаётини тушунчалари, тафаккури ва дунёқарашини янги таълимий асосида тарқиб топтириш масаласи кун тартибига қўйилди. Бинобарин, ҳар бир тараққиёт дастури аввало халқ манфаати учун, одамлар учун хизмат қилишнинг моҳиятини чуқур англаб етиш асосида моддий кучга айланади, шундагина одамлар уни амалга оширишга астойдил киришадилар. Шунинг учун халқимиз турли ижтимоий ларзалар ва оқибатларсиз маданиятга тараққиёт йўлини танлаб, ушбу йўлнинг асосий моҳияти ва мазмунини одамлар онги ва қалбига сингдириш муҳим ижтимоий-маънавий вазифа қилиб қўйилди. Оиланинг муқаддас бурчи ва вазифаси нафақат фарзандни дунёга келтириш, балки уларни юксак маънавиятли, маърифатли қилиб тарбиялаш эмас, балки жамиятда ўз ўрнини мустақил топишига шарт-шароит яратиш беришдан ҳам иборатдир. “Барчангизга маълумки, биз учун меҳр-муҳаббат қўргони бўлган оила институтини мустаҳкамлаш кейинги пайтда юртимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилди, - дейди Президент Шавкат Мирзиёев, - Ана шу сиёсатни белгиладиган муҳим ҳужжат – Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепцияси қабул қилинди. Мазкур концепцияни ҳаётга татбиқ этиш максатида “Оила” илмий-амалий тадқиқот маркази қайта ташкил этилди. Оила масаласини комплекс ўрганиб, мавжуд ҳолатни таҳлил этиш, мониторинг қилиш ва баҳо беришга, илмий тадқиқотлар орқали оила фаровонлигини оширишга хизмат қиладиган янги тизим яратилди” [1-110]. Ўзбекистонда соғлом оила ва соғлом фарзанд тарбияси масаласига мустақилликдан сўнг катта эътибор қаратилиб, Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А. Каримов ҳам соғлом болани тарбиялашда соғлом муҳитнинг муҳимлиги масаласига ўз эътиборини қаратиб, - “Биз оилани ҳаёт давомийлигини таъминладиган насллар тақдирига кучли таъсир кўрсатадиган тарбия маскани

сифатида қабул қиламиз. Катталарга ҳурмат, кичикларга иззат одамийлик меҳр-оқибат, ўз ватанига, халқига садоқатли бўлиш каби олийжаноб фазилатлар айнан оила муҳитида шаклланади”, [2-77] - деган эди. Жамиятда обод турмушни камол топтириш ва соғлом тафаккур, соғлом дунёқарашни шакллантиришда оилавий муҳит муҳим ўрин тутди.

Инсонларнинг онги, қалби ва турмуши тарзига сингдирилган оила ва оилавий муносабатларга тегишли бўлган тушунча ва ёндашувлар аста секинлик билан такомиллаштирилиб, бугунги кунда миллий маънавий-тимиз билан бевосита боғлиқ бўлган “ғайрат”, “шижоат”, “фидоийлик”, “меҳнатсеварлик” каби мазмун-моҳияти жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган инсоний фазилатларни тарбиялаш масаласига катта эътибор қаратилмоқда. Дарҳақиқат, мана шу тўртта тушунча – “ғайрат”, “шижоат”, “фидоийлик”, “меҳнатсеварлик” асосида гавдаланадиган инсоний фаолият улкан ижтимоий-маънавий ўзгартрувчанлик кудратига эгадир. Табиийки, бу ижобий хислатларни бир-бири билан боғлаб, уларни амалга оширишга сафарбар қиладиган асосий маънавий омил бу – инсон онги тушунчаси, яъни дунёқараш ва тафаккурдир.

Шу маънода соғлом турмуш тарзини янгилаш ва ривожлантириш ўта муҳимдир. “Бугун ҳаётнинг ўзи биздан профессионал, тезкор ва самарали давлат хизмати тизимини шакллантириш, янги фикрладиган, ташаббускор, эл-юртга садоқатли кадрларга кенг йўл очиш бўйича самарали тизим ишлаб чиқишни талаб этмоқда”, [3-90] дейди Ш.М.Мирзиёев.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида оилада соғлом турмуш тарзини қарор топтириш учун соғлом тафаккур тарзини шакллантириш муҳим аҳамиятга эгадир. Одатда, тафаккур деганда инсоннинг ақл-идроққа асосланиб фикр юритиши тушунилади. Тафаккур жамият ҳаёти ва инсоннинг камолотида ҳаётнинг моҳияти, яшашдан мақсад, табиат, жамият инсон ҳақида, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ҳақида чуқур, ҳар томонлама фикрлай

олиш, гўзалликни хунукликдан, яхшини ёмондан, муҳимни номуҳимдан ажрата олишга имкон бера оладиган ақлий қобилиятлар мажмуини ўзида ифодалайди. Тафаккур жараёнида ғоялар амалий ҳаракатлар билан бирикиб кетади, “онг”-тушунча, дунёқараш, эътиқод каби ҳиссий, ақлий жараёнлар қарор топа бошлайди. Инсон улғайган сари унинг ҳаёт, яшаш ҳақидаги мушоҳадалари янада чуқурлашиб бораверади. Шу тарика тафаккур дастлаб онг-тушунчаларда шаклланган ғоялар таркибида қарор топиб, аста-секин қобилият белгисига айланади.

Инсоннинг яшаш тарзи билан боғлиқ бўлган “ўйлаш”, “хаёл суриш” каби тушунчалар орқали фикр қилиши, “чуқур ва ҳар томонлама фикр қилиш” каби тушунчалар билан бир маънога эга бўлмай, инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатидаги моҳиятини ўзида ифодалайди. Ўйлаш, хаёл суриш бу инсоннинг тириклик белгиси бўлиб, инсонни ҳайвондан ажратиб турувчи асосий омиллардан биридир. Жамият ҳаётида ҳар бир инсон ўйлайди ва хаёл суради. Аммо ҳамма ҳам ижтимоий ҳаётда чуқур ва ҳар томонлама кенг тарзда қирқай олмайди. Юқорида айтганимиздек, бу алоҳида қобилият белгисидир. Тарбиянинг издан чиқиши, ижтимоий муҳитнинг салбий оқибатлари ва яна бир қатор субъектив омилларга кўра кўп одамлар тафаккури ривожланмай қолади.

Соғлом тафаккур деганда оила ёки жамиятда соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга хизмат қиладиган, ўтмишни ҳозирги замон орқали келажак билан боғлайдиган, барча иллатларни ўз йўлидан суриб ташлайдиган маънавий, маданий, маърифий соғлом куч тасаввур қилинади. Инсондаги соғлом эстетик тафаккур юксак маънавиятни шакллантиради, маънавий қашшоқ одамда соғлом тафаккур қарор топмайди. Маънавият, маданият, маърифат деган тушунчалар инсон вужудида шаклланиши ва юқори поғонага кўтарилиши учун биринчи навбатда инсонда соғлом тафаккур тарзи қарор топан бўлиши керак. Соғлом тафаккурсиз оқилона соғлом турмуш тарзини қарор топтириб бўлмаганидек, соғлом турмуш тарзи ҳам ўз навбатида соғлом тафаккур шаклланишининг фалсафий-эстетик манбаи ҳисобланади. Инсон тафаккури ўз ички мазмуни ва намоён бўлиши хусусиятига кўра анча мураккаб ҳалқалардан, яъни босқичлардан иборат тахлили ва амалий жараёндир. Инсондаги соғлом эстетик тафаккур кучи жиддий ишларни ривожлантириш, уларни амалга ошириш жараёнида қандай мақсадни қўйгани, бу мақсадлар унинг ички эҳтиёжларига нечоғлиқ мослиги, ҳаётини манфаатларни акс эттиришига қараб, тафаккурнинг ривожланишига нисбий таъсир қилади. Хусусан, ўз олдига буюк мақсадлар қўйиб ва уларни амалга ошириш учун астойдил кураш олиб борган инсоннинг эстетик тафаккури ҳам барча қусур ва иллатлардан тозаланиб тобора чуқурлашиб бориши мумкин. Бинобарин, буюк мақсадлар инсон интилишларига кучли йўналиш беради, унинг ички, ботиний имконият ва қобилиятларини ишга солади, буларнинг ҳаммаси соғлом тафаккур жараёни мазмунини ташкил этади.

Дарҳақиқат, “инсон тафаккури воқеликни идрок этиш мобайнида турли фикрлар, қарашлар, ғоялар ва таълимотлар яратади. Бинобарин, ғоялар ҳам инсон тафаккурининг маҳсулидир. Лекин тафаккур яратган ҳар қандай фикр ёки қараш, мулоҳаза ёки нуқтаи назар ғоя бўла олмайди. Фақат энг кучли, таъсирчан, залворли фикрларгина ғоя бўла олиши мумкин”. [4-24]

“Тафаккур”, “онг”, “эътиқод”, “ғоя”, “кураш”, “интилиш”, “манфаат” каби тушунчалар бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, уларнинг ҳар бири инсон руҳияти ва амалий фаолиятининг муайян томонини акс эттиради, уларнинг ҳаммасини марказлаштириб, бошқариб борадиган тушунча эса тафаккурдир. Ҳар бир инсоннинг табиатга, жамиятга, ҳаётга муносабати унинг тафаккури орқали

ҳар хил намоён бўлади. Тафаккурнинг асосини ҳаётнинг моҳиятини тушуниш белгилайди, соғлом тафаккур ҳаётнинг маъносини, яшайдан мақсадни тўғри белгилашга ёрдам беради.

Ҳаётнинг маъносини, яшайдан мақсадни тўғри белгилай олмайдиган инсонни соғлом тафаккурга эга деб бўлмайди. Тафаккури тўла-тўқис ривожланмаган, ёхуд ҳаётнинг маъноси, яшайдан мақсадни белгилай олмайдиган инсон миясида нотўғри ақидалар қарор топади. Инсон тафаккуридаги фазилатлар ҳам, нуқсонлар ҳам унинг фаолиятида ярқ этиб кўзга ташланиши мумкин. Шу боисдан фаолият инсоннинг ёшлигидан шаклланади. Бу ҳақда Президентимиз Ш.Мирзиёев “Келажак – боғчадан бошланади деган шиор баландпарвоз гап эмас. Аслида ватанпарварлик, эл-юртга фидойилик бир қарашда оддий, лекин ҳаёт талаби бўлган ана шундай долзарб ишлардан бошланади”, [5-467]– деб таъкидлайди.

Тафаккурдаги нуқсонлар, табиийки, оиладаги но-соғлом турмуш тарзига хос зиддиятларнинг чуқурлашувига олиб келади. Бу жараён икки томонлама рўй беради, тафаккур нафақат соғлом турмуш тарзига, турмуш тарзи ҳам соғлом тафаккур ривожига бевосита таъсир қилади.

Соғлом тафаккур ва соғлом турмуш тарзи ўртасидаги ўзаро таъсир субъект-объект ҳамда объект-субъект муносабати шаклида рўй беради. Бу жараён, табиийки, соғлом тафаккур билан табиат ўртасидаги ўзаро алоқа ва таъсирга айнан монанд эмас. Аммо соғлом турмуш тарзининг объектив характери табиатнинг объектив характерига тенг эмас. Соғлом турмуш тарзининг ўзи объектив ва субъектив омилларнинг бирикувидан ташкил топади. Одамларнинг кундалик ҳаётида амал қиладиган одатлар, анъаналар, удулар, байрамлар, ахлоқий мезонлар, яхши, ёмон, ҳалол ва ҳаром ҳақидаги тушунчалар, шунингдек, уларнинг амал қилиш даражаси, маънавий баркамоллик белгилари, соғлом турмуш тарзига сингиб кетган хусусиятлар, бир томондан, субъектив (улар шахснинг хоҳиш-иродасини акс эттиради), иккинчи томондан, объектив (улар ташқи объектив ҳодисаларнинг инъикоси) ҳолатларни ифодалайди. Бинобарин, соғлом турмуш тарзи субъектив ва объектив ҳолатларнинг бирикувидан қарор топиб, маълум йўналишга эга бўлади.

Аммо соғлом тафаккур оиладаги соғлом турмуш тарзига сингиб кетган қоришиқ тушунча эмас. Гарчи тафаккур субъектнинг ҳиссиёти, ақл-идроки асосида шаклланса-да, соғлом турмуш тарзидан озикланса-да, шу билан бирга алоҳида мустақил тушунчадир. Соғлом тафаккурнинг оилада турмуш тарзига ҳамма вақт бир хилда, бир савияда таъсир қила олмаслигининг боиси ана шунда. Соғлом тафаккурнинг оила турмуш тарзига таъсири баъзан ижобий, айрим ҳолларда салбий, гоҳо юқори ёки заиф бўлиши мумкин.

Демак, тафаккурдаги чекланганлик оиладаги соғлом турмуш тарзидаги чекланганликни келтириб чиқариши мумкин. Турмуш тарзидаги маишатпарастлик, бокимандалик, текинхўрлик, дангасалик, маданиятсизлик каби иллатларнинг биринчи манбаи инсон тафаккурида бўлади. Демак, турмуш тарзини соғломлаштириш учун, энг аввало, тафаккурни иллатлардан, қусурлардан тозалаш керак.

Инсоннинг соғлом турмуши тарзи ҳам, унинг тафаккури ҳам муайян ижтимоий моддий-сиёсий муҳит таъсирида шаклланади. Соғлом эстетик муҳит инсонни кўпчиликнинг қарши ва фикрига эргашишга, кўпчилик ҳақ деб эътироф этган ахлоқ меъёрларини эгаллашга, инсонгарчилик тамойилларига амал қилишга даъват этади.

Демак, соғлом тафаккур туфайли инсон, бир томондан, билим, ақл-идрокка амал қилиб, иккинчи томондан, ирода ва характери ишга солиб муваффақиятларга эришади. Англашиладики, соғлом тафаккурда табиий ва

ижтимоий жараёнлар ҳақидаги билимлар, оқилона мақсадларни қўя олиш жасорати, уларни амалга ошириш жараёнидаги кучли ирода, барқарор характер каби омиллар етакчи ўрин тутadi.

Тафаккур бир қарашда жасорат, ирода, характер билан бевосита боғланмаган амалий жараён бўлиб туюлади. Бунинг сабаби тафаккурни юксак фикрлаш кўникмаси, акл-идрок тимсоли сифатида баҳолаш, унинг субъектив ролини мустаҳкамлаш зарурдир. “Инсон онги ва фаолияти билан боғлиқ барча ҳодисаларни объектив, субъектив категорияларга ажратиш мумкин. Аммо тафаккурда бундай ёндашиб бўлмайди, уни соф ғоявий ҳодиса дейиш ҳам камлик қилади. Тафаккур, хусусан соғлом тафаккур субъектив, объектив омилларнинг бирикувидан ташкил топади. Шунинг ўзи унинг ҳам ғоявий, ҳам амалий кимматини билдиради. Ижтимоий маънода тафаккур–дунёни, борлиқни идрок этишнинг энг олий ва юксак шакли. У нафақат оламни, муайян алоқа ва муносабатларни қамраб олади, балки уларнинг тараққиёт тарзини билиш, тахмин ва таҳлил қилишда пойдевор вазифасини ўтайди” [6-47]. Тўғри таъкидланганидек, “тафаккур энг аввало билимга, назарияга ва сўнгра тажрибага, амалиётга таянади, тафаккурда пишиб етилмаган ўй-кечинмалар инсон маданияти ва соғлом турмушида намоён бўла олмайди” [6-47].

Юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазаларни таъкидлаган ҳолда соғлом тафаккурда хос икки жиҳатни алоҳида қайд этиш зарур: тафаккур, биринчидан, тўпланган, обдон текширилган, таҳлил этилган билимлар, ғоялар, назариялар хазинаси; иккинчидан, тафаккурда амалий тажрибалар, ривожланиш тенденциялари ҳам акс этганлиги боис унда соғлом турмуш тарзи ўз ифодасини топади. Оилада соғлом турмуш тарзининг ўта мураккаблиги, унга таъсир қилиш учун жуда кучли воситаларни ишга солиш кераклигининг боиси шунда. Ҳар бир инсоннинг эстетик тафаккур тарзи унинг ҳаёт мазмунини акс эттиради. Шу тариқа инсонда эстетик тафаккур юксак, соғлом ғоялар асосида ривожланган бўлса, ушбу оиладаги соғлом турмуш тарзи ҳам шунга мос равишда таркиб топади.

«Соғлом тафаккур», «соғлом фикрлаш» тушунчаси «янгича фикрловчи»га нисбатан анча барқарор ва ривожланганлик белгисидир. Соғлом тафаккурда эга бўлган шахс, энг аввало ақлан етуқликка эришган бўлади. “Авесто”да илгари сурилган ахлоқий талаблар, яъни эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал тамойили соғлом тафаккур тушунчасининг моҳиятига мос келади.

Оилада соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда, эркин, ижодий тафаккур тарзини шакллантиришда ҳам ҳал қилувчи омиллар мавжуд. Ана шулардан бири инсоннинг эҳтиёжидир. Эҳтиёжлар моддий, маънавий, ижтимоий кўринишларга эга. Биз фақат моддий эҳтиёжлар ҳақида тўхталамиз. Чунки қуруқ моддий эҳтиёжлар соғлом турмуш тарзига ҳам ижодий бунёдкорлик, ҳам дағал вайронкорлик киритиш хусусиятига эгадир.

Моддий эҳтиёжлар оиладаги соғлом турмуш тарзининг асосий манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучи сифатида табиий ҳолда пайдо бўлади ва кенгайиб боради. Моддий эҳтиёжлар дастлаб пайдо бўлганда идеал ҳолда фақат шахснинг ўзигагина тегишли бўлса, уларни қондириш жараёни ҳам шахсга, ҳам муҳитга, ҳам жамият тараққиётига баб-баравар алоқадор бўлгани учун анча мураккаб ва зиддиятли кечади. Очигини айтганда, моддий эҳтиёжлар кўлами, ранг-баранглиги, уларни қондириш учун инсон томонидан қилинаётган ҳатти-ҳаракатларга қараб биз оқилона соғлом турмуш тарзини ҳамда эркин тафаккур тарзини ривожлантиришга эришамиз.

Инсон, бир томондан, шахсий қобилияти, тажрибаларига асосланиб, иккинчи томондан, муҳит, жамият тараққиёти даражаларига суянган ҳолда ўз моддий эҳтиёжларини чегаралай ва жиловлай олса, уларни қондириш учун самарали, одилона йўлни танлай олса, демек, у эркин, ижодий тафаккур соҳиби сифатида намоён бўлади. Акс ҳолда, яъни у ўз эҳтиёжлари меъёрини билмаса ёки онгли равишда билишни истамаса, оқибат-натижада жамиятда мавжуд маънавий тамойилларга амал қилмаса, ижтимоий тараққиёт даражаси билан ҳисоблашмаса, моддий эҳтиёжлар қулига айланади, уларни қондиришда турли адолатсиз йўللardan ҳаракат қилса, бу унинг тафаккур даражасининг тубанлигини билдиради. Бундай одам ҳаракатлари билан, бир томондан, жамиятга катта зарар етказса, иккинчи томондан, ўз ҳаётига ўзи зомин бўлади.

Оилада эркин, ижодий, соғлом эстетик тафаккурни шакллантириш миллий тараққиётимизни мустаҳкамлашнинг маънавий заминларидан биридир. Миллий тараққиётдаги эстетик тафаккур тарзи шундаки, “унда ҳар бир фуқаро ўзининг эркин меҳнати билан ўзи ва ўзгалар манфаати ҳақида бирдай қайғуради, чунки фидокорона меҳнат ёки тинимсиз изланишсиз на бир шахснинг, на бир жамоанинг бири икки бўлмайди. Ўз истиклол йўлини танлаган Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ислохотлар айнан ана шу юрт, шу заминда туғилиб, яшаб, меҳнат қилаётганлар манфаатини кўзлашини ҳар бир эркин фуқаро тўла англайди” [7-190].

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш мумкинки, оилада соғлом турмуш тарзини шакллантириш халқимизнинг ахлоқий-эстетик қадриятлари, урф-одат, анъана, удумлари билан ҳам бевосита боғлиқдир. Оиладаги соғлом турмуш тарзи соғлом ахлоқий ва эстетик оилавий муҳит асосида шаклланади. Бугунги кунда Ўзбекистонда оилада соғлом турмуш тарзини шакллантириш жараёнида миллий қадриятларни тиклаш, миллий ўзликни англаш, оилавий муносабатларни ўзаро ишонч, ҳурмат асосида ташкил этиш, оила аъзоларининг жисмоний соғлом, маънавий баркамол қилиб тарбиялаш масаласига катта эътибор қаратилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд, Тошкент, Ўзбекистон, 2019 йил, 110 бет.
2. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш - ёруғ келажагимизнинг асосий омилдир. Президент И.А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Т. 2014 й. 77 бет.
3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисига мурожаатномаси // Халқимизнинг розилиги-бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд, -Т.: Ўзбекистон, 2018. - Б. 90.
4. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. (Олий таълим муассасалари учун тажрибавий қўлланма). - Т.: Янги аср авлоди, 2001 - Б. 24.
5. Мирзиёев Ш.М. Оила ва жамият устуни, ҳаётимизнинг файзи ва кўрки. // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд, -Т.: Ўзбекистон, 2018. - Б. 467.
6. Эрматов Ҳ. Тафаккур – белгилувчи куч //Тафаккур. 1998, №1. - Б.47.
7. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. (Олий таълим муассасалари учун тажрибавий қўлланма). - Т.: Янги аср авлоди, 2001 – Б. 190.

Нодира РУСТАМОВА,
Педагогика фанлари бўйича фалсафаси доктори
E-mail: rustamovanodira19@gmail.com

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Д.М.Маҳмудова тақризи асосида

USING CASES BASED ON VITAGENIC EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

This article discusses the issues of life experience - vitagenic information that is not "lived through" by a person, but related only to his knowledge of certain aspects of life and activity, but which does not have sufficient value for him. Life experience is vitagenic information, which has become the property of the individual, set aside in the reserves of long-term memory and is in a state of constant readiness for updating (demanding) in adequate situations. It is associated with the memory of the mind, memory of feelings, memory of behavior. The task of the teacher is to translate the experience of life into life information. Also, the article defines the complex of student learning using vitagenic educational information.

Key words: vitagen, vitagen educational information, higher education, vitagen experience, complex, vitagen pedagogy

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЕЙСОВ НА ОСНОВЕ ВИТАГЕННОГО ОБРАЗОВАНИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация

В статье обсуждаются вопросы жизненного опыта - витагенной информации, которая не «переживается» человеком, а связана только с его познаниями в определенных сторонах жизни и деятельности, но не имеет для него достаточной ценности. Жизненный опыт — это витагенная информация, ставшая достоянием человека, отложенная в резервах долговременной памяти и находящаяся в состоянии постоянной готовности к обновлению (требованию) в адекватных ситуациях. Он связан с памятью разума, памятью о чувствах, памятью о поведении. Задача учителя - воплотить жизненный опыт в жизненную информацию. Также в статье определен комплекс обучения студентов с использованием витагенной учебной информации.

Ключевые слова: vitagen, образовательная информация vitagen, высшее образование, опыт vitagen, комплекс, vitagen педагогика.

ВИТАГЕН ТАЪЛИМГА АСОСЛАНГАН КЕЙСЛАРДАН ЎҚУВ ЖАРАЁНИДА ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Мақолада ҳаётий тажриба – инсон томонидан «тажрибадан ўтмаган», лекин унинг ҳаёти ва фаолиятининг айрим жиҳатлари ҳақидаги билимлари билан боғлиқ бўлган, аммо у учун етарлича қийматга эга бўлмаган витаген маълумотлар муҳокама қилинади. Ҳаётий тажриба - бу инсоннинг мулкига айланган, узок муддатли хотира захирасида сақланадиган ва етарли вазиятда (талабга кўра) янгиланишга доимий тайёр ҳолатда бўлган витаген маълумот. У онг, ақл, ҳиссиётлар, ҳулқ-атвор хотираси билан боғлиқ. Ўқитувчининг вазифаси ҳаётий тажрибани витаген ахборотга айлантиришдир. Шунингдек, мақола витаген маълумотлардан фойдаланган ҳолда ўқувчиларни мажмуавий ўқитиш жараёнини белгилайди.

Калит сўзлар: витаген, витаген ўқув маълумотлари, олий таълим, витаген тажриба, комплекс, витаген педагогика.

Introduction. Modern higher school strives to implement the concept of student-centered learning, so today it is especially important for teachers to possess knowledge and skills that will allow them to successfully implement a student-centered approach.

The teacher's personality is a source of enrichment of the trainees' personal experience: it is the teacher who determines the ways of creating, correcting, and resolving situations that demand the trainees' personal manifestations.

Literature review. We absolutely agree with V.I. Slutsky, who argued that "... in fact, good pedagogical technology is an important and necessary component of the pedagogical process, but far from the main one and does not ensure success. In fact, the main determining factor in the pedagogical process is the human connection between the pupil and the teacher, the quality of which is determined by the quality of the personality of the teacher" [8].

In this regard, the idea of vitagenic education, put forward by A.S. Belkin (Belkin, 1999). The basis of this direction is the idea of constructing an educational process based on adult life experience.

Developing the ideas of A.S. Belkin [7], N.O. Verbitskaya [13] concludes that the conditions under which the combination of acquired knowledge and life experience

forms a new kind of experience are, in fact, generalized requirements for the content of adult education. This content should:

- have a meaningful meaning for a given person;
- social and value significance and be constructive;

help design the future;

- include the experience of previous generations;
- continuously replenished and developed.

And still, the leading ones are not so much changes in the content of education as the establishment and strengthening of basic personal attitudes, constant personal growth.

The main settings of such a teacher:

- "Openness": the openness of the teacher and student to their own thoughts and experiences, the ability to openly express and transmit them in interpersonal communication.

- "Acceptance": the teacher's inner confidence in each student's capabilities and abilities.

- "Empathic understanding": the teacher's vision of the behavior of each student from his inner position.

Research Methodology. Pedagogical practice shows that in an information-oriented society, when one of the most important values is information, knowledge, training should be

organized from the perspective of the child himself, his experience and value orientations.

The idea of relying on students' life experience in the educational process was developed in theories and concepts of the following areas:

- personality-oriented learning [14];
- pedagogy of cooperation [2];
- theory of Heuristic Learning [3];
- individualization and differentiation of education [4];

12];

- theory of Problem Learning [1];
- the concept of optimization and intensification of the educational process [5];
- theory of developing learning [6].

Analysis and results. The theory of vitagenic training [7] recognizes the leading role of the student's vitagenic experience in the implementation of educational tasks, and not all life experience, but vitagenic, i.e. that part of the experience that is most significant for the individual is often updated in appropriate situations.

Case with vitagenic information. "End of spring 1979. Hot and humid Saturday afternoon. We sit side by side on a huge lawn on folding wooden chairs in front of the university building - there are several hundred of us. We are wearing blue nylon robes. We listen impatiently to long speeches. But now the ceremony is over, we throw our caps into the air; we are now officially alumni of Brandeis University (Waltham, Massachusetts). The curtain fell - for many of us childhood has just ended.

I am looking for my beloved professor Morrie Schwartz and introduce him to my parents. Morrie is small and moves in small steps, as if a gust of wind could blow him away at any moment and carry him into the clouds. In his graduation gown, he looks like a biblical prophet / elf hybrid.

He has sparkling blue-green eyes under tufts of grayish eyebrows, hair falling over his forehead, thinning and silvery, large ears and a triangular nose. And although his teeth are crooked, and the lower ones are also beveled, as if someone once drove into his jaw, his smile is primordial and beautiful.

Morrie tells my parents that I listened to all of his subjects.

"You have an extraordinary son," he says.

I stare at the ground in embarrassment. Before leaving, I give him a present - a light brown briefcase with his initials. I bought this briefcase at the mall the day before. I wanted Morrie to remain in my memory. Or maybe I wanted Morrie not to forget me.

"Mitch, you're a great guy. Morrie looks at the briefcase admiringly. He hugs me. I can feel his thin arms on my back. I am taller than him, and in his embrace, I feel awkward, as if I were older than him; like I'm an adult and he's a child.

Morrie asks if I intend to maintain a relationship with him, and without any hesitation I say, "Of course."

He leaves, and I see that he has tears in his eyes.

Mitch Elbom "Life's Greatest Lesson, or Tuesdays with Morrie".

Tasks:

1. How does the author's life experience affect you?
2. Did you have teachers like Morrie?
3. Do you think it is necessary to teach as it is written in the textbook, or with life information as in this case?
4. Which method is more interesting and understandable?

Tasks of the comprehensive program:

Based on the existing experience in organizing the educational and upbringing space for the development of students' giftedness, it is necessary:

1. To summarize and systematize the various approaches and organizations of modern education and training of gifted students;

2. To develop organizational and pedagogical conditions for the implementation of vitagenically significant experience;

3. To develop and test model requirements for the organization of vitagenic educational space;

4. Continue the formation of the corporate culture of teachers through the vector component of alternative pedagogical management.

5. Create and enrich a system of integrated intersectoral interaction between social partners and Yeosu Technical Institute in Tashkent.

At stage I, teachers assign the values of vitagenic pedagogy, the formation of pedagogical skills to isolate vitagenically significant experience in order to effectively develop the giftedness of students.

At the second stage, the development of pedagogical methods for the formation of vitagenic experience of students with the aim of realizing the unique personal data of lyceum students is being implemented; model requirements for the organization of the vitagenic educational space are determined.

At the III stage, a generalization and systematization of the intellectual result of scientific and practical activities for the formation of vitagenic experience of students takes place; approbation of model requirements for the organization of vitagenic educational space.

The internal structure of the program: the first half of 2020. - First stage; second half of 2020 - first half of 2021 - the main stage;

The end of 2021 - final, i.e. release of a new intellectual product.

Directions for the implementation of the comprehensive program for 2020 - 2021

1. Development of innovative curricula and teaching materials for basic courses and additional educational services;
2. Creation of vitagenic educational environment;
3. Development of corporate culture and human resources;

4. Social partnership and civic initiatives;

5. Research and design activities;

6. Development of alternative pedagogical management through specially organized support for improving the pedagogical skills of teachers.

The structure of the sequence diagram:

1. Thematic teacher councils / teacher council questions;

2. Seminars, conferences, creative meetings;

3. Open lessons;

4. Publications;

5. Documents and decisions;

6. Monitoring (psychological and pedagogical support, monitoring; internal and external examination).

The structure of the calendar-thematic plan of the teacher of the experimental (pilot) class for the implementation of interdisciplinary training programs.

Conclusion/Recommendations. Our initial research shows that the required areas are related to the formation and satisfaction of educational needs within the framework of life experience.

Vitagenic experience is the result of the process of accumulation of life experience, which has become personally significant for an individual. The basis of vitagenic experience is vitagenic information, i.e. the totality of knowledge, feelings, actions that reflect the worldview of the individual at certain stages of its development.

We define vitagenic learning as a joint purposeful activity of a teacher and a student in organizing a mutually enriching dialogue at the lesson, which is based on the process of actualization (demand) of an individual's vitagenic experience (his personally significant life experience that determines the worldview at this stage of ontogenesis) and collective vitagenic experience. The organization of vitagenic training presupposes the presence of specific organizational forms and technologies, as well as the teacher's knowledge of

the level of vitagenic awareness of students in a particular section of the training course.

It is important to remember that vitagenic training is aimed not only at actualizing experience, but also at vitagenic potencies of the personality, which can be revealed in life situations, enriched and manifested in a new light. Vitagenic education involves the use of life experience in the educational process, on the basis of which it is necessary to teach students how to resolve life situations.

REFERENCES

1. Lerner I.Ya. (1981). *Didakticheskie osnovy metodov obucheniya*. Moscow, Pedagogika.
2. Amonashvili, S.A. (2000). *A School of Life, (A treatise concerning the elementary stages of an education based on the principles of a humanistic pedagogy centered on the individual)*, Moscow.
3. Khutorskoy A.V. (2017). *Didactics. Textbook for high schools. Third generation standard*. - Spb: Peter.
4. Unt I.E. (1990). *Individualization and trim differentiation*. Pedagogika. Moscow.
5. Babansky Yu. K. (1978). *How to optimize the learning process: scientific publication*. - Moscow.: Knowledge.
6. Zankov, L.V. (1990). *Selected pedagogical works: [objective laws of teaching and development of primary schoolchildren]*. - Moscow: Pedagogy.
7. Belkin A.S. (1999). *Theory and practice of vitagenic training. The holographic approach*. Education and Science. Publishing House Ural. Scientific image. RAO Center (2) 34–44.
8. Rustamova N. R., (2019). *Using of vitagenic technology in the education system*. Proceeding of the ICECRS, 3. <https://doi.org/10.21070/icecrs.v3i0.356>.
9. Rustamova N.R. (2020). *Training Of Students Of Cognitive Processes Based On Vitagen Educational Situations*. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(8s), 869 - 872. Retrieved from <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/10834>.
10. Rustamova N.R. (2020). *Contents and technology of vitagen education of higher educational institution students*. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8 (2) Part II, 56-61. <http://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/02/Full-Paper-CONTENTS-AND-TECHNOLOGY-OF-VITAGEN-EDUCATION-OF-HIGHER-EDUCATIONAL-INSTITUTION-STUDENTS.pdf>.
11. Rustamova N.R. (2020). *Development of Technology Based on Vitagenic Experience Using Media Resources in Higher Educational Institutions Students Teaching*. International Journal of Scientific & Technology Research, Volume 9, Issue 4. Available to: <http://www.ijstr.org/final-print/apr2020/Development-Of-Technology-Based-On-Vitagenic-Experience-Using-Media-Resources-In-Higher-Educational-Institutions-Students-Teaching.pdf>.
12. Rybalko E. F. (1990). *Age and differential psychology: Textbook*. allowance. L.: Publishing house of Leningrad State University.
13. Verbitskaya N.O. (1999). *Information Technologies for Heads of Educational Institutions: Possibilities of a Vitagenic Educational Course*. Information Technologies in Education. MEPhI. M., 1999. Part (3). 125-126.
14. Zeer E.F. (1997). *Personally Oriented Vocational Education*. Ekaterinburg.

Nasiba SALIKHOVA,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Инглиз тили ўқитиш методикаси катта ўқитувчиси
E-mail: nasitun@mail.ru

ЎзДЖТУ доценти, ф.ф.д Ахмедов О.С. тақризи асосида

IMPLEMENTING 21ST CENTURY SKILLS INTO FL CLASSROOM BY USING INNOVATIVE TECHNOLOGY

Abstract

This article discusses the findings of usage of innovation technology in 21st century education. It analyses the effectiveness and necessity of modern and authentic resources in teaching English language. The author wishes to share some of methods in using innovation multimedia in teaching and learning of language, which are currently taking place with the context of Uzbek education. It also aims to make English teachers aware of importance of multimedia technology and its strategies to use. So, the article studies the involving the innovation technologies of 21st century into FL classroom is one of the main challenges facing modern science. Today, much success lies in being able to communicate, share, and use information to solve complex problems, in being able to adapt and innovate in response to new demands and changing circumstances, in being able to command and expand the power of technology to create new knowledge.

Key words: multimedia, innovative technology, certain advantages, computers, approach, communication, authentic resources, culture, relevant.

ВНЕДРЕНИЕ НАВЫКОВ 21 ВЕКА В КЛАСС ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Настоящая статья рассматривает заключения и выводы об использовании инновационных технологий в образовании 21 века. Она анализирует важность и эффективность применения современных и аутентичных материалов. Автор желает поделиться с некоторыми методами и стратегиями в использовании инновационных технологий, которые в настоящее время применяются в образовании Узбекистана. Также целью данной статьи является, чтобы учителя английского языка поняли, что с помощью мультимедийных технологий они легко могут добиться успехов в обучении.

Ключевые слова: мультимедиа, инновационные технологии, определенные преимущества, компьютеры, подход, общение, аутентичные ресурсы, культура, актуально.

XXI ASR KO'NIKMALARINI XT SINFIGA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANGAN HOLDA AMALGA OSHIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada XXI asrda ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish to'g'risidagi natija va xulosalar ko'rib chiqilgan. U zamonaviy va haqiqiy hayotiy materiallardan foydalanishning ahamiyati va samaradorligini tahlil qiladi. Muallif hozirgi kunda O'zbekistonda ta'lim sohasida qo'llanilayotgan innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ba'zi usullari va strategiyalari bilan o'rtoqlashmoqda. Shuningdek, ushbu maqolaning maqsadi ingliz tili o'qituvchilari multimedia texnologiyalari yordamida osonlikcha o'rganishda muvaffaqiyat qozonishlarini tushunishlari ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: multimedia, zamonaviy texnologiya, aniqlashtirilgan avzalliklar, kompyuterlar, yonadshish, muloqot, autentik manba, madaniyat, dolzarb.

It must be interesting to see what the schools and institutions will be like in the future. Maybe the latest innovative technology can make us think that computers replace the printed books in future, and our students will use more devices rather than notebooks and white boards. Although electronic books have not been widely accepted everywhere yet in Uzbekistan, they have certain advantages over traditional paper volumes. Even not all students can allow computers.

We cannot say that we do not like the modern one at all. And yet it seems to me that one day, in many decades or even centuries, schooling will change beyond recognition. It is difficult to imagine what our future will be like. Therefore, I would like to dream about what the school will be like, when a person discovers for himself the secrets of science unknown to us today. Innovative technology, as computers and devices are very much part of language learning throughout the world. At different level the teachers try to use different type of methods and activities. But will they be able to replace printed books and register which we use for grades? Perhaps grades will be posted online immediately and homework and projects will be

submitted online, but not all students may be aware, as they live in distant villages, where electricity is problem sometimes.

Using the new innovative technologies in learning a foreign language is not just a new technology, but also new forms and methods of teaching, new approach to learning. Our first task is to create practical conditions of language acquisition, the choice of training methods that would enable each student to show their activity and their creativity, as well as activating student cognitive activity in the process of learning a foreign language. Modern technologies allow solving a number of pedagogical tasks aimed at intensifying training activities and the development of a culture of independent work of students. The need for the use of innovative technologies is also caused by the continuous increase in the volume of information that you want to examine and process during the training. The Internet and information technology are aimed at forming a unified educational space on the entire territory of Uzbekistan. The main advantage of the use of innovative technologies in learning a foreign language is moving accents with traditional

verbal ways of transmitting information on audio-visual methods which are very effective in listening aspects. The Internet often represented the newest design and students have an opportunity to choose them.

Today new techniques using Internet resources contrast traditional teaching foreign languages. The notion of "traditional" is associated primarily with the learning by heart the rules and the implementation of language exercises, or "talking about language instead of the language". Many teachers are convinced that a good vocabulary and proper knowledge, as well as the correct use of grammatical structures of the language underlie the learning process. However, this belief cannot be considered as absolutely correct, because the need for motivation and emotional component present in any communication, often not written guidance material. In order to teach communication in a foreign language, you need to create real, real-life situations that stimulate learning and develop adequate behavior. With authentic material we can bring the real language into the classroom.

According to Mirgiyazova's explanation, the digital age has changed the conditions of life, formation and education. Everything changes around, and accordingly, the attitude towards learning must change. The content of education in a modern comprehensive school remains unilateral; state standards based on an objective approach are morally outdated. [6:303]

Nowadays number of modern teachers who teach at higher institutions, point to the lack of a competent approach, focused on the individuality of the learner. Education at school and colleges does not give students a clearly expressed positive motivation to choose a life path, interests and prospects. That's why many teachers use realia and innovation technology. As technology makes a positive effect not only on social life, but also on education, we – teachers have a great privilege in utilizing digital tools to support classroom teaching and learning. So, today the international education plays main role in growing our young generation, because as to rise own culture, to develop and to go forward is a vital necessity of our century and the young state. That's why I think all teachers should change their way of teaching English using innovation technology. Innovative technology, offering a great deal of options to the teachers, is a key to open a brand new door to the classrooms. It can provide learners with opportunities for using important learning principles, such as pre-existing knowledge, mental models, active learning, transfer and learning for understanding. Applying innovative energy and attention-management techniques in schools is a win-win for both students and teachers.

Unfortunately, most institution teachers still use chalk and blackboard, and think that technology changes so fast and it is practically impossible to follow.

But we should not forget that as language teachers, we have a tradition of integrating new media into our teaching. We have embraced any new innovation, which was likely to improve learning and it develops learners' critical thinking. Furthermore, multimedia provides us with individualized learning, which means that multimedia resources can help you meet needs of many different types of learners. Like, Visual learners can watch a movie or interview, while auditory learners listen to streaming song hands-on learners' play and interactive game. Learners who need extra practice can use online exercises to improve their grammar or vocabulary skills. In my opinion, these kinds of authentic material can help our students to experience today's global community. With multimedia students can learn about new cultures and countries in immediate and authentic ways – and prepare to interact with that broader community.

Such as the technology is becoming increasingly important, we cannot imagine our personal and professional lives without it, and our learners are using technologies more and more. With innovation any teacher can bring authenticity into the classroom and achieve her/his goals.

But Deubelbeiss thinks quite different about authenticity. One of the biggest benefits of the internet for language learners is the sudden widespread availability of authentic resources. He points out, this enables teachers to use 'content with messages students want to hear'. We can now access the daily news; watch trending videos... the possibilities are endless. Also, according to his analysis, using authentic materials is a very contentious point in language instruction. Many people recommend using them – others say never. However, the truth lies somewhere in between. [2:3] There are too many advantages of using authentic materials, they are:

- Inspiring, and can motivate the learners of different level!
- Interesting and Relevant!
- Exposes learners to "how the language IS"
- Promotes deeper cultural knowledge, here we should be very optimistic and try to use more culture!
- Brings creativity and real life into classroom practice;
- Identifying the learner's needs: what they want and interest;

They offer the student a chance to practice "real" language use. They promote "real" learning – students try to understand the meaning without knowing everything. They bridge the "test tube" of the classroom with the eventual "real" world. But according to some other opinions, it causes some students to be distracted and unmotivated to learn at school because they believe that learning by them using the computer is a much better and faster way.

According to Vota, "Since technology itself requires proper motivation for its benefits to accrue, any school that can't direct student motivation capably will fail to do so with technology, as well. This clearly shows that students are still young and curious but they need an ongoing motivation, guidance and support to excel in education. [5:2] Nevertheless teachers need to work hard and search for new encouraging ways of teaching and try to decide this problem. We see that our main aim is to convince teacher in the need and efficiency of using innovative pedagogical and informational technologies of the education. For this purpose, it is important to determine the priorities in the field of these technologies taking into account the aims of the education, as well as interests of individual's development. Likewise Klaus emphasizes, that technical troubles is often consume most of valuable teaching time. This happens when the student or teacher is not familiar with using the machine, might it be computer or TV projector, and they do not have adequate technical know-how to fix the machine. [3:5] If there is any problem with the technology, the schools need to call for technician to fix the problem and it will delay the student from the actual lesson plan that the teacher has prepared for them. But if the teacher is prepared beforehand and check everything, I do not think that will be a problem.

Under innovation education refers to the process of improving the pedagogical technologies, taken together, methods, techniques and tools. At present innovative pedagogical activity is an essential component of the educational activities of any educational institution. And this is no coincidence. It is innovation, not only creates the basis for the establishment of an agency's competitiveness on the market of educational services, but also determines the direction of the professional development teacher, his creative search, really contributes to the personal growth of students.

So innovation is inextricably linked to the scientific-methodical activities of teachers and educational research.

In the 21st century, the society makes ever higher demands on the practical knowledge of English in everyday communication and in the professional sphere. The volumes of information are growing, and often routine ways of its transfer, storage and processing are ineffective. I would like the students to differentiate assignments to fit their personal learning style. Besides, with the interactive programmes on computers studying will be much more exciting. What is more, electronic books will not degrade overtime like their printed counterparts. Thus, computers can store lots of books

in their memory and modern software allows us to find quickly the necessary information.

Such as technology is developing day by day – the way of teaching English language will also be evolving. And these changes will have biggest influence on teaching practice. The use of information technology reveals the enormous capabilities of the computer as a means of learning. But we must not forget that the use of multimedia technologies cannot provide a significant pedagogical effect without a teacher, since these technologies are only ways of teaching. That's why; teachers who use innovative teaching methods will make a great progress in their professional development.

REFERENCES

1. Гейхман Л. К. Интерактивное обучение общению как модель межкультурной коммуникации // Вестн. МГУ. – 2003. – Сер. 19. – № 3. – С. 26.
2. David Deubelbeiss., Using authentic materials. Published on march 31, 2018. 3-7 pp.
3. Klaus, F., The disadvantages of Technology in Classroom Education. 2010:5.
4. Schramm, W., & Roberts, D. F. (Eds.). (1971). The process and effects of mass communication (Rev. ed.). Urbana, IL: University of Illinois Press.
5. Wayan Vota., Disadvantages of Using Technology. 2009:2.
6. Миргиязова М. М. Innovative technologies in teaching English // Молодой ученый. — 2017. — №25. — С. 301-302.

УДК: 159.9(575.1)

Махмудахон СОБИРОВА,
Андижон давлат университети таянч докторанти
E-mail: maxmudasobirova@gmail.com

ЧДПИ профессори Х.Ж.Худойкулов тақризи асосида

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Abstract

This article examines the necessary conditions for the effective development of the professional competence of the current future primary school teacher and the actual problems of identifying and using the possibilities of student-centered learning in this process.

Key words: primary education, competence, methodological foundations, educational process, pedagogical approach, concept of education, forms of educational dialogue.

ЛИЧНОСТНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются необходимые условия для эффективного развития профессиональной компетентности нынешнего будущего учителя начальных классов и актуальные проблемы выявления и использования возможностей личностно-ориентированного обучения в этом процессе.

Ключевые слова: начальное образование, компетенция, методологические основы, образовательный процесс, педагогический подход, концепция образования, формы образовательного диалога.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЁҚИТУВЧИСИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ШАХСГА ЁЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги бўлажак бошланғич синф ёқитувчисининг касбий компетентлигини самарали ривожлантиришнинг зарур шарт-шароитлари ва мазкур жараёнда шахсга ёўналтирилган таълимнинг имкониятларини аниқлаш ҳамда фойдаланишнинг долзарб масалалари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: бошланғич таълим, компетенция, методологик асос, таълим ва тарбия жарани, педагогик муносабат, таълим концепцияси, ўқув диалоги шакллари.

Кириш. Бўлажак бошланғич синф ёқитувчисининг касбий компетентлигини самарали ривожлантиришнинг биринчи ва зарур шарт-шароитларидан бири мазкур жараёнда шахсга ёўналтирилган таълимнинг имкониятларини аниқлаш ва фойдаланиш ҳисобланади. Бунинг учун аввало шахсга ёўналтирилган таълим моҳиятини ва ундан таълимда фойдаланишнинг мавжуд тажрибасини аниқлаб олиш даркор. Бунда тадқиқотнинг методологик асоси сифатида тизимли ёндашувга асосланилади.

XX асрнинг 90-йилларида таълимнинг билим парадигмасини шахсга доир билан алмаштириш сабабли “шахс” тушунчаси, педагогиканинг назариётчилари ва амалиётчилари томонидан кўпинча “таълим жараёни” деб тушуниладиган, “ривожланиш”, “таълим” ва “тарбия” тушунчалари билан биргаликда ўрганила бошлади. Ишлаб чиқилган “Шахсга ёўналтирилган таълим концепцияси”да бир қатор талаблар берилган. Шахсга ёўналтирилган таълим технологиясининг асосий принципи-ўқувчининг индивидуаллигини тан олиш ва унинг ривожланиши учун зарур ва етарли шароит яратишдир[1]. Ҳар бир ўқувчининг психологик хусусиятларини ҳисобга олиб, индивидуал ишлаш учун ўқув жараёнини ўзгача ташкиллаштириш лозим бўлади. Бунинг учун ўқув матнлари, дидактик материаллар, улардан фойдаланиш бўйича методик тавсиялар, ўқув диалоги шакллари, ўқувчилар билимини назорат қилиш шакллари махсус лойиҳалаштирилиб, ўқувчиларнинг билим олиши ва ривожланишига қаратилади. Шахсга ёўналтирилган таълимда педагогик жараён шахсда белгиланган сифатларнинг шаклланишига қаратилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жараён ҳолат давомийлиги, инсоннинг ривожланиши, бирор бир натижага эришиши йўлидан узвий давом этаётган ҳаракатлар жамланмаси ҳисобланади. Педагогик жараён тарбия жараёнининг асосий тизим бирлиги бу унинг хусусияти шундан иборатки, у ёқитувчи ва ўқувчининг педагогик муносабат тизимини белгилаб беради.

Агар тарбия жараёни тушунчаси мақсадга ёўналтирилган шахсга маълум сифатларни шаклланиш таъсирини амалга оширишга қаратилган ҳаракат бўлса, педагогик жараён тушунчаси олдиндан ташкил этилган тарбиянинг ўзаро таъсир тизимини билдиради. Бундай иш турида таълим жараёнининг вазифалари:

- ўқувчиларни билим олиш фаолиятини кучайтириш;
- билим олиш фаолиятини такомиллаштириш; фикрлаш,
- ижодкорлик қобилиятини ривожлантириш;
- диалектик- дунёқараш ва инсонпарвар-эстетик маданиятини шакллантириш;
- таълим (тарбия) малакаларини такомиллаштириш.

Педагогик жараённинг асосий вазифалари:

- таълим берувчи- илмий билим асосларини ўзлаштириш, амалий фаолият ва ўқув тарбиявий тажрибанинг мотивацион шаклланиши;
- Тарбиявий – одамлар муносабатидаги маълум бир сифат, хусусиятнинг шаклланиши;
- Ривожлантирувчи – шахснинг психик жараёни, хусусияти ва сифатининг шаклланиши ҳамда ривожланиши;

Ёқитувчи шундай муҳит яратиши керакки, ҳар бир ўқувчи билим олишдаги хусусиятлари ва имкониятларини

хисобга олиб ўз-ўзини намоён қила олсин. Таълим жараёни нафақат информацион, балки, ривожлантирувчи ҳам бўлиши керак [2]. Ўқитувчининг ҳар бир ўқувчининг хулқини, бажараётган фаолиятини кузатиб, маълумотлар банкни тўлдириб бориши ва бу маълумотлардан шакллантирилган ўқувчининг “портрети”дан (тафаккури, фанларга қизиқиши, диққати ва бошқалар) таълим беришда фойдаланиши таълим самарадорлигини оширади. Шахсга йўналтирилган таълим концепциясида белгиланган талаблардан англаш мумкинки ўқитувчининг касбий компетентлиги, касбий маҳорати, ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлаш, ўқувчиларнинг ўзлаштиришига қулай шароитлар яратиш масаласи илгари сурилган.

Аксиологик компонент ўқувчиларни “кадриятлар оламига киритади” ва уларга “шахсий аҳамиятли кадриятли йўналишлари тизимини танлашда” ёрдам кўрсатади. Когнитив компонент “ўқувчиларни маънавий ривожланиш асоси сифатида инсон, маданият, тарих, табиат, ноосфера тўғрисидаги илмий билимлар билан таъминлайди”. Фаолияти-ижодий компонент “ўқувчиларда шахснинг меҳнатда, илмий, бадий ва бошқа фаолият турларида ўзини амалга ошириши учун зарур бўлган фаолиятнинг турли усуллари, ижодий қобилиятларнинг шаклланиши ва ривожланишига ёрдам беради”. Шахсий компонент – “ўз-ўзини англаш, рефлексив қобилиятларнинг ривожланиши, ўзини-ўзи бошқариш, ўзини-ўзи такомиллаштириш, ўзини-ўзи ахлоқий англаш усулларини эгаллашни таъминлайди, ҳаётий позициясини шакллантиради” [3].

Тадқиқот методологияси. Биринчидан таълимда шахсга йўналтирилган ёндашувни амалга ошириш таълим натижасига урғу берадиган ёндашувдир. Бунда таълим натижаси ўзлаштирилган ахборотлар йиғиндиси эмас, балки шахсни турли муаммолар вазиятларда ҳаракат қилиш қобилиятидан иборат бўлади.

Иккинчидан касбий компетенциялар ҳозирги кунда инновацияларни тадқиқ этиш учун креативликка боғлиқ бўлган инновацион таълим технологияларига асосланган касбий компетентли ўқитувчи фаолиятидаги ижодий қобилиятдир.

Учинчидан касбий компетенцияларни «Она тили фани тармоғида таянч компетенцияларни ривожлантириш» фани махсус курси асосида ривожлантириш жараёни олиб борилади.

Бундай функциялар сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин: мотивация (ўз фаолиятини қабул қилиш ва асослаш); воситачилик (хулқнинг ташқи таъсирлари ва ички импульсларига нисбатан); коллизия (борлиқнинг яширин қарама-қаршиликларини кўриш); танкид (ташки тақлиф этиладиган кадриятлар ва шаклларга нисбатан); рефлексия (“Мен” барқарор образини онгда қуриш ва ушлаб қолиш); мазмунли ижод (шахс томонидан мазмунлар иерархиясини доимий аниқлаштириш ва текшириш); йўналганлик (шахсга йўналтирилган олам образи – индивидуал дунёқарашни қуриш); ички оламнинг автономлиги ва барқарорлигини таъминлаш; ижодий қайта ўзгартирувчи (ихтиёрий шахсий аҳамиятли фаолиятнинг ижодий хусусиятини таъминлаш); ўз-ўзини амалга ошириш (ўзининг “Мен” образини атрофдагилар томонидан тан олиншига интилиш); шахсий интилишларига мувофиқ маънавийлик ва ҳаёт фаолияти даражасини таъминлаш (ҳаёт фаолиятини утилитар мақсадларга қаратишнинг олдини олиш)[4].

Барча шахсий сифатларни шартли равишда таянч функцияларнинг уч гуруҳига ажратиш мумкин: масъулият, рефлексия ва ўз-ўзини амалга ошириш.

Мазкур функцияларнинг тўлиқлиги, уларнинг ўқув жараёни субъектлари фаолиятида тақдим этилганлиги

таълим жараёни ўз фаолиятининг шахсга йўналтирилган даражасига эришганлиги, яъни шахсга йўналтирилган бўлганлигидан гувоҳлик бериши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Жаҳон етакчи олимларининг фикрича, индивиднинг шахсий функцияларининг ривожланишининг аниқ манбаи бўлиб унинг ҳаёт фаолиятининг турли соҳалари хизмат қилиши мумкин: 1) интеллектуал-билишга доир изланиш соҳаси, агар у шахсий мазмундаги билимларни излашга айлантирилса; 2) коммуникатив-диалогик соҳаси, агар у шахсий ҳаётини назарини ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказишга олиб келса; 3) шахсий мазмунни излашда эмоционал-шахсий кечинмалар соҳаси, турли ҳаракатлар ва муносабатларнинг кадриятли жиҳатларини ишлаб чиқиш ва бошдан кечириш[5].

Мазкур ҳолатлар ва таълимда шахсга йўналтирилган ўқитишдан фойдаланиш С.В.Белова, Е.А.Крюкова, В.В.Зайцев, В.В.Сериков, Н.В.Ходякова, Т.И.Чечет[2] ва бошқа тадқиқотчиларга шахсга йўналтирилган таълимнинг унинг мақсадларини амалга оширишга имкон берувчи асосий процессуал тавсифи ўқув вазият ҳисобланишини (“шахсга йўналтирилган вазият”) таъкидлашларига имкон берди. Ўқув вазиятини қуриш учта таянч технологиялардан фойдаланишни кўзда тутди:

таълим мазмуни элементларини ўқувчининг ҳаётини мазмунли соҳаси билан боғлиқ турли даражали шахсга йўналтирилган вазифалар кўринишида тақдим этиш;

шахснинг ўзини-ўзи амалга ошириши, субъектив-мазмунли мулоқоти, рефлексияни таъминловчи алоҳида дидактик-коммуникатив муҳит сифатида диалог шароитида мазмунни ўзлаштириш; диалог – шахсий тажриба манбаи, шахснинг мазмун ҳосил қилувчи, рефлексив, танқидий ва бошқа функцияларини актуаллаштириш омилли (ўқув диалогии технологияси);

ички низолик, коллизиялик, рақобат шароитларида шахсий функцияларни амалга оширишни таъминловчи ижтимоий-ролли ва макон-вақтли шароитлар имитацияси, бунга билиш ҳаракатлари маълум шахсий мазмунни амалга оширганида эришиш мумкин (имитацион ўйинлар технологияси)[2].

Вазифа-мулоқот-ўйин учлиги ўқув жараёнининг ташкилий қисми сифатида субъектлараро мулоқотнинг кадриятли-мазмунли майдонини яратувчи шахсга йўналтирилган таълимнинг таянч технологик мажмуини ҳосил қилади.

Бу вазиятда таълим жараёнини тор тарбиявий мазмуни билан алмаштириш юз бермайди, лекин инсон тажрибаси олами ўзининг бошқа – шахсий-мазмунли жиҳатлари билан ифодаланади, бунда хотира ҳамда онга чуқур мурожаат этиш йўли билан шахсий кадрият ўзлаштирилади[1].

Хулоса ва таклифлар. Касбий таълим муассасасида шахсга йўналтирилган ўқув-тарбиявий жараён ўзига хосликларига эгадир. Касбий таълимда шахсга йўналтирилган таълимга ўтиш бизнинг жамиятда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва бозор муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқдир.

Талабаларнинг фикрларини ўрганиб ва таҳлил қилиб, биз талабаларга умуман олий таълим муассасасидаги ўқув-тарбия жараёнига, ўз ўқув фаолиятларига, ўз интилишлари даражасига, ўқув-билиш мотивациясига ўз муносабатларини ўзгартириши тўғрисидаги хулосага келдик. Шу тариқа, замонавий методларни қўллаш бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси учун касбий компетентликни ривожлантириш жараёнини янада онгли бўлишига имкон беради, яъни унинг шахсий компетентлигини ривожлантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Алексеев, Н.А. Личностно-ориентированное обучение: вопросы теории и практики [Текст]: Монография. / Н.А. Алексеев. - Тюмень: Изд-во ТГУ, 1996.-216с.
2. Turg'unov S.T. O'qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentligini rivojlantirish// Sano-standart. – Тошкент, 2012. – 172 bet.
3. Педагогика: энциклопедия. II жилд. Жамоа. Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2015. – 376 бет.
4. Ясвин, В.А. Образовательная среда. От моделирования к проектированию [Текст] / В.А.Ясвин. — М.: Смысл, 2001
5. Равен, Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация [Текст] / Пер. с англ. — М.: Когито-Центр, 2002. - 396с.

Kamola SUVONOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: suvonova_kamola@mail.ru

Samarqand viloyati XTXMOHM pedagogika fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent Ibragimov A.A. taqrizi asosida

BOLADA IJODIYLIK VA FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar bilan pedagogik ish olib borishda aynan ulardagi tarbiya elementlariga alohida e'tiborli bo'lish, bu yosh – ma'naviy, ruhiy va ijodiy bilim, malaka va ko'nikmalarni faol egallash davri ekanligi, buning uchun esa aynan tasviriy san'at asarlarini ko'rsatish, rasm chizish orqali layoqatlarni rivojlantirish ahamiyatli jihati va tasviriy san'atning bola ruhiy-psixologik va ma'naviy-badiiy tasavvurlarini o'stirishdagi o'rni juda katta ekanligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, ijodkorlik, ijodiy tafakkur, ijodiy munosabat, iqtidor, intellektual, barkamol avlod, layoqat, estetik did, dizayn.

РАЗВИТИЕ ДЕТСКОГО ТВОРЧЕСТВА И АКТИВНОСТИ

Аннотация

В статье анализируются проводимые и проводимые реформы в системе образования, цели, формирование творческих способностей учащихся, роль предмета изобразительное искусство, важное звено в образовании. В классах изобразительного искусства во внутренних классах обсуждаются особенности выполнения данной задачи.

Ключевые слова: изобразительное искусство, творчество, творческое мышление, позитивный настрой, талантливое, интеллектуальное, гармонично развитое поколение, способности, эстетический вкус, дизайн.

DEVELOPING CHILDREN'S CREATIVITY AND ACTIVITY

Abstract

The article analyzes the reforms carried out and is being carried out in the education system, the goals, the formation of creative abilities of students, the role of the subject of fine arts, an important link in education. in the fine arts classes in the inner classes, the peculiarities of performing this task are discussed.

Key words: Fine arts, creativity, creative thinking, positive attitude, talented, intellectual, harmoniously developed generation, ability, aesthetic taste, design.

Kirish. Barcha davlatlarda, barcha jamiyatlarda bolaning iqtidorini namoyon qilish usul, vosita va yo'llarini bilish, ta'lim tizimida bola iqtidorini namoyon qila olish va bolaning ijtimoiylashuvini aynan iqtidor asosida ta'minlash masalalari ustuvorlik kasb etgan. Iqtidorning asosida esa boladagi ijodiylik layoqati turadi.

Bolada ijodiylik va faollikni rivojlantirish bosh pedagogik amallardan sanalgan. Qadimgi dunyo tarixi, o'rta asrlardagi Sharq va G'arb allomalari bu borada salmoqli fikrlarni bayon etib ketishgan. Xususan, Pifagor (VI er.gacha) to'g'ri va samarali ta'lim jarayoni o'qituvchi o'quvchining har birining xohishiga asoslangina tashkil qilinishi kerak, deb aytadi. Uning fikriga ko'ra, bolada qiziqish, uning pedagogik maqsadga bo'lgan ijodiylik bo'lmasa, ta'lim va tarbiya jarayoni samarali kechmaydi. [4]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Demokrit (460-370 er.gacha) aqliy salohiyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratgan. Yaxshi o'qituvchi o'quvchida noma'lum narsalar mohiyatini anglashga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish lozim, bolalarda noma'lum narsalarga nisbatan munosabatni, shuningdek, burch va mas'uliyat hissini tarbiyalashi kerak, deb aytgan Suqrot (470-469-399 er.gacha) o'z o'zini anglashni inson qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishning eng aniq yo'li deb bilgan. Uning ta'lim va tarbiyadagi eng muhim kashfiyoti – "mayevtika" hisoblanadi. Unda dialektik bahs jarayonida o'qituvchining maqsadli qo'yilgan savollari orqali «haqiqat»ga erishiladi. Savollar uzviy ketma-ketlik va bog'liklikda beriladi, buning natijasida bola tafakkurida ma'lum bir hodisa yoki narsaning konkret tasavvuri hosil bo'ladi. Platon esa (427-347 er.gacha) esa estetik tarbiyaga alohida ahamiyat bergan. Estetik tarbiyada muzika, she'riyat, raqs, o'yinlar

bolada ijodiylikni rivojlantiruvchi omillar ekanligi ta'kidlagan. Yan Amos Komenskiy (1592-1670) o'zining «Buyuk didaktika» asarida bolani o'qitish va tarbiyalash uning miyasiga rang-barang mualliflarning so'zlari, fikrlari, qarashlari, aytgan gaplaridan iborat bo'lgan ma'lumotlarni majburiy kiritish emas, balki bolada barcha narsa va hodisalarni anglash qobiliyatini shakllantirish ekanligini uqtiradi. [5] Shu bois, olim olamga boshqalarning "ko'zi" bilan qarashga o'rgatuvchi, boshqalar aqli bilan yashashga o'rgatuvchi tizimlarini tanqid ostiga oladi. J.J.Russo (1712-1778) bolalarda o'ziga xos anglash, ko'rish va his qilish usuli mavjudligi haqida so'zlaydi hamda mana shu bolalar usulini kattalar usuli bilan almashtirilishiga qarshi chiqadi. Olim, «agar o'qituvchi bolaning sayi-harakatlariga so'zsiz boshqaruvchilik qilayotgan bo'lsa, bolaning boshi unga kerak bo'lmay qoladi», deydi. [6] Ta'limning maqsadi, uning fikriga ko'ra, bilimlarni ko'r-korona berish emas, balki bolani zarur bo'lganda mana shu bilimlarni topishga o'rgatishdir.

Shu bilan birga, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar bilan pedagogik ish olib borishda aynan ulardagi tarbiya elementlariga alohida e'tiborli bo'lish taqazo etiladi. Bu yosh – ma'naviy, ruhiy va ijodiy bilim, malaka va ko'nikmalarni faol egallash davridir. Shunga ko'ra, bola o'zini anglashi, o'z imkoniyatlarini sezishi, ularni ko'rsata olishi uchun shart-sharoitni taqazo etadi.

Buning uchun esa aynan tasviriy san'at asarlarini ko'rsatish, rasm chizish orqali layoqatlarni rivojlantirish mumkin. Tasviriy san'atning bola ruhiy-psixologik va ma'naviy-badiiy tasavvurlarini o'stirishdagi o'rni juda katta. Tasviriy san'at va rasm chizish malakalari bir tomondan o'quvchining ichki ruhiyatini ochib bersa, uning emosiyalarini

chiqarishiga imkon yaratsa, ikkinchi tomondan uning olamni ko'rishi, ijtimoiylashuvi, o'z qobiyatlarini shakllantirishi, o'zini namoyon etish tajribalariga ega bo'lishi o'z shaxsini bosqichma-bosqich qurib, shakllantirish, o'z ma'naviy dunyosini qurishi, o'z qafiyatlarini jilovlay olishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. [7]

Tadqiqot metodologiyasi. Nima uchun aynan tasviriy san'at ijodiylikni shakllantirishda tanlab olinmoqda? Zamona-viy san'atning turlari ko'p. Ularning tarkibida tasviriy san'at (rangtasvir, grafika, monumental asarlar, dekorativ san'at,), hunarmandchilik (kulolchilik, tikuvchilik, zargarlik, yigirish, quruvchilik, to'quvchilik, chinni ishlab chiqarish, duradgorlik, temirchilik, misgarlik, binokorlik, toshlaroshlik, o'ymakorlik, kashtado'zlik, ko'ncilik, tikuvchilik, to'quvchilik, degrezlik, rixtagarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, kemasozlik, tunukasozlik va b.), arxitektura, monumental san'at, kalligrafiya san'ati, musiqa san'ati, raqs san'ati, ashuchilik (katta ashula, maqom san'ati, estrada san'ati) kabilarni kiritish mumkin. Ularning barchasi o'quvchi ongi va shu o'rinda o'ziga xos tarzda ta'sir etadi. Ularning barchasi shaxs shakllanishi jarayonida ishtirok etadi. San'atning bosh pedagogik vazifalaridan biri bu unda gumanitar, umuminsoniy, milliy qadriyatlarni shakllantirishdir. [1] Gumanitar qadriyatlarning shakllanmagan bo'lishi turli ijtimoiy krizislarga olib keladi. Chunki shaxsda o'zgaga yordam berish, xolislik, mehr, muruvvat kabilarni shakllantirish san'at asarlarga bo'lgan munosabat orqali vujudga keltiriladi. Ularning ichida aynan tasviriy san'atga alohida e'tibor qaratiladi. Tasviriy san'at asarlarini ko'rish, o'raginish, ular bo'yicha fikrlash, ularni tushinishni bilish, ular yaratilganlik tarixini bilish kabilarda ma'lum ma'naviy-axloqiy sifatning yuzaga kelishiga ko'mak beradi. Shunga ko'ra, tasviriy san'at asarlarini milliy va bashariy fenomen kabilarga bo'lish mumkin. Yoki tarixiy davrlanishga qarab bo'lish mumkin. Yuqorida ta'kidlanganlar bola tafakkuriga turlicha yondashib, undagi rang-barang ko'nikmalarni shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Tasviriy san'at rang bilan ishlaydi. Ranglar esa qadimdan inson ruhiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida belgilanadi. Binobarin, ranglar bilan ishlash bola ruhiyatiga ta'sir o'tkazadi. Mazkur ta'sir esa salbiy yoki ijobiy bo'lishi mumkin. Shu nuqta nazardan, ranglar orqali bolani pozitivlikka, xushnudlikka, olamni go'zal ko'rishga o'rgatib olish mumkin. [8]

Tasviriy san'at orqali bolada ijodkorlikni tarbiya qilish amaliy san'at asarlarini ko'rish, hunarmandchilik asosida bunyod qilingan ashyolarni ushlab ko'rish, ular bilan ishlash, me'morchilik asarlarini ko'chalarda ko'rish va ularning chiroyli, bahaybat, modern ekanligidan huzurlanish, dizayn san'ati orqali hovli-joylarni bezish, bezaklarning tabiiy bo'lishiga erishish orqali namoyon bo'lishi mumkin.

Tasviriy san'at asarlari bolalarda emosional turg'unlik, vazminlik va bosiqlik, chuqur fikrlash, molohazakorlik, oddiydan murakkabga harakat qilish, mohiyatni ko'ra bilish, yaxlit tasavvur qila olish, estetik didni o'stirish va shakllantirish, go'zallikdan g'ururlana va hayratlana olish, go'zallikni ko'ra olish kabi hayotda zarur bo'lgan fazilat va xislatlarni tarbiya qilishga ko'maklashadi.

Tahlil va natijalar. Nima uchun aynan tasviriy san'at asarlari asosida ijodiylik shakllantiriladi: ijodiylikning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ular kreativlikni xususiyatlarida ham namoyon bo'ladi. Ularning tarkibiga sezgirlik, muammo-ni yaxlitlikda ko'ra bilish, muammo-ni mazmunini juda tez anglash, muammoda o'z fikrini anglay olish, muammo-ni yechimini tez topa bilish, muammo-ni yechimini ta'minlab bera olish, muammo yechimida yengil harakat qilish, jumboqlardan cho'chimaslik, yechimni topishda qiynalmaslik, tez va samarali tarzda yechimlarni topish kabilarni kiritish mumkin.

Shunga ko'ra, bugungi kunda xalq ta'limi tizimida ta'limning asosiy vazifalarini, o'qituvchilar jamoasining

tashabbuskorligi, bilimi, ilmiy salohiyati va pedagogik kompetensiyasini davlatning ma'lum ustuvor yo'nalishlariga qaratish juda muhim. Mazkur yo'nalishlar quyidagilardan iborat:

- xalq ta'limi tizimida barcha maktablardagi o'quv jarayonini ijodiylikni rivojlantirish nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish, barcha predmetlar ta'lim mazmunini ijodiylik asosida boyitish, dars va darsdan tashqari ma'naviy-ma'rifiy faoliyatida alohida e'tiborni ijodiylikka yo'naltirish taqozo etiladi;

- xalq ta'limining samaradorligini ta'minlash uchun uning tarkibida o'quvchi ijodiylikni namoyon etuvchi va uni rag'batlantiruvchi mexanizmlarni keng tashkil etish, xususan fakultativlar, to'garaklar, konkurslar, liderlik maktablari, kurslar va boshqa tuzilmalarni keng tashkil etish;

- xalq ta'limi tizimida turli ixtisoslashgan maktablari tizimlarini ko'paytirish, xususan lider qizlar uchun "Bibi-xonim maktablari"ni, "AKT maktablari"ni, o'g'il bolalar uchun ham turli texnik, medisina, AKT, ijodiy kasblar maktablarini tashkil qilish dolzarbdur. [2]

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ta'lim islohotlarining yangi davri boshlangan bo'lib, mazkur tub o'zgarishlarning maqsadi bir necha omillar bilan belgilanadi:

- milliy ta'lim tizimi holatining bugungi dunyo miqyosidagi zamon talablaridan orqada qolayotganligi, dunyo iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan rivojlanayotganligi, mamlakat mana shu ilg'or davlatlar qatoriga qo'shilishi uchun yaqin va uzoq kelajakka yo'naltirilgan rejalarini amalga oshirishi zarurligi;

- agar avvalga erkin va barkamol shaxs tarbiyasi davlat rivoji uchun yetarli bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda erkin kreativ, ijodiylikni o'zida namoyon eta oluvchi yetakchi, ya'ni o'z atrofiga yangilikni yarata oluvchi shaxslarni birlashtira oluvchi yetakchilik, natijador yetakchilikka bo'lgan talabning ortib borayotganligi;

- agar avvaliga intellektual o'sish va rivoj yetarli bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda kreativlik, ya'ni ijodiylik asosida o'z tafakkurini shakllantirgan va mana shu kreativlikni iqtisodiy o'sish uchun xizmat qilishga yo'naltira olgan shaxslar kerak bo'layotganligi;

- shaxsda turli iste'dodlar mavjud bo'lishi mumkinligi, mana shu iste'dodlar asosida boladagi ilk layoqatlar turishi, kreativlik omilining muhim ahamiyati kasb etishi, kreativlik xususiyatlari jamiyatimiz uchun o'ta zarurligi va mazkur xususiyatni erta bolalik davridanoq shakllantirish darkorligi, biroq bizning milliy ta'lim tizimida shaxsiy va kasbiy kompetentlikdan ko'ra, o'rtaxol va umumiy, barchaga barobar darajadagi bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish odatiy holga aylanganligi;

- yangi ta'lim islohotlari masalasi mamalakatimizning yaqin va uzoq muddatga mo'ljallangan maqsadlari bilan uzviy aloqador ekanligi, biroq mana shu jarayonni ta'minlab berish uchun mavjud tizimga nisbatan tanqidiy nazar va qayta anglash jarayonlarini tashkil qilish darkorligi;

- barchamiz bolaning juda katta iste'dod sohibi bo'lishini istashimiz, biroq konkret oilada, konkret maktab muhitida mazkur maqsadni haqiqiy qilish uchun bolaga oddiy ijodiylik, badiiy tafakkurni rivojlantirish darkorligini tan olishimiz zarurligi kabi o'nlab masalalar borki, bugungi kunda ularni nazardan qochirmasligimiz zarur. [3]

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, maktab o'quvchilarida ijodiylikni tasviriy san'at asarlari asosida shakllantirish dunyo miqyosidagi turli metodikalar, usullar va vositalarni bizning mamlakatimiz amaliyotiga joriy etilishini taqozo etadi. Shu bilan birga milliy san'at asarlarini o'quvchilar bilishi, turli rassom va rang-tasvir yo'nalishida ishlaydigan kulolchilar, arxitektorlar va hunarmandlarning ismi shariflarini bilishi, ularni o'zaro farqlay olishi talab etiladi. [9]

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida // <https://lex.uz/docs/4312785>.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi axborot tizimi (www.lex.uz).
3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – J. I. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimiz roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – J. II. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
5. Mirziyoyev Sh.M. Bilimli avlod – buyuk kelajagimizning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do'stona hamkorlik - Toshkent: O'zbekiston, 2018.
6. Sharipov Sh. Kasb-hunar ta'limi tizimida o'quvchilar ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning uzluksizligi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2005. – 136 b.
7. Umarzoda Muhsin. Ovesto sirlari. // Jahon adabiyoti, 1997, 4-son, -B. 199-200; Hasanov S. Xorazm ma'rifati – olam ko'zgusi. –T.: O'qituvchi, 1996. –B.46
8. Qayumov A., Is'hoqov M., Otaxo'jayev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. –T.: Yozuvchi, 2000. –B. 10
9. Hasanov R. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish metodikasi. Darslik. - T: Fan: 2004
10. Bulatov S.S., Jabbarov R.R. Tasviriy san'at asarlarining falsafiy va psixologik taxlili. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2010.

УДК: 327.7

Альбина ТОРЕЕВА,
Специалист отдела международного сотрудничества
Каршинский государственный университет
E-mail: toreeva1989@gmail.com

ФЕНОМЕН ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ (ТНК) КАК АКТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Транснациональные корпорации (ТНК) как нетрадиционные субъекты международных отношений способны влиять не только на экономику, но и на внутривнутриполитические процессы в принимающих странах. ТНК ведут свою деятельность через дочерние филиалы во всех уголках земли, где потенциально возможно получать прибыль. В данной статье рассматриваются концептуальные подходы к изучению феномена транснациональных корпораций как нового актора в международных отношениях. Статья посвящена вопросам касающимся генезиса ТНК их инвестиционной и их деятельности.

Ключевые слова: транснациональные корпорации (ТНК), геоэкономические и геополитические процессы, актор, международные отношения, стратегии ТНК, прямые иностранные инвестиции.

THE PHENOMENON OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS (TNCs) AS AN ACTOR IN INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

Transnational corporations (TNCs) as non-traditional subjects of international relations are able to influence not only the economy, but also the internal political processes in the host countries. TNCs conduct their activities through subsidiaries in all corners of the earth, where it is potentially possible to make a profit. This article examines conceptual approaches to the study of the phenomenon of transnational corporations as a new actor in international relations. This article is devoted to the issues related to the genesis of TNCs and their investment activities.

Key words: transnational corporations (TNCs), geoeconomic and geopolitical processes, actor, international relations, TNC strategies, foreign direct investments.

TRANSMILLIY KORPORATSIYALAR (TMK) FENOMENI XALQARO MUNOSABATLARNING AKTORI SIFATIDA

Annotatsiya

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) xalqaro munosabatlarning noan'anaviy sub'ektlari sifatida nafaqat iqtisodiyotga, balki qabul qiluvchi mamlakatlarning ichki siyosiy jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatishga qodir. TMKlar o'z faoliyatini dunyoning barcha burchaklaridagi filiallar orqali olib borishadi, bu erda potentsial ravishda daromad olish mumkin. Ushbu maqola transmilliy korporatsiyalar fenomenini xalqaro munosabatlarning yangi ishtirokchisi sifatida o'rganishga kontseptual yondashuvlarni ko'rib chiqadi. Ushbu maqolada TMKlar genезisi va ularning investitsiyalari faoliyati batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: transmilliy korporatsiyalar (TMK), geoiqtisodiy va geosiyosiy jarayonlar, aktyor, xalqaro munosabatlar, TMK strategiyalari, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar.

Введение. В 70-е годы XX века в западных странах все более возрастало влияние транснациональных корпораций на повышение темпов экономического развития и взаимозависимость стран, что в итоге привело к распространению среди экономистов и политиков термина «транснационализация». В этот период, на мировом рынке появлялось все больше монополистов мирового уровня, корпорации-гиганты, в чьих руках были сосредоточены политические и экономические ресурсы. Интенсификация процессов глобализации все больше расширяла возможности негосударственных акторов, в том числе и ТНК, как в мирохозяйственных отношениях, так и в международных. Крупнейшие корпорации западного мира активно инвестировали огромные финансовые ресурсы и технологии в политически более слабые страны, в страны так называемого «третьего мира», периферию, но богатые природными и трудовыми ресурсами. Транснациональные корпорации проводили политику «экспансии» экономически и политически слабых стран через свои инвестиции.

Основная часть. Ведущие представители американской школы неолиберализма R.Keohane и J.Nye в своём знаменитом труде «Транснациональные отношения и

мировая политика» («Transnational Relations and World Politics») отмечали, что в условиях транснационализации международных отношений государства больше не являются их единственными акторами. По мнению представителей неолиберальной школы транснациональными считаются отношения, когда среди непосредственных участников международного общения, государств и правительств, представлены международные организации и их секретариаты, различные фонды, банки и корпорации мирового масштаба с широкой географией действия [11]. Так например, идеи американского аналитика Роберта Хааса (Haas R.) заключаются в том, что одной из главных особенностей современной системы международных отношений, является утрата государствами-нациями монополии на международную экономику и на власть, а также «беспольность», когда доминируют не одно, и не два, или даже несколько государств, а десятки акторов, способных оказывать различное влияние на положение дел в мире. Беспольная система международных отношений характеризуется наличием многочисленных центров силы, обладающих значительной мощью и многие из них не являются национальными государствами[1].

Российский эксперт политэкономии *Карнович О.Г.* отмечает, что массовое вторжение ТНК в сферу мировой политики создают предпосылки для вытеснения из этой сферы традиционных акторов – государств-наций [2]. Политэкономисты интерпретируют феномен транснационализации объясняя перемещение капитала из одной страны с его относительным избыточным количеством в страны, где он находится в дефиците, но в избытке имеются другие факторы производства (трудовые ресурсы, энергоресурсы, полезные ископаемые), которые не могут быть рационально использованы в воспроизводственных процессах из-за нехватки капитала. А транснационализация хозяйственной жизни это процесс усиления роли и влияния транснациональных корпораций в мировой экономике[4].

На протяжении последних лет такие международные финансово-экономические институты, как «G7», Всемирная торговая организация (ВТО), МВФ и Всемирный банк, руководящие органы Европейского союза явно сравниваются по влиянию на мировую политику с Советом Безопасности и Генеральной Ассамблеей ООН, региональными политическими организациями, военными союзами, а нередко и превосходят их. Таким образом, экономизация мировой политики и формирование нового качества мировой экономики становятся другим основным параметром формирующейся системы международных отношений.

Эволюция системы международных отношений и мировой политики демонстрирует ряд тенденций связанных с «вторжением» в политическую сферу негосударственных акторов. Стирание границ между внешней и внутренней политикой и размывание суверенитета неразрывно связаны между собой, и сфера внутренней политики – это область исключительного ведения национального государства, но, если граница между внешней и внутренней сферой политики государств будет размыта, ничто не помешает ТНК вмешиваться во внутреннее дела государств[5]. Появление нового феномена «транснационализации» мировой политики и «приватизации» международных отношений транснациональными компаниями объясняется тем, что на мировой политической арене сегодня активно действуют множество разных негосударственных участников: МПНО, ТНК, НПО, и мировые банки при этом каждый из них преследует свои цели и свои интересы[7].

Один из видных американских ученых сферы международных отношений *Rosenau J.*, характеризуя современных негосударственных акторов, отмечал, что они склонны вытеснить государство с международной политической арены, государство-нация уже не имеет монополии на политическое решение, которое частично переходит к ТНК. Мир ТНК, вытесняющий систему национальных государств из системы международных отношений, требует совершенно новых политических рамок, новых подходов, способных конкурировать в условиях массового «вторжения» ТНК в сферу мировой политики[8].

В 2002 г. научное сообщество Запада было взбудоражено появлением книги известного американского ученого, лауреата Нобелевской премии, профессора *Stiglitz J.* «People, Power and Profits. Progressive Capitalism for an Age of Discontent», в которой автор пишет о том, что правила игры в американской экономике сложены в пользу имущих вместо неимущих. Капитализм расширил экономическое неравенство и увеличил концентрацию рынка среди ведущих фирм в каждом секторе, замедляя рост производительности на широкой основе. Государственные корпорации и богатые люди превращают свои богатства в политическую власть, продолжая

пересматривать правила, чтобы закрепить свои позиции на вершине. Они выступают за снижение налогов и дерегулирование всего, кроме прав интеллектуальной собственности. Любой, кто полагается на компенсирующие учреждения, такие как государственное образование, профсоюзы или системы социальной защиты, проигрывает.

Общая характеристика и генезис ТНК.

По определению ЮНКТАД, главная отличительная черта транснациональных корпораций является наличие зарубежных активов с долей не менее 10% уставного капитала; также ТНК это предприятие, располагающее дочерними компаниями в 2-х или нескольких странах, независимо от юридической формы или сферы деятельности этих компаний[4].

С 1992 по 2001 гг. в результате резкого увеличения количества зарубежных филиалов крупных ТНК в мировом масштабе, активизировался процесс глобализации и транснационализации мировой экономики в целом.

Феномен государственных корпораций.

Рост государственных корпораций и усиление их позиций в мировых рейтингах фиксируют «Forbes» и «Fortune». Как отмечается, 13 крупнейших мировых нефтяных компаний, на которые приходится три четверти мировых запасов нефти, являются государственными. Среди успешных государственных корпораций можно отметить China Mobile, которая является гигантом в области мобильной связи с числом абонентов на уровне 600 млн. человек, Саудовская Saudi Basic Industries Corporation, которая является одной из наиболее прибыльных химических компаний мира. Российский Сбербанк является третьим в Европе банком по размерам рыночной капитализации; Dubai Ports – третий в мире портовый оператор; авиакомпания Emirates обладает наиболее молодым парком авиалайнеров и растет на 20% в год. По оценке экспертов, несмотря на интенсивную приватизацию, в странах ОЭСР и после 2000 г. сохранялся государственный контроль над 62% приватизированных компаний[12]. Увеличение экономического и политического влияния ТНК ведет к постепенному размыванию «суверенитета» государств-наций принимающих стран. В мировой практике экономические сильные страны, инвестируя огромные суммы денег, в основном преследуют политические мотивы. Бюджет некоторых крупных ТНК превышает ВВП некоторых государств, что позволяет им навязывать свои условия и оказывать давление на руководство принимающей страны[2]. В контексте «центр – периферийного» подхода крупнейшие корпорации Центра, инвестируя огромные финансовые ресурсы и технологии в политически более слабые страны Периферии, богатые природными и трудовыми ресурсами, закрепляют политику «экспансии» экономически и политически слабых стран через свои инвестиции. Стоит отметить, что существует различные виды ПИИ, каждый из которых имеет потенциальные социальные, экономические, экологические и политические последствия.

Рассмотрим некоторые кейсы: - Деятельность крупных ТНК в экономике слабых государств не всегда «положительно» влияет на общую картину в стране. Так например, с 1970 по 2000 гг. внешний долг Эквадора, в котором активно действовали нефтедобывающие западные ТНК, вырос в 70 раз, при этом количество бедных увеличилось на 40 %, а безработица в 5 раз.

-История порта Хамбантога в Шри-Ланке. По данным МВФ, внешний долг страны составлял порядка 48 млрд. долларов США, а на 2017 г. доля КНР составил 8 млрд. долларов. Оказавшаяся в «долговой ловушке» страна передала важнейший порт Хамбантога китайскому госпредприятию China Merchants Port Holdings.

Контрольный пакет акций управляющей компании «Хамбантота» и сам порт принадлежит китайцам на срок 99 лет.

- Общий внешний долг Кыргызстана перед Китаем составляет порядка 1,7 млрд. долларов США. Общий долг Таджикистана перед Китаем на 2018г. составляет 1,2 млрд. долларов США, это больше 20 % ВВП страны. Так, например, чтобы покрыть долг КНР, Таджикистан предоставил китайской компаний ТВЕА право на добычу золота на месторождениях «Верхний Кумарык» сроком на 30 лет. Китайская компания будет владеть месторождением до тех пор, пока страна не выплатит весь долг.

Деятельность ТНК может быть рассмотрена в нескольких ракурсах: в качестве механизма (инструмента) проведения внешней политики страны базирования; в качестве самостоятельного актора, способного своими действиями влиять на внутреннюю и внешнюю политику страны пребывания. Роль прямых иностранных инвестиций (далее ПИИ) в экономике стран весьма значимы, обладая значительным потенциалом для преобразования экономики за счет инноваций, повышения производительности и создания более высокооплачиваемых и более стабильных рабочих мест в принимающих странах. Стоит отметить, что существуют различные виды ПИИ, каждый из которых имеет потенциальные социальные, экономические, экологические последствия и даже политические. Теоретически, страны, принимающие ПИИ, ориентируясь на экономические выгоды, «мотивированы»: 1) отсутствием внутренних сбережений для развития собственной ресурсной базы для удовлетворения внутреннего рынка; 2) отсутствием современных техноло-

гий, маркетинговых связей и знаний. Сотрудничество между иностранными компаниями и местными партнерами могут поспособствовать передаче иностранными компаниями новейших технологий, знаний, практики и современных требований ведения бизнеса. Но, с другой стороны, в экономически слабых странах приток ПИИ может вытеснить механизмы конкуренции на локальном уровне, негативно повлиять на трудовые и экологические стандарты.

Зключение. ПИИ, осуществляемые через ТНК, можно считать основным инструментом увеличения экономического и впоследствии политического влияния развитых стран на развивающиеся страны. Часть государств, принимающих ПИИ, становятся экономически зависимыми и теряют возможность следования вектору самостоятельного политического развития. Тем самым, ТНК способны влиять как на государственную политику в целом, так и на отдельных лиц, принимающих решения в частности. В современной системе международных отношений государства обладают политическим ресурсом, а ТНК – экономическим и финансовым, при этом ТНК влияют на проведение правительственного курса своих государств, выступая инструментом внешней политики стран базирования, участниками т.н. «корпоративной» (бизнес) дипломатии, аккумулируя и политический ресурс. Деятельность крупных ТНК в экономике слабых государств не всегда «положительно» влияет на общую картину в принимающей стране, определяя долговую зависимость последней, когда принимающие ТНК страны становятся экономически зависимыми и теряют возможность самостоятельного политического развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Haas R. A World in a Disarray. American Foreign Policy and the Crisis of the Old Order. - Penguin Press, 2017.; режим доступа: <https://m.polit.ru/article/2008/09/03/haas/>;
2. Карпович О.Г. Формы и методы вмешательства транснациональных корпораций в деятельность межправительственных организаций // Мировая политика. – 2016. – № 4. – Стр:75. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-i-metody-vmeshatelstva-transnatsionalnyh-korporatsiy-v-deyatelnost-mezhpravitelstvennyh-organizatsiy/pdf>
3. [https://unctad.org/World investment report/2019](https://unctad.org/World%20investment%20report/2019)
4. Евсюков А.А. Транснациональные корпорации в мировой политике и угрозы национальной безопасности. 2015 г. – Режим доступа: <http://publishing-vak.ru/file/archive-politology-2016-5/26-evsuykov.pdf> – Стр: 278.
5. Цыганков П.А. Акторы и факторы в международных отношениях и мировой политике. / Приватизация мировой политики: локальные действия – глобальные результаты. / Под ред. М.М. Лебедевой - М.: Голден Би, 2008. - стр: 140. - Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=34851590>
6. «Приватизация» мировой политики/ Под ред.проф. М.М. Лебедевой. – М.: Голден Би, 2008. ISBN 5- 901124-36-7, 978-5-901124-36-9. – Режим доступа: <https://mgimo.ru/library/publications/8433/>
7. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: Издательство АСТ, 2004. Режим доступа: http://www.read.virmk.ru/present_past_pdf/Toffler_Tretiya_volna.pdf стр: 18.
8. Дёгтев А.С. Политическое влияние ТНК как проблема глобализирующегося мира (2013) – Режим доступа: http://www.za-nauku.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7249
9. Keohane R., Nye J. Transnational Relations and World Politics. Cambridge – Harvard University Press, 1972. – P. 24.
10. <https://fortune.com/fortune500/>

УДК: 37.015.33

Mamasiddik TULANOV,
Andijan Machine Building Institute
senior lecturer of the Department of Social Sciences
E-mail: tulanov1963@gmail.com

АДУ доцентлари, педагогика фанлари доктори М.Артиқова тақризи асосида

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАЛАБАЛАРИ МУЛОҚОТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ОМИЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Аннотация

Мақолада талабаларнинг коммуникатив ривожланиш муаммолари ва шакллари, мулоқот жараёнига таъсир этувчи омиллар ва воситалар ҳамда мулоқот муаммолари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: идентификация, кўзгу, каузалатрибуция, стереотипинг, сезувчанлик, невербал восита, кўргазмали восита, овоз восита, табиий восита.

ФАКТОРЫ И ИНСТРУМЕНТЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАЦИИ СРЕДИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы и формы коммуникативного развития студентов, факторы и инструменты, влияющие на процесс общения, а также проблемы общения.

Ключевые слова: идентификация, рефлексия, каудальная атрибуция, стереотипирование, перцептивный, невербальный инструмент, визуальный инструмент, звуковой инструмент, естественный инструмент.

FACTORS AND TOOLS FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS

Abstract

The article discusses the types and forms of students' communication development, factors and tools that affect the communication process, as well as communication issues.

Key words: identification, reflection, caudal attribution, stereotyping, perceptive, nonverbal instrument, visual instrument, sound instrument, natural instrument.

Introduction. Today's violent life requires the upbringing and development of a harmonious generation, capable of perfectly communicating with people, independent-minded, able to find the right way with intelligence. Currently, teachers not only provide students with knowledge through the use of non-traditional methods in the process of education and training, but they are also taught the ethics of speech and the culture of communication, the habit of listening, the skills of independent thinking.

Therefore, based on the specific studies of specialists, it is based on the fact that communication is a complex jargon, and in this there are three different stages.

Research Methodology. The initial stage is the self-communication of a person. T.Shibutanin correctly wrote in social psychology: "even if a person is a little self-conscious, it means that he can give himself instructions" [1]. Self-communication of a person actually determines the character and size of his communication with others. If a person has a habit of communicating with himself, constantly pulling himself away from society and shy away, it can be said that he experiences serious difficulties in talking with others, finding a language.

So communication with others is the second stage of communication

A.N.Y.Leontev writes in his book "Essays from the development of psychics" about the third form of communication – the importance of communication between generations: "if all the older generation had died, the type of humanity would not have disappeared, but the development of society could have not only pushed back much, but also disappeared." [2]

When we come to the forms and manifestations of communication in our life, we can talk about its manifestations and types, which each individual corresponds to in life situations, arising from those situations. But in general any communication is either formal or informal. If official communication is based on the official duties and norms of conduct that people perform in society, for example, the leader's communication with employees working under his own hands, the professor's communication with the student, etc., informal communication-this is the personal relationship of a person, and its content is determined by the thoughts, intentions and emotional relations of those interlocutors. For example, a conversation of friends, a conversation of passengers on a long journey by train, a break time are discussions of students about sports, fashion, personal relationships. Even informal communication always takes more time in people's lives, because it suits the original nature of people, and in this they do not get tired. But it should be noted that in a person, such communication is also necessary to have abilities, that is, how much he is calm, open-hearted, knows how to talk, the ability to find a language, understand other people and other personal qualities directly affect the effectiveness of everyday communication. Therefore, not everyone can become a leader, especially in pedagogical work not everyone can touch, because for this it requires awareness of both formal and informal communication techniques.

Analysis and results. According to the content and direction of communication its:

- socially oriented (communication aimed at the general public and arising from the interests of society);
- communication of the members of the group in the course of carrying out joint activities (directed to the subject in

the group) – communication of the members of the group in the process of carrying out Labor, educational process or concrete assignment);

- personal communication (relations established by one person with another person with the purpose of opening their own problems);

- types of pedagogical communication (complex interaction process, which is carried out between participants in the pedagogical process) are distinguished. The type and forms of communication are heterogeneous. For example, this activity can be either directly "face-to – face", or it can be carried out either through technical means (telephone, cellular communication, Internet and the like); be practical or friendly in the process of a professional activity; can be a subject – subject type (diological, associative) or a subject-object (monological) [3].

Each type of communication has its own laws, methods of influence and ways of knowing them is the duty of everyone, especially those who constantly communicate with people. Communication is a multifaceted process of the development of communication between them, which is born on the basis of the needs of people's activities in cooperation.

Communication involves the exchange of information between participants in collaborative activities, which is expressed on the communicative side of communication. People use language as a means of treatment when entering into a relationship with each other. The second side of communication is the interaction of entrants in circulation. In this, not only words are exchanged, but also actions and circumstances. For example, it is possible to enter into circulation between the seller and the buyer without saying a word. The third side of communication is the perception of each other by the initiators of circulation. It is important that the communicators understand each other correctly. Thus, the conditional three sides of communication can be distinguished: communicative (giving information), interactive (interaction) and perceptive (mutual perception). [4] The unity of these three sides of communication is manifested as a way of organizing the interaction and co-operation of those entering into circulation. The content of communication is the exchange of information, the establishment of mutual understanding and interaction with students by the educator with the help of various communicative means. Educational and didactic tasks of educators can not be carried out without ensuring relations between educators and the student community. It can not be carried out without providing a relationship between the teacher and the student team.

Pedagogical communication is an indispensable attribute of pedagogical influence. This is the professional communication of the educator and the student in the educational process, in which information is exchanged and educational influence is made on the students. In this case, two-way communication should occur. As its basis, mutual respect and trust serve. Educator expects respect from them in the process of entering into communication with students. Students also demand respect and trust from the educator. This is an effective way of pedagogical influence, experienced educators organize relationships on the basis of self-esteem of the child and through this they carry out mutual relations. There are 3 levels of communication specific. These are: at the macro level (large)-communication with people is carried out according to all the norms of decency. The criterion is level (Medium) - communication takes place on the basis of a certain topic (for example, in the military do not retreat from a specific topic). Micro level (small)-simple forms of communication, occurs as a question-answer. Types of communication: there are such types of communication as personlararo (human-human), individual-group (Group-

Group), mass communication (radio, television, fasting and magazines). [5].

The role of pedagogy in the formation of the qualification for the introduction of speech attitude in students is great. The free and clear speech of the teacher in this position is one of the important conditions of the first level of development of students' speech and thinking. A high culture of speech is an important condition for the rational use of time by a teacher. Hence, the activity of speech is formed and improved in different periods of time.

The perceptive side of communication is the perception, understanding and appreciation of a person by a person. By understanding other people, a person more accurately determines the prospect of activity, communication with the interlocutor.

Participants in communication try to restore in their minds the inner world of each other, to discern the causes of their feelings, behavior. It is necessary for a person to perform a certain work in order to understand the identity of people who are directly endowed with only the external appearance of other people, their feats and actions, the communicative means by which they are applied, and who have entered into contact with them, relying on such information, to draw conclusions about their abilities, intentions, etc. [6]. The perceptive aspect of communication means that a person is perceived, understood and evaluated by a person.

At least two people participate in the process of communication. On the basis of the appearance of a person, his behavior, an image of the interlocutor is formed. In the perception of each other, the following mechanisms are extremely important:

- a) Identification;
- b) reflection;
- v) what is it?;
- g) stereotyping

The meaning of the word identity is derived from Latin, which means "equalization", "exact analogy", a way of understanding a person's second person by analogy of his definition with his own definition of the subject in a way that is understood or not understood. When people try to see another person in situations of mutual coexistence by putting him in his place, they make assumptions about his inner state, intentions, thoughts, inclinations and feelings.

Reflection – (Latin reflection) - reflection by analyzing one's own thoughts and feelings, that is, understanding how the interlocutor perceives it. The perception of a person by a person can be likened to a reflection in a double mirror. When a person reflects on another person, at the same time reflect on himself, if a person has complete, scientifically-based information about those with whom he communicates, he can interact with them in an unhelpful clarity. But the subject does not have such accurate information all the time. Therefore, he will be forced to think out the reasons for the actions of others.

Kauzal atribusia is an explanation of the reason for the actions of another person by means of a coup to him feelings, intentions, thoughts and behavioural motivations, which in Latin means saisa-cause and atributto-gift. Kauzal atribusia often occurs without understanding – either on the basis of resemblance to another person, that is, when the person himself emphasizes the uniqueness of the motives or feelings that he thinks he can notice in the same situation, either by introducing the partner with whom he has entered into communication into a certain category of persons, in which some stereotyped image is formed. The peculiarity of Kauzal atribusia will depend on various conditions, well studied by psychology. [7]

For example, during the perception of an unfamiliar person plays a huge role in the information possessed by the

subject of perception. The direction "vocational education" in this direction is shown in the photo of one person in two groups of students when the research is conducted in 3 phase students. To the first group, this man was described as a criminal. It was asked to give a description depending on its appearance, the second group was told that this man is a well-known scientist. [8]. To the one who was said to be a criminal, the students were described as curses, badjahl, berahm, the portrait of the insidious person stands, while the students of the group who were said to be scientists, the eye in the portrait itself was described as kind and wise, the one who sacrificed Johnny. There was a similar situation when pictures of beautiful people were given, that is, beautiful people were considered good, polite, intelligent. And the people with the image of khunuk were considered cowardly, malignant, selfish.

This means that the information that the educator can learn in advance about the object of perception is a serious basis for the content of erroneous thoughts and subjectivism. [9]. The essence of the Orel effect is that the general positive impression left by a person causes a positive assessment of both the qualities that were not given during the perception of the subject.

Stereotyping-Greek means unchanged, repetition. Stereotyped means the restoration of certain or approximately known events, the classification of norms of behavior by attribution and the explanation of their causes. Sometimes there is a false stereotype in the process of treatment.

For example, according to the interview in which the study was conducted, it was confirmed that stereotyped images of the appearance of a person and his character become popular. Of the 72 people surveyed, 9 people with a square face look are strong, strong-willed, 17 people forehead is large person is smart, 3 people hair is steep people have an invincible, insubordinate harakter. It is noted that those who are below the height of 5 people will be people who are trying to dominate, command over others, 5 people will be either stupid or self-loving people who are beautiful. In the perception of a stranger, the first information, the first imagination are of great importance. The appearance of men also plays an important role. Experts were asked to describe not only their appearance, but also their character in terms of accessibility to communication. Unfortunately, the subjectivity of assessments is associated with the assessment of the appearance of a person.

Especially now, when entering into communication with pedagogical students in the educational process, it is necessary to organize their classes on the basis of the following means:

- Noverbal means is a phrase from the expression or accentuation of some meaning through the action of mimic, hand, Gav. Noverbal means are of serious importance, they can not be replaced by anything else. Therefore, every action of a person has a certain meaning, and these actions are understood differently in different peoples. It is accepted to call these actions noverbal speech. It is worthwhile to mention that Noverbal speech consists in the fact that the movement of one or these muscles of a person, including his thinking, also consists in the movement of certain muscles in it. It's no secret that the effect of making a gesture is stronger than it is spoken.

- Visual (visual) tools include all the tools that are designed for students to see through the eyes in the educational process. [10]. These include inscriptions and other images on the class whiteboard, inscriptions and images on books, handout materials, educational posters, photographs suratlar, fine works of art, video, film images, animals, plants, objects of nature, various items, etc. The application of visual aids in the educational process gives students the opportunity to quickly, clearly and accurately explain the information they need to teach by displaying relevant content in various forms and ways.

- Audio means, however, provide the opportunity to learn, master information through hearing. Currently, more and more audiovisual means are used, that is, tools that simultaneously serve to hear and see: film and other sound video images.

Conclusion. But in fact, based on the current circumstances and circumstances in practice, it is best to use existing tools based on a creative approach.

Natural means include all natural things related to the content provided for in the process of pedagogical technology. These are expressions from people and animals, plants and nature, equipment, parts, machines, objects, structures, etc.

The necessary educational facilities for the student-pupil and teacher to engage in communication are the necessary tools of pedagogical technology.

The correct and productive use of these tools will depend on the qualification, skill, creativity, searchability of the educator.

REFERENCES

1. Ashraf Rizvi M., Effective Technical Communication. 2007.
2. Sinha K.K., Business Communication. 2002.
3. Muslimov N.A. and others "Curriculum "The use of innovative technologies in the formation of professional competence of future professional teachers" - T. Talkin publishing house, 2014. - 267 pages
4. Muslimov N.A. and others "Curriculum "The use of innovative technologies in the formation of professional competence of future professional teachers" - T. Talqin publishing house, 2014. - 267 pages.
5. Kamoldinov M., B. Vahobjanov "Fundamentals of Innovative Pedagogical Technology" - T. Talqin-2010-128.
6. Musurmonova O. Values of spirituality and upbringing of young people. - T.: Teacher, 1995
7. Gaziev E. Psychology of communication. T.: University, 2000y
8. Khusanov B., Gulomov V. Textbook of the culture of treatment -T.: "Economy – finance" 2009 year
9. Yoldoshev J. G', Yuldosheva F., Yuldosheva G. Interactive education is a guarantee of quality. - Tashkent, 2008.
10. Pulatova O. Importance of communication in the development of professional competence of educators ACTA NUUZ 2021 1/3 114-116 page

УДК: 32.(327)

Турдимурот ТУРСУНМУРАТОВ,
проректор Университета Инха в г.Ташкенте,
доцент Международной Исламской Академии Узбекистана
E-mail: t.tursunmuratov@inha.uz

При отзыве доцента Международной исламской академии Узбекистана Б.Бердиева

ХОЗИРГИ БОСҚИЧДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БИЛАН ЕВРОПА ИТТИФОКИНИНГ ИККИ ВА КЎПТОМОНЛАМА МУНОСАБАТЛАРИНИНГ БАЎЗИ ЖИХАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Аннотация

Мақолада Европа Иттифоқининг Ўзбекистон Республикаси билан икки томонлама муносабатлари таҳлил этилади. Европа Иттифоқининг Марказий Осиё бўйича стратегияси доирасида амалга оширилган ташқи сиёсий фаолияти ва томонлар ўртасидаги ҳамкорликка таъсир этиб келатган салбий омиллар тўғрисида фикр юритилади. Шу билан бирга муаллифтомонидан Ўзбекистон Республикасида охириги йилларда амалга оширилган ислохотлар, хусусан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, суд ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар ва уларнинг томонлар ўртасидаги муносабатларга таъсири баҳоланади.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, Европа Иттифоқи, Кенгайтирилган шериклик ва ҳамкорлик шартномалари (ЕПСА), Афғонистон, Самарканд.

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ДВУСТОРОННИХ И МНОГОСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА С РЕСПУБЛИКОЙ УЗБЕКИСТАН

Аннотации

В статье анализируются двусторонние отношения ЕС с Республикой Узбекистан. Будут обсуждены внешнеполитические мероприятия Евросоюза в рамках Центрально азиатской стратегии и негативные факторы, влияющие на сотрудничество между сторонами. В то же время автор дает оценку проводимым в Республике Узбекистан в последние годы реформам, в частности, защите прав человека, реформам в судебной системе и их влиянию на отношения между сторонами.

Ключевые слова: Центральная Азия, ЕС, Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве (ЕПСА), Афганистан, Самарканд.

SOME ASPECTS OF BILATERAL AND MULTILATERAL RELATIONS OF THE EUROPEAN UNION WITH THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract

The article analyzes the bilateral relations of the European Union with the Republic of Uzbekistan. The foreign policy activities of the European Union in the framework of the Central Asia Strategy and the negative factors affecting cooperation between the parties will be discussed. At the same time, the author assesses the reforms carried out in the Republic of Uzbekistan in recent years, in particular, the protection of human rights, reforms in the judicial system and their impact on relations between the parties.

Key words: Central Asia, EU, Enhanced Partnership and Cooperation Agreements (EPCA), Afghanistan, Samarkand.

Введение. В условиях трансформации глобальной системы международных отношений и изменения мировой геополитической ситуации после распада двухполярного мира в результате распада Советского Союза Европейский Союз продолжает активно укреплять свои позиции в Центральной Азии.

Центральная Азия имеет важное стратегическое значение для ЕС в силу географического расположения региона между Азией и Европой, наличия значительных запасов природных, в том числе энергетических, ресурсов, а также взаимных общих интересов по нейтрализации угроз и вызовов безопасности[1].

Кроме того, острая заинтересованность Евросоюза в данном регионе обусловлена также проблемой, связанной с угрозами безопасности в мировом ее масштабе и необходимостью решения данной проблемы, то есть – оперативной нейтрализации подобного рода угроз.

Литературный обзор. На нынешнем этапе своей внешней политики в Центральной Азии, Евросоюз рассматривает Узбекистан как самую густонаселенную страну центрально азиатского региона. При работе с Республикой ЕС руководствуется принципом, подразуме-

вающим, что стабилизация экономической ситуации позволяет стабилизировать политическую ситуацию в стране или, как минимум, позволяет избежать обострения таковой[2].

Как отмечалось выше, при имплементации стратегии, разработке и осуществлении проектов и программ на основе принципов транспарентности, взаимного учета интересов одним из важных компонентов является учет мнения и непосредственное участие в этих процессах всех стран ЦА.

По итогам демократических выборов в Узбекистане в 2016 г. Ш.М. Мирзиёев был избран на пост Президента страны. Практически сразу он начал разработку и внедрение целого ряда реформ, которые в конечном итоге позволили модернизировать системы бизнеса и предпринимательства, улучшить инвестиционный климат страны, а также – сферы судопроизводства, охраны труда, безопасности, работу административных органов. Позднее, в 2017 г., в Самарканде состоялось совещание МИД стран ЦА и ЕС. В ходе собрания ЕС был представлен в лице Ф. Могерини – верховного представителя ЕС по иностранным делам и политике безопас-

ности, занимающей также должность вице-президента Европейской комиссии[3]. Данная встреча позволила ЕС и ЦА полноценно обсудить важные вопросы из области экономики, политики, безопасности, международного сотрудничества и др.

Позднее, летом 2018 г., Советом был принят мандат на открытие переговоров между Республикой Узбекистан и ЕС в рамках нового Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве (ЕРСА). Подобный шаг стал своеобразным сигналом, свидетельствующим о том, что обе стороны остро заинтересованы в подобного рода сотрудничестве в целом, а также укреплении уже существующих отношений в особенности.

Методология исследования. Главной целью решения Совета об открытии переговоров и заключении всеобъемлющего Соглашения с Узбекистаном в политическом плане является признание усилий страны и выражение собственной поддержки относительно действий, необходимых для ее реформирования, повышения значимости демократии и вопросов соблюдения прав человека, расширение сотрудничества с международными партнерами и содействие в обеспечении безопасности на региональном уровне. Разработка и принятие ЕРСА в конечном итоге должны обеспечить укрепление статуса Евросоюза как политического партнера Республики Узбекистан и не только. Принятое соглашение о партнерстве и сотрудничестве, помимо прочего, подразумевает отладку работы ряда структур и учреждений, в состав которых входят должностные лица из Республики Узбекистан и ЕС. Работа данных структур в свою очередь необходима для того, чтобы обеспечить выполнение регламентов и условий вышеуказанного соглашения и контроля над их соблюдением. Контроль на данном уровне осуществляется Советом сотрудничества, который ежегодно собирается в Брюсселе. Здесь же собирается и комитет по сотрудничеству, призванный оказывать поддержку Совету. Также созданы комитеты по сотрудничеству ЦА и ЕС в сфере экономики, торговли, инвестиций, юстиции, внутренних дел, прав человека и прочим направлениям. Эксперты комитета также проводят ежегодные собрания в Брюсселе или Ташкенте. Кроме того, в аналогичном порядке проходят диалоги по правам человека, вопросам юстиции и внутренних дел.

Вышеописанные отношения могут быть охарактеризованы как обязательная составляющая систематически меняющейся стратегии ЕС, принятой им по отношению к ЦА. Необходимо принимать во внимание тот факт, что правительство Республики Узбекистан уже начало работу по модернизации административной, судопроизводственной и прочим системам, а также работы службы безопасности и общего экономического климата страны. Разумеется, ЕС положительно воспринимает осуществляемые реформы и оказывает Узбекистану всевозможную разностороннюю поддержку, что позволяет оперативно решать различные вопросы и проблемы, которые имеют место во всех сферах деятельности общества и государства. Благодаря поддержке ЕС, Узбекистан посетил Верховный комиссар ООН по правам человека. Произошло данное событие в мае 2017 г. Также из тюремного заключения были освобождены многие известные правозащитники. Кроме того, в указанный период Республики Узбекистан посетил докладчик ООН по вопросам о свободе религии и убеждений, а также уполномоченный представитель ОБСЕ по вопросам свободы СМИ. В настоящее время успешно осуществляются комплексные меры, направленные в конечном итоге на поддержку проводимой модернизации и реформы. К примеру, ЕС обеспечивает содействие Республики Узбекистан по вопросам выполнения Меморандума о взаимопонимании,

который касается такого важного вопроса, как международное сотрудничество страны в области энергетики.

Примечательно, что с 2016 г. ЕС взаимодействует с Узбекистаном путем нанесения личных визитов членов парламента Европы, представителей Евросоюза, финансовых институтов Европы, представителей Европейской службы внешних связей, Европейской комиссии и т. д.

Анализ и результаты. Немаловажно и то обстоятельство, что в рамках вышеупомянутого Соглашения о партнерстве и сотрудничестве[4], ЕС и Республика Узбекистан создают друг для друга максимально благоприятные условия. В частности, облегчают таможенные процессы и минимизируют различного рода пошлины, налоги и сборы, что позволяет в конечном итоге увеличить поток и эффективность процессов как импорта, так и экспорта. В значительной степени облегчены правила, регламентирующие заключение торговых сделок, транспортировки товаров, их использования и дистрибуции. Согласно документу, количественные ограничения по торговле и отдельным сделкам ликвидируются.

Относительно ограничений следует отметить, что СПС регламентирует лишь защиту прав отечественных товаропроизводителей во избежание ущемления таковых тем или иным образом. Отечественные производители, согласно его регламентам, подлежат защите и в тех случаях, когда они вынуждены нести убытки из-за переполнения сектора рынка аналогичной продукцией импортного происхождения. Кроме того, данное соглашение регламентирует правила сотрудничества сторон в экономической сфере. Сотрудничество такого типа необходимо для того, чтобы обеспечить соответствие торговли Республики Узбекистан нормам и регламентам ВТО. После окончательного согласования так называемого «Текстильного протокола», которое было выполнено ранее парламентом Европы, в Соглашение были внесены определенные изменения и правки, регламентирующие двустороннюю торговлю текстильной продукцией.

Ввиду Общей системы преференций, введенной ЕС в качестве торговой договоренности автономного типа, Узбекистан имеет возможность использовать различные послабления в области торговли. В частности, в рамках данной системы, страны с экономикой, находящейся на стадии активного развития, могут получить от ЕС приоритетный доступ на рынок стран, составляющих ЕС. При этом эти страны не обязаны предоставлять аналогичный доступ странам Европы. Кроме того, указанная выше система преференций необходима для обеспечения помощи, оказываемой для ускоренного развития экономики этих стран в целом. Сама по себе она является своеобразной гарантией обеспечения предельно низких сборов и пошлин или (в отдельных случаях) полного отсутствия таковых для этих стран в тех случаях, когда они выступают в качестве экспортеров для ЕС.

В этом контексте следует подчеркнуть, что 9 апреля 2021 года Узбекистан получил статус страны-бенефициара Генеральной системы преференций плюс («GSP +») ЕС. Решение Комиссии ЕС основано на отчетах своих мониторинговых групп, которые подтвердили соблюдение Узбекистаном положений 27 международных конвенций в области защиты прав человека, соблюдения трудовых стандартов, охраны окружающей среды и надлежащего управления. Это главное требование европейской стороны для предоставления «GSP +».[5]

Как отмечается в сообщении, в настоящее время в Узбекистане действует базовая Генеральная система преференций (GSP), согласно которой республика может экспортировать 3 тысячи наименований товаров в страны ЕС без таможенных пошлин и 3200 наименований товаров по льготным ставкам. GSP+ предусматривает значительное

расширение товарных позиций для беспопытного доступа.

Необходимо отметить факт, что сотрудничество ЕС с ЦА в целом и с Республикой Узбекистан – в частности, базируется на проверенной на практике и адаптированной к потребностям и индивидуальному положению каждой страны Центральноазиатского региона по отдельности, системе сотрудничества.

Следует подчеркнуть, что политика Евросоюза относительно ЦА отличается нижеследующими особенностями:

- сосредоточенность на обеспечении региональной безопасности, а также минимизации угроз и возможных рисков, стабилизации общей ситуации (в политическом и социальном плане) и улучшении экономического и инвестиционного климата в регионе, а также отдельных его странах;

- стремление к улучшению инвестиционного климата в данном случае базируется на том, что данный шаг здесь понимается, преимущественно, как некая политическая мера. Хотя очевидно, что на самом деле он необходим ЕС как средство контроля собственных инвестиций в ЦА.

Заинтересованность ЕС в проведении различных реформ демократического толка в ЦА, а в частности – в Узбекистане, имеет позитивный характер, поскольку подобные изменения в итоге оказывают положительное влияние на укрепление внутриполитической стабильности как региона в целом, так и страны в частности. В то же время такие вопросы, как попытка экспорта демократии и культурных ценностей западного мира в отдельные государства СНГ, имели серьезные негативные последствия, что может быть рассмотрено как негативное влияние национальной безопасности государства.

Позитивное влияние проявляется в первую очередь в укреплении экономической безопасности в результате поступления средств в рамках инвестиционных проектов. Воздействие данного фактора также проявляется в результате воплощения КАДАП и БОМКА, которые были направлены преимущественно на укрепление границ и борьбу с наркоторговлей, международным экстремизмом и терроризмом.

Необходимость нейтрализации угроз национальной безопасности и стабильности Республики Узбекистан с учетом непрерывного роста объема наркотиков на территории Афганистана требует более современных подходов борьбы с их нелегальным распространением. В

этом контексте актуализируется проблема привлечения современных информационно-коммуникационных и спутниковых технологий дистанционного зондирования для наблюдения в реальном режиме за безопасностью государственных границ.

Заключение и рекомендации. Вместе с тем, в рамках двусторонних и многосторонних отношений Узбекистана с ЕС не предусмотрены какие-либо масштабные проекты по привлечению инновационных технологий для последующей организации производства наукоемкой продукции в стране.

На основании вышеизложенного можно сделать нижеследующие выводы.

Основным недочетом стратегии Евросоюза, созданной в 2007 г., можно с уверенностью считать ее низкую эффективность из-за отсутствия учета индивидуальных особенностей стран региона ЦА. Кроме того, очевидно, что при таком подходе страны региона были слабо заинтересованы в активном сотрудничестве с ЕС. В подавляющем большинстве случаев, они соглашались на подобный шаг в области образования или права лишь потому, что в конечном итоге получали от ЕС внушительную финансовую поддержку. Именно по указанным причинам активность ЕС и общая привлекательность предложенной им стратегии сотрудничества и развития не смогли обеспечить 100 процентную реализацию данной программы. Ведь страны ЦА были просто не заинтересованы в подобного рода сотрудничестве и не осознавали всех его выгод и перспектив. На протяжении рассматриваемого нами периода стратегия четырежды подвергалась корректировкам и дополнениям. Данные действия безусловно должны были обеспечить повышение ее эффективности. Однако из-за сравнительно низкого уровня адаптивности программы, проекты, выдвинутые и осуществленные в рамках стратегии, не принесли ожидаемых результатов.

Также необходимо отметить, что предлагаемая новая стратегия ЕС преимущественно схожа с той, что была разработана им ранее для региона ЦА. Однако при детальном рассмотрении и изучении нового подхода становится очевидно, что он имеет более детализированный и конкретный характер. Не менее конкретными стали и интересы ЕС по отношению к региону. В частности, сегодня интересы Евросоюза сосредоточены преимущественно на таких направлениях, как экономика, энергетика, инфраструктура и укрепление региональной безопасности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Турсунмуратов Т. М. Политико-правовые основы внешнеполитической деятельности Европейского союза в регионе Центральной Азии // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. – 2017. – Т. 22, № 4. – С. 162–168.
2. Панфилова В. Новая стратегия Евросоюза для Центральной Азии. Независимая газета. 26.04.2018г. <http://rusevr.asia/novaya-strategiya-evrosoyuza-dlya-centralnoj-azii>
3. Сотрудничество Республики Узбекистан с Европейским Союзом. <https://mfa.uz/ru/cooperation/international/82/>
4. Соглашение о партнерстве о сотрудничестве между ЕС и Узбекистаном 1996г. <https://eulaw.edu.ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuza/soglashenie-o-partnerstve-o-sotrudnichestve-mezhdu-es-i-uzbekistanom-1996->
5. Узбекистан получил статус бенефициара системы преференций Евросоюза GSP+. https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-poluchil-status-beneficiara-sistemy-preferency-evrosoyuza-gsp_257684

УДК: 37.013.46

Вазира УБАЙДОВА,

Бухоро муҳандислик технология институти

Енгил саноат технологиялари кафедраси ўқитувчи-стажёри

E-mail: amikomjon@mail.ru

БухМТИ доценти, п.ф.н. Джалолова Д.Ф. тақризи остида

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE APPLICATION OF NAQSHBANDI DOCTRINE IN THE PRODUCTION OF EXPORT PRODUCTS OF LIGHT INDUSTRY IN UZBEKISTAN

Abstract

The article scrutinizes the main ideas of Naqshbandiya doctrine, which has a global character founded by Muhammad ibn Muhammad al-Bukhari(1318-1389), known with names Bahauddin Naqshband and Xodjai Buzurg, as dialogue, “Vuqufi zamoni”(Awareness of time), “Dast ba koru, Dil ba Yor”(Hands in work, soul and thoughts of the God, adherence to an honest bite, which has impact in the production of export products of light industry in Uzbekistan. After analyzing the ideas above in the doctrine Naqshbandiya, the methodological foundations of their application are proved. The article develops innovative methods of applying these ideas in the process of higher education, provides suggestions and conclusions.

Key words: Bahauddin Naqshband, Naqshbandiya doctrine, dialogue, innovative methods, “Vuqufi zamoni”(Awareness of time), “Dast ba koru, Dil ba Yor” (Hands in work, soul and thoughts of the God, adherence to an honest bite).

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ УЧЕНИЯ НАКШБАНДИИ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ЭКСПОРТНОЙ ПРОДУКЦИИ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются основные идеи учения Накшбандия, имеющий мировой характер основанной Мухаммад ибн Мухаммадом аль-Бухари (1318-1389), известный именами Бахауддин Накшбанд и Ходжай Бузург, как диалог, «Вукуфи замони» (Осознание времени), «Даст ба кору, Дил ба Ёр» (Рука в работе, а Душа и Мысли о Господе), приверженность честному прикусу, которое имеют влияние в производстве экспортной продукции легкой промышленности в Узбекистане. Анализируя вышесказанные идеи учения Накшбандия, и доказаны методологические основы их применение. В статье разрабатываются инновационные методы применения этих идей в процессе высшего образования, даются предложения и выводы.

Ключевые слова: Бахауддин Накшбанд, учение Накшбандия, диалог, инновационные методы, Вукуфи замони» (Осознание времени), «Даст ба кору, Дил ба Ёр» (Рука в работе, а Душа и Мысли о Господе), приверженность честному прикусу.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭКСПОРТБОП ЕНГИЛ САНОАТ МАХСУЛОТЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШДА НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда экспортбоп енгил саноат махсулотларни ишлаб чиқаришда Бахоуддин Накшбанд, Ходжаи Бузург номлари билан машхур бўлган Мухаммад ибн Мухаммад ал- Бухорий (1318 -1389) томонидан асосланган жаҳоншумул камолот йўлига айланган Накшбандия таълимотининг ўзига хос бўлган суҳбат, “Вукуфи замони” – “Вақтдан огоҳлик”, “Даст ба кору – Дил ба ёр” – “Қўл ишда ва қалб Оллоҳ билан”, ҳалол лўкмага амал қилиш каби асосий ғоялари таҳлил этилган ва уларни қўллашнинг услубий асослари далилланган. Мақолада ушбу ғояларни Олий таълим жараёнида қўллашнинг инновацион услублари ишлаб чиқилган ва шунга доир таклифлар ҳамда хулосалар берилган.

Калит сўзлар: Бахоуддин Накшбанд, Накшбандия, суҳбат, “вукуфи замони”, “даст ба кору – дил ба ёр”, ҳалол лўкма, инновацион услублар.

Кириш. Президент Ш.М.Мирзиёев ўқитувчи ва мураббийлар кундаги маърузаларида Учинчи Ренессанс асосларини қуриш зарурлиги ғояларини илгари сурдилар[1]. Бу олимлар олдида Биринчи ва Иккинчи Ренессанс – Уйғониш даври тажрибалари ва шу даврга хос бўлган маънавий меросни ўрганиш ҳамда ҳозирги Ўзбекистонимиз юксалиши учун фойдали томонларини таҳлил этишни талаб этади. Уйғониш даврида Бухорода Кимхоб матоси ишлаб чиқилган ва бу мато бутун жаҳонга машхур бўлган. Манбаларда таъкидланишича, бу матони тайёрлаш ва нақш босиш устаси сифатида бутун жаҳонга машхур Бахоуддин Накшбанд эътироф этилган[2]. Ҳозирги кунда кимхобга ўхшаган экспортбоп енгил саноат махсулотларини ишлаб чиқиш учун Бахоуддин Накшбанд ҳаёти ва Накшбандия таълимотининг асосий ғоялари

билан танишиш ва уларнинг тажрибасидан фойдаланишнинг аҳамияти жуда каттадир. Айниқса, бу таълимотдаги таълим ва тарбиянинг яхлитлиги, суҳбат услуби, вақтни кадрлашга ундовчи “Вукуфи замони” – “Замондан огоҳ бўлиш” тамойили, “Даст ба кору – Дил ба ёр” – “Қўл ишда ва қалб оллоҳ билан” шиорга амал қилиниши ҳамда ҳалол лўкмага эътиборни мукамал ўрганиб, Олий таълим тизимидаги енгил саноат соҳасидаги мутахассисларни халқаро андозаларга уйғун тайёрлашнинг инновацион услублар ва методларни топиш, уларни ўқув жараёнига тадбиқ қилиш долзарб масаладир. Бу илмий тадқиқотни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.09.2019 й. N ПҚ-4453 “Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр махсулотлар ишлаб чиқаришни

рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорини[3] бажаришга ёрдам беради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тадқиқотнинг асосий ўрганиш объекти бўлган Нақшбандия таълимоти ҳақида мақомот, манокӣб, рисола ҳамда тазкираларда маълумотлар сақланган[4]. Нақшбандия таълимотининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд қаламига мансуб “Аврод” рисоласи тадқиқотимиз учун зарур бўлган таълимотнинг асосий манбаи ҳисобланади. Нақшбандия таълимоти ва унинг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида мустақиллик йилларида олиб борилган тадқиқотларда бу таълимотнинг моҳияти ёритилган[5]. Мавзуга оид педагогика фанлари номзоди, доцент Зарипова Гулбаҳор Комиловнанинг “Нақшбандия таълимотининг инсон камолотига ижобий таъсирининг ўзига хос педагогик усуллари ва ҳозирги замон” монографиясида Нақшбандияга хос бўлган устоз ва шогирдлик ҳамда 11 тамойил қисқача таҳлил этилган. Аммо монографияда суҳбат услубига махсус эътибор берилмаган. Шунингдек бизнинг тадқиқотимиз учун зарур бўлган “Вукуфи замони”, “Даст ба кору – Дил ба ёр” ҳамда ҳалол лўкмага риоя қилиш ғоялари ҳақида қисқа тўхталган бўлсада, бу усулларнинг мазмун моҳияти ва услубий асослари кенг ва ҳар томонлама ёритилмаган. Айниқса ҳалол лўкмага амал қилиш масаласи эътибордан ташқарига қолган. Профессор Н.А.Авлиёқулов Нақшбандия таълимотини жаҳон цивилизацияси ривожланишидаги аҳамиятини педагогик нуқтайи назаридан[6] ва Қосимов Убайдулло психология фани томонидан таҳлил этганлар[7]. Уларнинг асарларида ҳам енгил саноат соҳасидаги халқаро андозаларга мувофиқ мутахассисларни тайёрлашга бу ғояларни қўллаш услубларига махсус эътибор қаратилмаган. Биз тадқиқотимизда айнан Нақшбандия таълимотининг Ўзбекистонда экспортбоп енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнини ташкил эта оладиган мутахассисларни тайёрлаш масалаларига эътиборимизни қаратганмиз.

Тадқиқот методологияси. Биз тадқиқотимизда Нақшбандия таълимотини яхлит тизим сифатида олиб таҳлил этганмиз. Нақшбандия таълимотига хос бўлган ва Олий таълим тизимида халқаро андозаларга муносиб кадрларни тайёрлашга фойдаланиладиган асосий ғоялар ва тамойилларни герменевтика услуби асосида тушуниб, англаб, таянлаб олдик ва бу таянч ғояларни тарихийлик ва мантиқийлик, анализ ва синтез, қиёсий таққослаш услублари асосида ҳозирги кунга мос бўлган инновацион услубий асосларни аниқладик.

Таҳлил ва натижалар. Бухорои Шарифда 14 асрда вужудга келиб, жаҳоний таълимотга айланган, Ислоҳ тамаддуни ривожига муносиб ҳисса қўшган, умумбашар эътирофига сазовор бўлган маънавий-маърифий меросимизнинг бебаҳо хазиналаридан бири Нақшбандия камолот йўлидир. Бу таълимотни Баҳоуддин, Шоҳи Нақшбанд, Хожай Бузург номлари билан машҳур Силсилаи Шарифнинг 16 – халқа Пири Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий (1318-1389) асослаган.

Баҳоуддин Нақшбанд Хожай ва Яссавия тариқатларининг энг илғор, халқ камолоти учун керакли бўлган ғояларига таяниб, 1361 йилдан бошлаб янги – Нақшбандия таълимотни ярата бошлаган[8]. 1370 йил Хожай тариқатининг пири Саййид Амир Кулол вафотидан кейин Баҳоуддин Нақшбанд янги Нақшбандия тариқатини ташкил этди[9]. Бу тариқат Бухорои Шарифда ташкил топди ва кейинчалик жаҳоншумул таълимот сифатида дунёга кенг тарқалди.

Нақшбандия таълимоти ва тариқати Баҳоуддиннинг Нақшбанд номидан олинган. Нақшбандия – Нақшбанд йўлини давом этувчи, Нақшбанд таълимотига мувофиқ тариқат, яъни Ҳаққа этувчи йўл маъносини англатади. Бу таълимотнинг асосий шиори “Нақш банд, ба дил банд” -

“Нақшни боғла, қалбда боғла”дир. Нақшбандия йўли инсонни барча боғланишлардан узиб, нафсини тарбиялаб Аллоҳни қалбда нақшлашни ўргатади[10].

Нақшбандия тариқати ва таълимотнинг моҳияти ҳақида манбаларда Баҳоуддин Нақшбанд айтган сўзлар келтирилган. Нақшбандия таълимотини ривожлантирган Абдурахмон Жомий бу таълимотни жуда гўзал равишда қуйидагича таърифлаган: “Қуръони Карим - барча илоҳий китобларнинг, Муҳаммад с.а.в. – барча пайғамбарларнинг, Нақшбандия – барча тасаввуфий таълимотларнинг, Баҳоуддин Нақшбанд – барча авлиёларнинг мукамал хулосасидир”.

Нақшбандия таълимотининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тадқиқотларда олимларнинг фикрлари келтирилган. Манбадаги далиллар асосида Нақшбандия таълимотининг қуйидаги ўзига хос томонлари мавжудлигини диққатингизга ҳавола этдик:

Нақшбандия жамият манфаатига уйғун камолот йўлидир. “Хилват дар анжуман” тамойили “Даст ба кору, Дил ба Ёр”, яъни “Қўл ишда ва Қалб Аллоҳ билан” шиори асосида яшаш имконини беради. Бу шиор тариқат аҳлига Ватани, эл-юрти, маҳалла ва оиласи олдидagi бурчини адо эта туриб, шу билан бирга меҳнат қилиб, эзгу амаллар қилиш ва қалбда Аллоҳни зикр этиб, тафаккур ҳамда шукроналар қилиб яшашга имкон беради. Бу тариқат аҳли бошқа тариқатлардан хилват, чилла, узлат, дангасалик, текинхўрлик каби иллатларни инкор этиши ва ҳалол меҳнат билан кун кечириши билан халққа, айниқса хунарамдларга марғуб ва манзур бўлган.

Нақшбандия ҳақиқий комил инсонни тарбиялашнинг макбул йўлидир. Баҳоуддин Нақшбанд тариқат моҳиятини очиб яна шундай деганлар: “Бу йўл талабиди бўлганларга одобга амал қилиш шарт: “Тариқат йўли одобдан иборатдур, ҳар бир ҳол ва ҳар бир мақомнинг одоблари бор. Кимки одобни ушласа уни Аллоҳ камолот аҳлининг қамолига етказадир”. Адаб бу ҳулқни чиройли қилиш, сўзни ва феълни соз қилишдир. Ва айтадилар: “Хизмат одоби улў бахтдан яхшироқ. Унинг белгиси – амалнинг қабули, туғён эса адабнинг бузуқлиғидир” Адабни сақлаш – муҳаббат самараси, яна муҳаббат дарахти, яна муҳаббат уруғи ҳамдир”.

Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуф таълимотидаги энг асосий хизматларидан бири вақт ҳақидаги илмни инсон камолотининг асосида қўйди. Унинг тарихий хизматларидан бири “Вукуфи замоний” - “Замон, вақтдан огоҳлик” рашҳа – ҳаётбахш ўғитларини Нақшбандия таълимотининг асосий тамойили сифатида киритди. Вукуфи замони – инсон ўзи яшаётган давр, замон қандай кечаётганлигидан огоҳ бўлиши, умр бир бор берилиши ва инсон уни хайрли, эзгу ишларга сарф этиши лозим, ғафлатда қолмаслиги, лоқайд бўлмаслиги, огоҳ, хушёр, дахлдор бўлиши керак деган мазмун – моҳиятни англади.

Баҳоуддин Нақшбанд асослаган Нақшбандия таълимотида инсон фаол ҳаёт тарзини ўтказиш кераклиги қайд этилган. “Даст ба кору, дил ба ёр”лик, хилватнинг анжуманда бўлиши, сафарнинг Ватанда қилиниши бунга имкон бериши билан бирга Нақшбандияда робита деган амалиёт киритилган. Нақшбандия йўлидаги инсон робита амалиёти орқали ўз-ўзини таҳлил этиб туради. “Робитаи хузур”, “Робитаи мавт”, “Робитаи муршид” бир томондан эркин меҳнат фаолиятини олиб бориб эътиқод қилишга имкон берса, иккинчидан инсонни ҳар бир ўтган вақт, замонини таҳлил этишга ўргатади. Нақшбандия вақтдан тўғри фойдаланиш натижасида инсон “ибн ул вақт” – вақт ўғли, “абул вақт” – вақт отаси даражасида улғайиши ва вақтни ўз измида бошқара олиши мумкин деган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг “Вукуфи замони” тамойили нафсни жиловлаш учун жуда катта аҳамиятга эга.

“Бу кондага асосан, банда ҳамиша ўз аҳволидан вокиф бўлмоғи лозим, токи ҳар бир сифат ўзгаришда (замонида) банданинг ҳоли қандай кечади, мавжиби шукр бўладими ёки мавжиби узрми. Бу деган гап, солиқ (Ҳақ йўлидан бораётган киши) ўз умридаги ҳар бир дақиқани, яхшилик (хайр) билан ўтдими ёки ёмонлик (шарр) билан ўтдими, буни доимо ҳисоб-китоб қилиб яшамоғи даркор”. Демак, “Вуқуфи замони”га асосан Ҳақ йўлидан бораётган шахс ўз аҳволини назорат қилиши, тўғри иш қилган бўлса шукр қилиши, гуноҳ қилган бўлса истиғфор айтиб, Оллоҳдан

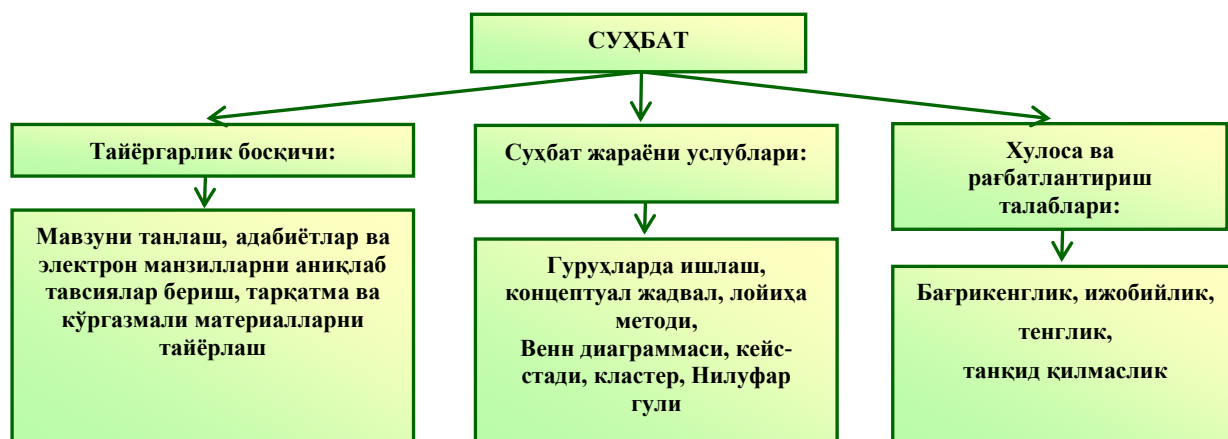
мағфират сўраши лозим. Мавлоно Яъқуби Чархий маълумот берадиким, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд менга, оғир ҳолатимга истиғфор этишга, тавба қилишга ва яхши, хуш аҳволимда шукр этишга амр этардилар ва шу икки ҳолатга риоя этиш “Вуқуфи замони” эканлигини айтар эдилар. Нақшбандияга оид манбалар таҳлили асосида ҳозирги кун учун ижобий ва керакли бўлган тўртта ғояни ажратиб олдик ва уларни услубий асосларини таҳлил этдик. Нақшбандиянинг асосий тўрт ғояси қуйидаги 1-расмда таҳлил этилган:

1-расм. Нақшбандия таълимотидаги асосий тўрт ғоялар

Нақшбандия таълимотидаги жаҳон андозасига мос мутахассисларни тайёрлашда қўлланиладиган асосий ғояларни, аввало, танлаб олдик. Биз уларни юқоридаги схемада тўртта асосий тушунча сифатида кўрсатдик. Кейинги жараёнда ҳар бир тушунчани англаш, уни моҳиятини яхши тушуниб, Олий таълим тизимига қўллаш амалиётларини асослашга ҳаракат қилдик. Масалан, буни суҳбат тушунчасини таҳлил этиш жараёни асосида кўрсатмоқчимиз.

Баҳоуддин Нақшбанд: “Бизни тариқатимиз суҳбат-дир”, деганлар. Маълум бўладики, тариқат аҳли ўтириб биргаликда эркин фикр алмашганлар. Ҳар бир суҳбат мавзуси олдинроқ айтилгани учун жамоа аҳли суҳбатга маълум тайёргарлик билан келган. Ҳозирги таълим ва тарбия жараёнида биз авторитар анъанавий услублардан воз кечиб инновацион услубларни танлаяпмиз. Нақшбандиядаги суҳбат жараёнидан фойдаланишда қуйидаги инновацион услубларни тавсия этиш мумкин:

2-расм. Нақшбандиядаги суҳбат жараёнида тавсия қилинадиган инновацион услублар

Нақшбандияга хос бўлган бутун борлиқга муҳаббат, ҳар бир инсонни эъзозлаш ва ижобий муносабатда бўлиш тамойиллари асосида уюштирилган суҳбатлар талабани маънавий ва руҳий камолотга эришувига ёрдам беради.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистонда экспортбон енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда Нақшбандия таълимотини қўллашга оид тавсиялар:

Нақшбандияга оид манбаларни чуқур ўрганиш ва баркамол инсонни тарбиялашга керакли услубларни танлаш.

Нақшбандия таълимотидаги жаҳон андозасига мос мутахассисларни тайёрлашга ёрдам берувчи услубий асосларини топиб, қўлланмалар нашр этиш.

Ўзбекистонда экспортбон енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда Нақшбандия таълимотининг қуйидаги ғояларидан фойдаланишнинг аҳамияти катта:

Нақшбандия таълимотида хос бўлган суҳбат услубини таълим жараёнига нақшбандиёна талаблар: бағрикенглик, ижобийлик, тенглик, танқид қилмаслик асосида жорий этишнинг самарадорлиги катта.

“Вуқуфи замони” – вақтни англаш нақшбандиёна, Баҳоуддин Нақшбанд асослаган тамойилни англаш,

тушуниш ва ўқув жараёнига қўллаш, талабаларни ҳар бир он, ҳар бир нафасини кадрлашга ўргатади. Вактни кадрлаш руҳида тарбияланган мутахассис ишлаб чиқариш жараёнини сифатли бўлишини таъминлайди.

“Даст ба кору – Дил ба Ёр” – “Қўл ишда ва Қалб Оллоҳда” Нақшбандиёна шиор асосида тарбияланган талабалар меҳнатсевар, ҳаракатчан ва иймон-этикодли бўладилар. Меҳнатсеварлик жамият иқтисодини кўтариш-

га ёрдам берса, иймонлилик маънавий бой бўлишга асос бўлади.

Ҳалол луқма ҳақидаги нақшбандиёна талаб ҳалол меҳнат жараёнини ташкил этишга ёрдам беради. Бу хом ашё ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиб, жаҳон андозаларга мос экспортбоп енгил саноат маҳсулотларни тайёрлашга асос бўла олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 30 сентябр 2020 йилдаги Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи.
2. Navruzova G.N., Ubaydova V.E. “Pharaon of the weavers of Bahauddin Naqshband”. ACADEMICIA: An international Multidisciplinary Research Journal Vol.10 Issue 5, May 2020. Pp. 922-926
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.09.2019 й. ПҚ-4453-сон “Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
4. Абул Мухсин Мухаммад Боқир ибн Мухаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2019. 335 б., Abul Muhsin Muhammad Boqir. Maqomoti hazrat xoja Naqshband. Buxoro: Buxoroi Sharif, 1327 h.y. – 150 v.
5. Баҳоуддин Нақшбанд (Манбалар таҳлили). Тўплаб нашрга тайёрловчи мақола изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г. Н. Наврўзова. –Тошкент: “Sano-standart” нашриёти, 2019. 256 б.
6. Авлиёкулов Н.Х. Нақшбандия таълимоти жаҳон цивилизация ривожланиши баёнида. Т.: “Fan va texnologiya”, 2018.60 б.
7. Қосимов У. Тасаввуф психологияси [Матн]/ МЧЖ нинг “IJOD-PRESS” нашриёти, 2019-192 б.
8. Наврўзова Г., Зоиров Э. Бухорои шарифнинг етти пири. Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2018. 63-б.
9. Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси “ФАН” нашриёти, 2005. 233 б., Наврўзова Г.Н. Нақшбандия-камолот йўли. Бухоро: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси “Фан” нашриёти, 2007. 189 б.
10. Абул Мухсин Мухаммад Боқир ибн Мухаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Форсийдан таржимон, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи М. Ҳасаний. Тошкент: 2019.” O‘zbekiston” НМИУ, 2019. 124-бет.

Саидкромхўжа УСМОНОВ,
Тошкент давлат педагогика университети тадқиқотчиси
E-mail: Saidikrom.s@mail.ru

Ф.ф.н., доц., Д.М.Бозаров тақризи асосида

THE CORRELATION OF MAINTAINING SOCIO-CULTURAL STABILITY AND DEVELOPMENT OF INTER-ETHNIC RELATIONS IN SOCIETY

Abstract

The article focuses on the problems of socio-cultural stability of the society and the development of inter-ethnic relations. Today, the population of the world is living in a time of qualitative and quantitative change. The ideological problems are causing the gradual destruction of the national and international values, and the spiritual problems are still persisting to threaten our lives. In the new millennium, the ideas directed at spiritual heightening of the society are acquiring greater importance.

Key words: multinationality, nation, interethnic relations, national idea, national ideology, spirituality, democracy, democratic society, human rights.

СООТНОШЕНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИО-КУЛЬТУРНОГО СТАБИЛЬНОСТИ И РАЗВИТИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье рассматривается проблемы социо-культурные стабильности общества и развития межэтнические отношения. Сегодня населения мира живёт во времена качественных и количественных изменений. Идеологические проблемы порождают постепенного разрушения национальных и интернациональных нравов, и духовные проблемы до сих пор грозят нашей жизни. В новом тысячелетии идеи, направленные на духовное возвышение общества, приобретают все большее значение.

Ключевые слова: многонациональность, нация, межэтнические отношения, национальная идея, национальная идеология, духовность, демократия, демократическое общество, права человека.

ЖАМИЯТДА ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ БАҲҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ВА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МУТАНОСИБЛИГИ

Аннотация

Мақолада жамиятнинг ижтимоий-маданий баҳқарорлиги ва миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг мутаносиблигига алоқадор ғоялар таҳлил этилган. Бугун жаҳон халқлари тамаддунининг янги миқдорий ва сифатий ўзгаришлари кузатилаётган янги босқичда яшамокда. Мафқуравий муаммолар асосий миллий ва умуминсоний қадриятларни аста-секин қундалик истеъмолдан чиқараётгани, вужудга келаётган маънавий инкироз ўзлигини сақлаб қолишга интилаётган қўлаб жамиятларга салбий таъсир ўтказмоқда. Янги минг йилликда жамиятни маънавий юксалтиришга қаратилган ғоялар мўлҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Калит сўзлар: кўпмиллатлилик, миллат, миллатлараро муносабатлар, миллий ғоя, миллий мафқура, маънавият, демократия, демократик жамият, инсон ҳуқуқлари.

Кириш. Жаҳонда халқаро, миллатлараро, конфессиялараро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш кўп жиҳатдан жамият ҳаётига миллий мафқуранинг умумбашарий тамойилларидан бири бўлган бағрикенгликнинг самарали жорий этилишига бевосита боғлиқ. Зеро, сўнгги йилларда дунёда диний омил билан боғлиқ равишда турли йўналишлардаги жараёнлар авж олиб бормокда. Кўп ҳолларда мураккаб ва зиддиятли, баъзида эса қонли тўқнашувлар билан кечаётган бундай воқеа-ҳодисалар турли дин вакиллари ўртасида тоқат, ҳурмат, эътибор ва умуман ҳамкорлик руҳидаги алоқаларни шакллантириш ва мустаҳкамлаш объектив тарихий зарурият эканлигини кўрсатмоқда. Шу сабабдан ҳам “хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташкилоти” мамлакатимизда стратегик вазифалардан бири сифатида белгилаб олинди, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан БМТ минбаридан Бош Ассамблеянинг “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш таклифи илгари сурилди. “Ушбу резолюция бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни қарор топтириш, диний эркинликни таъминлаш, эътиқод

қилиувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, уларнинг камситилишига йўл қўймасликка қўмаклашишга қаратилган” [1].

Бугун жаҳон халқлари тамаддунининг янги миқдорий ва сифатий ўзгаришлари кузатилаётган янги босқичда яшамокда. Мафқуравий муаммолар асосий миллий ва умуминсоний қадриятларни аста-секин қундалик истеъмолдан чиқараётгани, вужудга келаётган маънавий инкироз ўзлигини сақлаб қолишга интилаётган қўлаб жамиятларга салбий таъсир ўтказмоқда. Таҳлилчилар фикрича, янги мингйилликда асосий муаммо – жамиятни маънавий юксалтириш бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Миллий ғоя мураккаб тизим сифатида ёшларнинг маънавий дунёсини шаклланиши, юксалиши, ватанимизнинг барча миллатларини ўз атрофида бирлаштириш каби муаммоларни қамраб олади. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислам Каримов миллий ғоя масаласини жамиятимиз ва давлатимиз қун тартибидаги энг долзарб масала эканлигини таъкидлаб, уни шундай тушунтиради: “Миллий ғоя деганда, аجدодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозланиб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг

маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу орзу-интилиш ва умид-мақсадларини ўзимизга тасаввур қилдиган бўлсак, ўйлайманки, бундай кенг маъноли тушунчанинг мазмун-моҳиятини ифода қилган бўлаемиз” [2]. Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадларни миллий ғоянинг юксак тушунчалари сифатида санаб ўтади.

Тадқиқот методологияси. Жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигини мустаҳкамлашнинг мафкуравий омиллари ва технологияларини такомиллаштиришнинг мазмуни, метод, шакл, воситалари ва технологиялари такомиллашмоқда.

Миллий мафкура эса титул миллатнинг асрлар давомида яшаб келган орзу-умидлари, фаровон ҳаёт, озод Ватан барпо этиш ҳақидаги ўй-хаёллари ифодаси сифатида миллатларни бирлаштираётган кучга айланган ҳодисадир. Полиэтниқ давлатда миллатлараро муносабатларни маълум бир ғоя, мафкура атрофида бирлаштириш объектив эҳтиёждир. Титул миллат ўзининг етакчилиқ, лидерлик кучини, яратилган, янги модернистик, умуминсоний қадриятларни эъзозловчи ҳуқуқий демократик давлат қуришга қодир ақлу иродага эга эканини барчани, ҳамма миллат ва элатлар вакиллари ўзининг миллий ғоясига, миллий мафкурасига ишонтирганида намоён бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Социологик сўровномалар кўрсатадики, фуқароларимиз онгида Ўзбекистон фуқароси бўлишга муносабат ҳар хилдир. 2018 йили респондентларнинг 58,7 фоизи миллатга мансублик ҳам, фуқаролик ҳам муҳим деб жавоб берган. Миллий мафкурага кўра, фуқароларнинг Ўзбекистонни ўз ватани деб билиб, унинг келажаги учун меҳнат қилиб, қурашиб, изланиб, элим деб, юртим, деб яшаши лозим. Агар ўзининг Ўзбекистон фуқароси эканидан 88,9 фоиз кирғиз, 91,3 фоиз қорақалпоқ ва 95,5 фоиз туркман мамнун эканлигини билдирган.

Социологик сўровномалар миллатлараро муносабатлар йилдан йилга яхшиланиб, барқарорлашиб бораётганини таъкидлайди. 2006 йили респондентларнинг 63,7 фоизи миллатлараро муносабатлардаги барқарорлиқнинг сақланишини билдирган бўлса, мазкур кўрсаткич 2007 йили – 70,7 2008 йили – 73,6 2009 йили – 74,1 2010 йили – 79,4 2017 йили – 86,1 фоизга етган.[3] Демак, республикамизда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатга мансуб аҳоли янги этносиёсий парадигмага ишонч билдирмоқда ва йилдан йилга ижтимоий-сиёсий барқарорлик, миллатлараро тотувлик мустаҳкамланмоқда.

Миллатлараро муносабатларни ривожлантириш ижтимоий-маънавий асосларига ҳам эга. Маънавий-маданий омиллар миллий онгдан жой олганида, миллий онгни позитив, рационал томон йўналтирганида инсон сайё-ҳаракатларини, фаолиятини жамият, тараққиёт манфаатлари билан уйғунлаштиришга, этноэгоистик истакларини умуминсоний қадриятлар билан тўлдиришга, бойи-тишга ўзида куч топади. Айнан шунинг учун ҳам маънавий энгилмас, кишиларни эзгу амалларга, яратиб яшашга ундовчи кучдир.

Маънавий гуманистик анъаналарни, инсондаги эзгу, олижаноб, иймон-этикод, ахлоқий фазилатларни қўллаб-қувватлагани учун ҳам кадрли феномендир. Миллий маънавий қадриятларнинг умуминсоний характери уларни гуманистик анъаналарга яқинлаштиради. Миллатдаги барча маънавий қадриятлар позитив аҳамият касб этади. Миллат ва миллий маънавий қадриятлардаги яратувчанлик ён-атрофимизда миллатчилик, шовинизм, этноэгоистик қарашлар ва улар асосида этник низолар келиб чиқаётганлигини унутмасликка ундайди. Машхур

иборага тақлид, тинч яшашни истасанг, нотинч яшаётганларга қара, улардан сабоқ ол, дейиш мумкин. Миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш учун этнонизоларни бошдан кечириш шарт эмас, ундай низолар ён-атрофимизда, дунёда керагидан зиёддир, ижтимоий тараққиёт манфаатларини ва йўлларини аниқ билиш, полиэтниқ муҳитда осойишталик, барқарорлик, ҳамкорликни таъминлаш учун этник низолардан керакли хулоса чиқариш лозим.

Миллатлараро муносабатлардаги зиддиятлар, миллатчилик мамлакатларнинг ижтимоий ҳаётини бутунлай издан чиқаради, ҳатто айрим давлатнинг парчаланишига ҳам сабаб бўлади. Натижада, бутун бир минтақада ижтимоий барқарорлик издан чиқади. 1995 йил октябр ойида Канаданинг Квебек штатида яшочи французлар, кўпчилики ташкил этмаса-да, ўз она тилига давлат тили мақомини бериш, Канададан ажралиб чиқиш мақсадида референдум ўтказишга эришдилар. Референдумда бошқа миллатлар вакиллари буни қўллаб-қувватлашмади, аммо ажралиб чиқишга қаратилган ҳаракатлар давом этмоқда.

Дунёдаги аксарият давлатларнинг полиэтниқ хусусиятини инобатга олсак, “фуқаро” тушунчаси “миллат” тушунчасидан юқори, кишилар қалбида шу Ватанга меҳр-муҳаббат ўйғотиш муҳим эканини англаймиз.

Кўпмиллатли Ўзбекистонда эса йилдан йилга миллатлараро муносабатлардаги кескинлик пасайиб, улар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатчилик ва ўзаро бир-бирига ишонч ортиб бормоқда. Буни мамлакатимизда олиб борилаётган этносиёсатнинг тўғри йўлга қўйилгани, ўзбек халқининг бошқа дин ва миллатга мансуб кишиларга нисбатан бағрикенглик нуқтаи назаридан муносабатда бўлаётгани билан изоҳлаш мумкин.

XXI асрда инсоният глобал иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, экологик ва мафкуравий муаммоларга дуч келди. Юртимизда амалга оширилаётган дунёвий ва демократик жамият қуриш ва унинг ўзига хос хусусиятлари ёшларга бўлаётган турли мафкуравий таҳдидларни олдиндан кўра билиш, мазкур таҳдидларнинг акс-таъсирини аниқлаш, уларга қарши иммунитет тизимини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда. Мафкуравий таҳдидлар давлатлар бутунлигига, суверенитетига, қарши қаратилган, сиёсий тузумни ичидан емиришга, ағдариб ташлашга қаратилган. Аксарият ҳолларда этник низоларни келтириб чиқариш ҳам кўзланади. “Аслини олганда, хавфсизликка солинаётган таҳдидлар анча серқирра. Улар сиёсий экстремизм, шу жумладан, диний руҳдаги экстремизмни, миллатчилик ва миллий маҳдудликни, этник, миллатлараро, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик асосидаги зиддиятларни, коррупция ва жиноятчиликни, экология муаммоларини ўз ичига олади. Бошқача айтганда, юқорида санаб ўтилган таҳдидлар, гарчи турли минтақаларда турлича куч билан намоён бўлса-да, инсониятда бир хилда ташвиш туғдирмоғи даркор” [4].

“Совуқ уруш”нинг тугаши билан халқаро муносабатлар тизимида янги дунёвий тартибнинг шаклланиши бошланди. Бу жараён глобаллашув ва интеграциялашув воситасида янада жадаллашмоқда. Маълумки, глобализация объектив ва қонуний жараён бўлиб, у ижобий ва салбий хусусиятларга эга. Глобаллашув давлатларга халқаро майдонга чиқиш, истаган давлатлар билан ҳамкорлик қилиш, миллий манфаатларини қондириш учун интеграцияга киришиш имконини бермоқда. Бошқа томондан у кучли давлатларнинг геосиёсат майдонида тўқнашувларини, заиф, энди ривожланиш йўлига кирган давлатлар устидан назорат ўрнатишни, мустақил давлатларга турли таъйиқлар ўтказишни юзага келтирмоқда. Амерканизм байроғи остида “глобал ҳукумат” тузиш ғояси тарғиб этилмоқда [5].

Бугунги ёшлар шундай зиддиятлар ва қарама-қаршиликлар кучайган, мафкуравий қарашлар кескинлашган, ўз моҳиятини ўзгартириб, турли никобларга бурканган даврда яшамокда. Ўзбекистон суверенитетига қарши таҳдидлар ўзининг серқирра, мураккаб, мақсад ва йўналишларини тез ўзгартираётган, ёшлар онги ва тафаккурини ўзгартиришга, бузишга қаратилгандир.

Ривожланаётган мамлакатларнинг ўз миллий давлатчилигини шакллантириш йўлидаги ҳаракатлари Ғарбдаги мутахассислар томонидан ҳолисона баҳоланавермайдди. Масалан, З.Бжежинский, Россиядаги ислохотлар натижасида тоталитаризм йўқ бўлди, аммо авторитаризм элементлари ҳамон мавжуд, деб ёзади [6]. Собиқ Иттифок ҳудудидаги давлатларда демократик ислохотлар жараёнига шубҳа остида назар ташлаб, бўлаётган барча ижобий ўзгаришларни “ўтроқлик”, “давлат зуғуми”, “фуқаролик жамиятининг мавжуд эмаслиги ва қуриб бўлмалиги”, “ўзгаришларнинг юз бермаётганлиги”, “инсон ҳуқуқларининг бузилаётганлиги” қабилдаги салбий ва ҳақиқатга зид баҳоланмоқда. Шунга ўхшаш фикрлар билан мустақил тараққиёт йўлини танлаган давлатларни “йўлдан адашган давлатлар” сифатида “махсус рўйхатларга киритиш”, бунинг асосида эса уларга демократияни экспорт қилиш чораларини кўриш назарда тутилмоқда. Ваҳоланки, “давлат қурилиши борасида танқидий нуктаи назарсиз қабул қилинадиган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда бир-бирига ўхшаган айнан иккита давлат ҳам йўқ. Бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар бир халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосилдир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданият ривожининг натижасидир” [7].

Сўнгги ўн йилликларда аънавий таҳдидларнинг ноанъанавий таҳдидлар билан ўзгараётгани, баъзи ҳолларда эса аънавий таҳдидлар ноанъанавий таҳдидлар билан қўшилиб, улар орасидаги масофанинг қисқараётгани, сазй-ҳаракатларда, мақсадларда яқинлик юзага келаётгани кузатилади. Бу миллий ва минтақавий хавфсизликни таъминлашда жиддий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Таҳдидлар эса илгаригидек ҳарбий ҳаракатлар ёки уруш орқали эмас, балки, камхарж, айна пайтда манфаатли бўлган мафкуравий тазйиклар ўтказиш, иқтисодий танг ҳолатларни келтириб чиқариш, ички муҳолифат орқали таъсир этиш орқали олиб борилмоқда. Номакбул тузумни кам маблағ сарфлаб ағдаришнинг кўплаб усуллари ва йўллари ишлаб чиқилган. Масалан, “информацион уруш-

лар” олиб бориш, “нодемократик тузум” тамғаси остида бутун дунё ахробот институтлари орқали зарба бериш, “ўжар давлатлар”ни ҳукуматларни “обрўсизлантириш”, муҳолифатни кўчаларга олиб чиқиш, халқ ва ҳукумат орасига нифок солиш шундай усуллардандир. “Инсон ҳуқуқлари бузилмоқда”, “демократик инқилобларни амалга оширишга интилан захиралар қаттиқ тазйик остига олинмоқда”, “матбуот эркин эмас”, “сўз ва фикр эркинлиги йўқ” каби ноўрин даъволар билан ёшлар онгини заҳарлаш, миллатлараро низоларни келтириб чиқариш усули қўлланилмоқда. Мафкуравий, маънавий таҳдидлар “гуманитар кўмак” шиори остида ҳам ўтказилади. Сўнгги йилларда халқаро ноҳукумат ташкилотларининг фаоллашиб қолгани, уларнинг фаолиятида сиёсий мақсадлар устуворлик қилаётгани кузатилмоқда [8].

Полиэтник давлатларда ижтимоий борлиқнинг барча томонлари инсон фаолияти билан боғлиқ барча соҳалар миллий-этник хусусият касб этади. Шунинг учун миллий-этник низолар учун ҳар доим сабаб, боис мавжуд. Ташки таҳдид технологиялари мазкур сабаб, боисдан усталик билан фойдаланишга интилади. АҚШ гегемонизми дунё устидан ҳукмронлик қилишга интилаётгани боис ташки таҳдид технологиясидан кенг фойдаланишга ўтган. У бугун “стратегик ва мафкуравий устунлигини таъминлаш” учун барча воситалардан фойдаланмоқда. Улар ичида миллий-этник низоларни келтириб чиқариш ҳам бор. Собиқ Югославия, Украина, Яқин Шарқ давлатларида амалга оширилган “интервенционизм” [9] миллатлар ва халқлар бошига оғир кулфатлар келтирди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Мафкуравий ва маънавий таҳдид остида яшаш мустақил тараққиёт йўлидан бораётган давлатларнинг қисматидир. Глобаллашув таъсири остида тарғиб этилаётган оммавий маданият ҳам этно-маданий аъналарга, ўзининг этник бирлигини, полиэтник хусусиятларини асраб қолишга интилаётган давлатларга қарши тазйик вазифасини бажармоқда. Бундай шароитда янги этносиёсий парадигмани мустаҳкамлаш, миллат, халқ эъзозлаб келган қадриятларга таяниш, инсон онгини, маънавиятини булғовчи унсурларга қарши иммунитетни шакллантириш, миллатлараро муносабатларни ривожлантиришга хизмат қилиб келган тажрибаларни, позитив изланишларни қўллаб-қувватлаш, гуманистик ғояларга содиқ ёш авлодни тарбиялаш янада долзарб вазифаларга айланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – 70 б.
3. Изучение общественного мнения в Узбекистане. Ташкент, 2018. – С. 211.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1998. – 426 б.
5. Сорос Дж. О глобализации. – Москва: АСПЕКТ-ПРЕСС, 2007. – С. 168–176.
6. Бжежинский З. Великая шахматная доска. – Москва: “Межд.отношения”, 2000. – С. 130–131.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.Т.1.–Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – 51 б.
8. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик. – Тошкент: “Ўзбекистон”, НМИУ, 2013.– 297–298 б.
9. Уткин А.И. Американская империя. – Москва: ЭКСМО, 2003. – С. 614.

Исломжон ХАЙДАРОВ,
ИИВ Академияси “Хизмат фаолияти психологияси”
кафедраси ўқитувчиси, катта лейтенант
E-mail: islom030692@mail.ru
Сарвиноз ХАЙДАРОВА,
Тошкент шаҳар Олмазор тумани 119-сонли
умумий ўрта таълим мактаби психологи

ИИВ Академияси доценти, псих. ф.н. Сирлиев Б.Н. тақризи асосида

PHYSICAL AND MENTAL TRAINING OF POLICE OFFICERS AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract

Today, law enforcement agencies are a key link in preventing crime and protecting the legitimate interests of citizens. Therefore, the government places high demands on the system. The reason is that this organization, which is the executive body, has a large staff. The level of quality of the system is determined by the level of knowledge of the employees. Thus, the article attempts to highlight the psychological and physical training of employees as a serious problem.

Key words: employee, psyche, knowledge, experience, physical activity, abilities, communication, interest.

ФИЗИКО-ПСИХИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СОТРУДНИКОВ ПОЛИЦИИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

Сегодня правоохранительные органы являются ключевым звеном в предупреждении преступности и защите законных интересов граждан. Поэтому правительство предъявляет к системе высокие требования. Причина в том, что эта организация, являющаяся исполнительным органом, имеет большой штат сотрудников. Уровень качества системы определяется уровнем знаний сотрудников. Таким образом, в статье делается попытка выделить психологическую и физическую подготовку сотрудников как серьезную проблему.

Ключевые слова: сотрудник, психика, знания, опыт, физическая активность, способности, общение, интерес.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИ ЖИСМОНИЙ ҲАМДА РУҲИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА

Аннотация

Бугунги кунда жинойатчиликни олдини олиш ва фуқароларни ҳуқуқларини қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ички ишлар органлари асосий бўғин ҳисобланади. Шунинг учун тизимга ҳукумат томонидан юқори талаблар қўйилади. Сабаби ижро органи ҳисобланган ушбу ташкилотни қамрови кенг кадрлар сони ҳам шунга яраша кўпчиликни ташкил этади. Тизимни сифат даражасини албатта кадрларни савияси, билими белгилайди. Шу сабабли ходимларни руҳий ва жисмоний тайёргарлиги асосий муаммо сифатида мақолада ёритилишига ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: ходим, психика, билим, тажриба, жисмоний фаоллик, қобилият, мулоқот, манфаат.

Кирриш. Ўзбекистон Республикасида ижро органларини ичида муҳим бўғин ҳисобланган ички ишлар органлари фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдек масъулиятли вазифани амалга оширувчи ходимлари фаолиятига илмий ёндашиш, кадрларни жисмоний ҳамда руҳий тайёргарлиги энг асосий масаладир.

Шундан келиб чиқиб мавзунинг аҳамияти 2016 йил 16 сентябрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисидаги” қонунида ҳам ўз аксини топган.

Касбий – амалий жисмоний ва руҳий тайёргарликнинг касб талабларига мос ҳолда бўлишини, жисмоний фаолиятнинг муҳим даражада хилма – хил тузилишини номоён қиладиган ва ўзида танланган касбий фаолиятга махсус психологик фаолиятни таъминлашга йўналтирилган педагогик жараёндир. Касбий зарур ҳаракат малакалари ва кўникмаларини, жисмоний ва бевосита улар билан боғлиқ бўлган қобилиятларни тарбиялайди, натижада эса тўғридан тўғри касбий лаёқатлилиқ келиб чиқади. Танланган мутахассислик учун махсус машқлар ва уларни қўллаш методикаси касбий фаолиятга қиравчи шакллар ва ҳаракат координациясининг аҳамиятли вазиятларнинг моделлаштиришни талаб этади [1, Б.24-25].

Касбий муҳим топшириқларни амалга оширишда инсонга жисмоний чидамлилиқдан ташқари, хавфли вазиятларда ақлий фаоллик, руҳий тушқунлик ҳолатларида ўзини тўғри бошқара олиш техникаси яхши ривожланиши учун зарур бўладиган элементлар мавжуд масалан қуйидагилар:

Спорт турлари хилма-хил бўлганидек спортчининг машқларга тайёрлиги ва уларнинг мусобақада пайдо бўладиган ҳиссий таъсирланиш даражаси ҳам турлича бўлади. Баъзи бир спортчиларда спорт малакаларининг қийинчилиги билан ҳосил бўлиши, бошқасида

Бугунги кундаги энг самарали усул бу “аутогенча” усул бўлиб у орқали юқори натижага эришилмоқда. Бу услуб немис психолог олими И.Г. Шульс номи билан боғлиқ бўлиб, бутун дунёга кенг тарқалган. “Аутогенча” машқ услуби нафакат руҳий касаллиги бор кишилар билан машғулотлар ўтказишда, балки соғлом одамлар, айниқса, спортчиларни мусобақага руҳий жиҳатдан тайёрлашда ҳам кенг қўлланилмоқда. Бундай машқлар билан изчил шуғулланган спортчилар юқори кўрсаткичга эришмоқдалар.

Бугунги кунда жисмоний тарбия ва спорт мутахассислари касб маҳоратини ривожлантиришнинг ташкилий-педагогик шарт-шароитлари тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги

мазкур мавзуни долзарблигини кўрсатади. Махсус адабиётлар таҳлили шунинг кўрсатадики, жисмоний тарбия ва спорт мутахассислари касб маҳоратини ривожлантиришнинг мезонлари тўлиқ очиб берилмаган ва тўлиқ илмий ўрганилмаганлигини кўрсатади.

Шунинг билан бирга мутахассис шахсининг хусусиятлари ичида жисмоний тарбия ва спортда юқори натижаларга эришиш учун тиришқоклик, қатъиятлик, бир сўзлик, шахсни яхши тушуниш, гуруҳни тўғри тушуниш ҳам муҳим ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Масала юзасидан шарқ манбаъларига мурожаат қиладиган бўлсак Абу Али Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”, Абу Наср Фаробийнинг “Фозил одамлар шахри” асарларида айтилишича «Тарбиянинг ажратиб бўлмайдиган бир таркиби-жисмоний тарбиядир» деб таъкидлайди. Абу Али Ибн Сино ҳаёт-ҳаракатдан иборатлигини инсон ҳаракат орқали шаклланишини, инсоннинг саломатлиги унинг доимий равишда ҳаракатда бўлиши билан боғлаган [2, Б.55-56].

Масалани долзарблиги тўғрисида тўхталадиган бўлсак Ички ишлар органлари тўғрисидаги қонун келтирилиши бўйича: Ички ишлар органлари фаолиятни ўз ваколатлари доирасида қуйидаги асосий йўналишлар бўйича амалга оширади:

- фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш.

- жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш.

Юқоридаги вазифалардан кўришимиз мумкин буларни бажаришда шахсга бир қанча талаблар қўйилади.

- Касбий лаёқатлилик ва мослиги буни замонавий психологияда компетентлик деб ҳам юритилади.

- Мулоқотмандлик, киришувчанлик, эмоционал-лиги мулоқотга тез киришувчанлиги.

- Жисмоний ва руҳий чидамлилиги ҳар қандай вазиятда ўзини тута билиши ва ўзини бошқара олиши.

Шу каби зарур бўлган касбий талабларни бажаришда шахсга биринчи навбатда руҳий ҳамда жисмоний тайёргарлик талаб этилади. Сабаби инсон доим ўз ҳаракатларини лойиҳалаштиради унда асосан ўз имкониятларини ва шарт – шароитларини ҳисобга олади.

Маълум касбга йўналтириш ёки маълум касб эгаларини саралашда психологик усуллардан фойдаланиш тарихи ўз илдизларига кўра қадим замонларга бориб такалади. Эраизгача бўлган даврнинг учинчи минг йилликлари ўрталаридаёқ Қадимги Вавилонда мактаб битирувчиларини - хаттотларни текширув ва синовлардан ўтказиш йўлга қўйилган.

Касбий тайёрланган хаттотлар месопатамия цивилизациясининг марказий фигураларидан бири бўлиб, ўша даврдаги кенг билимларга кўра хаттот тўртта арифметик ҳаракатнинг барчасини билиши, майдонларни ўлчаёт олиши, рақсонларни тақсимлашни билиши, шунингдек ашула айтиш ва мусика асбобларини чала олиш кўникмаларига эга бўлиши лозим эди. Қадимги Мисрда чавандозлик санъатида маълум синовлардан ўта олганларгина ўргатилган [3].

Тадқиқот методологияси. Худди шундай синовдан қадимги грек файласуфи Пифагор ҳам ўтган. Манбаларда келтирилишича кейинчалик Грецияга қайтиб, Пифагор шундай мактаб очганки, унга ўзи каби синовлардан муваффақиятли ўтганларини қабул қилган. Тарихий манбалар Пифагорнинг интеллектуал қобилиятлар ролига алоҳида эътибор қаратганлигини, шунинг учун айнан шу қобилиятларни таҳқиқ қилишга катта эътибор берганлигини таъкидлайди. Айниқса Пифагор ёшларнинг қулиши ва юришига алоҳида эътибор қаратиб, қулиш одати инсон характерининг энг яхши кўрсаткичи эканлигини таъкидлайди. Ҳар уч йилда амалдорлар шахсан

император ҳузурда такрор имтиҳон қилинган. Давлат учун имтиҳонлар тизими етарлича қобилиятли, ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган, айниқса ҳукуматда ишлашга лаёқатли бўлган шахсларни танлаб олиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган. Қисқача тарихий экскурс индивидуал қобилиятларни синовдан ўтказишни турли халқларнинг ижтимоий ҳаётининг бир бўлаги сифатида қараш имконини беради. Сўнгги йилларда психологияда назарий конструкцияларни эмпирик натижалар билан уйғунлаштириш масаласи кенг амалиётга қўлланила бошланди. Бунинг учун эса зарур методлар ишлаб чиқиш такозо этилди. Тестлар ҳозир методик арсеналнинг энг ривожланган қисми ҳисобланади. Тестларни айнан шундай тушуниш илмий адабиётларда кўпроқ ёритилиб боришмоқда.

Олимлар кадрлар танлашни илмий босқичининг бошланғич давлари сифатида XIX асрнинг охириларини кўрсатадилар. Шу даврда Ф. Гальтон Лондондаги халқаро кўргазмага келган 10 мингдан ортиқ инсонларда 17та антропометрик, тиббий ва психологик кўрсаткичлар бўйича оммавий тарзда тадқиқот ўтказди [3]. Олинган маълумотлар шунинг кўрсатадики, одамлар ўртасидаги фарқлар уларнинг ёши бир хил бўлса ҳам жуда катта экан.

XX асрнинг бошларида немис психологи Г.Мюнстенберг биринчилардан бўлиб, инсонларнинг касбий қобилиятларини аниқловчи психологик тестларни ишлаб чиқиб қўллаёт бошлади ва бу билан профессионал танлов соҳасида катта тадқиқотларга йўл очиб берди. Мюнстенберг унга асосий муаммони ажратиб кўрсатади:

- 1) касбий танлов ва касбий маслаҳат орқали мос инсонларни танлаш;

- 2) меҳнат унумдорлигини ошириш;

- 3) зарур психологик натижаларга эришиш.

К.К.Платонов таърифида фаолиятнинг асосий белгилари англандилиги ва максадга йўналганлигидир [1]. Г.В.Суходольский нуктаи назардан фаолиятнинг асосий тушунчавий аппарати ўз ичига қуйидагиларни олади:

- “фаолият субъектини”;

- “фаолият морфологиясини”;

- “фаолият мотивацияси ва функциясини”;

- “фаолият динамикасини”;

- “фаолиятлар хилма-хиллиги”.

Муаллиф фикрича, умумпсихологик категория сифатида фаолият иерархик даражага эга. У ўз ичига типларни, синфларни, синфоти тузилмаларини, соҳаларни (шуғулланиш тури), ихтисосликларни, предметни (ихтисослашув) қамраб олади. Айтилганлардан келиб чиқадики, ҳар бир касбий фаолият – меҳнат фаолияти синфи бўлиб, максадлар йиғиндисига эришиш учун мўлжалланган ҳамда маълум хусусиятлар ва сон характеристикаларига эгадир [4].

Таҳлил ва натижалар. Кейинги тадқиқотлар мантикий “касбий фаолият”, “касб”, “ихтисослик” тушунчаларининг ўзаро алоқадорлигини кўриб чиқишни талаб этади, уларнинг берилиши турли муаллифлар томонидан турлича талкин этилган.

К.К.Платонов касбни яшаш манбаи бўлган ва мос ўқув юртларидаги таълим билан таъминланувчи, маълум билимлар, кўникма ҳамда малакалар мавжудлигини талаб қилувчи меҳнат фаолияти сифатида аниқлайди. Бу таърифга Ю.В.Котелова томонидан берилган таъриф яқинроқ бўлиб, унга кўра касб – бу фаолиятнинг типик, тарихан шаклланган шаклидир, у ижтимоий маънода зарур, уни бажариш учун ишчи маълум билимлар, кўникма ва малакалар йиғиндисига, шунингдек, мос қобилиятлар ва шахслик хусусиятларига эга бўлиши зарур. “Касбий тайёргарлик” тушунчаси мазмунини қараб чиқиб, Т.П.Водолазская ва Г.С.Никифоров шунинг таъкидлайди-

ларки, ихтисослик фаолият предмети орқали очилади. У истаганча тор ёки кенг бўлиши мумкин, лекин ҳар қандай ҳолатда – бу мос илмий предмет орқали акс этувчи объектив реалликнинг бирмунча бўлимлари ҳақидаги билимлар йиғиндиси. Касб – объектив зарур, мақсад орқали аниқланган, реалликнинг мазкур бўлими билан боғланган фаолиятнинг алоҳида туридир. Мазкур таърифларга таянган ҳолда муаллифлар шундай хулосага келадиларки, бир ихтисослик доирасида реал тарзда ҳар бири ўз мақсадига жавоб берувчи мустақил касблар мавжуд [5]

Г.М.Богословский таъкидлашича, “конкрет инсон нуқтаи назаридан касб – бу шундай фаолиятки, унинг ёрдамида мазкур шахс жамият ҳаётида иштирок этади ҳамда у яшашнинг моддий воситалари асосий манбаидир. [6]

Е.А.Климов томонидан очиб берилувчи “касб” тушунчаси янада тўлароқ характерга эга. Касб бу:

- шундай соҳаки, унда инсон меҳнат субъекти сифатида ўз функцияларини амалга оширади;
- маълум турдаги меҳнат вазифаларини амалга оширувчи кишилар жамоаси;
- инсонга хос тайёргарлик (билимлар, кўникмалар, малакалар), улар туфайли инсон маълум турдаги меҳнат функцияларини бажариш имкониятига эга бўлади;
- фаолият, профессионал иши, яъни меҳнат ва касбий бажариладиган функцияларни амалга ошириш жараёнининг ўзи [7].

Ҳар қандай касбий фаолият таҳлили профессионализм категориясини қўллашни тақозо этади. А.К.Маркова профессионализм талқинининг бир нечта жабҳаларини кўрсатиб ўтади [6]. Биринчиси – бу “норматив профессионализм” бўлиб, меҳнатни муваффақиятли бажариш учун зарур бўлган инсондаги шахслилик хусусиятлари йиғиндиси сифатида қаралади. Бошқа маънода профессионализм тушунча сифатида психик сифатлар зарурий норматив тўпламига эга бўлган меҳнат субъекти характеристикасини акс эттиради. Ва ниҳоят, профессионализм меҳнат субъекти юқори баҳога лойиқ бўлгандаги норматив функцияларини бажариш сифати тушунилади. А.К.Маркова шахс профессионализмнинг икки томони ва етти мезон гуруҳлари, ўзига хос босқичлари ва поғоналарини, шунингдек, ички ўзаро алоқадорлиги касбий фаолиятнинг объектив жараёнлари сифатида шартланган бешта профессионализм даражасини ажратиб кўрсатади. Бу даражалар қуйидагилар:

- профессионализмгача бўлган даража;
- профессионализм;
- суперпрофессионализм;

- профессионал бўлмаган ёки қалбаки профессионализм;

- профессионализмдан кейинги даража [8].

Профессионализмнинг кейинги даражаларида мутахассис фаолиятнинг индивидуал маромига эга бўлади ва ижтимоий касбий жихатдан тан олинади, шахснинг ўзини ўзи долзарблаштиришга, касбий “акме”га эришишга интилишига мос келади. Ўз касбий салоҳиятини очган кадр, хаттоки нафақа ёшига етганда ҳам профессионализмдан кейинги босқичдаги фаолиятнинг турли кўринишларида тўпланган ажойиб касбий, шахслик салоҳиятини амалга оширишга имконият топади (консультация, консилиумларда иштирок этиш, ўқитувчилик фаолияти ва х.к.).

Хулоса ва тақлифлар. Касбий фаолиятга мослашувнинг индивидуал шакллари таҳлил этиш кенглиги ва касбий непрофессионализм феномени психологик жабҳаси касбий дезадаптация, шахсдаги деформация ёки “ёниш” шунингдек, узлуксиз касбий таълим жараёнидаги маълум нуқсонлар, касбий тажрибанинг етишмовчилиги сифатида қараш мумкин.

Е.А.Климов таъкидотларида инсон таракқиёти ёш давлари ва унинг профессионализация жараёнининг ўзаро алоқадорлиги асосланган, “оптант”, “адепт”, “адаптант”, “интернал”, “уста”, “обрў”, “мураббий” тушунчаларини ҳам киритади [9].

Бевосита профессионализм категорияси билан психик сифатлар йиғиндиси, мустақил ва масъулият билан ҳаракат қилиш имкониятини берувчи психик ҳолат, инсон томонидан маълум меҳнат функцияларини бажариш малакасига эга бўлиш” сифатида таърифланувчи профессионал компетентлик тушунчаси боғлиқ [10]. Бинобарин, шахслик тайёргарлигининг бундай даражаси касбни қабул қилиш, маълум таъкидотларга таянган ҳолда индивидуал шахслик мослашувининг юқори даражаси таъминланар экан [11], профессионал компетентликни меҳнат субъектининг мустақил ва масъулият билан ҳаракат қилиши, субъектни фаолиятга касбий-шахслик мослашувининг юқори даражасини сақлаган ҳолда маълум меҳнат вазифаларини бажариш қобилияти ва малакасига эга бўлиш имкон берувчи психик сифатлари йиғиндиси, психик ҳолати сифатида таърифлаймиз. Ҳар қандай касб фаолияти таҳлили фаолиятни таъкид этиш методологиясида шакланган маълум талабларни ҳисобга олган ҳолда қурилади

Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, ички ишлар органларида кадрларни тайёрлаш, танлаб олиш масалалари тарихий илдишларга эга бўлиб, бу муаммо барча даврларда долзарб ва аҳамиятли бўлиб келган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания М.2000
2. Базаров Т.Ю. Психология управления персоналом. М.2014. –Б. 121.
3. Базаров Т.Ю. Технология центров оценки для государственных служащих. Проблемы конкурсного отбора. - М.: ИПК ГС, 1996.
4. Базаров Т.Ю., Беков Х.А., Аксенова Е.А. Методы оценки управленческого персонала государственных и коммерческих структур. - М.: ИПК ГС, 1995.
5. Базаров Т.Ю., Малиновский П.В. Управление персоналом в условиях кризиса. // Теория и практика антикризисного управления. - М.: ЮНИ-ТИ, 1996.
6. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. М. 2001.
7. Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс. - М.: МГУ, 1995.
8. Ғозиев Э. Умумий психология. Т. 2010.
9. Ғозиев Э.Ф. Социал психология. Т.2012 3226.
10. Ғозиев Э.Ф. Психология методологияси. Т.2013.
11. Ғозиев Э.Ю. Тошимов Р.У. Менежмент психологияси Тошкент 1998

Хуррам ХАЙДАРОВ,
Фалсафа фанлари доктори, профессор
Тошкент педиатрия тиббиёт институти “Фалсафа” кафедраси мудири
E-mail: xaydarov1956@mail.ru
Ақида ХАЙДAROVA,
Тиббиёт ҳодимларининг касбий малакасини ривожлантириш маркази
“Ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси ассистенти
E-mail: aqi_93@bk.ru

Тиббиёт ҳодимларининг касбий малакасини ривожлантириш маркази
“Ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси мудири, фалсафа фанлари доктори М.Н.Нуритдинов тақризи асосида

ФИЛОСОФСКИЕ КРИТЕРИИ КОНЦЕПЦИИ ВИРТУАЛЬНОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Это правда, что Интернет стал «инструментом» дальнейшего развития гражданского общества, выражения гражданской позиции. В онлайн-опросах становится ясно, кто и как голосовал, и какие люди представляют собой сообщество, которое интересует блогера. Цель статьи – философски осветить контекст виртуального гражданского общества, возникшего в процессе развития информационных технологий.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, виртуальная реальность, социальная реальность, виртуальное гражданское общество.

PHILOSOPHICAL CRITERIA FOR THE CONCEPT OF A VIRTUAL CIVIL SOCIETY

Abstract

It is true that the Internet has become a "tool" for the further development of civil society, expression of civil position. In online surveys, it becomes clear who voted and how, and what people represent the community that the blogger is interested in. The purpose of the article is to philosophically illuminate the context of a virtual civil society that has arisen in the development of information technologies.

Key words: state, civil society, virtual reality, social reality, virtual civil society.

ВИРТУАЛ ФУҚАРОЛИК ЖАМИАТИ КОНЦЕПЦИЯСИНING ФАЛСАФИЙ МЕЪЗОНЛАРИ

Аннотация

Фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш, фуқаролик позициясини билдириш масалаларида айнан интернет бугунги кун “қуроли”га айлангани рост. Интернет-сўровларда ким ва қандай овоз бергани, қайси одамлар блоггерни кизиқтирган ҳамжамят эканлиги аниқ бўлади. Мақоланинг мақсади ахборот технологиялари ривожланиши жараёнида вужудга келган виртуал фуқаролик жамияти контекстини фалсафий жиҳатдан ёритиб беришдан иборат.

Калит сўзлар: давлат, фуқаролик жамияти, виртуал реаллик, ижтимоий воқелик, виртуал фуқаролик жамияти.

Ер юзиди содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришлар янги реалликни шакллантирди. Ташқи дунёнинг бир қисми сифатида ижтимоий воқелик объектив воқеликнинг хусусиятига эга. Шунинг учун уни ўрганиш инсон онгидан ташқарида ва мустақил равишда мавжуд бўлган хусусиятларни билиш орқали бошқарилиши керак. Реаллик вужудга келиши мумкин бўлган, мавжуд бўлган ва ўткинчи бўлган барча нарсаларга тааллуқлидир.

Фуқаролик жамияти тизимда содир бўлаётган жараёнларни оптималлаштириш, унинг ички ва ташқи таъсирларга чидамлилиги даражасини ошириш ва ижтимоий маконда вазиятни юмшатиш учун ўзгача имкониятга эга янгича алоқа тури зарур бўлади. Фуқаролик жамиятини сифат жиҳатидан ажралиб турадиган ижтимоий ҳодиса сифатида шакллантириш унинг учта кичик тизимининг пайдо бўлишини тақозо қилади. Булар:

- жамият субъектлари тизими,
- фуқаролик жамияти институтлари тизими
- маданий қуйи тизим [1].

Шу билан бирга фуқаролик жамиятини шакллантириш учун қуйидаги ижтимоий шартлар зарур:

- норматив ҳужжатларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган шахсларнинг мавжудлиги;
- жамиятда фуқаролик жамияти тузилмаларини ривожлантириш учун зарур шароитларнинг мавжудлиги.

Бугун ижтимоий соҳа тадқиқотчилари фуқаролик жамиятини шакллантириш муаммосини фаол ўрганмоқдалар. В.Г.Доманов фуқаролик жамиятини инсоният жамиятининг ривожланиш даражаси сифатида тавсифлайди ва унинг асосини тирик одам ташкил этади деб ҳисоблайди [2]. Шу нуқтаи назардан қараганда, одам улкан давлат машинаси механизмидаги субъект, фуқаролик жамияти аъзоси сифатида намоён бўлади. Фуқаролик жамияти - бу инсон эркинлик, ўз моҳиятини эгаллашга қаратилган яна бир қадам. Л. А. Гайнутдинова фуқаролик жамиятини таҳлил қилиб, уни норматив ва рефлексив тушунча деб билади. Унинг фикрига кўра, фуқаролар жамиятнинг мустаҳкам пойдеворини яратиш мақсадида турли хил расмий ташкилотларига мунтазам муносабат қиладилар [3]. И.А.Ветренко фуқаролик жамиятини бутун жамият (давлат) ёки маълум бир минтақа микросида ижтимоий аҳамиятга эга бўлган фаолиятни амалга оширувчи автоном субъектларнинг (мустақил шахслар, уларнинг ихтиёрий бирлашмалари) ижтимоий ва маънавий бирлиги шакли сифатида кўриб чиқади [4].

Турли давлатларда ҳуқуқий илмий адабиётларда фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёни фаол муҳокама қилинади. В.С.Грачевнинг фикрича, фуқаролик жамияти – бу давлат, жамоат ва хусусий манфаатлар ўртасидаги ўзаро мувозанатни таъминлаш, давлат ва фуқаролик жамияти субъектлари ўртасидаги "мувозанат"

механизмини шакллантириш ва самарали ишлашини таъминлашга имкон берадиган жамиятнинг сифатли ҳолати [5]. В.Д.Перевалов фуқаролик жамиятини ҳуқуқий демократик жамият сифатида тавсифлайди, бунда инсон ва фуқароларнинг табиий ва юзага келган ҳуқуқларини тан олиш, таъминлаш ва ҳимоя қилиш бирлаштирувчи омиллардир [6]. С.С.Алексеевнинг таъкидлашича, фуқаролик жамияти – бу маълум бир шахсга йўналтирилган, ҳуқуқий аъёналар ва қонунларга, умумий инсонпарварлик ғояларига ҳурмат муҳити яратадиган, ижодий ва тадбиркорлик фаолияти эркинлигини таъминлайдиган, фаровонликка эришиш ва инсон ҳуқуқларини амалга ошириш учун имконият яратадиган эркин демократик ҳуқуқий жамият. Фуқаро, давлат фаолиятини чеклаш ва бошқариш механизмларини органик равишда ишлаб чиқувчидир [7].

Фуқаролик жамияти – очик ижтимоий тузилма. Унда сўз эркинлиги, шу жумладан, танқид қилиш эркинлиги, ошқоралик, ҳар хил ахборотлар олиш эркинлиги, эркин кириш ва чиқиш ҳуқуқи, бошқа мамлакатлар билан кэнг миқёсда, доимий асосда ахборот, таълим технологиялари алмашинуви, чет давлатлар ва жамоат ташкилотлари билан маданий ва илмий ҳамкорлик, халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига мувофиқ халқаро хорижий бирлашмалар фаолиятига қўмаклашиш таъминланади. У умумий инсонпарварлик тамойилларига содиқ бўлиб, дунё миқёсидаги шундай тузилмалар билан ўзаро алоқа қилиш учун очикдир [8].

Фуқаролик жамиятини шакллантириш муаммосини таҳлил қилишда классик ёндашув қизиқарли бўлиб, у давлат ва ҳуқуқнинг ишлаши, ривожланиш қонуниятларини кузатишга имкон беради. Ю.П.Дубровченко фуқаролик жамиятини социология нуқтаи назаридан кўриб чиқиб, унда алоҳида объектлар – уни ташкил этувчи элементларнинг хусусиятларидан келиб чиқмайдиган махсус хусусиятларни намойиш этадиган ижтимоий тизимни кўради. Бундай хусусиятлар фуқароларнинг оммавий хатти-ҳаракатлари намуналарини қўпайтириш ва уларнинг аҳолининг қиймат муносабатларини шакллантиришга таъсирида кўринади. Фуқаролик жамияти ажралмас тизим сифатида бошқарувнинг қуйи тизими сифатида давлат ҳокимияти билан ўзаро алоқада бўлганда ўзининг мавжуд бўлиш шартларини шакллантиришга қодир [9]. Социология нуқтаи назаридан фуқаролик жамияти ижтимоий хусусиятлар, алоқалар ва муносабатлар мажмуи сифатида тавсифланади. Социологик назария фуқаролик жамиятини таҳлил қилишнинг объективистик ёндашувига асосланиб, уни ижобий жиҳатдан кўриб чиқмоқда. Социология у ёки бу фуқаролик жамияти институти қандай шароитда бўлишини белгилайди, унинг тузилишини, бошқа институтлар билан ўзаро алоқаларини таҳлил қилади.

Ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан фуқаролик жамиятини таҳлил қилиб, И.А.Гобозов уни турли хил сиёсий партиялар, ташкилотлар, ҳаракатлар, қўмиталар, уюшмалар, жамиятлар, йиғилишлар ва бошқалар шаклидаги норасмий тузилмалар мавжуд бўлган, қонуний қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар доирасида ҳаракат қиладиган ва таъсир кўрсатадиган жамият сифатида белгилайди [10]. М.Резник фуқаролик жамиятини ижтимоий-маданий маконнинг алоҳида соҳаси ёки замонавий жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиш доираси деб билади [11].

Фуқаролик жамияти саноатнинг ривожланиш босқичида пайдо бўладиган ва ижтимоий ҳаётнинг бир-бирини тўлдирувчи томонлари сифатида тизимли ва ҳаётий оламларнинг ўзаро таъсири учун ҳақиқий маданий ва шахсий шартларни яратадиган жамиятнинг алоҳида соҳаси бўлиб туюлади [12]. Фуқаролик жамияти учун энг муҳим моҳият касб этувчи жиҳатлар – бу алоҳида олинган

индивидуалнинг ўз шахсий хоҳишларига бўйсунган ҳолда, “ижтимоий манфатлардан” мустақил ҳолда ўз шахсий еhtiёжларидан келиб чиқиб, шунчаки ўз олдига қўйилган максадларга эришишга интилишни эмас, балки ўзининг мавжуд бўлган қонуний манфатлари ва еhtiёжларини чиндан ҳам қондириши ҳисобланади [13]. Шундай қилиб, давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро чамбарчас боғлиқ иккита соҳани шакллантиради, бу ерда давлат шахсий манфатларни назорат қилиб, ўзи фуқаролик жамияти институтилари назорати остида бўлади [14]. Замонавий дунёда юз бераётган чуқур ижтимоий ўзгаришлар янги виртуал реалликни шакллантирди. Ташқи дунёнинг бир қисми сифатида ижтимоий воқелик объектив воқеликнинг хусусиятига эга. Шунинг учун уни ўрганиш ҳиссий ғояларимиз ва иллюзияларимизда бизга қандай берилганлигини англаш билан эмас, балки унга хос бўлган ва инсон онгидан ташқарида ва ундан мустақил равишда мавжуд бўлган хусусиятларни билиш асосида олиб борилиши керак. Реаллик вужудга келиши мумкин бўлган, мавжуд ва ўткинчи бўлган барча нарсаларга тегишли.

Янги алоқа воситаларининг ривожланиши жамиятда янги муносабатларнинг пайдо бўлишига ва янги ижтимоий реаллик – виртуалга ёрдам берди. Виртуал реаллик муаммоси, яъни жамиятни виртуализация қилиш, Интернетдан фойдаланувчилар сонининг доимий ўсиб бориши туфайли долзарб бўлиб бормоқда. Виртуал реалликка дастлаб “киберфазо”, “кибермакон” сифатида қаралди. Ушбу концепция биринчи марта В. Гибсоннинг “Несромансер” техник-фантастик романида учрайди, бу ёрда кибер космос миллионлаб одамларнинг коллектив галлюцинацияси сифатида тасвирланган бўлиб, улар бир вақтнинг ўзида турли хил географик жойларда тажриба ўтказадилар ва бир-бирлари билан компютер тармоғи орқали боғланиб, ҳар қандай компютернинг график жиҳатдан тақдим этилган маълумотлари дунёсига сингиб кетишади. Шу билан бирга 1989 йилда Жарон Ланнер “виртуал реаллик” атамасини киритди [15]. Ушбу атаманинг кенг қўлланилиши компютер муҳандислиги томонидан бошлаб берилган бўлиб, у тармоқлардаги жараёнлар ва ҳодисаларни реал макондан фарқли ўлароқ виртуал макон сифатида белгилайди. Маълумки, компютер сизга ҳақиқийга “ўхшаш”, келажакда эса деярли ўхшаш оламларни яратишга имкон беради. Виртус атамаси бой семантик меросга эга ва кўпроқ “эҳтимолий”, “потенциал” маъноларни ифодалайди [16].

Феноменологик ижтимоий воқелик деярли барча виртуал хусусиятларга эга, биринчи навбатда – унинг акс эттирувчи асослари. Аммо бу ҳаёлий, тақлид қилинган реаллик ҳам бўлиши мумкин. Дисплейда компютернинг виртуал реаллигини кўришимиз мумкин. Компютер версиясида “цивилизация”, “шаҳарлар”, “ҳаётий вазиятлар” ва ҳоказоларнинг ижтимоий реаллик бўлиши мумкин. Аммо “ижтимоий реалликлар”ни компютерда моделлаштиришнинг ҳозирги барча такомиллашуви билан биз уларнинг соддалаштирилганлиги, баъзан эса ташқи дунё билан мос келмасликларини тузатиш учун унинг конвенсияни қабул қилишимиз ҳам мумкин [17]. Шундай қилиб, ижтимоий воқелик – бу виртуал ижтимоий воқеликлар тўпламидир. Унинг турларидан бири Интернет ҳисобланади.

Бугун инсонлар ўз фуқаролик позицияларини билдириш максадида Интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали фаол равишда бирлашиб, баъзи умумий муаммоларни ҳал қилишмоқда. Одамлар ўз қарашларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун жамоаларда бирлашадилар. Ўз-ўзини ташкил қилиш жараёнида улар уч босқични босиб ўтишади:

- биринчиси, фикрдошларнинг кашф этилиши, улар билан маълум бир гуруҳга бирлаша оладиган одамларнинг борлиги;

• иккинчиси - фикрдошларнинг гуруҳга қўшилиш имконияти мавжудлиги;

• учинчиси - жамоавий фаолият.

Интернет биринчи муаммони ҳал қилмоқда. Интернет ҳақиқий фуқаролик позициясини билдириш фаолияти билан шуғулланадиганлар сонини сезиларли даражада кўпайтирди ва фаоллар янги, қулайроқ, арзонроқ ва тезроқ алоқа каналига эга бўлишди. Ижтимоий фаол инсонлар орасида ўзини “блоггер” деб таништираётган тор доира вакиллари эса уларни у ёки бу муаммо юзасидан бирлаштирмоқдалар. Булар ижтимоий йўналтирилган одамлар, уларни фуқаролик жамиятининг ҳақиқий “фаоллари” деб аташ мумкин. Улар кўпинча давлат органлари фаолиятини ўрганиш, сайловлар, ижтимоий ҳимоя соҳалар назорати билан шуғулланадилар. Интернет-сўровларда ким ва қандай овоз бергани, қайси одамлар блоггерни қизиқтирган жамоат эканлиги аниқ бўлганда, Интернетнинг ошқоралиги фуқаролик фаоллигини оширишга ёрдам беради. Фуқаролик қобиляти - бу ўз-ўзини ташкил қилиш учун қулай воситалар масаласидир. Масалан, Интернетдаги ижтимоий тармоқлар. Иккинчидан, бу одамларнинг шахсий фазилатлари, уларнинг онги. Техник жиҳатдан дунё мамлакатларида фуқаролик жамияти пайдо бўлиши учун ҳамма нарса тайёр. Уни кенг ижтимоий йўналтирилган амалиётга айлантириш қолади холос [18].

Интернет туфайли фуқаролик жамиятининг янги сектори - тармоқ жамоалари пайдо бўлди. Улар беқарор, аммо жамият маълум бир босқичда дуч келадиган ҳар қандай муаммоларни ҳал қилишда ўта ҳаракатчан гуруҳлар саналади. Ушбу жамоалар умумий қарашлар, воқеаларга муносабат ва умумий манфаатлар тўғрисида гаплашишга имкон берадиган вазиятларга кўра шаклланади. Бундан

ташқари, шуни таъкидлаш керакки, жамоат вакиллари кўпинча воқеаларга тезкорлик билан муносабатда бўлишади. Баъзи масалаларда бундай тезкор “аралашув” ўз натижасига эга бўлади. Тармоқ виртуал реаллигида шаклланаётган бундай жамоалар фаолиятини аналитик таҳлили жараёнида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Интернет оламида пайдо бўлган бундай жамоалар фаолияти – виртуал фуқаролик жамиятининг бир прототиби сифатида тан олиниши мумкин.

2. Виртуал жамоалар фаолияти нафақат келажак истиқболда, балки бугуннинг ўзида тезкор ечим талаб қилувчи вазиятларда ижобий натижага эришиш имкониятини яратди;

3. Фуқаролик жамиятининг ушбу “янги” кўриниши унда бирлашаётган инсонлар умумий манфаатларига мос бўлиб, нафақат амалий ечимда, шу билан бирга тегишли статистик ташкилотларга муҳим, доимий янгилашиб турувчи ва энг асосийси реал вақт доирасида фуқароларни ўйлантираётган масалалар ҳақида маълумотлар базаси бўлиб хизмат қилади;

4. Замонавий жамиятнинг элементи сифатида виртуал фуқаролик жамияти концепцияси фаол позициясини билдириш учун аҳолининг кўп сонли қатлами бўлган ёшлар ўртасида кенг ёйилиб, келажакда давлати учун жон қўйдирадиган фуқарони етиштириб чиқариши мумкин.

Юқоридаги хулосаловчи фикрлар билан бирга яна бир муҳим жиҳатни унутмаслигимиз лозим. Ўрни ҳар қандай жамият ривожланоқчи, рағнақ топтоқчи экан, ундаги фуқаролар қизиқиши ва албатта давр руҳи билан ҳамнафас фаолият юритиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Рубанцова Т. А., Колтунова Н. В. Формирование гражданского общества: социально-философский аспект // Гражданское общество и правовое государство. – Барнаул, 2011.
2. Доманов В. Г. Гражданское общество: современный концепт и перспектив его реализации в России: автореф. ... д-ра полит. наук. – Ростов-н/Д., 2010.
3. Гайнутдинова Л. А. Гражданское общество в условиях глобализации: автореф. ... д-ра полит. наук. – СПб., 2010.
4. Ветренко И. А. Развитие общественных организаций как институтов гражданского общества. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://polityur.ru/razvitie-obshestvennyh-organizaciy> (Мурожаат 20.11.2020)
5. Доманов В. Г. Гражданское общество: современный концепт и перспектив его реализации в России: автореф. ... д-ра полит. наук. – Ростов-н/Д., 2010. – [Elektronny resurs]. – URL: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-doktorskih-dissertatsii/politika/42/> (Мурожаат 20.11.2020)
6. Перевалов В. Д. Теория государства и права. – М., 2002. 96 б.
7. Алексеев С. С. Теория государства и права. – М.: Норма, 2005. 86 б.
8. О. Хайдаров // Фуқаролик жамияти фанидан услубий қўлланма // Самарқанд – 2019. 7 б.
9. Дубровченко Ю. П. Становление гражданского общества в России: процесс социальной самоорганизации и организации: автореф. ... канд. социол. наук. – Волгоград, 2004. – 27 б.
10. Гобозов И. А. Социальная философия. – М., 2003. – 538 б.
11. Резник Ю. М., Резник Т. Йе. Гражданское общество: теоретико-методологические аспекты социокультурного анализа // Местные сообщества: проблем социокультурного развития: сб. ст. / под ред. Ю. М. Резника, Н. И. Мироновой. – М., 2010. 16 б.
12. Йерохина Ю. А. Становление гражданского общества: социально-философский аспект: автореф. ... канд. филос. наук. – Ставропол, 2005. 14 б.
13. А. Ўтамурадов, М. Қирғизбойев, Т. Н. Хожийев // Фуқаролик жамияти / Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма // Тошкент «Мумтоз сўз» 2018. 64 б.
14. Колтунова Н. В., Фуляева О. В. Социально-философский анализ подходов к проблеме формирования гражданского общества // Философия образования. – 2014. – № 4. – 51–60 б.
15. Социология: энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Йевелкин, Г. Н. Соколова, О. В. Терешенко. – [Электронный ресурс] – URL: <http://voluntary.ru/dictionary/568/word/virtualnaja-realnost-virtualnoe-virtualnost> (Мурожаат 20.11.2020)
16. Носов Н. А. Фома Аквинский и категория виртуальной реальности // Виртуальная реальность: философские и психологические проблем. – М. 1997. 73 б.
17. Сивиринов Б. С. Социальная квазиреальность или виртуальная реальность? – [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.studfiles.ru/preview/460471> (Мурожаат 20.11.2020)
18. Бородин О., Чернухина Ю. Коллективное сознательное // Новое известия. – 2011. – [Elektronny resurs]. – URL: <http://www.newizv.ru/society/2011-10-31/153749kollektivnoe-soznatelnoe> (Мурожаат 20.11.2020)

УДК: 378.147:74-052

Umida KHODJAEVA,
National Institute of Fine Arts and design
Head of the department of the fashion design,
E-mail: umidaxon2104@mail.ru
Asomiddin RASHIDOV,
National Institute of Fine Arts and design
Associate professor of the Department of the fashion design
E-mail: asomiddin.rashidov.71@mail.ru

МРДИ, "Либос дизайни" кафедраси доценти Ф.Атаханова тақризи асосида

БЎЛАЖАК ДИЗАЙНЕРЛАРНИНГ БАДИИЙ МАҲОРАТИ, ИЖОДИЙ ҒОЯ ВА ТАСАВВУРЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Бадий маҳоратни ошириш учун юксак даражадаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш билан бирга, атрофдаги воқеликни бадий ва образли идрок этишни ривожлантириш керак. Мақолада табиатнинг яхлит кўриниши, фазовий фикрлаш ва хотира жараёнларини фаоллаштириш; турли бадий материаллар билан ишлаш кўникма ва методларини максатли ривожлантириш ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: бадий маҳорат, ижодкорлик, дизайн, эскизлар, маҳорат, дизайнер, лойихалаш.

РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ НАВЫКОВ, ТВОРЧЕСКИХ ИДЕЙ И ЗАМЫСЛОВ БУДУЩИХ ДИЗАЙНЕРОВ

Аннотация

Для совершенствования художественного мастерства, наряду с развитием творческих способностей высший уровнем, необходимо также развивать художественно-образное восприятие окружающей действительности. В статье рассматриваются процессы целостного видения природы, активизации процессов пространственного мышления и памяти, целенаправленного развития навыков и приемов работы с различными художественными материалами.

Ключевые слова: художественное мастерство, творчество, креативность, дизайн, эскизы, дизайнер, проектирование.

DEVELOPMENT OF ARTISTIC SKILLS, CREATIVE IDEAS AND IDEAS OF FUTURE DESIGNERS

Abstract

To improve artistic skills, along with the development of creative abilities at the level of the psyche, it is also necessary to develop an artistic and imaginative perception of the surrounding reality. The article deals with the processes of holistic vision of nature, activation of spatial thinking and memory processes, purposeful development of skills and techniques for working with various artistic materials.

Key words: artistic skills, creativity, design, sketches, skill, designer, construction.

Introduction. It is proved that the expressiveness of the material is immeasurably enhanced in the visual arts, due to the fact that it is constantly transformed into an image according to the laws of the "language" of painting, graphics or sculpture. And the poverty of the visual "language" turns into the inexpressiveness of the image for the artist. Thus, only in the course of conscious development of technical skills, students approach more complex actions, and gradually improving them, they approach the creative use of the acquired skills. The system of skills combined with knowledge gives professional skills.

If skills are automated actions with a characteristic stereotype, then skills manifest themselves in solving new problems, in working with new materials, in new conditions, i.e., in a new environment. they perform at the level of creative application of skills, techniques and knowledge. The development of visual abilities depends on individual physiological and psychological characteristics. The development of the necessary "freedom" in the actions of the hand is due to the strengthening of the hand – brain connection of the artist. Knowledge of the scientific foundations of visual literacy, the rules and laws of academic drawing contributes to the mastery of artistic skills. Visual abilities are developed and improved in the course of creative use of knowledge, skills and abilities in practice.

Literature review. Sketches from a living, moving nature develop visual memory and spatial thinking. The skill of quick work is acquired, thanks to which the artist manages to capture expressive angles, brief plastically interesting moments of life, the hand gains confidence, the eye becomes observant and accurate. You can draw from nature a wide variety of objects of reality (household items, vegetables and fruits, stuffed animals and birds, figure Art, as a special branch of human activity, serviced by professional artists, it became possible only on the basis of the division of labor. However, since artistic activity is a kind of form of knowledge and creative work, its origins are more ancient. People in the process of work learned about the world around them even before the division of society into classes. Thus, art in the process of labor grew out of non-art, was formed and modified together with the person who created it.

In the study of the oldest forms of fine art, its researchers are in more favorable conditions than historians of the art of speech, music, and theater. The latter can judge primitive songs and spectacles only by indirect data, by analogy with the work of living peoples who lingered until the XX century at the stage of the primitive communal system (the aborigines of Australia, some tribes of Africa). However, this analogy is relative, since the modern art of the indigenous peoples of Australia and Africa, pushed back from the main

path of history, is different from that of the people of the Stone Age. At the same time, the childhood of painting, sculpture, and drawing comes before us first hand human), but necessarily artistically expressive.

Discussion. The variety of definitions of the subject and method of design design, its varieties, directions and regional schools naturally gives rise to a variety of concepts of its origin and historical development. Among them, the main ones are the following:

* Design is born in the process of making tools of primitive man, who for the first time faced with the need to combine function, design, form and material processing techniques.

* The design reflects the interaction of fine art and traditional art crafts. The theory of John Ruskin and William Morris, the founder of the "Arts and Crafts Movement".

* The history of design originates only in the middle of the XIX century, formed in the XX century, which is associated with the intensive development of industrial production, which created objective needs for the emergence of a new profession.

* Design as an "industrial art" (engineering); representatives of the new profession occupy leading positions in a number of industrial production sectors (staff designers) and get opportunities to shape the corporate identity of enterprises' products and influence their commercial policy.

* Design is not an art, and the aesthetic factor is just one of many that a designer should focus on. The concept of Thomas Maldonado, creator of the anti-commercial design concept and head of the Ulm School of Design. According to this concept, art and commerce are incompatible, and a consumer item will never become a work of art.

* Design is neither artistic creativity nor engineering design, but is a special professional activity associated with the formation of a new type of creative personality capable of perspective conceptual thinking (non-design, conceptual design, system design).

According to V. F. Runge the emergence of design as a special kind of project activity is due to the following factors:

- ~ mass machine industrial production;
- ~ urbanization (concentration of population and economic life in large cities);
- ~ the development of science and technology, the use of their achievements in everyday life (electricity, telephone, telegraph, photography, sound recording, cinema, new means of transport);
- ~ a sharp increase in the range of industrial products and increased competition between manufacturers;
- ~ traditions and experience of arts and crafts;
- architectural design ("old" phenomenon);
- ~ engineering design ("new" phenomenon);
- ~ processes in art: the transition from classical art to impressionism and to post-impressionism as a multidimensional phenomenon;
- ~ the crisis of various analytical trends and processes in the visual arts»

Results. It is necessary to target students for a certain amount of time to complete a sketch or sketch. This activates the students' learning activities to the greatest extent. There are general, universal principles of realistic depiction of any nature – household items, still life, interior, landscape, people, etc.

Development of a constructive and technological solution of the designed model that is adequate to the artistic and aesthetic design image, justification of the choice of materials and processing methods of the developed product based on the use of advanced technology. Clothing is a complex object of design due to the wide variety of cuts and

frequent changes in fashion. There are significantly fewer fundamentally different basic designs than there are models. The basic design mainly determines the method of dividing and unfolding the surface to be dressed on the main parts (front, back, sleeve), as well as the method of connecting them. The method of dividing into the main parts is the cut of the product. The degree of fit determines the silhouette. A wide variety of shapes and appearance is obtained by modeling the basic foundations. Modeling is a creative process of creating a new model, taking into account its purpose, the way to solve the artistic image of the product, the properties of the material. In clothing modeling, the objects of development are: the shape, silhouette of the product, its cut, the choice of materials, the method of forming and dividing the main parts, the composition of structural and decorative elements, and the color scheme. Structural (technical) modeling refers to the engineering process of developing drawings or patterns of a product based on a graphic image by converting the basic basis. The process of developing a model includes the following stages:

- development of a technical drawing;
- preparation of a technical description of the model;
- preparation of initial data for the design and selection of technology;
- study of the analysis and model;
- analysis of the features of the figure;
- development of an appropriate basic framework;
- refinement or modification of the basic framework and transfer of model features;
- selection of processing methods (relevance novelty);
- select the WTO mode; - preparation of the technological sequence of the model production.

The types of sketches listed above will be discussed in more detail in the next section. A characteristic feature of any type of sketch is simplicity, generality, and breadth in the transfer of the object's shape. Depending on the artistic means used, the sketches are linear and chiaroscuro. Combined sketches use an extended range of visual media (contour, tone, spot, fill). Sketches can be made for educational and cognitive purposes. In this case, drawing is a means of studying nature, the surrounding life and the accumulation of professional knowledge and skills. A sketch from nature most often captures the general impression or, conversely, individual parts of nature. At the same time, a sketch, no less than a long drawing, must correctly convey the shape, proportions, volume, and spatial position of the image objects.

Methodological recommendations for the implementation of a long drawing from nature are as follows

- setting a training task, mental analysis of nature, identifying significant features and assuming the final result of the work (imagine nature already "inscribed" in the sheet format);
- mental compositional placement of nature objects on the sheet format;
- designation of the boundaries of the image selected, in accordance with the nature, artistic material;
- establishment of proportional relations of the parts of the object, the main axes that determine the spatial position of the parts of the object (the principle of "from general to particular");
- mental finding in nature of visual "reference points"
- completion of the initial linear construction of the image;
- refinement of the form, drawing details, transmission of individual features of the model;
- tonal solution of the figure

One of the main tasks is to develop students' active view of nature, when they do not passively depict it, but master the artistic and figurative expression of the form. In

educational practice, there is also a sketch in color. Sketches in color – a study of small sizes, fluently and quickly executed. The main purpose of such a sketch is to acquire the ability to fully perceive nature, to find and convey the correct color relations of its main objects. It is known that a full-fledged, picturesque image structure is determined by the proportional transfer of the contrast of differences between the main color spots of nature. Without this, no careful study of the details, reflexes, mosaics of color shades will lead to a full-fledged pictorial image.

This process goes from general to detailed elaboration of the form and ends with generalization-the allocation of the main and subordination of the secondary to it. In painting, these three successive stages manifest themselves in the following specific tasks:

1) "finding the relations of the main color spots, taking into account the general tone and color state of illumination (its strength and spectral composition). For example, find the color of the horizontal surface, the background and the main object, and then the rest of the objects. At the same time, do not cover the entire surface with color, but only try to start on separate small areas that border each other. Try to choose the color as close to nature as possible. The noticed shortcomings immediately need to be corrected. The entire space of the picture plane is filled gradually;

2) color-tone "stretching" within the found basic relationships, color modeling of the three-dimensional shape of individual objects. Remember, if you work indoors, the incident diffused daylight gives the illuminated surfaces of objects a cold shade of color, and the shadow – warm;

3) in the generalization stage - in softening the sharp contours of objects, muffling or enhancing the tone or color of individual objects, highlighting the main thing, subordinating it to the secondary". Thus, when working on a still life in color, it is important to observe the general tone and color state of nature, which are the result of different lighting strengths.

In some cases, the artist builds a relationship in a reduced scale of lightness and strength of color (gray day, dark room), in others-with light and bright colors, for example, a sunny day. Thus, the artist maintains the tone and color relations of the study in different tonal and color ranges (scales). This contributes to the transmission of the state of illumination, it is this state that determines its emotional impact.

Conclusion. The technical drawing is specially designed to present in a complete and visual graphic form the artistic and structural solution of the projected model. The difference between it and a creative sketch is the higher accuracy of the image construction. The drawing is performed without the human figure, but taking into account the design belts and dimensional features of the designated figure type. It is important to preserve the exact transmission of proportional relations (length, width), the location of structural divisions, functional and decorative elements, fasteners, stitches. For the correct reading of the projected model, it is necessary to depict the front and back view, with a complex three-dimensional silhouette, an additional profile image of the model is possible. Technical drawing is performed with a "juicy" equal-thickness expressive contour line in pencil, black fountain pen, ink, or in the program of graphic editors. The description of the appearance of the model is made according to the following scheme: - the type of model, the purpose of the product, the characteristics of the materials used; - the characteristics of the volumetric shape, silhouette, cut, shape of the shoulder line; - the characteristics of the main divisions, lengths, fasteners; - the characteristics of the design of the shelves; - the characteristics of the design of the backrest; - the characteristics of the design of the sleeves (cut, division, volume along the entire length); - characteristics of the neck, collar design; - description of finishing lines (indicating the location, distance from the edge, width and color), embroidery, braid, edging, etc., accessories.

LITERATURE

1. Ермолаева Л.П. Основы дизайнерского искусства: декоративная живопись, графика, рисунок фигуры человека. Учебное пособие для студентов дизайнеров. – М.: «Изд-во Гном и Д», 2001. – 120 с.: ил.
2. Шорохов Е.В. Основы композиции: Учеб. пособие для студентов пед ин-тов. – М.: Просвещение, 1979. – 303 с.: ил.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психол. очерк: Кн. Для учителя. – 3-е изд. М.: Просвещение, 1991. – 93 с.: ил.
4. Козлова Т.В. Костюм: Теория художественного проектирования: учеб. для вузов. – М.: МГТУ, 2005.
5. Пармон Ф.М., Т.П. Кондратенко. Рисунок и графика костюма: учеб. для вузов./ под редакцией Ф.М. Пармона. – М.: Архитектура – С, 2005.

*Азамат ХОЛИКОВ,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори*

КЎРИШИДА НУҚСОНИ БЎЛГАН БИТИРУВЧИ ЁШЛАРДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ ВА ХАВФСИЗЛИК ҚОИДАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада кўришида нуқсони бўлган битирувчи ёшларда ахборот технологияларидан фойдаланиш ва хавфсизлик қоидалари ҳақида бўлиб унда ногиронлиги бўлган ёшларга компьютер саводхонлигини ўқитишдаги айрим муаммоларнинг ҳал этилиши масалалари илмий жиҳатдан ёритиб ўтилган. Ахборот технологиялардан фойдаланиш ўзига хос жиҳатлари ҳам баён этилган.

Калит сўзлар: замонавий таълим, ахборотлаштириш, ахборот технология, компьютер саводхонлиги, информатика, кўзи ожиз ўқувчилар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПРАВИЛ БЕЗОПАСНОСТИ ДЛЯ СЛАБОВИДЯЩИХ ВЫПУСКНИКОВ

Аннотация

Данная статья посвящена использованию информационных технологий и правилам безопасности в выпускниках с нарушениями зрения, а также научно освещает решение некоторых проблем в обучении компьютерной грамотности молодых людей с ограниченными возможностями. Также описаны особенности использования информационных технологий.

Ключевые слова: современное образование, информатизация, информационные технологии, компьютерная грамотность, информатика, слепые студенты.

USE OF INFORMATION TECHNOLOGY AND SAFETY RULES IN VISUALLY IMPAIRED GRADUATES

Abstract

This article is about the use of information technology and safety rules in visually impaired graduates, and scientifically covers the solution of some problems in teaching computer literacy to young people with disabilities. The specifics of the use of information technology are also described.

Key words: modern education, informatization, information technology, computer literacy, informatics, blind students.

XXI аср ахборот технологиялар ривожланган давр эканлигини барча-барчамиз ҳис қилиб бормоқдамиз ҳеч бир соҳа қолмадики, ахборот технологиялари кириб бормаган. Бугунги куннинг давр талаби ҳар бир фуқародан ахборот технология воситаларидан хабардор бўлиш, ўрганиш ва хавфсизлик қоидаларига риоя этиш ўта муҳим ақтуал вазифа бўлиб бормоқда. Таълим тизимининг барча бўғинларида ахборот технологиялари фанлари босқичма-босқич ўқитилиб, такомиллаштириб келинмоқда.

Замонавий ахборот технологиялари — самарали мулоқот воситаси Бугун ахборот технологиялари кириб бормаган соҳа қолмади. Қайси бир жабҳани олмайлик қулайлик, ошқоралик ва тезкорлик бобида замонавий ахборот технологиялари янгиланишларнинг муҳим омилига айланиб бораётир. Шу боис юртимизда иқтисодий-барқарорлик, ижтимоий фаровонликни таъминлаш, аҳоли турмуш даражасини янада ошириш учун барча жабҳага ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Бу борада, энг аввало, соҳанинг ҳуқуқий асосларини шакллантиришга эътибор қаратилаяпти. Хусусан, ўтган даврда “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги “Телекоммуникациялар тўғрисида”ги, “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги, “Электрон рақамли имзо тўғрисида”ги, “Электрон ҳуқуқ тўғрисида”ги бир қатор қонунлар қабул қилинган бунинг тасдиғидир [1].

Ҳар бир ахборот технологияда, шунингдек, қўйилган мақсадга эришиш учун унинг фаолият юритишини кузатиш, назорат қилиш ва тузатиш қоидалари тизимидан иборат бўлган бошқариш алгоритмидан фойдаланилади. Белгиланган ўқитиш-тарбиялаш мақсадларининг ҳар бирига эришиш учун педагогларнинг қатъий белгиланган ўқув-тарбиявий фаолиятини бошқариш алгоритмидан

фойдаланилади. Бу нафақат ўқитиш-тарбиялаш жараёнининг муваффақиятлилигини баҳолаш, балки белгиланган самарадорликка эга бўлган жараёнларни олдиндан лойиҳалаштириш имконини беради [2].

Бу борада, жисмоний имконияти чекланган ёшлар ҳам ўзининг ақлий-руҳий қобилиятига қараб ахборот технологияларидан фойдаланиб келмоқда. Кўзи ожиз болалар учун ихтисослаштирилган мактаб-интернатларида ҳам информатика фани ўқитилиши овозли “JAVS” технологияси асосида амалга оширилади. Бу борада, таълим олувчилар овозли технология ёрдамида ҳар бир ахборот қурилмасини эшитишда ҳамда ўз тасаввур идрокига сингдиради. Ўқувчи ёшларнинг компьютер саводхонлиги беvosита ўқитувчи ёрдамида амалга оширилиб, педагоглар қуйидаги вазифаларни бажармоқлари лозимдир.

Биринчидан кўришида нуқсони бўлган ўқувчиларнинг кўз касалликларини ўрганиши ва амалиётга қайси ўқувчиларни жалб этмаслиқни билиш; кўпчиликка аёнки, кўз касалликларининг мураккаб оғир турлари компьютер воситаларидан фойдаланганда ўқувчига зарар беришини эътибордан қочирмаслигимиз лозим.

Иккинчидан ахборот коммуникатив технологияларидан фойдаланаётган ўқувчилардан ахборот хавфсизлигига риоя этиш қўнқималарини шакллантириш зарур; бу босқичда ахборот технологияларидан фойдаланишнинг қоидаларини унинг зарарли томонларини ўқувчига реал мисоллар асосида тушуништиришни ташкил этишни тақозо этади.

Учинчидан — кўз касалликлари мураккаб бўлган ўқувчиларни амалий машғулотларга камроқ жалб этган ҳолда уларга назарий билимларни беришни аниқ методикасини йўлга қўйиш;

Тўртинчидан кўзи ожиз ўқувчиларга ахборот технологияларидан таълим беришга қаратилган энг зарурий методик қўлланмаларни яратиш ва амалиётга жорий этишни тизимли йўлга қўйиш.

Информатика фанини ўқитишга оид адабиётларнинг кўпчилиги умумтаълим ўқувчиларига қаратилган бўлиб, бунда жисмоний руҳий ривожланишида нуксонли бор бўлган болаларга эътибор қаратилишини тақозо этади. Дарсликлардаги мавзуларнинг мураккаблиги, бажарилаётган топшириқлар соғлом ўқувчиларга мослаштирилганлигини кўришимиз мумкин. Ваҳоланки, махсус таълим соҳасида компьютер саводхонлигини ўқиш бўйича зарурий ўқув методик қўлланмаларнинг ишлаб чиқиш вақти келди, десак, муболаға бўлмайди. Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими Вазирлиги махсус таълим йўналишидаги қилиниши лозим бўлган вазифаларни бажарилишини амалга ошириш лозим.

Жамиятда кечаётган ислохотларда ногиронлиги бўлган шахсларни жалб этиш, уларда келгусида зарур бўлган касб-хуналарни ўргатиш муаммоси долзарб бўлиб бормоқда. Жумладан, кўришида нуксонли бўлган битирувчи ёшларнинг умумий ўрта таълимни якунлагандан сўнг кўпчилиги ишсиз, хунарсиз уйда қолмоқда. Бу ҳолат битирувчи ёшларнинг жамиятда ўз ўрнини топишига бирмунча қийинчиликларни тўғдирмоқда. 2012 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси кўзи ожизлар жамияти битирувчи ёшлар ўртасида “Тифлофорум” ахборот технологияларини ўрганишга мўлжалланган республика тадбирларини бир неча бор ўтказиб келмоқда. Бу тадбир бир қанча кўзи ожиз ёшларни компьютер саводхонлигини ошишига ёрдам берди. Бироқ ушбу тадбирларни охириги йилларда ўтказишда ҳомийларнинг йўқлиги туфайли ташкил этилмай қолмоқда.

Ҳозирги кунда ахборот технологияларни яхши билган фуқаро интернет орқали уйда ўтирган ҳолда пул топиш имкониятлари яратилмоқда. Бунинг учун кўзи ожиз ёшлар ҳам ахборот технологияларини яхши ўрганиши, интернетдан самарали фойдалана олиши ва ахборот технология хавфсизлигига риоя қилишига эришиш учун ўқув машғулотларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ деб ўйлашимиз. Бу вазифаларни бажаришда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлиги биринчи навбатда Ўзбекистон Кўзи Ожизлар жамиятининг фаол ташаббуси керак бўлади. Бунинг учун ижтимоий грант лойиҳаларини мақсадли молиялаштириш орқали кўзи ожиз ёшларни касб-хунарга ўргатиш, уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш жараёنларини босқичма-босқич тизимли ҳал этсак бўлади.

Ҳозирги кунда ўқувчилар информатика дарсларидан ташқари компьютерда ишлаш учун жуда кўп имкониятларга эгадирлар, булар айрим технологияларга

ихтисослашган тўғараклар, компьютер клублари, компьютернинг уйда мавжудлиги. Бундай фаолиятга йўналтириб, аниқ ташкил этилмаса, нотақбўл натижаларга олиб келиши мумкин:

1. Ўқувчиларда информатика фанидан ўз билим даражалари хусусида нотўғри фикр шаклланиши мумкин. Умуман ўқувчилар “Информатика” ҳамда “Ахборот коммуникация технологиялари” фанларини аниқ ажрата олмайдилар.

2. Информатика дарсларида олган билим, кўникма ва малакаларини ўқувчилар доим ҳам қўллай олмайдилар. Информатика ва АКТ – бу турли соҳаларда бирор бир мақсадни амалга ошириш учун фойдаланадиган восита деган тушунча ҳали ўқувчиларда шаклланимаган;

3. Боланинг ёш хусусиятларига қараб ҳар хил ёшдаги ўқувчиларнинг компьютерда ишлаш учун психологик тайёргарлиги турли бўлади[3].

Тажрибали педагог У.Асранова ахборот технологиялардан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида қўйидаги фикрларни келтириб ўтади. “Ахборот маданиятини тўлиқ ўзлаштириш, ахборот коммуникация технологиялари бўйича чуқур билимларга эга бўлиш, ҳозирги замон талабларидан биридир. Информатика ва АКТ ўқитишнинг мақсади ахборот жамиятида яшай оладиган шахснинг шаклланишига ўз хиссасини қўйиш.

Ушбу мақсадга эришиш учун қўйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

- Ўқувчиларда ахборот маданияти элементларини шакллантириш учун шароит яратиш;

- Мустақил билим олиш ҳамда ўз устида ишлаш малакаларини шакллантириш учун шароит яратиш;

- Информатика ва АКТни ўқитишда фанлараро боғлиқлик;

- Иктидорли ўқувчиларни аниқлаш учун шарт-шароит яратиш.

Юқорида келтирилган фикрларни умумлаштириб айтидиган бўлсак, ҳар бир таълим олувчига ахборот технологияларидан фойдаланиши, хавфсизлик қоидаларига риоя қилиши, мустақил ишлаш кўникмаларини шаклланиши, зарарли ахборотлардан фойдаланмаслик каби энг муҳим малакаларни шакллантира олсак, ўз мақсадимизга эриша оламиз. Қачонки, ўқувчиларда ахборот технологияларидан фойдаланиш маданияти юксалмас экан, бирор бир натижага эриша олмаймиз.

Хулоса қилиб айтганимизда, бугунги ёшларнинг маънавий баркамоллиги, теран фикрлаши барча-барча педагогларнинг пировард мақсади саналади. Бунинг учун таълим жараёнида ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш орқали мустақил фикрлайдиган ўз-ўзини англайдиган ёшларни тарбиялашимиз зарур деб ўйлашимиз, шунда ўз мақсадимизга эришамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Халқ сўзи, 24 декабрь 2016 йил Расул Кушербаев, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати, Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари қўмитаси аъзоси.
2. Ҳамдамов Р., Бегимкулов У., Тайлоқов Н. Таълимда ахборот технологиялари «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти Тошкент-2010 Б-23
3. “Информатика дарсларида ўзлаштириш самарадорлигини ошириш” Ўзбекистон Халқ таълими Вазирлиги, Республика Таълим маркази. Асранова У. таълим жараёнига АКТни жорий этиш бўлими бош методисти.

УДК: 377.517.2(575.1)

Суюнжон ХОЛИКОВ,
Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти
E-mail: xoliquov.suyunjon@mail.ru

БУХДУ профессори, ф.м.ф.д. Дурдиев Д. Қ. тақризи асосида

IMPLEMENTATION OF CASE-STUDY TECHNOLOGY IN ORGANIZING PRACTICAL LESSONS ON “DIFFERENTIAL EQUATIONS” SECTION

Abstract

This article analyzes the research work on the teaching "Differential Equations" in higher education institutions and describes the methods of using Case-study technology in the organization of practical training on differential equations, the stages of organization of training. Experiments were also carried out to determine the level of effectiveness of the proposed methods. The experimental results were analyzed using the Student-Fisher criterion.

Key words: differential equations, Case-study, lesson, math, logical thinking, competence, Student-Fisher.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ CASE-STUDY ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО РАЗДЕЛУ “ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ”

Аннотация

В статье проанализирована научно-исследовательская работа по преподаванию «Дифференциальных уравнений» в высших учебных заведениях, описаны методы использования технологии Case-study при организации практических занятий по дифференциальным уравнениям, этапы организации обучения. Также были проведены эксперименты по определению уровня эффективности предложенных методов. Результаты экспериментов анализировали с использованием критерия Студента-Фишера.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, Case-study, занятия, математика, логическое мышление, компетентность, Студент-Фишер.

“ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМАЛАР” БЎЛИМИДАН АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА CASE-STUDY ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Ушбу мақолада олий таълим муассасаларида “Дифференциал тенгламалар” бўлимини ўқитишга оид илмий тадқиқот ишлари таҳлил этилган ҳамда дифференциал тенгламалардан амалий машғулотларни ташкил этишда Case-study технологиясидан фойдаланиш усуллари, машғулотларни ташкил этиш босқичлари келтирилган. Шунингдек, тақлиф этилаётган усуллари самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида тажриба-синов ишлари олиб борилган. Тажриба-синовда олинган натижалари Студент-Фишер критерийсидан фойдаланиб, таҳлил этилган.

Калит сўзлар: дифференциал тенгламалар, Case-study, машғулот, математика, мантикий фикрлаш, компетенция, Студент-Фишер.

Олий таълим муассасаларида математика туркумига кирувчи фанлардан маъруза машғулотларини ўқитиш билан бирга амалий машғулотлар ҳам муҳим аҳамиятга эга [1-4]. Амалий машғулотларда асосан мисол ва масалалар ечиш орқали маъруза дарсларида ўтилган назарий маълумотларни амалиёт билан боғлаш, талабаларнинг мавзуга оид кўникмаларини ҳосил қилишни таъминлайди [13].

Математика фанидан амалий машғулотларнинг ташкил этишга қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири ҳар бир машғулотда танланадиган мавзунинг илмий асосланган бўлишидир, яъни машғулотдан қўзланган мақсад талабаларнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда мавзу ҳажмини белгилаш, унинг мураккаблигини аниқлаш, олинган назарий маълумотлар ва аввалги ўрганилган мавзу билан боғлаш, талабаларга тақдим этиладиган топшириқ ва мустақил ишларни кетма-кетлигини аниқлаш, машғулотда лозим бўладиган жиҳозларни белгилаш ва қўшимча кўргазмаларни қуриш билан бойитиш, ўқитиш технологияларидан фойдаланган ҳолда муаммоларни вазиятни яратишдир [13]. Бунинг учун эса математика фанини ўқитиш жараёнида илғор педагогик технологияларни қўллаш талаб этади. Чунки ўқитишнинг илғор, ностандарт (интерфаол) шакллари таълим ва тарбия масалаларини самарали ташкил этишга, талабаларнинг

билиш фаолиятини кучайтиришга қаратилган ўқув машғулотларини такомиллаштириш йўлларида бириктириш [1, 12]. Ушбу илғор ўқитиш технологиялардан бири, Case-Study технологияси ҳисобланади [6, 7]. Мазкур технология талабаларга муаммоларни вазиятларни яратиш ва ўз устида мустақил ишлашга, мустақил қарорлар қабул қилишнинг йўналтириши билан самарали ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда узлуқсиз таълим тизимида фанларни ўқитишда Case-Study технологиясидан фойдаланиш методикасига оид мамлакатимиз ва Мустақил давлатлар Ҳамдўстлигида И. А. Юлдошев, У. М. Баходирова, А. Ш. Рашидов, Ш. Ф. Тураев, Е.В.Егорова, Н.В.Дударева, Т.А.Унегова каби олимлар томонидан тадқиқ этилган бўлса, дифференциал тенгламалар бўлимини ўқитиш методикаси ҳамда талабаларнинг дифференциал тенгламаларга оид компетентлигини шакллантириш юзасида Д.Махмудова, Э.О.Шарипов, Р.М.Асланов, Ю.Н.Бибиқов, И.С.Новикова, Н.В.Сычева, Л.П.Кузьмина каби олимлар томонидан тадқиқот иши олиб борилган. Аммо уларнинг тадқиқотларида олий таълим муассасаларида дифференциал тенгламалар бўлимида амалий машғулотларни ташкил этишда Case-study технологиясидан фойдаланишга оид тадқиқотлар олиб борилмаган. Шу боис, олий таълим муассасаларида дифференциал тенгламалар бўлимида амалий машғу-

лотларни ташкил этишда Case-Study технологиясидан фойдаланиш усуллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамия касб этади.

Тадқиқот методологияси. “Дифференциал тенгламалар” бўлиmidан амалий машғулотларнинг Case-Study технологиясидан фойдаланиб ташкил этишда ижодий ишни яратиш ва уни таҳлил қилиш учун муаммоли масала қўйилиши лозим. Мазкур берилган топшириқ амалий машғулотдан ташқари вақтда мавзуга оид керакли ўқув адабиётлардан, оммавий ахборот воситалари ва Интернет манбалар орқали маълумотлар тўплайди. Бу талабаларга вазиятни тасаввур қилиш ва муаммолар тўпламини топиш имкониятини беради. Бунда берилган ўқув воситалари турли шаклларда тақдим этилиши мумкин: босма, видео, аудио, мультимедиа [5].

Мазкур ўқув воситалари ёрдамида Case-Study технологиясини қўллаш учун топшириқ беришда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим: тадқиқот муаммоси долзарб бўлиши, аниқ ва равшан ечимга эга бўлмаслиги; машғулот мавзусига мувофиқ бўлиши; таҳлил қилиш ва ечимини топиш учун етарли микдордаги маълумот бўлмаслиги; тақдим этилган маълумотлар қарама-қарши бўлиши [6, 7].

Шу билан бирга қуйидагиларга эътибор қаратиш талаб этилади: Case-Study технологиясидан фойдаланиш мақсадини аниқлаш, масалан, коммуникатив компетенцияни шакллантириш. Буни амалга ошириш учун сценарий иштирокчиларининг шахсларга ўзаро таъсирида фойдаланиладиган, унинг алоқаси тафсилотларини тавсифлаб, маълум, таникли сценарий бўйича лойиҳани яратиши керак. Талабаларга турли хил мулоқот турларини (мурожаат, оҳанг, интонация, нутқ маданияти, фразеологик бирликлар ва бошқалар) ўзлаштиришга имкон берилган муаммоли саволлар ва топшириқлар ишлаб чиқиш; ишни дидактик мақсадларда яратиш ва ундан фойдаланиш бўйича кўрсатмалар тайёрлаш; ҳар бир янги тафсилотни таҳлил қилиб, иш учун тўпланган маълумотларни қайта ишлаш; ишда тўпланган ва ўрганилган материал тақдимотининг дастлабки версиясини тайёрлаш [7].

Юқорида келтирилган фикрларни тасдиқи сифатида “Дифференциал тенгламалар” бўлиmidан амалий машғулотларни ташкил этишда Case-Study технологиясидан фойдаланишни 7 та босқичларини ишлаб чиқдик:

1-босқич. Мавзуга оид таърифлар ва тушунчалар компьютернинг тақдимотли дастурлари ёрдамида талабаларга тақдим этилади;

2-босқич. Мавзуни самарали тушунтириш учун чизма ва шакллардан фойдаланилади (компьютернинг педагогик дастурий воситалари ёрдамида);

3-босқич. Мавзуга оид аниқ мисоллар жадвал шаклда берилди;

4-босқич. Мавзуни ҳаётий жараён ва ходисаларга тадбиқи бўйича мисоллар келтирилади;

5-босқич. Мавзуга доир мисоллар ечиб кўрсатилади;

6-босқич. Мустақил ечишда муаммоли вазиятлар ҳосил қилувчи топшириқлар ва мисоллар берилди;

7-босқич. Талабалар билимини мустаҳкамланади: а) талабаларга муаммоли саволлар берилди; б) талабалар фикр мулоҳазаларини назорат қилиб борилади.

Келтирилган босқичлар асосида “Дифференциал тенгламалар” бўлиmidан амалий машғулотларни ташкил этиш орқали талабалар қуйидаги натижаларга эришади: янги маълумотлар қабул қилади; маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш методини ўрганишади; матн билан ишлашни ўрганади; назарий ва амалий билимлари уйғунлашади.

Ўқитишнинг ўзига хос мақсадларига боғлиқ равишда CASEлар унга тақдим этиладиган материал мазмуни ва ташкил этилишига кўра турли-туман бўлиши мумкин: таҳлил ва баҳолашга ўргатадиган; муаммони ечиш ва қарор қабул қилишга ўргатувчи; муаммони ечими [5, 6].

Шу жумладан, биз амалий машғулотларда муаммони ечиш ва қарор қабул қилишга ўргатувчи CASEни кўриб чиқамиз. Яъни, “Биринчи тартибли чизикли дифференциал тенгламалар, ўзгармасни вариациялаш усули” мавзусини Case-Study технологиясидан фойдаланишни кўриб чиқамиз.

1-босқич. Мавзуга оид таърифлар ва тушунчалар берилди.

Таъриф. Номмаълум функция ва унинг ҳосиласи биринчи даражали бўлган биринчи тартибли дифференциал тенгламага чизикли дифференциал тенглама дейилади. Биринчи тартибли чизикли дифференциал тенгламанинг умумий кўриниши қуйидагича [8, 9, 10, 11]: $A(x)y' + B(x)y + C(x) = 0$.

2-босқич. Мавзуни самарали тушунтириш учун чизма ва шакллардан фойдаланилади.

$y' + p(x)y = q(x)$ чизикли дифференциал тенгламанинг ечимини талабаларга кластер шаклида берилди. Ушбу кластер ёрдамида талабалар берилган дифференциал тенгламаларни формула орқали ечимини аниқлашлари мумкин (компьютернинг тақдимотли дастурлари ёрдамида тақдим этилади).

3-босқич. Мавзуга оид аниқ мисоллар жадвал шаклда берилди. Амалий машғулот дарсларида муаммоли вазият яратиш ва муаммоли таълим технологияларини қўллаш орқали талабалар олган билим кўникмаларини мустаҳкамлаб олишда муҳим омиллардан бири ҳисобланади [7]. Шунингдек, ушбу мавзу бўйича кичик муаммоли вазият яратишга доир намуна келтириб ўтамиз. Амалий машғулот дарсида чизикли дифференциал тенгламаларни ечишда талабалар тенгламани кўриниши хусусий ҳолатлари ва унга келадиган тенгламаларни ва уларни ечиш усуллари билан танишадилар. Мисоллар бажарадилар улар формулани қўлаб келтириб чиқариб тенгламаларни бирин-кетин бажарадилар [12]. Шу билан биргаликда ушбу мавзу мисолларни ечишда бир қанча муаммоларга учрайдилар. Тадқиқотларимиз натижаида чизикли дифференциал тенгламаларни ечишда қуйидаги тенгламаларда талабалар муаммоларга дуч келдилар (1-жадвалга қarang). Бундай муаммоларни бартараф этишда биз инновацион технологиялардан бўлган Case-Study технологиясидан фойдаланишни таклиф этамиз [7].

Профессор ўқитувчи талабалардан ушбу тенгламаларнинг ечимини топишни сўрайди. Ушбу тенгламаларни ечишда мавзудан келиб чиқиб коникарли натижага эриша олмайдилар ва бу ерда муаммоли вазиятлар юзага келади.

1-жадвал.

№	Муаммо Қуйидаги тенгламаларни ечими?	Муаммоли вазиятни юзага келтирувчи сабаблар	Муаммо-нинг ечими
1	$y(x) = \int_0^x y(t)dt + x + 1$	Берилган интеграл тенгламадан дифференциал тенгламага ўтолмаганлиги.	
	$P_m(x)dx = (Q_{m+1}(x) + R_n(y))dy$ Тенгламани чизикли тенгламага	Ушбу шарт бажарилиши учун $P_m(x)$ кўпхадни $Q_{m+1}(x)$ кўпхадга боғлай	

2	келтиринг. $P_m(x), m$ – даражали кўпхад. $Q_{m+1}(x), m+1$ даражали кўпхад $R_n(y), n$ – даражали кўпхад.	олмаганликлари
---	---	----------------

4-босқич. Мавзунинг ҳаётини жараён ва ходисаларга тадбиқи бўйича мисоллар келтиради. Бугунги кундаги долзарб муаммолардан бири, бу экология масаласи ҳисобланиб, бундан биологик объект сифатида ҳайвон ва ўсимликларни қўлайишининг маълум турларини йўқолиши каби масалалар бизларни кизиқтирмасдан қолмайди. Буларни аниқлашда дифференциал тенгламалардан фойдаланилади, хусусан ўсишнинг бошланғич қиймати “а” деб ва популяциянинг юқори даражасини “К” десак, у ҳолда қуйидаги тенглама маълум инсон ёки ҳайвонот оламининг вақтга боғлиқ ҳолатда ўсиши тенгламаси қуйидагича бўлади: $dN = a \left(1 - \frac{N}{K}\right) dt$. Бу эса ўз навбатида $\frac{dN}{dt} + \frac{a}{K}N = a$ биринчи тартибли чизикли дифференциал тенгламани ифодалайди. Мазкур босқичда ушбу тенглама орқали экологик муаммоларни прогноз қилишни талабаларга ўргатилади.

5-босқич. Мавзуга доир мисллар ечиб кўрсатади.

1- CASE. $y(x) = \int_0^x y(t)dt + x + 1$ тенгламани ечиш. Берилган тенгламадан Нютон Лейбниц формуласини қўллаб $y(x) = Y(x) - Y(0) + x + 1$ га эга бўламиз. Тенгликнинг иккала тарафидан ҳосила оламиз: $y'(x) = Y'(x) - Y'(0) + 1$ ни ҳосил қиламиз: $Y'(x) = y(x), Y'(0) = 0$. Бундан $y' = y + 1$ кўринишдаги $p, q = \text{const}$ бўлган тенгламани ҳосил қиламиз. Унинг

аналитик ечими $y = Ce^x - 1$ ва $y(0) = 1$ эканлигини эътиборга олиб, $y = 2e^x - 1$ ни топамиз.

$$2- \text{ CASE. } P_m(x)dx = (Q_{m+1}(x) + R_n(y))dy$$

Дифференциал тенгламани чизикли координатга келтиринг:

тенгламадан қуйидаги алмаштиришларни бажарамиз

$$\begin{aligned} Q_{m+1}(x) &= x_2 \\ R_n(y) &= y_2 \end{aligned} \Rightarrow \begin{aligned} dx_2 &= Q_{m+1}'(x)dx \\ dy_2 &= R_n'(y)dy \end{aligned} \text{ натижани тенгламага} \\ \text{қўйиб,} \end{aligned}$$

$$P_m(x)dx = (x_2 + y_2) \frac{dy_2}{R_n'(y)} \Rightarrow \frac{P_m(x)dx_2}{Q_{m+1}'(x)} = (x_2 + y_2) \frac{dy_2}{R_n'(y)}$$

юқоридаги тенгламани ҳосил қиламиз. Лекин бу тенглама чизиклига келмади. Ушбу ҳолатдаги тенглама учун

$$Q_{m+1}'(x) = P_m(x) \text{ десак } \frac{dx_2}{dy_2} - x_2 \frac{1}{R_n'(y)} = y_2 \frac{1}{R_n'(y)}$$

Кўринишдаги чизикли дифференциал тенгламага эга бўламиз.

Уни биринчи тартибли чизикли дифференциал тенгламани ечиш формуласига қўйиб ечсак. Ошқормас кўринишдаги қуйидаги ечимга эга бўламиз. $Q_{m+1}(x) = e^y [\int e^{-y} R_n'(y) dy + C]$

6-босқич. Мустақил ечишда муаммоли вазиятлар ҳосил қилувчи топшириқлар ва мисоллар берилди.

№	Муаммо	Муаммонинг ечими
1	Куйидаги тенгламаларни ечим?	
	$\int_0^x (x-t)y(t)dt = 2x + \int_0^x y(t)dt$	
2	$x dx = (x^2 - 2y + 1) dy$	

7-босқич. Талабалар билимини мустаҳкамлаш. Ушбу босқичда талабаларга муаммоли саволлар бериш орқали фикр мулоҳазаларини назорат қилиб боради. Бунда талабалар ўзларининг ишларини тақдим этадилар. Уларнинг натижалари қуйидаги мезонларга мувофиқ ҳулоса қилинади: берилган саволларга тўғри жавоблар сони; муаммоларга ноанъанавий, илмий асосланган ва истиснолар ечимларни тақлиф қилиш; қарорнинг мустақиллиги; илгари сурилган фаразларнинг юқори даражада амалий асосланиши ёки тасдиқланиши.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган, яъни, “Дифференциал тенгламалар” бўлимида амалий машғулотларни ташкил этишда Case-Study технологиясидан фойдаланиш орқали самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида тажриба-синов ишлари олиб борилди. Тажриба-синов ишлари педагогика олий таълим муассасаларининг “Математика ўқитиш методикаси” таълим йўналиши талабалари ўртасида ўтказилди. Тажриба-синов ишларининг самарадорлик даражаси Стъюдент-Фишер критериясидан фойдаланиб, математик-статистик таҳлили ўтказилди. Мазкур критериядан фойдаланишда танламалар учун мос ўрта қийматлар

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n n_i X_i, \text{ тарқоқлик коэффисиентларини}$$

$$D_n = \sum_{i=1}^n \frac{n_i (x_i - \bar{X})^2}{n-1}, \text{ ўрта квадратик четланиш-}$$

ларни $\tau_n = \sqrt{D_n}$, вариация кўрсаткичларини $\delta_n = \frac{\tau_n}{\bar{X}}$, баҳолашнинг ишончли четланишларини

$$\Delta_n = t_{kn} \cdot \frac{D_n}{\sqrt{n}}, \text{ формулалардан фойдаланилди.}$$

Ҳисоблаш натижасига кўра, тажриба гуруҳининг ўртача ўзлаштириш кўрсаткичи назорат гуруҳига нисбатан юқори эканлиги, яъни 7 фоизга ошганлиги маълум бўлди.

Ҳулоса ва тақлифлар. “Дифференциал тенгламалар” бўлимига оид амалий машғулот мавзуларини ўқитиш самарадорлигини оширишда Case-Study технологиясидан фойдаланишни тадбиқ этиш таълим олувчиларнинг математик тайёргарлиги сифати кескин кўтарилишини таъминлайди [8].

Хулоса қилиб айтганда, “Дифференциал тенгламалар” бўлимида амалий машғулотларни ташкил этишда Case-Study технологиясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бунда талабаларга муаммоли вазиятлар ҳосил қилиш орқали мустақил фикрлаш ва мустақил қарорлар қабул қилиш кўникмаси шаклланади. Натижада, фанга оид мисол ва масалалар ечишга оид компетентлиги шаклланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Артикова Г.А. Математикадан амалий машғулотлар методик тизимини махсус технологиялар асосида такомиллаштириш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореферати. – Тошкент, 2020. – 22
2. Баврин Г.И. Усиление профессиональной и прикладной направленности преподавания математического анализа в педвузе: На материале курса «Дифференциальные уравнения» // Дис. ... канд. пед. Наук. – М., 1998. – 202 с.

3. Гербеков, Х.А. Дифференциальные уравнения в системе профессиональной подготовки учителя математики в педвузе // Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1991. – 17 с.
4. Безручко А.С. Методика обучения решению дифференциальных уравнений будущих учителей математики, основанная на использовании информационных технологий // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2014. – 231 с.
5. Дударева Н.В., Унегова Т.А. Методические аспекты использования метода «Case study» при обучении математике в средней школе // Педагогическое образование в России. 2014. – № 8. – С. 242-246.
6. Козина И. “Case- study”, некоторые методические проблемы. Рубеж, 1997. – № 10-11. – С. 177-189.
7. Durdiev D., Xoliqov S. Birinchi tartibli oddiy differensial tenglamalarni innovatsion texnologiyalar asosida o'qitish (“Case-study” misolidapedagogik mahorat // Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. – Buxoro, 2020. – № 4. – B.171-176.
8. Salohiddinov M.S., Nasritdinov G.N. Oddiy differensial tenglamalar. – T., 1994. – 160 b.
9. Hasanov A.B. Oddiy differensial tenglamalar nazariyasiga// Darslik. – Samarqand, 2019. – 345 b.
10. Abdullayev O.X. Differensial tenglamalar // Gslubiy qo' llanma. – Buxoro, 2009. – 109 b.
11. Краснов М. Л. Обыкновенные дифференциальные уравнения // Задачи и примеры с подробными решениями // Учебное пособие. – М., 2002. – 256 с.
12. Шарипов Э.О. Академик лицейларда математик анализ асосларини ўқитиш методикаси // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2019. – 195 б.
13. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-216991-1.html?page=5>

Anvar XURRAMOV,
Chirchiq davlat pedagogika instituti "Informatika" kafedrası v.v.b. dosent
E-mail: anvar7277@umail.uz
Sayhun AZIMQULOV,
Chirchiq davlat pedagogika instituti "Informatika" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: o.rajabov@cspi.uz
Nasiba YADGAROVA,
Chirchiq davlat pedagogika instituti magistranti
E-mail: nasiba2009@umail.uz

ChDPI dosent v.v.b. Jo'rayeva N.V. taqrizi asosida

INFORMATIKA DARSLARIDA O'YIN TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Maqolada informatikani o'qitishda foydalaniladigan o'yin texnologiyalari haqida so'z boradi. O'yin texnologiyalaridan foydalangan holda informatika fanidan darsdan tashqari mashg'ulotlar ssenariysining uslubiy ishlab chiqilishi keltirilgan.

Kalit so'zlar: informatika o'qitish metodikasi, o'yinli o'qitish texnologiyalari.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКЕ

Аннотация

В статье рассмотрены игровые технологии используемые при обучении информатике. Представлена методическая разработка сценария внеурочной деятельности по информатике, за основу в которой было принято использование игровых технологий.

Ключевые слова: методика обучения информатике, игровые технологии обучения.

GAME TECHNOLOGIES IN INFORMATICS LESSONS

Abstract

The article discusses gaming technologies used in teaching computer science. The methodical development of the scenario of extracurricular activities in informatics is presented, based on the use of gaming technologies.

Keywords: methods of teaching computer science, gaming technology training.

Kirish. Kompyuter texnologiyalari va internet asrida bolalar tez va to'g'ri hisoblashni har bir inson hayotida qanchalik muhimligi haqida o'ylashni to'xtatadilar. Sinfda maktab o'quvchilari kalkulyatorlardan foydalanadilar, do'konlarda ular uchun mashinalarni ko'rib chiqishadi, kompyuter endi o'rganish ob'ekti sifatida ko'rib chiqilmaydi, ko'pincha u faqat qimmat o'yinchoq hisoblanadi.

Zamonaviy o'qituvchilar doimiy ravishda maktab o'quvchilarining bilim faoliyatini faollashtirishga, matematika va informatika kabi maktab fanlarini o'rganishga qiziqishni rivojlantirishga imkon beradigan yangi vositalarni izlaydilar. Bunday vositalar qatorida o'qituvchi ko'pincha pedagogik texnologiyalarga to'xtaladi, ular psixologik-pedagogik munosabatlarning majmui sifatida tushuniladi, bu shakllar, usullar, usullar, o'qitish usullari, ta'lim vositalari, pedagogik faoliyatning tashkiliy va uslubiy vositalari jarayon. O'yin texnologiyalari ta'lim texnologiyalarining ajralmas qismidir. O'yin - bu ulkan yorug' oyna, bu orqali bolaning ruhiy dunyosiga hayot beruvchi g'oyalari va tushunchalar oqimi quyiladi. O'yin - bu qiziquvchanlik va qiziquvchanlik uchqunini yoqadigan uchqun. O'qitishdagi asosiy vazifalardan biri bu o'quvchilarning ijodiy va tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Ammo o'quvchiga darsda ijod qila olishi uchun u darsda qiziqarli va qulay bo'lishi kerak. Hozirda o'quvchilarning o'qish uchun motivatsiyasi sustligi, bolalar o'rganishga qiziqmasligi hech kimga sir emas. Buning sabablari juda ko'p: maktab dasturlarining haddan tashqari yuklanishi ham, o'rganilgan materialni hayotdan, o'quvchilarning qobiliyatlari va ehtiyojlaridan ajratish va boshqa ko'p narsalar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shu sababli, o'qituvchining asosiy maqsadlaridan biri bu bolalarning bilim

olishga qiziqishini ta'minlashdir. Bundan tashqari, har birimiz oldida muayyan pedagogik vazifalar, xususan, samarali o'qitish usullari va texnologiyalarini izlash vazifalari turibdi.

Bizning ta'lim muassasamizda o'quvchilar 2004 yildan beri informatika fanini o'rganmoqdalar. 5-6-sinflar uchun informatika o'quv dasturi bo'yicha ishlay boshlaganimda, bu erda qanday texnologiyadan foydalanish yaxshiroq ekanligi haqida o'ylardim. Yosh o'spirinning psixologik xususiyatlarini o'rganib chiqib, o'yin texnologiyalariga e'tibor qaratishga qaror qildim. 5-6-sinf o'quvchilarini birinchi darslarda so'roq qilish va 2004 yil boshida turli uslub va texnologiyalar yordamida o'tkazgan turli darslarimni qiyosiy tahlil qilishdan iborat o'zimning izlanishlarimni olib borgan holda, nihoyat o'z tanlovimni tasdiqladim. Va endi darsdagi o'yin darsi yoki o'yin tarkibiy qismlari 5-7 sinflarda o'qitish amaliyotimning ajralmas qismiga aylandi va 8-10 sinflarda alohida darslarda ham qo'llaniladi.

Texnologiyani tanlashda ikkinchi muhim jihat quyidagi sabab bo'ldi.

Informatika bo'yicha mashg'ulotlarning boshida, ko'pchilik bolalar, so'rov natijalariga ko'ra, kompyuterni asosan ko'ngil ochish vositasi (kompyuter o'yinlarini nazarda tutadi) deb bilishadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hozirgi paytda ko'plab talabalar kompyuter o'yinlariga salbiy qaramlikni rivojlantirmoqdalar. Talabalardan matnli va grafik muharrirlarni o'rganishni talab qiladigan o'qituvchi va o'qituvchidan kompyuter o'yinini o'ynashiga ruxsat berishini kutayotgan talaba o'rtasida ziddiyat mavjud. O'quvchilarning informatika xonasiga nafaqat kompyuter o'yinlari uchun, balki o'quv jarayonining o'zi ularga zavq bag'ishlashi uchun quvonch bilan kirishiga qanday ishonch hosil qilish kerak,

bundan tashqari, sinfdagi fikrlash va bilim qiziqishlari rivojlana-di?

Ushbu muammoni hal qilish usullaridan biri bu bolaning kompyuter o'yinlarini o'ynashga bo'lgan istagini darsdagi ijodiy o'yinlarning asosiy oqimida, ba'zan esa o'quv kompyuter o'yinlaridan foydalangan holda yo'naltirishdir. Men tanlagan mavzu bo'yicha ishlashni oldimga maqsad qilib qo'ydim: o'quvchilarning g'ayratini oshirish, o'qitish sifatini oshirish, o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, shu bilan birga mashg'ulotlar paytida yukni kamaytirish. Maktab o'quvchilarida mavzuga qiziqishni uyg'otishning samarali usullaridan biri bu ularning o'yin faoliyatini tashkil etishdir. Hayotning birinchi yillaridan boshlab bola faoliyatining turli shakllarini o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni rivojlantiradi. Ammo eng qadimiy va sinovdan o'tgan vosita – bu insonni kelajakdagi hayoti davomida birga olib boradigan o'yin.

Bolalar uchun o'ynash – bu hech kim ularga o'rgatmaydigan narsalarni o'rganish usulidir. O'yin do'stona jamoani shakllantirishda va mustaqillikni shakllantirishda, mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirishda, individual bolalarning xatti-harakatlaridagi ba'zi bir og'ishlarni to'g'rilashda va boshqa ko'p narsalar uchun muhimdir. Bu tarbiyaning barcha effektlari o'yinning bolaning aqliy rivojlanishiga, uning shaxsiyatini shakllantirishga ta'siriga asoslanadi. Hozirda 5-7 sinflarda, boshlang'ich sinflarda informatika fanini o'qitishda o'yin texnikasiga asoslangan darslar birinchi o'rinda chiqmoqda. Buning sababi shundaki, ushbu texnikalar, shu jumladan deyarli barcha ish shakllari (dialog, guruhda ishlash va boshqalar) ijodiy faoliyat, bolaning intellektual rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ma'lumki, o'yin o'zining utilitarizmi, monotonligi, turmush tarzini qat'iy belgilashi bilan kundalik hayotda tanaffus beradi. O'yin buyurtma beradi. O'yindagi qoidalar tizimi mutlaq va inkor etilmaydi. Qoidalarni buzish va o'yinda bo'lish mumkin emas. Bu buyurtma sifati bizning beqaror, tartibsiz dunyomizda juda qadrlidir. O'yin jamoani yaratish va birlashtirishga imkon beradi. O'yinning jozibadorligi shu qadar ajoyibki, odamlarning bir-biri bilan o'yin aloqasi shu qadar to'la va chuqurki, o'yin jamoalari o'yin tugaganidan keyin ham, uning doirasidan tashqarida davom etish qobiliyatini namoyish etadilar. O'yin noaniqlik elementini ta'minlaydi, uni hayajonlantiradi, aqlni faollashtiradi, maqbul echimlarni topish uchun sozlaydi. O'yin jamoaning foydasiga sharaflar, o'zini tutish va fidoyilik tushunchasini beradi. O'yin xayolotni rivojlantirishga imkon beradi, chunki yangi olamlarni, afsonalarni, vaziyatlarni, o'yin qoidalarini yaratish zarur. O'yin psixologik plastika rivojlanishini beradi. O'yin shunchaki musobaqadan uzoq, shuningdek, teatr san'ati, tasvirga ko'nikish va uni oxiriga etkazish qobiliyati. Eng muvaffaqiyatli kompyuter dasturlarining barchasi o'yin texnikasi yordamida yaratilganligi bejiz emas. O'yin - bu motiv, unga bog'liq bo'lgan faoliyat. Ya'ni natija uchun emas, balki jarayonning o'zi uchun amalga oshiriladigan bunday faoliyat.

Tadqiqot metodologiyasi. Treningda ishlatiladigan o'yinlar rol o'ynash, tashkiliy va ishbilarmonlarga bo'linadi. O'yin turini aniqlashda ma'lum bir qiyinchiliklar mavjud, chunki turli xil o'yinlar uchun qurilishning ba'zi printsiplari o'xshash, ammo shunga qaramay, ular muhim, tub farqlarga ega. Barcha o'yinlar, u yoki bu tarzda, ishtirokchilarga ta'siri bilan uchta asosiy vazifani hal qiladi: ta'lim, ma'rifiy, ko'ngil ochish. Biroq, o'yinning funksiyalari o'rtasida aniq bir chiziqli chizish mumkin emas. Har bir o'yin nimanidir o'rgatadi, o'yinchilarda ma'lum fazilatlarini tarbiyalaydi va shu bilan birga ishbilarmonlik o'yinlari bundan mustasno, ko'ngilochar maqsadga erishishni ta'minlaydi. O'rta va o'rta maktabda yoshi bilan o'yin o'z mavqeini yo'qotishiga qaramay, u

o'rganishga qiziqishni rag'batlantirish vositasi sifatida o'z ta'sirini saqlab qolishi mumkin.

Darslarda o'yin komponentidan foydalanish. O'yin komponenti - ko'ngilochar shaklda kiyingan o'quv materialini taqdim etishning texnik va uslublari to'plami. Bundan tashqari, ushbu jarayonda bilim va ko'nikmalar noan'anaviy usullar bilan berilsa, talabaga bilvosita ta'sir ko'rsatiladi. O'yin komponenti o'ziga xos xususiyatga ega, bu birinchi navbatda uning elementlaridan darsda ham, darsdan tashqarida ham foydalanish mumkinligi, ham o'qituvchi, ham talaba uning etakchisi bo'lishi, didaktik materialni har ikkala o'qituvchi tayyorlay olishi bilan ifodalanadi. va talaba.

Didaktik o'yinlar kognitiv yukni, bolaning intellektual rivojlanish funksiyasini oladi. Ular ikkala obyekt va tushunchalar bilan ishlash qobiliyatini rivojlantiradi. Ushbu turdagi o'yinlar bolaga intellektual qobiliyatlarni, xotirani, fikrlashni, aqlni rivojlantirishga yordam beradi.

Ochiq o'yinlar jismoniy tarbiya, harakat tezligini rivojlantirish, epcillik, moslashuvchanlik va jismoniy sog'likni mustahkamlashning ajoyib vositasidir.

Rolli o'yinlarda zarur element xayoliy vaziyat va maqsadga erishish uchun bola kiritishi kerak bo'lgan rolning mavjudligi. Ushbu o'yinlar tasavvurni rivojlantirib, o'quvchiga shaxsning qimmatli fazilatlarini chuqurlashtirish va mustahkamlash, odamlar o'rtasidagi munosabatlar qoidalarini o'zlashtirish va axloqiy salomatlikni mustahkamlashga imkon beradi.

Didaktik o'yinlarda bilimlar raqobati, mobil o'yinlarda - jismoniy mahoratda syujetli-rol o'ynash o'yinlari aniq raqobatbardosh xususiyatga ega emas. Quyidagi qiziqarli naqsh mavjud:

Boshlang'ich maktab yoshida rol o'ynash va tashqi makon o'yinlari ustunlik qiladi, chunki kichik o'quvchi uchun hikoyaga asoslangan o'yin qoidalar bilan o'yindan osonroq mashg'ulotdir, chunki harakat erkinligini bog'laydigan qat'iy belgilangan qoidalar mavjud emas sheriklarga nisbatan aniq majburiyatlar ... Aynan shu narsa katta zavq bag'ishlaydi: bir tomondan, o'yinchi umumiy o'yin qoidalariga bo'ysunadi, boshqa tomondan, u o'z xohishiga ko'ra harakat qilish imkoniyatiga ega. Boshqa tomondan, ochiq o'yinlar bolaning tanasiga ortiqcha energiyasini tashlashga imkon beradi;

O'smirlik davrida etakchi rollarni mobil va didaktik o'yinlar egallaydi, bu ta'lim faoliyatidagi ustuvor yo'nalishlarning o'zgarishi bilan bog'liq;

O'smirlik davrida etakchi rollarni mobil va didaktik o'yinlar egallaydi, bu ta'lim faoliyatidagi ustuvor yo'nalishlarning o'zgarishi bilan bog'liq;

Katta yoshda didaktik va syujetga asoslangan rol o'ynash o'yinlari ustunlik qiladi.

O'yin texnologiyalarini qo'llash sxemasi.

Men 2004/2005 o'quv yilida o'yin texnologiyalaridan foydalanishni boshladim. Birinchi yil davomida darslar va metodikalar ishlab chiqildi, darslar tahlil qilindi va kamchiliklar to'g'irlandi, didaktik material to'plandi, darslardan so'ng talabalar so'roq qilindi, tanlangan texnologiya asosida uslubiy adabiyotlar o'rganildi. 2005/2006 o'quv yiliga kelib men ma'lum bir o'qitish sxemasini ishlab chiqdim, u 6, 9 va 10-sinflarda yangi informatika kurslari joriy etilishi bilan o'zgargan. Birinchi darslardan boshlab men ijod muhitini yaratishga harakat qilaman, ya'ni kelajakdagi dasturchilarni, kompyuter muhandislarini, kompyuter dizaynerlarini bolalarimizda uyg'otish uchun sharoit yaratishga harakat qilaman, buning uchun men quyidagi usullardan foydalanaman:

1. Asosiy tushunchalar bo'yicha krossvordlarni, rebuslarni yechish va tuzish.
2. Mantiqiy va kulgili masalalarni echish.
3. Ba'zi algoritmlarni takrorlash.
4. Axborot daqiqalari.
5. O'yin jismoniy tarbiya daqiqalari.

6. Ijodiy vazifalar.
7. Reyting turnirlari.

Tahlil va natijalar. Odatda, men murakkab mavzuni o'rganayotganda, minimal bilim darajasi, materialni ravonligi darajasi va ijod darajasi o'rtasidagi farqni ajrataman. Uchinchi darajaga ozchilik yetadi, lekin men yigitlarni rag'batlantiraman va ular kamida bitta pog'onaga ko'tarilganlarida juda xursandman. Umuman olganda, hissiy maqtov mo'jizalar yaratadi. Va har doim maqtovga sazovor narsa bor: bosib chiqarish tezligi va sifati, algoritmi tuzishda yorqin taxmin uchun, notalarning chiroyli va malakali dizayni uchun va boshqalar. Iqtidorli bolalar darsda kuchsiz o'quvchilardan kam e'tibor talab etmaydilar. Men ularga murakkabligi oshgan qo'shimcha vazifalarni beraman, ular sinfda ham, uyda ham o'ylashlari kerak. Bunday ish uslublari va texnikasi yordamida yuzsiz kulrang massadan bolalar individual "guldasta" ga aylanmoqda. 5-7 sinflarda foydalanadigan o'yin darslarining aksariyati. Qolgan mashg'ulotlarda ular ma'lum mavzularni o'rganishda ishbilarmonlik o'yinlari shaklida o'tkaziladi. Masalan, 9-sinfda informatika fanini yuqori darajada o'qiyotganda, "Rastrli grafikada grafik ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyasi" mavzusini o'rganish oxirida ishbilarmonlik o'yini o'tkaziladi. 5-sinfda men deyarli har bir darsda o'yin yoki o'yin tarkibiy qismlaridan foydalanaman. 5-sinfda informatika fanidan o'quv dasturini ishlab chiqish uchun NIO tomonidan tasdiqlangan "Informatika va dasturlashga kirish" fakultativ dasturidan foydalandim va keyingi darslarda biz eng yaxshi hikoyalarni sahnalashtiramiz. Biz shunday o'ynashni boshlaymiz. Namunaviy o'quv dasturiga muvofiq, 5-sinf uchun hech qanday testlar mavjud emasligi sababli, dasturda o'rganilgan mavzular bo'yicha bilimlarni nazorat qilish, ularning o'rini o'yin shaklida o'tkaziladigan reyting turnirlari egallaydi. Bunday darslar bolalarga juda yoqadi, ular ularni kutishadi, ularni tayyorlashda qatnashadilar. Odatdagi bilimlarni nazorat qilish darsini o'ynoqi dars bilan almashtirishning ijobiy tomoni shundaki, o'quvchilarning psixologik stresslari va xavotirlari kamayadi, bu ularning sog'lom rivojlanishi uchun muhimdir. Bundan tashqari, bilim va ko'nikmalarni nazorat qilishning noan'anaviy shakllari bolalarning individual xususiyatlarini ochib beradi, darsga tayyorgarlik darajasi oshadi, bu esa o'quvchilar bilimidagi kamchilik va bo'shliqlarni o'z vaqtida bartaraf etishga imkon beradi.

Dasturlash tillarini o'rganishda va sinfdan tashqari ishlarda o'yin tarkibiy qismlaridan foydalanish. 2005/2006 o'quv yilida 6-sinfda informatika o'quv dasturining o'quv dasturi hali joriy qilinmagan edi va men ushbu sinfda informatika fanidan "Informatika, 5-9 sinflar" fakultativ kurs dasturi bo'yicha dars berdim. 6-sinf dasturi Paskal dasturlash tilini o'rganishni o'z ichiga olgan. O'yin texnologiyasidan foydalangan holda ushbu dastur bo'yicha darslardan biri 3-ilovada keltirilgan. Talaba olimpiadalarga tayyorgarlik ko'rishda men ham yosh o'spirinlar bilan ishlayman. Bunday sinflarni ishlab chiqishda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish va o'yin komponenti yordamida dasturlash asoslarini o'rgatish kerak. Masalan, kulgili masalalarni taklif qilish uchun (bu erda men, masalan, G. Ostering "Matematikadagi muammolar kitobi" kitobidagi masalalardan foydalanaman), o'tilgan materialni nazorat qilish, "Dasturlash chempionatlari" darslaridan, "Yosh dasturchi" viktorinalaridan foydalanish. Gimnaziyamizda aniq fanlarning o'n yilligi davomida turli xil o'yin tadbirlari o'tkaziladi: o'rta maktab uchun informatika bo'yicha intellektual o'yinlar, ijodiy o'yinlar, viktorinalar, KVNlar.

Informatika darslarida axborot daqiqalaridan foydalanish. Informatika darslarida ma'lumot daqiqalarini birinchi darslardan boshlab 6-7 sinflarga kiritish mumkin. Axborot protokollarini tayyorlash va o'tkazishda bolalarning o'zi faol ishtirok etishi kerak. Talabalar kompyuter va informatika haqida eshitgan so'nggi ma'lumotlarini baham ko'rishadi.

Axborot daqiqalarini o'tkazishning asosiy shakli o'qituvchi rahbarlik va muvofiqlashtiruvchi funktsiyalarni bajaradigan dialogni tanlashdir. Boshidanoq talabalar "axborot daqiqasi" iborasining ma'nosini tushunishlari kerak: daqiqa vaqt chegarasi, axborot – biz yangi ma'lumotlarni o'rganamiz. Masalan, bolalar kompyuter qurilmalarining maqsadi to'g'risida faqat axborot jarayonlarini o'rgangandan so'ng ma'lumot olishadi va o'qituvchi shaxsiy kompyuterning asosiy qurilmalari va bloklari nomlari bilan ishlashga to'g'ri keladi: "display", "klaviatura" va boshqalar. birinchi darslar. Ushbu qarama-qarshilikni ma'lumotli daqiqalarni mazmunli tarkib bilan to'ldirish orqali bartaraf etish mumkin. Ularni o'tkazish uchun asos sifatida siz V. Agafonovning "Sizning do'stingiz Kompyuter" kitobini olishingiz, she'riy matnli, ma'lum "qismlarga" bo'lingan matnli fayl yaratishingiz mumkin, ularning har biri yangi qurilmaning hikoyasiga mos keladi. Shu bilan birga, protokol mavzusi aniqlanadi ("Kompyuter nimaga qodir", "Display - jasur kapitan", "Mo'jizaviy printer" va boshqalar). Axborot protokollari davomida, iloji bo'lsa, ma'lumot manbasini (gazeta, jurnal va boshqalarni) ko'rsatish kerak, undan o'qituvchi unda qiziqarli ma'lumotlar, illyustratsiyalar tuzgan, parchalarni o'qigan. Bu darslarning ahamiyatini oshiradi, bolalarda o'z qadr-qimmatini tarbiyalashga yordam beradi (axir biz kattalar uchun jurnallarni o'qiyamiz!) Va qo'shimcha turtki yaratadi. Darsni yorqin, qiziqarli axborot daqiqasi bilan boshlash, siz dars davomida bolalarning bilim faolligini ta'minlashingiz mumkin.

O'yin darsini ishlab chiqishda tavsiyalar. Men o'zimning darslarimda o'yin komponentidan foydalanishni yaxshi ko'raman. O'ylaymanki, yaxshi tashkil etilgan o'yin aqliy operatsiyalarni rivojlanishiga, o'quv jarayonini faollashtirishga yordam beradi. Didaktik o'yinlar ob'ektlar va tushunchalar bilan ishlash qobiliyatini rivojlantiradi, intellektual qobiliyatlarini, xotirani, fikrlashni, aqlni rivojlantirishga yordam beradi. O'yin intellektual jihatdan passiv bolalarning o'quv faoliyatiga va o'qishda qiynalayotganlarga katta ta'sir ko'rsatadi. O'yinda bo'lgan bolalar odatdagi o'rganish sharoitida hech qachon qilmaydigan biron bir ishni bajarishga qodir. O'z tajribamga asoslanib, materialni takrorlash, tizimlashtirish va mustahkamlash bo'yicha darslarda o'yinlardan foydalanish, ayniqsa, o'zini oqlaydi deb o'ylayman. 5-7 sinflarda bilimlarni nazorat qilishning ko'plab darslari o'yin texnologiyalari elementlari bilan amalga oshirilishi mumkin. Men ushbu texnologiyadan to'rtinchi yil davomida o'z ishimda foydalanish tajribamga asoslanib, o'yin darsini ishlab chiqishda ba'zi tavsiyalar bera olaman:

1. Eng muhimi, bolalarning qiziqarli bo'lishi va darsni uzoq vaqt eslab qolishidir.
2. Dars aniq bo'lishi kerak, shuning uchun darsda taklif qilingan barcha shartlar va amallarni tanlash asosli bo'lishi kerak.
3. O'yin davomida barcha talabalar, hatto eng passiv talabalar ham jalb qilinishi kerak.
4. O'yinni tayyorlashda o'quvchilar qatnashishi kerak (bu sizning ishingizni engillashtiradi va talabalarga darsga qo'shimcha qiziqish uyg'otadi).
5. O'yin oxirida uni muhokama qilish kerak (buni aks ettirish paytida eng yaxshisi).
6. Darsning maqsadlarini aniqlab, hikoya chizig'ini (sayohat, turnir, ishbilarmonlik o'yini va hk) tanlab, o'yin darsini tayyorlashni boshlang. Buni amalga oshirishda o'quvchilarning yoshini hisobga oling.
7. O'yinning individual bosqichlarini ishlab chiqing va ularning vaqt doirasini aniqlashga harakat qiling. Agar vaqtigiz bo'lsa, darsga qo'shimcha mashg'ulotlarni kiriting.
8. Kompyuterda bolalarning ishi uchun sanitariya me'yorlarini eslang.

Xulosa va takliflar. O'qituvchi kasbini dirijyor kasbi-ga taqqoslash mumkin. Orkestr va o'qituvchining yaxshi

muvoqlashtirilgan ishlashi dirijyor mahoratiga bog'liq. Ijodiy va intellektual shaxsning o'sishi uning mahorati va yaxshi muvoqlashtirilgan ishiga bog'liq. Maktabda bir necha yil ishlaganimdan so'ng, men o'qituvchining ishidagi eng qiziq narsa bu o'quvchilarining ijodiy o'sishini kuzatish, ular qanday qilib mantiqiy fikrlashni va to'g'ri qaror qabul qilishni o'rganayotganliklarini, muammoli vaziyatlardan chiqish yo'llarini topish ekanligini angladim, ular o'sib ulg'ayganlarida, ularning qobiliyatlari rivojlanadi. Bularning barchasi sizning to'g'ri yo'lda ekanligingizni tasdiqlaydi va ish va ijod uchun yangi kuch beradi. O'ylaymanki, ish jarayonida men

o'yin texnologiyalaridan foydalangan holda quyidagi vazifalarga erishdim:

talabalarning bilim qiziqishlarini rivojlantirish va kengaytirish;

kompyuter va axborot madaniyatini tarbiyalash;

bola shaxsining ijodiy va intellektual fazilatlarini rivojlantirish;

bilimlarni assimilyatsiya qilish va sifatini oshirish;

informatika faniga doimiy qiziqishni shakllantirish;

mustaqil fikrlashni rivojlantirishga ko'maklashish;

informatika darslarida hamkorlik ruhini tarbiyalash;

o'quv jarayonida yukni kamaytirish.

ADABIYOTLAR

1. Aripov M.M., Yakubov O.X., Sagatov M.V., Irmuhamedova R.M. va boshqalar. Informatika. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. 1-qism. Toshkent: 2005, 334b.
2. Гришина Т.В. Логические задачи на уроках информатики в начальной школе Ссылка: <http://festival.1september.ru/articles/568468/>
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Учеб. пособие.- Тошкент. ТДПУ 2003. - 192 с.
4. O'quv jara'ida ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash yo'llari. Usuliy qo'llanma. Akademik S.C.G'ulomov umumiy rahbarligi ostida. - T.; TDIU 2005. 90 b, 105 b.
5. Исмаилов Исоқов, Синдорқул Ибрагимович Қулмамов. "Информатикани о'қитишда инновацион технологиялар". Маъруза матнлари.
6. Саидхмедов Н. Педагогик амалиётда янги технологияларни қўллаш намуналари.-Тошкент : РТМ 2000 йил.
7. Играем и программируем // Начальная школа, № 5, 6, 1992.
8. Методологические рекомендации по проведению деловых игр. М., 1990.
9. Информатика в играх и задачах. Методические рекомендации для учителя. М.: БАЛЛАС, 1999.
10. Детская психология: теории, факты, проблемы. М., 1995.
11. Преподавание информатики в начальной школе с применением лично ориентированной технологии. //Информатика в школе, № 4, 2005, М.: Образование и Информатика, 2005.
12. И. Современные школьные технологии. Мн.: Сэр-Вит, 2004.

Гулзода ЭШНАЗАРОВА,
Самарқанд давлат университети ўқитувчиси
E-mail:esnazarovagulzoda@gmail.com

Тошкент вилояти ЧДПИ профессори, пед.ф.д. Сафо Матчонов тақризи асосида

SPEECH GROWTH AS A CONTENT FACTOR OF CHILDREN'S READING

Abstract

The state considers the content of systemic approaches to the development of reading skills in preschool children through speech, in particular, through special types of folklore, such as artistic, artistic, lexical.

Key words: children's reading, river, speech development, kindred speech, thinking, vocabulary, sound, word, song, game.

НУТҚ ЎСТИРИШ – БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИНИ ТАРКИБ ТОПТИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада мактабгача ёшдаги тарбияланувчиларнинг китобхонлик кўникмаларини нутқ ўстиришга оид тизимли ёндашувлар, хусусан, фонетик, лексик, грамматик машқлар, болалар ўйинлари ва ўйин-қўшиқлар каби халқ оғзаки ижодининг махсус турлари воситасида таркиб топтириш мазмуни ёритилади.

Калит сўзлар: болалар китобхонлиги, нутқ, нутқ ўстириш, боғланишли нутқ, тафаккур, луғат бойлиги, товуш, сўз, қўшиқ, ўйин.

РОСТ РЕЧИ - КАК ФАКТОР СОДЕРЖАНИЯ ДЕТСКОЕ ЧТЕНИЕ

Аннотация

В статье рассматривается содержание систематических подходов к развитию навыков чтения у детей дошкольного возраста через речь, в частности, через специальные виды фольклора, такие как фонетические, лексические, грамматические упражнения, детские игры и игры и песни.

Ключевые слова: детское чтение, речь, речевое развитие, родственная речь, мышление, лексика, звук, слово, песня, игра.

Кирриш. Сўнгги йилларда мамлакатимизда мактабгача таълим бўғинига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилаётгани болаларни мактабга тайёрлашнинг педагогик-психологик имкониятларидан самарали фойдаланиш механизмини тақозо этади. Глобаллашув даври талабларига кўра мактабгача ёшдаги болалар китобхонлиги дастлаб нутқ шакллантиришга доир энг оптимал шарт-шароитларни аниқлаш билан чамбарчас боғлиқ. Бу ўз навбатида, жараёни ташкил этиш методикаси ва амалиётидаги мавжуд анъаналарга муайян даражада ўзгартиришлар киритишни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Манбаларда мактабгача ёшдаги болаларнинг китобхонлиги 2 ёшдан 7 ёшгача бўлган даврни ўз ичига олиши қайд этилади[1]. Бунда болаларга инсоний фазилатлар, ўсимликлар ёки ҳайвонлар ҳақидаги содда, қисқа ҳажмли ва қизиқарли асарларнинг ўқиб берилиши ва ҳикояланиши мақсадга мувофиқ. Болаларнинг эса эшитиб ўрганганларини қайта сўзлаб беришлари ёки ёд айтишлари қайтар алоқани таъминлашга хизмат қилади.

Китобхонлик кўникмаларини таркиб топтиришдаги дастлабки жараён болаларнинг ёшига мос фаолият турлари (ўйин, таълим, меҳнат)ни белгилаш билан боғлиқ. Бунда, асосан, боғчаларнинг катта гуруҳлари билан ишлаш мантиқан тўғри ҳисобланади.

Тадиқот методологияси. Маълумки, 6-7 ёшли болалар нутқи бевосита тафаккур ривожига доир ёндашувлар билан изчилликда олиб борилади. Бу борада катталарнинг она тилининг грамматик имкониятларидан унумли фойдаланишлари:

- болаларнинг товуш ва сўзларни тўғри талаффуз қилишларига эътибор қаратиш;
- эркин мулоқот қилишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш;

- теварак-атрофни кузатишларига доир турли мазмундаги саволлар бериш;
- эшитганлари асосида қайта ҳикоя қилиш ёки уларга нисбатан шахсий муносабатларини билдириш;
- воқеа-ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни тушуниш кабиларига замин яратади.

Китобхонлик кўникмалари машғулотларда турли асарларни саҳналаштиришга доир интеллектуал ва ҳаракатли ўйинлар; эртас, ҳикоя, шеър тўқиш ёки байрам ва эртакларни ўтказиш каби ижодкорлик машқлари орқали таркиб топтириб бориладиги, бу бевосита нутқ ўстириш ва тафаккурни ривожлантириш билан ҳамоханлиқда кечади.

Айтиш жоизки, оила ва таълим муассасаларида қулай психологик иқлим яратилганлиги болаларнинг атрофидагилар билан самимий ва дўстона мулоқотга киришишга бўлган иштиёқини оширади, ўз фикрини тортинмай баён этишга ўргатади.

Таҳлил ва натижалар. Бизнингча, китобхонлик кўникмасини таркиб топтириш ҳам бундан мустасно эмас, фақат нутқ ўстириш жараёни аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда тизимли ва изчил тарзда, таълим-тарбиянинг илмийлик, ҳаёт билан алоқадорлик, кўргазмалилик, инсонпарварлик каби тамойиллари доирасида аста-секинлик билан мутолаага йўналтирилган ҳолда ташкил этилиши зарур ҳисобланади. Бунда қуйидаги омиллар муҳим ўрин тутати:

- а) ўзаро мулоқот луғат – бойлигини ошириш омили сифатида. “Фикрлаш жараёни боланинг ота-онаси билан мулоқотидан бошланади. Мустақил фикрлаш эса бу суҳбатларнинг бола “ютиб”, ўзича “ҳазм қила” бошлаганидан сўнг шаклланади” [2]. Дарҳақиқат, нутқ ва тафаккур жараёни бир-бирини тақозо этган ҳолда дастлаб оилавий муносабатлар таъсирида, кейинчалик эса ташқи муҳит

(төварак-атрофни кузатиб бориш, атрофидагилар билан суҳбат) билан мунтазам мулоқоти натижасида шаклланиб боради.

Бола шахсияти ва руҳияти, ички “мен”идаги айрим сифатлар тафаккурининг мустақиллиги ҳамда нутқий фаолияти, хусусан, бошқалар билан мулоқотида намоён бўлади. Психологларнинг таъкидлашича, “Мулоқот – шахснинг индивидуал ривожланиши жараёнида намоён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири бўлиб, у инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири – инсон бўлиш, одамларга ўхшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади.

б) дидактик материаллар – нутқнинг грамматик тузилишини белгилловчи омили сифатида. Бу жараёнда болаларга сеvimли қаҳрамонлари (мультипликацион, кинофильм, эртақ қаҳрамонлари), касб танлаш, катталар (ота-онаси, устози)га ўхшашни исташи каби қизиқтирган мавзулари юзасидан йўналтирувчи савол-топшириқлар қўйиш, сўзларни ўз ўрнида қўллаш, гап тузишга доир машқлар орқали нутқни тўғри шакллантириш масаласига эътибор қаратилади. Жумладан, грамматик машқлар тарбияланувчилар диққатига шеър, ҳикоя ёки фольклор асарлари, хусусан, махсус тур (топишмоқ, мақол, тез айтиш каби)га мансуб жанр намуналаридаги образлар, деталлардаги белги-хусусиятлар, хатти-ҳаракатларга доир саволларга жавоб беришларини йўлга қўйиш орқали амалга оширилади. Бунинг учун танланаётган матнларда юқорида қайд этилган жиҳатлар акс этиши зарур.

Машғулотлар чоғида болаларни эртақ қаҳрамонларининг характер хусусиятларини аниқлашларига доир топшириқлар, хусусан, нутқалар ўрнига тушириб қолдирилган сўзлар (жой, ном ёки хусусиятлар)ни топиш вазифасини юклатиш ҳам ўрганган асарлари билан боғлиқ тушунчаларини ўзлаштиришга хизмат қилади. Қаҳрамонларга хос хусусиятларни ўз қаричи билан баҳолаш асосида ўзини-ўзи тарбиялашларига пойдевор қўйилади.

в) тўғри талаффуз – товуш маданиятини тарбиялаш омили сифатида. Мактабгача ёшдаги болалар нутқ аъзоларининг физиологик жиҳатдан тўлиқ ривожланмаганлиги айрим ҳолларда қайсидир товушларни тўғри талаффуз қилмаслик ҳолларига олиб келиши яхши маълум. Шу боис бу даврда тегишли машқлар тизимини кучайтириш тавсия этилади. Бу, асосан, кўпчилик ёш болалар айтишда қийналадиган муайян товушлар талаффузи билан боғлиқ коррекцион ишларга эҳтиёж туғдиради [3]. Масалан, *пари, ўрдақ, шолғом, ялмоғиз, ур тўқмоқ, учар гилам, сеҳргар кампир* каби бир неча бўғинли сўзларни такрорлатиш, улар иштирокида сўз бирикмаси ёки гаплар туздир, бу сўзлар иштирок этган шеър, мақол, тез айтишларни ҳикоялаб бериш кабилар.

Таъкидлаш жоизки, юқоридаги шеър матнида бир неча маротаба иштирок этган “қарағай” сўзининг шаклдошлари муайян изоҳларга эҳтиёж туғдиради. Зеро, мазкур сўз шеърда турлича маъно англатганини бола нотўғри тушунмаслиги лозим. Иккинчи мисрада қўлланилиши зарур бўлган “қарағай” сўзидаги “г” товуши “ғ” товушига айлантирилиб берилганлиги шоирнинг муайян мақсадни – шеър илми талаблари ҳамда тарбияланувчиларнинг қабул қилиш даражасини кўзлаганидан дарак бериши уларга етказилиши лозим.

г) диалоглар – оғзаки нутқни шакллантириш омили сифатида. Дастлаб болаларга икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасидаги оғзаки суҳбат диалог дейилиши тушунтирилади, сўнгра матн билан таништирилиб сўзлар маъноси устида иш олиб борилади. Асар қаҳрамонлари нутқига тегишли нотаниш сўзлар маъносига изоҳ берилади, роллар тақсимланади. Иштирокчилар хатти-ҳаракатлари, либослари ва сюжетга мос декорация ишлаш ҳам

табiiйлик ҳамда ишонарлилик ва яратувчанликка хизмат қилади [4].

Болалар учун мўлжалланган “Бўғирсоқ”, “Зумрад ва Қиммат”, “Бўри билан тулки” каби эртақ қаҳрамонлари нутқини ўзаро суҳбатлар асосида жонлантириш ёхуд “Тулзорда”, “Ўйинчоқлар дўқонида” каби мавзуларда ўзлари диалоглар тузиш вазифалари тарбияланувчилар билиш жараёнлари ривожига хизмат қилади.

д) ҳикоялаш – монологик нутқни таркиб топтириш омили сифатида. Оғзаки нутқнинг серкирралилиги унинг таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилиш ва узатиш каби қулайлигида намоён бўлади. Оғзаки нутқнинг дастлабки шаклларида бири монологик нутқ ҳисобланади. “Якка шахснинг ички кечинмаларини тил механизмлари асосланган ҳолда акс эттирувчи, унинг ўзига қаратилган (эгоцентрик), таъсирланишини ифодалашга ва ахборот узатишга мўлжалланган нутқ монологик нутқ”дир[5].

Монологик нутқда шахсий кечинмаларнинг ички ва ташқи кўринишлари бирлашиши қаторида бошқаларнинг фикрлари, қарашлари ҳам ўз ифодасини топади. Ўзгаларнинг фикрини қисқартирмай, аслидаги каби маънода етказа билиш монологик нутқнинг яна бир муҳим хусусиятидир. Агар бунинг акси бўлса материалнинг маъносига путур етади.

Боланинг сўз бойлиги, жумла тузиш кўникмаси, фикрини эркин ва раvon ифодалай олиш малакаси тафаккурининг шаклланганлик даражасига дахлдорлиги яхши маълум. Эшитганлари, кўрган-кечирганлари юзасидан қайта ҳикоялаб фикр юритиш бир-бирини тақозо этадиган ақлий фаолият турларидир.

е) бадий адабиёт – нутқ ва маънавият шакллантириш омили сифатида. Болалар учун мўлжалланган асарлар фақатгина боғланишли нутқ воситаси бўлибгина қолмай, балки ахлокий сифатлар, эстетик дин тарбиялаш учун ҳам зарур маънавий асосдир. Кичик ёшдаги болаларнинг психофизиологик хусусиятлари ҳар бир чоракда ҳикоя қилиш, ўқиб бериш ва ёдлатиш учун турли жанрдаги асарлар (шеър, масал, эртақ, эртақ-достон, ҳикоя, тез айтиш, чорлашма, топишмоқ, мақол, санама, айтишув, бешик қўшиқлари, чеклашмачоқ, яраштиришч)ларни босқичма-босқич ўргатишни талаб этади.

Бадий асарлар ичида кичикинтойларга хуш келадигани бу, албатта, эртақлардир. Қайта-қайта эшитишга зарурат эртақларнинг халқона оҳангда яратилганлиги, тилининг соддалиги ва сюжетининг таъсирчанлигидандир. Ёш болаларда бу жанрга эҳтиёжнинг куччилиги унинг тарбиявий аҳамияти юқорилилигини ҳам белгилайди. Таълим муассасалари олдидаги долзарб вазифалардан бири бадий асарлар воситасида болаларни ёшлиқдан ростўйлик, тўғрисузлик, ҳалоллик ва меҳнат қилишга одатлантиришдир.

ё) савод ўргатишга тайёрлаш – мулоқот ва китобхонлиқни таркиб топтириш омили сифатида. Савод ўргатиш узлуксиз таълим босқичларига бирдек тегишли бўлиб, дидактик материаллар, асосан, тарбияланувчилар ёш хусусиятлари ва индивидуал тайёргарлигини кўзда тутган ҳолда танланади.

Хулоса ва таклифлар. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг ёш жиҳатидан турличалиги улар фаолиятининг шакли ва мазмунида ҳам ўз ифодасини топади. Бу эса нутқ шаклланиши билан боғлиқ қуйидаги ёндашувларни талаб этади:

а) товуш маданиятини таркиб топтиришга оид машқлар;

б) жумла тузишга оид грамматик машқлар;

в) гап тузишга оид грамматик машқлар;

г) кичик ҳикоялар тузишга доир машқлар.

Савод ўргатишга оид машқлар болаларнинг ён-атрофдаги нарса-предметлар ва ҳодисаларга нисбатан

фаол муносабатини ҳам ифодалаб, уларнинг номини атовчи сўзлар захирасини бойитиш, монологик нутқнинг оддий элементларига амал қилиш, фикрини грамматик жиҳатдан аниқ ва тушунарли баён этиш кўникмаларини комплекс таркиб топтиришига қаратилади.

Хулоса қилиш мумкинки, нутқ ўстиришга оид машқлар болаларни кўпроқ ўйлашга ва фикрлашга

мажбур қилиши, баъзи ҳолларда бадий асарлардаги маъно-мазмунни тушунишда қийинчиликларни ҳис этиши ва бу баъзан ўзига бўлган ишончнинг сусайишига олиб келиши табиий. Мана шундай ҳолларда тарбиячи-педагогларнинг ёрдамга келиши биринчи галдаги вазифадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Salaeva M. Methodological bases of development of connected speech in preparation of children for school // School and life. - Tashkent, 2011. - № 5. - 24-p.
2. Goziyev E. G '. Psychology. - Tashkent: NMIU "Teacher", 2008. - 319 p.
3. Fiction book. For large groups of kindergartens. Compilers: S. Gozieva, D. Ochilova, L. Dolimova. - Tashkent: Teacher, 1993. - 190 p.
4. Vygotskiy L.S. Voobrajenie i tvorcestvo v detskom vozraste. - Moscow: Prsveshchenie, 1991. - 51 p.
5. Jalilova S.X., Aripova S.M. Preschool Child Psychology: A Textbook for Vocational Colleges. - Tashkent: Philosophers, 2017. - 496 p.
6. Salaeva M. Methodological bases of development of connected speech in preparation of children for school // School and life. - Tashkent, 2011. - № 5. - 24-26-p.
7. Suyumov A., Jumaboev M. Children's literature. Handbook for pedagogical and preschool educational institutions. - Tashkent: Teacher, 1995. - 224 p.
8. Goziyev E. G '. Psychology. - Tashkent: NMIU "Teacher", 2008. - 352 p.
9. National Encyclopedia of Uzbekistan. The letter Q. - Tashkent: State Scientific Publishing House "National Encyclopedia of Uzbekistan". www.ziyouz.com library. - 476 b.
10. Koltsova M.M. Dvigatel'naya aktivnost i razvitie funktsiy mozga rebenka. L., 1975.
11. Karpova S.N. Awareness of the composition of rechi detmi-doshkolnikami. M., 1968
12. Negnevitskaya ye.I., SHaxnorovich A.M. Yazyk and children. M., Nauka, 1985.

Лазиз ЭШОНҚУЛОВ,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
Самарқанд филиали ўқитувчиси

ЭСТЕТИК ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИДА ҲАЖВИЙЛИК (КУЛГИЛИЛИК) КАТЕГОРИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада эстетик тафаккур тараққиётида ҳажвийлик (кулгилилик) категориясининг шакллантиришга доир ғоя ва назариялар ўз аксини топган. Кулгилилик (ҳажвийлик) эстетик категория бўлиб, унинг ёрдамида инсонлар бир-бирларини тушунадилар, жамиятда эстетик кадриятлардан бири бўлган ҳажвийлик санъати эстетиканинг асосий категориясидир, у инсонни руҳий поклянишига ўз таъсирини кўрсатиши ҳақидаги қарашлар тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: санъат, ҳажвийлик, эстетик онг, эстетик тафаккур, гўзаллик, хурсандчилик, вақтичоғлик, завқланиш, мақсад, фаровонлик.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CATEGORY OF COMEDY IN THE DEVELOPMENT OF AESTHETIC THINKING

Annotation

The article reflects ideas and theories about the formation of the category of humor in the development of aesthetic thinking. Humor is an aesthetic category through which people understand each other, the art of comedy, which is one of the aesthetic values in society, is the main category of aesthetics, views on how it affects the spiritual cleansing of a person have been studies.

Key words: Art, humor, aesthetic consciousness, aesthetic thinking, beauty, joy, fun, pleasure, purpose, abundance.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КАТЕГОРИИ КОМЕДИИ В РАЗВИТИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

В статье отражены идеи и теории о формировании категории юмора в развитии эстетического мышления. Юмор – эстетическая категория, через которую люди понимают друг друга, искусство комедии, которое является одной из эстетических ценностей в обществе, является основной категорией эстетики, изучены взгляды на то, как оно влияет на духовное очищение человека.

Ключевые слова: искусство, комедия, эстетическое сознание, эстетическое мышление, красота, радость, веселье, наслаждение, цель, благополучие.

Эстетика илининг ривожланиши натижасида турли давр ва турли босқичларда ўзига хос категориялар, тушунчалари шаклланиб борган. Эстетика фани алоҳида тадқиқот объектига айланганидан бошлаб инсоннинг ҳиссиёти, гўзалликни ҳис қилиши, оламни эстетик ўзлаштириши масаласи долзарблигича қолиб келмоқда. Ҳар бир эстетика категориялари қадимги юнон ва бошқа мамлакатлар файласуфларининг ижодининг марказида турган. Хусусан, кулгилилик (ҳажвийлик) категорияси алоҳида аҳамиятга эгадир. Эстетика тарихига мурожаат қиладиган бўлсак, ушбу категориянинг ҳар хил илмий ва халқчил турлари, санъат миқёсидаги жанрлари мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Эстетик тафаккур тарихида кулгилилик категориясига бўлган муносабат ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Жумладан, Афлотун ожиз ва лаёқатсизларни кулгили одамлар, дейди. Аристотел фикрича, “кулги кишиларга озор етказмайдиган хунукликни келтириб чиқарувчи ҳолатдир”(1). У фикрини ривожлантириб айтидики, кулги ахлоқ ҳудудларини безарар бузишдир. Аристотел эстетикасида кулги инкор этилиб, комедиянинг характери назарий жиҳатдан асосланади. Унинг фикрича, “ҳар бир озор инсон ҳазил билан рўбару қилиши мумкин”(2).

Аваллабор, кулги сўзининг маъносига тўхтасак. “Кулги” сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича таъриф берилади: “Кулги” бу – хурсандчилик, вақтичоғлик ва завқланишни ифодаловчи, бўлиниб-бўлиниб чиқадиган товушлар, овозлардир”(3) дея, мисол тариқасида қуйидаги сўзлар келтириб ўтилган: Залда кулги кўтарилди. Сидикжон кимнидир қаттиқ кулгусидан уйғониб кетди (А.Қаҳҳор).

Кулги ҳақида дунёнинг кўплаб олимлари ўз фикрлари ва мулоҳазаларини билдириб ўтган, шулардан

бири Чарлз Дарвин ўзининг “Ҳис-туйғунинг инсон ва ҳайвонларда акс этиши” асарида “кулги”га шундай таъриф берган: “Кулги бу – инсондаги ҳис-туйғуларнинг акс этирилиши яъни инсоннинг атрофдагиларга ўз ҳис-туйғуларини (эмоцияси)ни етказиш усулидир”(4) Дарвиннинг фикрича инсонлар кулги орқали ўзларидаги салбий ёки ижобий туйғуларини бир-бирлари билан ўзаро муносабатларда ёки бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга умуман ижтимоий муносабатларнинг барча кўринишларига муносабат билдиришидир. Шунинг унутмаслик лозимки, кулги ижтимоийликнинг ҳосиласи бўлиб қолмай, балки, ҳайвонот, наботот ва умуман табиат билан боғлиқ ҳолатларда ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, зоопаркдаги маймунларни “килик”ларини кўриб, инсонларда беихтиёр кулги ҳисси уйғонади, жонзотлар одамларга тақлид қилишлари уни томоша қилаётган инсонлар учун ҳам қизиқарли ва ҳам кулгилidir, тўтиқушнинг инсон тилида баъзи сўзларни сўзлаганда ҳам одамларда юқоридагидек ҳис-туйғулар уйғонади. Таникли олимлар А.Шер ва Б.Хусанов ўзларининг “Эстетика” деб номланувчи услубий қўлланмасида кулги ва кулгилиликни: “Воқеликнинг объектив ижтимоий кадрияти ҳисобланиши баробарида табиат билан қисман алоқа боғлайди. Бу алоқа тўғридан-тўғри эмас, балки, билвосита амалга ошади. Айниқса, ҳайвонларнинг табиий хусусияти инсоний хатти-ҳаракатлар билан яқинлашади ва улар эстетик баҳо объектига айланади. Масалан, “тулқига хос айёрлик, қувлик, чакқонлик инсон фаолиятида кулгилилик призмасидан ўтиб, эстетик баҳо олади”(5). Олимларнинг фикрларига қўшилган ҳолда фикримизни баён қилар эканмиз, ҳақиқатда ҳаётимиз давомида ҳар хил инсонлар билан ўзаро алоқага киришар эканмиз уларнинг баъзи бир

харакатларини ҳайвонларнинг табиий хусусиятларига ўхшаш томонини онгимизда идрок этиб ўхшатма қиламиз.

Масалан, бошлиқни “шер”га ўхшатишади. Бу ерда “шер” рамзий маънода келиб ундаги баъзи бир табиий хусусиятлари биз ўхшатма қилаётган инсонда кузатиладиганлиги, асосан, статуси назарда тутилади. Бу ерда “статус” яъни макте, шер ҳайвонлар шоҳи дейилса, биз ўхшатма қилаётган инсон ўша жамоанинг шоҳи, бошлиғи деган маънода келади.

Баъзида инсонларнинг ташқи кўринишларини ҳайвонларнинг ташқи табиий кўринишига ўхшатма қилишади. Масалан, “айикдай полвон экан” дейишади. Ҳашаротларга қилинган ўхшатмалар ҳам учрайди. Масалан, “асалари”дай тиним билмайди ёки “чумоли”дай меҳнаткаш инсон эди, дейишади. Эстетика фани нуқтаи назаридан қарасак, кулгиликнинг кенг ўрганилганлигини гувоҳи бўламиз.

Айрим тадқиқотчиларни фикрича “Ҳажвийлик” (кулгилик) яратилишининг омиллари ва шартлари қуйидагилардан иборат:

- кулги объекти, яъни субъект устидан кулаётган шахс. Рўёвий идрок ва унинг барбод бўлишига асосланган ҳамда ўз ижтимоий мактеини пасайтиришга мойиллик;

- субъект – объектив ва субъектив кўриниш орасидаги қарама-қаршиликни англаётган кузатувчи, унинг учун завқ олишга хос, ўз баҳосини оширишга бўлган истак;

- комик вазият – комик эффектнинг пайдо бўлишига замин яратувчи шарт-шароит;

- комикликни амалга ошириш воситалари – комик эффектни юзага келтирувчи вербал ва невербал воситалар;

- кулгу реакцияси (муносабат) – “инсон физиологияси ва руҳиятининг кўриниши” (6) дир.

Антик давр файласуфларидан Афлотун, Аристотел ва бошқалар, мумтозчилик эстетикаси ва маърифат-парварлик эстетикаси намояндалари И.Кант, Ф.Шиллер, Лессинг, Молер, Г.Гегел ва бошқа олимларнинг асарларида инсонлардаги кулгиликка, жамиятдаги учрайдиган ҳажвга муносабат билдирибгина қолмай унга таъриф беришга унинг моҳияти ва келиб чиқиши сабаблари илмий жиҳатдан тадқиқ қилинганлигига шоҳид бўламиз. Масалан, Аристотел кулгининг объекти бу инсондаги жажлдорлик, сусткашлик, қизғончилик, субтисизлик, иззатталаблик, шухратпарастлик каби иллатлардир дея таъкидлайди. Кулги тушунчаси ҳақида таъриф берар экан, у “Кулги–ахлоқ ҳудудларини безарар бузишдир”, - (7) дейди. Лессингнинг фикрига кўра, кулги касалликни даволамайди, лекин у соғлом организмни янада мустаҳкамлайди.

Ўрта асрларга келиб, кулгиликка инсоннинг ҳудого бўлган этикоддини сусайтирувчи восита сифатида қаралди. Исломи дини кулгини инкор этади деган ақида пайдо бўлган. Аслида дейди, эстетик олим Б.Хусанов, ислом динининг муқаддас манбаларида ҳам кулги ва кулгилик улуғланади. Жумладан, ҳадисларда “Кулдирувчи ҳам, йиғлатувчи ҳам Оллоҳ таолодир!” (8-106-б), - дейилади. Ундан ташқари, ушбу муқаддас манбада қиёмат куни умматларни аҳволи ҳақида фикр мавжуд. Унда сирот кўпригидан ўтишга доир “Сирот - жаҳаннам кўприги хусусида” деб номланган ҳадисда Абу Ҳурайра ривоят қилишича, юзи жаҳаннам оташига қаратилган бир банданинг “Ё рабб, мени жаҳаннамнинг тутини захарлаб, алангаси қуйдираётир, юзимни ўтдан ўзга томон томонга қаратғил” деб илтижо қилаверганидан Оллоҳ таоло кулиб юборгани ушбу гуноҳкорни айбини авф этиб жаннатга киритишга рухсат берганини билдирар экан.

Кулгилик – инсоннинг воқеа ва ҳодисаларга ўзига хос муносабатларидан бири. Бундай қарашни

мавжуд воқелик ва унинг беўхшов томонлари ташкил этади. “Кулгилик воқелик муайян сифат ҳолатининг бузилишидир” (9). Кулгини асл моҳияти ҳақида фикр юритган Афлотун “кулгисиз жиддий нарсаларни англаб бўлмайди” (10) деб таъкидлаган эди. Кулгилик категориясининг мураккаблиги ва унинг тушунчалар тизимини англаб, инъикос этиш жуда қийинлигидан нолийдилар ва огоҳлантирадилар. Масала шундаки, кулги кўзгайдиган ҳодисаларнинг бениҳоят кўплиги, энг муҳими, кулгиликни кўлами ҳамда чегарасининг ўта ҳаракатчан, кўнимсиз, ўзгарувчан бўлиши натижасида нима, қачон, қандай шароитда кулги тўхтади ёки умуман кулгига олиб келмайди, деган саволга жавоб топиб бўлмайди.

Кулгиликка бўлган турли хил қарашларнинг хилма-хиллиги, табиийки, нафақат нарсаси, ҳодиса билан боғлиқлиги қолмай, балки унинг ижтимоий алоқадорлиги, гўзаллик ва кулгилик тушунчаларининг у ёки бу талқини билан ҳам ҳар бири одатдагидек ўзининг аниқ, оқил маъзига эга бўлади. Кулгилик жиддий ижтимоий-тарихий воқеларни айрим томонларини очиб беради, лекин шу билан бирга, воқеанинг бир томонини бўрттириб, ҳаддан ташқари ошириб юборади, кейин уни кулгиликни мутлақ қоидага айлантириб юборади. Кулгилик категориясининг бошқа эстетик категорияларга қараганда субъектив жиҳати кучли. Кулгиликни субъектив томони кенг маънодаги мутуиба (юмор) туйғусидир. Масалан, файласуф “Молер юморни инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган туйғу, хусусият” (11) деб айтиб ўтган эди.

Оддий халқ бир вақтлар жамиятнинг турли цивилизацияли босқичларида мазлум бўлган ёки халқ мавсумий санъати, миллий байрамларида кўнгул очиш масаласи кўтарилган. Шу муносабат билан кулгили вазиятларни эслаш, воқеа-жараёни бўрттириб кўрсатиш, инсонларни туғма нуқсонларидан қулиш сингари эстетик воқелик юз бера бошлаган. Масалан ўзбек халқ кулги сўз санъати ичида латифа айтиш қадимдан жуда оммалашган. Латифанинг объекти Хўжа Насриддиннинг хангомалари ҳисобланади. Ушбу шахс мифологик образ сифатида оғиздан-оғизга кўчиб юриб унинг рамзий образи яратилган. Яъни Бухорода Лаби Ҳовуз саҳнида эшак минган ҳолда тасвирланган ҳайкали мавжуд. Уни айнан шу ҳайвонни миниб юриши нодонлик устидан кулиб юрган Хўжа Насриддинни зукколини ва айни пайтда ўзбек халқини донолигини билдиради. “Афанди ҳақида латифалар” (11) номли тўпламда Хўжа Насриддиннинг топқирлиги, ҳозиржавоблиги, ақлу донишмандлиги билан халқнинг оғирини енгил қилиб халқни лол қолдиргани айтиб ўтилган. Биргина уни номини эшитиш ҳам беихтиёр кишиларни юзида табассум уйғотиши айтилган. “Афанди латифалари” (тўплам)да эса турли, ранг-баранг мавзулардаги латифалар жамланган. Фольклоршунос олимлар унга ҳозиргача нашр этилган. “Афанди латифалари” (1941, 1945), “Латифалар” (1965), Насриддин Афанди латифалари” (1960), “Латифалар” (1970), “Афандининг аҳди” (1966) ҳамда “Муштум” журналида босилган энг оригинал латифалар киритилган. Оригиналлиги шундаки, ўз даври муаммолари, зиддиятлари ҳақида енгил юмор ва захарханда оҳангда гапириб, сўз ўйини, ҳазил ибора, ўзига хос тўхтама айтишувнинг бориши, сўзамоллик, енгил чиқишга қаратилган фикрнинг юксак санъаткорлик билан баён этилишидир. Яна Афанди латифаларининг энг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳамма вақт ҳаёт билан ҳамнафас, ҳамқадам боришида намоян бўлади.

Кулги муайян даражада ўз манбаи ва ўз номоенда билан бирга яхлит бирликни ташкил этади. Бевоқеа кулгилик билан боғлиқ бўлган кулги, инсоннинг ташқи кўриниши билан унинг асл моҳияти ўртасидаги номувофиқли зиддияти, амалдаги воқелик билан

юксак нафосатли орзуларга мос келиши керак бўлган воқелик ўртасидаги муҳим тафовутлар, беўхшовликлар, келишмовчиликларни табиий англаш натижасида вуждуга келади.

Усиз на санъат ва на гўзаллик мавжуд бўла олмайди. У гоё фаолиятини “рассом руҳида гоёнинг ички ҳаракати”ни намоён этиб беради. Бу фаолият икки йўналишда содир этилиши мумкин: биринчидан, фантазия воқеликда мавжуд бўлган ҳиссий нарсаларни қабул қилишда, иккинчидан, бир-бир янги нарсани яратишга қаратилган бўлиши мумкин. Биринчи йўналишни Золгер “фантазиянинг сезгирлиги”, иккинчисини “фантазиянинг фантазияси” деб атайди (12). Бу ерда ҳам қарама-қарши категориялар жуфтлиги пайдо бўлади. Ҳазилининг моҳиятини аниқлаб, Золгер сезгирликни мужассам этади. Унинг фикрига кўра, ҳазил ҳамма даврда мавжуд бўлган, у санъатни кутқаради. Зукколик эса бадий фантазиянинг бошқа палласида туради. У ҳиссиёт эмас, онг ва идрок билан боғлиқдир.

Қадимги дунё фалсафасида, масалан Эсхил қарашларида фожиавий зукколикни учратиш мумкин. Ҳазил ва зукколикни бадий фантазия фаолиятидаги иккита қарама-қарши тушунча каби қараб Золгер уларнинг синтезини топишга ҳаракат қилади. Золгернинг фикрича, ҳазил ва зукколик ўртасида яна учинчи нарса мавжуд бўлиши керак. Санъатнинг бу марказий тишунчасини Золгер киноя деб атайди. Киноя ҳақидаги таълимот Золгер эстетикасидаги марказий ҳолатлардан бирини ташкил қилади. Золгернинг идеалистик диалектикага асосланган, мураккаб эстетик категориялари системаси мана шулардан иборатдир.

Ҳажвийлик – маданиятнинг энг қадимий феноменларидан биридир. У одамнинг кула олиш қобиляти билан боғлиқ. Физиологик асосдаги (китиклангандаги) кулгу ва анланган ҳолдаги кулгу айнан бир нарса эмас, яъни бунда одам кулгунини айнан ўз ақл-идроки туфайлигана намоён этади. Кулгилик – бу интеллектуал – маънавий ўйинга асосланувчи кулишдир. Комиклик асосида кулинаётган объект устидан устунлик – ҳиссиёт ётади.

Эстетик категорияларни илк бор немис мумтоз фалсафаси намоёндалардан бири бўлган И.Кант системалаштиришга уринди. “Синтез-билимларимизнинг келиб чиқиши ҳақидаги муҳокама қилмоқчи бўлган ва биз эътибор беришимиз керак бўлган асосий нарса” (13) деб эътироф этган эди. Кант қонуний мантиқда қабул қилинган фикрлар классификациясини тузиб чиқди. Бу таснифга мувофиқ, фикрлар миқдор, сифат, муносабатлар ва модаллик фикрларга бўлинади. Фикрнинг ҳар бир шаклига ўн иккита категория тўғри келади. Булар: а) миқдор тоифаси (бирлик, кўплик, яхлитлик), б) сифат тоифаси (реаллик, рад этиш, чеклаш), в) муносабат тоифаси (субстанция, ўзаро таъсир), д) модаллик тоифаси (мавжудлик ва мавжуд бўлмаслик, зарурат ва тасодиф).

Кант категорияларнинг диалектик алоқасини, билиш жараёнида категорияларнинг диалектик ҳаракатларини кўрсата олди. Бу эса Кант ижодида кўзга кўринган ютуқларидан бири эди. И.Кант “Одам – кулишга қодир бўлган ягона мавжудотдир” (14) - деган эди. Эстетик категорияларни системалаштириш масаласига Кантдан фарқлироқ тарзда Шеллинг бошқачароқ ёндашди. Шеллинг классификацияси асосида чеклиликнинг чексизликка ўтиш принципи ётади. Улуғворлик ва юксаклик Шеллингнинг санъат фалсафасидаги иккита марказий категорияси каби ягона ҳисобланади, чунки улар битта манбадан келиб чиқади. Шеллинг фикрича, санъатнинг абсолют ва оммавий шакли ҳамма жойда юксалади. Бироқ улуғворлик ва олийжаноблик ўртасидаги фарқ мавжудлигини эсдан чиқармаслик керак.

Олмон мумтоз фалсафасининг намоёндаларидан Гегел эстетик қарашларида ҳам эстетик категорияларни системалаштириш масаласи учрайди. Гегел эстетик қарашларида асосан учта категория мавжуддир. Булар: гўзаллик, олийжаноблик ва хунуклик. Бундан ташқари унга яна иккита категория фожиавийлик ва кулгилик киради. Бу категориялар умумий назарияда эмас, балки, санъатнинг конкрет ҳолатларини тавсифлашда кўриб чиқилади.

Гегел эстетикасида гўзаллик, олийжаноблик ва хунуклик категориялари санъат ривожланишининг учта тарихий шаклларига тўғри келади. Булар: классик, символли романтик. Бу учта категория, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва муносабатидида маънавий ривожланишнинг учта тарихий шаклларига тўғри келади.

Гегел фикрича, символли санъат кўпинча олийжаноблик санъатидир. Классик гўзаллик олийжаноблик ифодаси билан қоникмайди. Санъатнинг классик шаклида гўзаллик ўз якунига этади ва ўзининг олий ривожланиш нуктасини олади. “Классик санъат маънавиятнинг юксалиши бўлди, ундан гўзалроқ нарса бўлиши мумкин эмас”.

Классик санъатда иккита бошқа эстетик категориялар ҳам ривожланган. Улар фожиавийлик ва кулгиликдир. Файласуф уларни драма санъати билан боғлаб тушунтиради. Романтик санъатда классик санъатдан фарқли равишда хунуклик категорияси келиб чиқади. Улар санъатнинг тарихий шаклланиш шаклларида бирортасига тўғри келмайди, улар бир вақтнинг ўзида санъатнинг ҳам классик, ҳам романтик шаклларига тегишлидир. Классик санъатда фожиавий қахрамонлар алоҳида шахс каби эмас, балки субстанционал кучга эга шахс каби чиқади, унда “уларнинг бевосита индивидуалликнинг тасодифий хусусиятлари йўқолади”.

Гегел комедияни кулгиликдан фарқлаган. Унинг фикрича, мақсад ва воситанинг, кўлам ва натижаларининг ҳар қандай алмашинуви кулгилик бўлади. Кулги эса ўз-ўзидан хурсанд амалий ақлнинг ифодасидир.(15)

Эстетиканинг кулгилик категорияси санъатда комедия жанрида амалга ошади. Гегел санъат тарихида мавжуд бўлган комедиянинг иккита турини ажратади. Биринчи тури Аристофан комедияларида кўрсатилган. У умумий кулгилик руҳи билан кирган, унда кулгили персонажлар нафақат актёрлар, балки, томошабинлар томонидан кулиб қабул қилинади. Комедиянинг иккинчи тури, «Гегел фикрича, антик даврнинг охирида (Плавт, Терентий) юзага келади ва Янги даврда (Мойер) ҳукмронлик қилади. Бу ерда комедия предмети прозadır. Замонавий комедияда ёлгон ва проза оламида содир бўладиган шахсий манфаатлар тўқнашуви ҳукмронлик қилади. Классик санъат тизимида у индивидуалликни ёрқинроқ ва чуқурроқ намоёниш этишга ҳаракат қилган.

Ўйғониш ва маърифатпарварлик даврларида комик йўналишга эътибор яна кучаяди. Бу даврда кулги ажойиб эмоционал енгиллашиш сифатида эмас, балки, ўлдирувчи, ҳукм чиқарувчи, шош етувчи восита сифатида ҳам қаралган. Кулгу – бу одамларнинг камчиликларига, уларнинг аҳмоқликларига, ёлгондакам мулоҳазаларига таъсир кўрсатишнинг самарали усулидир. XVIII асрнинг энг йирик комедёю – граф Ф.Моллер фикрича «комедиянинг вазифаси кулдириш орқали одамларни тўғри йўлга солишдир. Романтизм йўналиши вакиллари ҳам комиклик категориясига, айниқса, унинг юмор ва изтехзо кўринишларига алоҳида эътибор билан қараганлар.

Ҳажвийлик категориясини замонавий тадқиқотчилар бир неча турларга бўлиниб ўрганишган. Тадқиқотчилар М.Р.Желтухина, И.В.Попченко, Л.Косина ва бошқалар ушбу категориянинг асосий турлари сифатида юмор, киноя, сатира ва сарказмга бўлишган. Масалан, М.Р.Желтухина томонидан ҳажвийлик турларини фарқ-

лашнинг қуйидаги мезонлари таклиф қилинган: 1) эстетиклик: а) комиклик объекти; б) комиклик объектининг идеал билан ўзаро муносабати. 2) ижтимоий хусусияти: а) долзарблик масала; б) танқидийлик даражаси. 3) биопсихологик: а) эмоционал тўйинганлик даражаси; б) эмоцияларни ифодалаш жадаллиги; в) ифодаланаётган эмоциялар характери; г) тажовузкорлик даражаси. 4) лингвистик-лисоний: 1) лингвокогнитив-сўз топқирлиги, ҳозиржавоблик: а) интеллектуаллик даражаси – сўзни ўз ўрнида қўлай билиш; б) баҳоловчи белги хусусияти; в) салбий (негатив)лик даражаси; 2) лингвопрагматик: а) манзилли кулгини тушуниш даражаси – коса тагида нимкоса каби; б) эффектив; в) баҳони ифодалаш хусусияти; 3) соф лингвистик: а) ифода ва мазмун планларидаги карама-қаршилиқ даражаси; б) устувор лисоний воситалар (16).

Хулоса қилиб айтганда, “ҳажвийлик мезоний тушунчасининг мазмуни фожиавийлик тушунчасининг моҳияти орқали англашилади”. Чунки мазкур тушунчада ижтимоий аҳамиятга молик зиддиятларга эстетик идеал нуқтаи назаридан бўлган танқидий муносабат ифодаланади (17). Лекин кулгиликда, фожиавийликдан фарқ-

ли равишда кескин, келишиш йўли билан ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятлар эмас, балки, ижтимоий ихтилоф, тўқнашувларсиз, танқид, рад этиш, фош қилиш йўли билан бартараф қилинадиган зиддиятлар ифодаланади.

Кулгилик инсоннинг воқеа, ҳодисаларга бўлган мураккаб руҳий, психофизиологик ҳис-туйғулари билан боғлиқ бўлган ўзига хос муносабатдир. Шунга қўра, кулгилик объектив ва субъектив жиҳатларнинг ўзаро уйғунлигидаги ижтимоий қимматга эга бўлган эстетик қадрият ҳисобланади. Фақат инсонгина куладиган мавжудотдирки, у кулгини эстетик қадрият сифатида идрок этади, баҳолайди. Шу асосда кулгиликни ифодаловчи санъат турлари юзага келади. Кулгилик (ҳажвийлик) эстетик категориялар ичида энг муҳими бўлиб, унинг ёрдамида инсонлар бир-бирларини тушунадиладар, тартибга келтирадиладар ва энг асосийси ички фориғланадиладар. Кулгиликни жадаллик билан ривожланиб боришига асосий сабаб унинг инсон ҳиссиётларига жуда яқинлигидир. Ички кечинма, субъектив муносабатларни реал воқелик билан тўқнашувида айнан ана шу категория асосий рол ўйнайди.

АДАБИЁТЛАР

1. История философии в кратком изложении. М., Мысль, 1991-162-с
2. Абдулла Шер. Эстетика. Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2010, 120-бет
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати” Тошкент, 20 . 425 бет.
4. Род Мартин “Психалогия юмора”. М., 2009. С- 186
5. Шер А, Хусанов Б Эстетика Тошкент. Ўз файласуфлари миллий жамияти нашриёти .2010,120- бет.
6. Рустамов И.Т. Комиклик категориясини тадқиқ қилиш муаммоси// Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети Илмий ахборотномаси Андижон 2016 №2 75-бет
7. Эстетика. А.Шер. Б.Хусанов. Тошкент, Ўз файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010. 120 бет
8. Бухорий Имом Исмоил. Ҳадис: 4-китоб. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1997, 106- бет
9. Фалсафа. Қомусий луғат. Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2004, 212-бет
10. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. Тошкент “Янги аср авлоди” 2002, 82-бет
11. Афанди ҳақида латифалар. (тўпловчи А.Муҳамеджонов)Тошкент: “АРТ ФЛЕХ”. 2009; 12 бет
12. Шестаков В.П. Эстетические категории. Опыт систематического и исторического исследования. Москва «Искусство», 1983 С. – 24-25
13. Кант. Сор. Т. 3-. М., 1963 С. – 133 бет
14. Гуннар Скирбек Н: Ис, Гилс, Фалсафа тарихи. Т., Шарқ, 2002. 438-439 –бетлар
15. Желтухина М.Р. Комическое в политическом дискурсе. 579-580 б
16. Дисс...канд.филол.наук.- Волгоград, 2000.- 250 бет
17. Оллоёров М.Эстетиканинг асосий категориялари.Услубий қўлланма.-Самарканд:СамДУ нашри, 2012.-17- бет.

Дилдора ЮЛДАШЕВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети мустақил изланувчиси

E-mail: yonalish@bk.ru

**ПЕДАГОГИК ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНГАН ҲОЛДА ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ
ЎҚИТИШНИНГ ИНТЕРАКТИВ УСУЛЛАРИ (Тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги мутахассислар
тимсолида)**

Аннотация

Бугунги кунда мутахассис кадрларига хорижий тилларни тез ва сифатли ўргатиш кун вазифасига айланиб бормоқда. Мазкур вазифани амалга оширишда компьютер ва педагогик дастурий воситаларнинг ўрни бекиёс. Шу мақсадда, мақолада тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги кадрларини тайёрлашда ана шундай Textile and light terms каби педагогик дастурий воситалардан фойдаланишнинг самарали усуллари, фойдали томонлари ва камчиликлари таҳлили келтирилган. Шунингдек, хорижий тилларни ўқитиш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, Президент қарор ва фармойишлари, ҳамда педагогик дастурий воситалар ва уларнинг хорижий тилларни ўрганишдаги ишлаш механизмлари юзасидан фикр юритилади.

Калит сўзлар: мутахассис кадрлар, хорижий тиллар, педагогик дастурий восита, Textile and light terms, масофавий электрон таълим, интерактив усул, ўқиш кўникмаси, ёзиш кўникмаси, гапириш кўникмаси, эшитиш кўникмаси.

**ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ С ПОМОЩЬЮ
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ (в лице специалистов в области текстильной и
легкой промышленности)**

Аннотация

Сегодня быстрое и качественное обучение специалистов иностранным языкам становится повседневной задачей. Роль компьютеров и педагогического программного обеспечения в выполнении этой задачи. С этой целью в статье представлен анализ эффективных методов, достоинств и недостатков использования педагогических программных средств, таких как Textile and light terms при подготовке кадров в текстильной и легкой промышленности. Обсуждаются также нормативно-правовые акты по обучению иностранным языкам, указы и распоряжения президента, а также педагогические программы и механизмы их работы при изучении иностранных языков.

Ключевые слова: специалисты, иностранные языки, педагогическое программное обеспечение, Textile and light terms, дистанционное электронное обучение, интерактивный метод, навыки чтения, навыки письма, разговорные навыки, навыки аудирования.

**INTERACTIVE METHODS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES WITH THE HELP OF PEDAGOGICAL
SOFTWARE (represented by specialists in the field of textile and light industry)**

Annotation

Today, fast and high-quality training of specialists in foreign languages is becoming an everyday task. The role of computers and educational software in this task. For this purpose, the article presents an analysis of effective methods, advantages and disadvantages of using pedagogical software, such as Textile and light terms in training in the textile and light industry. We also discuss regulations for teaching foreign languages, decrees and orders of the president, as well as pedagogical programs and mechanisms of their work in the study of foreign languages.

Key words: specialists, foreign languages, pedagogical software, Textile and light terms, distance e-learning, interactive method, reading skills, writing skills, speaking skills, listening skills.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон шароитида иқтисодиёт ва жамиятдаги туб ўзгаришларни замонавий билимлар ва хорижий тилларни эгаллаган етук кадрларсиз амалга ошириб бўлмайди.

Айниқса, тўқимачилик ва енгил саноат соҳасида хорижий тилларни чуқур билувчи мутахассисларга талаб юқори. Бу ҳақда Президентимиз Ш. М. Мирзиёев 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақида Олий Мажлисга Мурожаатномасида Олий кадрлар тайёрлаш тизимидаги ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларга алоҳида тўхталиб, қуйидагиларни қайд этиб ўтди: “Олий ўқув юрлари нуфузини ошириш, нодавлат таълим масканлари сонини кўпайтириб, соҳага юқори малакали кадрларни жалб этиш ва рақобатни кучайтириш лозим”[1]. Мазкур талаб хорижий тилларни ўқитиш учун мўлжалланган ўқув курслари, қолаверса, Республика тақдирини ҳал этувчи кадрлари учун ҳам бирдек аҳамиятга эга. Сабаби, давлатлар ва мамлакатлар ўртасидаги муносабатларнинг яхшиланиши, сиёсий-иқтисодий жараёнларнинг фаоллашиши ҳар томонлама етук бошқарув

кадрларининг савияси ва маҳоратига боғлиқ. Бу борада давлатлар ўртасидаги стратегик-сиёсий вазиятларни ҳал этишда, мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйишда хорижий тилларни чуқур биладиган, дипломатик кўникмага эга соҳа мутахассисларига талаб ортиб боради. Жаҳоннинг етук илмий нашрларида эълон қилинган мақолаларда ҳам олий таълим тизими ва уни юксалтириш омиллари ҳақида сўз боради[2]. Қолаверса, бугунги кун интеграцияси, глобаллашув жараёнлари ҳамда дунёга бевосита чиқиш имконияти бир нечта дунё тилларини ўрганишни талаб қилмоқда. Бу ўринда тил ўрганувчи раҳбар кадрдан қисқа вақт ичида мукамал ва чуқур таълим олиш, ўрганилаётган хорижий тилнинг ички барча элементларини тизимли таҳлил қилиши, шу билан бирга, арзон нархга ушбу тилни самарали ўрганиши ҳар томондан талаб этилади.

“Чет тилини эгаллашнинг умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш” тўғрисидаги умумэтироф этилган халқаро даража (CEFR) ёзиш, ўқиш, гапириш, тинглаб тушуниш каби асосий кўникмаларни

белгилаб бермоқдаки, бу босқичларда хорижий тилни ўрганувчилар тўрт тоифа орқали баҳолашиб, ўз даражаларини аниқлаштирадилар.

Бугунги кунда педагог ходимлар учун ҳам тил кўникмаларини аниқлаш мазкур тўрт босқич орқали Давлат тест маркази (ДТМ) томонидан амалга оширилмоқдаки, унинг ортидан педагогларга ойлик иш ҳақидан ташқари, қўшимча устама ҳақ белгиланишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирда хорижий тилни чуқур ўрганишда дунё бўйича бир қатор вариантлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти талабгорнинг хоҳишидан келиб чиқиб, online шаклда ўз ифодасини топмоқда. Яъни бу ҳолатда тил ўрганувчи раҳбар кадрлар учун шундай педагогик дастурий воситалар тайёрланган бўлишига, улар талабгорлар учун жуда муҳим бўлган вақтни тежаш ва маблағни тўғри сарфлаш, қолаверса, сиёсий позицияда ўз билимини хорижий тилда намоён этишини таъминлайди. 2012 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ 1875-сонли Қарори қабул қилинган бўлиб [3], унга кўра, мамлакатда «Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш доирасида чет тилларни ўқитишнинг комплекс тизими яратилиши белгилаб қўйилган [4]. Шу билан бир қаторда, таълим тизимининг барча босқичларида чет тилларни узлуксиз ўрганишни ташкил қилиш, шунингдек, ўз соҳа курсларида ўқув жараёнини тўғри йўлга қўйиш ҳамда замонавий ўқув-услубий материаллар билан таъминлашнинг янада такомиллаштирилиши ҳам айтиб ўтилган [5]. Мазкур хайрли ишлар давоми сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган ПҚ 2909-сонли Қарор «янги авлод ўқув адабиётларини яратиш ва уларни олий таълим муассасаларининг таълим жараёнига кенг татбиқ этиш, олий таълим муассасаларини замонавий ўқув, ўқув-методик ва илмий адабиётлар билан таъминлаш, шу жумладан, энг янги хорижий адабиётлар сотиб олиш ва таржима қилиш, ахборот-ресурс марказлари фондларини мунтазам янгиллаб бориш ҳамда кадрлар салоҳиятини баҳолашда хорижий тилларни билиш даражасини баҳолаш»га қаратилган [6]. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 29 августда 1845-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ходимлари асосий лавозимларининг малака тавсифлари бўйича йўриқномани тасдиқлаш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Мехнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш Вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг Ўрта махсус, касб-хунар таълими Маркази, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги давлат тест марказининг қарорига кўра, хорижий тиллар бўйича устама ҳақ белгилаш ва хорижий тилларни билган профессор-ўқитувчиларга қўшимча устама ҳақ бериш жорий қилинган [7]. Тил кўникмалари интеграцияси CEFR меъёри бўйича тил ўрганишнинг тўрт кўникмаси: ўқиш ва ёзиш, сўзлашиш, тинглаб тушуниш бўйича кўникмаларни интеграллашган ҳолда ривожлантиришга хизмат қилади, шунингдек, оғзаки нутқ амалиётига алоҳида урғу берилади. Европа Кенгашининг «Чет тилини эгаллаш умумевропа компетенциялари: ўқитиш, ўрганиш ва баҳолаш» тўғрисидаги умумэътироф этилган халқаро меъёрлари (CEFR) бўйича чет тилларини босқичма-босқич C1 даражасига етказиб, амалда қўллаш хорижий тилни ўрганишдаги юқори босқич ҳисобланади. CEFR даражалари тилнинг оғзаки ва ёзма шакллариини интеграллашган ҳолда ўргатиш, уларнинг турли контекстлардаги мулоқот малакаларини ривожлантириш, хусусан, ўрганилаётган чет тили кўникмалари тўғрисидаги амалий ва

назарий билимларини Бундан ташқари, машқлар орқали грамматик қоидаларнинг ўрганилишига ёрдам беради.

Унда сўз бойлигини оширишга қаратилган қатор машқлар мавжудки, бу талабларда B2 даражасигача бўлган сўзликлар ўз ифодасини топган. Бу ерда асосий муаммо – улардан гапириш кўникмасини шакллантиришда унумли ва самарали фойдаланиш заруратининг мавжудлигидир. Шуни инобатга олиб, дастур тузувчилар ибора ва кундалик ҳаётда ишлатилувчи сўз бирикмаларини ҳам келтирганлар. Қолаверса, эшитиш кўникмаси учун қатор овозли машқлар келтирилган бўлиб, бу ҳам ўрганилаётган тилнинг товуш имкониятларини, фонетик қурилмаси, морфологик тузилмаси борасида тасаввурга эга бўлишга туртки бўлади. Тахлилга тортмоқчи бўлган илк педагогик дастурий – **Textile and light terms** воситасидир.

Ушбу дастурий таминоат PHP, JavaScript, CSS, HTML дастурлари орқали яратилган бўлиб, айлана тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги терминларни чет тилида маъноларини қай даражада билиши ва уни янада чуқурак ўзлаштиришга имконият яратиш беради. **Textile and light terms** дастурий таъминотидир. Мазкур педагогик дастурий восита айлана тўқимачилик ва енгил саноати соҳасидаги терминларни хорижий тилдаги маъноларини ўргатишга мўлжалланган бўлиб, CEFR нинг ўқиш, тинглаб тушуниш, грамматик машқ бажариш каби даражалари бўйича кўникмаларни шакллантиришга қаратилган. Унинг мавзу қўлами ва машқлар тўплами кенг. Бундан ташқари, машқлар орқали грамматик қоидаларнинг ўрганилишига ёрдам беради. Унда сўз бойлигини оширишга қаратилган қатор машқлар мавжудки, бу талабларда C2 даражасигача бўлган сўзликлар ўз ифодасини топган. Бу ерда асосий муаммо – улардан ўз соҳаларига тегишли терминлари орқали гапириш кўникмасини шакллантиришда унумли ва самарали фойдаланиш заруратининг мавжудлигидир. Шуни инобатга олиб, дастур тузувчилар ибора ва кундалик ҳаётда, давлатлар ўртасидаги стратегик-сиёсий вазиятларни ҳал этишда, мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни йўлга қўйишдаги ишлатилувчи сўз бирикмаларини ҳам келтирганлар. Қолаверса, эшитиш кўникмаси учун қатор овозли машқлар келтирилган бўлиб, бу ҳам ўрганилаётган тилнинг товуш имкониятларини, морфологик тузилмаси борасида тасаввурга эга бўлишга туртки бўлади.

Textile and light terms дастурий таъминоти. Ушбу дастур айлана тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги ўрганувчи талабалар ва ўз мутахассиси кадрларга мўлжалланган. Бу дастурини компьютерда фойдаланиш учун ишлаб чиқилган дастурий таъминот бўлиб, бир вақтнинг ўзida унинг мобил телефонлари ва планшетлар учун ҳам версиялари тақдим қилинади. Бу эса айлана ўз соҳасидаги чет тилини ўрганувчиларга қатор қулайликлар яратади. Тил ўрганишнинг халқаро стандарти – CEFR талабларини бажариш учун кўникмалар: 1) ўқиш; 2) ёзиш; 3) тушуниш; 4) сўхбатлашиш 4) луғат бойлиги каби кўникмалари ишлаб чиқилган. Шунингдек, унинг A+ ва A1 даражасидан бошлаб, токи B1 ва B2+ даражаси ва ўз соҳасини мукамал ўзлаштиришлари учун билим даражаларини давом этириш учун C2 даражасигача бўлган мавзулар камраб олинган. Дастлабки босқичи тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги терминларни қай даражада чет тилида билиш учун билим даражасини аниқлаш учун тест ойнаси очилади. <http://textiletest.uz/desc-test/>. Билиш даражаси аниқлаш учун 100 тестдан иборат. Тестни бажариш учун 2 соат 40 минут берилади

Бу дастурий таъминотни рўйхатдан ўтиш учун электрон почта, босқични ёзилиши шарт. Ушбу дастур таъминотидаги тест тил ўрганишнинг халқаро стандарти – CEFR талабларини бажариш учун кўникмалар: 1) эшитиш

; 2) ўқиш; 3) ёзиш 4) терминологик лексика ва грамматик каби кўникмалари ишлаб чиқилган. CEFR даражалари сифатида берилган тест натижалари қуйидагиларни англатади.

• A1 ва A2 даражалар тилни энди ўрганиётган босқичдаги талабалар

• B1 ва B2 даражалар – тилдан эркин фойдалана оладиган, ўртачадан юқори талабалар

• C1 ва C2 даражалар – тилни мукамал даражада биладиган талабалар

Тест қуйидаги бўлимлардан иборат:

1. Тинглаб тушуниш бўлими: эшитилган аудиоматнларнинг асосий мазмуни ва деталларни тушуниш кўникмаларини текширилади;

2. Ўқиб тушуниш бўлими: Айлана тўқимачилик ва енгил саноат соҳасига оид бўлган терминларни ҳар хил жанрлардаги аутентик матнларнинг асосий мазмуни ва деталларини тушуниш кўникмаларини текширилади. Терминологик лексик ва грамматик компетенциялари бўлими: Терминологик лексикаларини ва грамматик бирликларни контекстдан тўғри қўллай олиш кўникмаларини текширади. Ёзиш бўлими; берилган вазиятли матнларга асосланиб топширилаётган даражага мос терминологик лексика ва грамматикани қўллаган ҳолда керакли матнларни танлаш кўникмасини текширилади. Тест муваффақиятли ҳал этилганидан кейин дастурий таъминотнинг ўзи тил ўрганувчининг билим даражасини автоматик равишда аниқлайди ва кейинги билим даражасини дастурнинг ўзи белгилаб беради.

Кейинги босқичда, тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги терминларни CEFRнинг қайси даражаси бўлишидан қатъи назар, уларнинг даражалари аниқлангандан сўнг, айнан ўша даражадаги ойнаси очилади ва ўрганувчи ўз билимларини давом этириши мумкин. CEFRнинг A+ ва A1 даражасини ўзлаштирган тил ўрганувчи кейинги босқичга ўтиши учун маълум якуний тест топширишлари талаб этилади. Дастурий таъминотнинг соғламалар бўлимида қатор қўлайлик ва тавсиялар мавжуд бўлиб, тил ўрганувчи томонидан бир вақтнинг ўзида улар билан танишишга имкон бўлади. Бундан ташқари, маълум бир тилнинг бошланғич даражасидан бошлаб, маърузалар, мультфильм ва видеофильмлар, бизнес, илмий-техник тараққиёт бўйича қатор мақолалар келтирилган бўлиб, улар бўйича глоссарийлар ҳам берилган. Бу эса юқорида назарда тутилган эшитиш, ўқиш, тушуниш, гапириш кўникмаларини шакллантиришга қўмаклашади.

□ **Эшитиш (Listening)** кўникмасини шакллантиришда:

Тил билиш даражасига кўра маълум аудио, фильм ёки мультфильм (бир жумладан бир неча жумлагача) бериб, кейин қатор сўзлар берилади ва уларни эшитилган аудио ёзуви тартибда жойлаштириб бериш лозим. Масаланинг аниқ ёки нотўғри бажарилганини дастур

белгилайди. Бундай вазиятда дастур Интернетга уланган бўлиши лозим. Шу тарзда, агар вазифа тўғри бажарилса, кейинги вазифалар осонлаштириш ёки аксинча, қийинлаштириш мумкин.

□ **Сўзлаш (Speaking)** кўникмасини шакллантиришда:

Тил билиш даражасига кўра, маълум аудиофайл ўқиб эшиттирилади, кейин уни қайтадан талаффуз қилиш учун вақт ва имконият берилади. Вазифа аниқ ва тўғри бажарилса (яъни тўғри талаффуз этилса), гапириш (speaking) кўникмасининг кейинги босқичига ўтилади.

□ **Ўқиш (Reading)** кўникмасини шакллантиришда:

Танланган даражага кўра, маълум мураккабликдаги матн берилади. Келтирилаётган матн тил ўрганувчининг даражасига мувофиқ 200тадан 2000тагача символдан иборат бўлиши мумкин. Жумлалар таркибидан маълум сўзлар тушириб қолдирилган ва улар қуйида келтирилган бўлади. Ўрганувчининг билим даражасига кўра вақт белгиланади. Ўқувчи мазкур матнни ўқиши давомида тушириб қолдирилган сўзларни ўз ўрнига қўйиш орқали вазифани бажариши керак бўлади. Ҳар бир сўз ўз ўрнига қўйилмагунга қадар вазифа бажарилмаган бўлади. Бу даражани давом эттиришни истаган ўқувчига қийинчилик даражаси орттирилган ҳолда яна топширик берилади.

□ **Ёзиш (Writing)** кўникмасини шакллантиришда: Мана шу кўникмани амалга оширишда тайёр сўзлар берилади, тил ўрганувчи улардан бирини танлаш билан вазифани амалга ошириши мумкин. Бошқа педагогик дастурий воситалар сингари ушбу дастурий таъминот ҳам қатор қўлайлик ва соддаликка эга бўлиб, тил ўрганувчининг ёши ва савиясидан қатъи назар, тил ўрганишнинг барча аспектиларини тартибга солади.

□ **Грамматика** кўникмасини шакллантиришда: Терминологик лексикаларини ва грамматик бирликларни контекстдан тўғри қўллай олиш кўникмаларини шакллантирилади.

□ **Видео** яъни кўриб эшитиш ва суҳбатлашиш кўникмаси шакллантиришда: кўриб тушуниш ва англай олиш кўникмаларини шакллантирилади

Энг муҳими ушбу дастурий таъминот айнан тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги бакалавр ва магист ёки ўз мутахассиси педагогик кадрларига ҳам жуда қўлайлик яратади. **Textile and light terms study** дастурий таъминотлари, юқорида таъкидланганидек, ҳар томонлама – грамматик, ҳатолар устида ишлаш, луғат бойлигини орттириш, машқлар бажариш, туширилган сўзларни топиш, эшитиб тушуниш каби кўникмалар орқали хорижий тилни ўргатишга бағишланган педагогик дастурий восита ҳисобланади. Юқорида уларнинг ҳар бирининг ишлаш принциплари таҳлил этилди. Қуйида уларнинг афзалликлари ва камчиликлари кўриб ўтилади:

Педагогик дастурий воситалар

Афзалликлари:	Камчиликлари
-Ўз соҳасидаги терминларни ўзлаштиради. - Хорижий тилни билмаси ушбу дастур бошланғич нуқтасидан ўргатади. - Тил ўрганишнинг халқаро талаби бўлган CEFR бўйича ўз мутахассислиги бўйича машқлар ташкиллаштирилган. - Дастурий таъминот “қоғоз ҳамда ручкадан воз кеч ва тил ўрган” шиори остида ишлайди. - Дастурий воситаларда Тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги терминларини грамматик қоидаларни фақат машқлар орқали тушунтириб беради.	-Устоз-шоғирд, жонли таълим олиш имкониятини пасайтиради. - ўқитишда CEFRнинг фақатгина Хорижий тилни ўзлаштиришга, аммо терминларни эмас - Бу ҳолат курсларида ёзиш кўникмасининг шаклланишига тўсқинлик қилади. - Қоидалар фақат конструктив тарзда ўқитилади (ўрганувчилар фақат англаса, шунинг ўзи етарли тарзда). - Бу ҳолатда бошқа аудиофайллардан ҳам фойдаланиб, ўрганса бўлади. - тинглаб тушуниш кўникмаси учун аудио ва видеофайлларни бошқа жойдан ҳам излаб топиши мумкин.

- Ўрганувчилар ўзлари учун ўз соҳаларини чет тили тинглаб тушуниш кўникмасини шакллантиришга ёрдам беради. - Ўқиш кўникмасини максимал шакллантиришга ҳамда ўз устида ишлашга кўмаклашади.	- Педагогик дастурий воситаларнинг маълум қисмигина бепул бўлиб, қолгани маълум суммага сотиб олинади. Таълимнинг бу даражаси кафолатланмаган.
--	--

Бугунги кунда таълим тизимида етакчи мутахассислар томонидан тақдим этилаётган таълим технологияларида янгилаш модели асосида хорижий тилни сифатли ва манфаатли таълим олиши долзарб масалага айланган. Бунда, асосан, мутахассис мустақил равишда ҳамда замонавий педагогик воситалардан фойдаланган ҳолда таълим олишлари назарда тутилади. Тўқимачилик ва енгил саноат соҳасидаги бошланғич даражадаги ўрганувчиларни хорижий тилларни ўқитишда педагогик дастурий воситалардан фойдаланишнинг самараси ҳақида куйидаги хулосаларга келинди:

1. Бугунги кун интеграцияси, глобаллашув жараёнлари ҳамда дунёга бевосита чиқиш имконияти бир нечта дунё тилларини ўрганишни талаб қилмоқда. Бу ўринда тил ўрганувчидан қисқа вақт ичида мукамал ва чуқур таълим олиши, ўрганилаётган хорижий тилнинг ички барча элементларини систем таҳлил қилиши, шу билан бирга, арзон нархга ушбу тилни самарали ўрганиши ҳар томондан талаб этилади. Қолаверса, "Чет тилини эгаллашнинг умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш" тўғрисидаги умумэтироф этилган халқаро даража (CEFR)ни эгаллаши кун вазифасига айланмоқда.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ 1875-сон Қарори ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, Президент қарорлари хорижий тилларни ўргатишда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш, қолаверса, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари – АКТлардан фойдаланишнинг самарали тизимини жорий этиш бўйича тақлиф ва фармойишлар эълон қилинган қабул қилинган бўлиб, улар хорижий

тилларни ўрганишнинг замонавий усулларида фойдаланиш учун замин яратди. Бу борада бошқарув курсларида хорижий тилларни ўқитишда педагогик дастурий воситалар ёрдамга келади.

3. Ҳозирда хорижий тилни чуқур ўрганишда дунё бўйича бир қатор вариантлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти талабгорнинг хоҳишидан келиб чиқиб, online шаклда ўз ифодасини топтомоқда. Яъни бу ҳолатда тил ўрганувчилар учун замонавий педагогик дастурий воситалар майдонга чиқмоқдаки, улар талабгорлар учун ҳам вақтни тежаш, ҳам маблағни тўғри сарфлаш, қолаверса, билим даражасига кўра ўз билимини янада юксалтиришга ёрдам бермоқда. Педагогик дастурий воситалар – ўқув жараёнини қисман ёки тўлиқ автоматлаштириш учун мўлжалланган дидактик восита ёрдамида компьютер технологияларидан фойдаланиш ҳисобланади ҳамда улардан фойдаланилган ҳолда хорижий тилларни ўрганишни соддалаштиради.

4. Бугунги кунда хорижий тилларни ўрганиш учун 50дан ортиқ педагогик дастурий воситалар яратилган бўлиб, аммо айнан терминологик лексикасини ўргатувчи **Textile study** дастурий таъиноти тадқиқот учун таҳлилга тортилган. Қолаверса, улардан фойдаланувчиларнинг сони нисбатан кўп. Улар орқали соҳалараро терминларни хорижий тилларни ўргатиш – уларнинг тил билишидаги даражасини аниқлаштириб, унинг юқори, ўрта ва куйи босқичларини белгилаб беришга имкон яратди. Бу эса, тил ўрганувчиларнинг тил билиш даражасига кўра таълимни давом эттиришларида замин яратди.

5. Педагогик дастурий воситалар индивидуал таълим бериш имкониятига эга бўлиб, ўрганувчининг бўш вақтларида таълимни ташкил қилишни таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018-yil 28-dekabr. Available at: <http://www.lex.uz/docs> (accessed 28.12.2018)
2. Higher Education in Uzbekistan: Reforms and changing Landscape since independence. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/303372893>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 1875-son Qarori. Available at: <http://www.lex.uz/acts/1387345>.
4. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi" Qonuni. Available at: <http://www.lex.uz/acts>. (accessed 29.08.1997).
5. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. Available at: <http://www.lex.uz/acts>.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularni mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi PQ 3775-son Qarori. Available at: <http://www.lex.uz/docs/2126032>. (accessed 5.12.2018).
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-2909-sonli Qarori. Available at: <http://www.lex.uz/acts/1387345>. (accessed 20.04.2017).
8. Mirzaxmedova H. V. Pedagogik dasturiy vositalardan foydalanilgan holda xorijiy tillarni o'qitishning interaktiv usullari. Oliy ta'lim tizimi pedagog va rahbar kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish bosh ilmiy-metodik markazi uchun yozilgan bitiruv ishi. Tashkent, 2019. 43 p.
9. Qodirova G.A., Samigova N. X. Pedagogik dasturiy vositalar – zamonaviy texnologiyalarning o'qitish vositasi. Available at: http://fikir.uz/blog/Tosh_far_M_I
10. Begimqulov U. Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – T.: Fan, 2007. 135 p.
11. Xamidov V.S. Ta'lim tizimida keskin burilishga sabab bo'lgan 4 dastur haqida. Available at: <http://uz.infocom.uz>. (accessed 12.21.2009)

УДК: 539:372.853(575.1)

Эркин ЮСУПОВ,
Тадбиркорлик ва педагогика институти ўқитувчиси
E-mail: erkin.yusupov.2021@mail.ru

ТерДУ профессори, н.ф.д. Абдиев У. тахрири остида

USE OF SMART-TECHNOLOGIES IN PHYSICS TEACHING

Abstract

The article is devoted to the use of SMART technologies in teaching physics. The article discusses the challenges facing modern society and education, the introduction of modern "smart" systems, their role in the development not only in physics, but also directly in pedagogy, methodology, natural science, distance and online learning, teaching methods of informatics. The article also provides information on SMART training.

Key words: physics, SMART education, SMART technologies, methodology, school.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ SMART-ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Аннотация

Статья посвящена использованию SMART-технологий в обучении физике. В статье рассматриваются задачи, стоящие перед современным обществом и образованием, внедрение современных «умных» систем, их роль в развитии не только в физике, но и непосредственно в педагогике, методологии, естествознании, дистанционном и онлайн-обучении, методиках преподавания информатики. В статье также представлена информация об обучении SMART.

Ключевые слова: физика, SMART-образование, SMART-технологии, методика, школа.

ФИЗИКА ФАНИНИ ЎҚИТИШДА SMART-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Ушбу мақола физика фанини ўқитишда SMART-технологияларлар фойдаланиш масалаларига бағишланган. Мақолада замонавий жамият ва таълим олдига турган таълимни такомиллаштириш, замонавий “ақли” тизимларнинг истеъмолга кириб келиши, уларнинг нафақат физика фани, балки тўғридан-тўғри педагогика, методика, табиий фанларни ўқитиш, масофавий ва онлайн таълимга, информатика ўқитиш методикасини ривожлантиришга сабаб бўлиши ҳақида ҳам фикрлар берилган. Шунингдек, мақолада SMART-таълим бўйича маълумот берилган.

Калит сўзлар: физика, SMART-таълим, SMART-технология, методика, мактаб.

Кириш. Таълим соҳасидаги жараёнлар ўзида жамият, давлат ва ижтимоий ўзгаришларни акс эттиради. Жамиятнинг келажакдаги тараққиёти мактаб олдида қандай вазифалар қўйилганига боғлиқ. Ўқувчиларни битта ўқув режаси асосида ўқитиш ёки уларга эркин таълим бериб, муваффақиятга эриштириш таълим тизими олдида турган муҳим вазифадир.

Таълим ўқувчининг жамиятда нормал ҳаёт кечириши учун асос бўлиши керак. Яъни унинг жамиятга қўшилиши, шахс бўлиб етишиши учун мактаб ўзига ҳос асос ва катализатор бўлиб хизмат қилади. Бу эса мактаб ҳаётида янги давр бошланиши ва янги таълим парадигмаси пайдо бўлишига замин яратди. Ҳозирги замонавий таълимнинг моҳияти ва мақсади ўқув предметлари ёрдамида шахснинг умумий қобилиятларини ва унинг универсал фаолият усулларини ривожлантиришдир. Шу туфайли мактабда ўқитувчининг роли ҳам ўзгариб бормоқда. У ўқувчилар учун асосий билим манбаи бўлишни тўхтатиб, уларнинг фаолияти ташкилотчисига айланмоқда. Чунки биз яшаётган дунёда билим манбалари чексиз. Таълим кадрлари ўзгариб бормоқда. Замонавий ахборотлашган жамиятда инсоннинг муваффақиятли ижтимоий мослашуви учун унга нафақат чуқур илмий билимлар, балки уларни амалда, қундалик ҳаётда ижодий татбиқ этиш қобилиятини шакллантириш зарурияти вужудга келди. Бунда эса SMART-технологияларнинг ўрни бекиёс.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. SMART-таълим, ва технологиялар, таълим жараёнини технологиялаштириш юзасидан юртимиз ҳамда дунё миқёсида бир қатор олимлар илмий изланишлар олиб борган бўлиб, А.Абдуқодиров [1], Агранович Б.Л., Якушкина Е.И.,

Новикова А.А. [2], Алетдинова А.А., Мельниченко А.А. [3], Борисенко И. Г. [4], Днепровская Н.В., Янковская Е.А., Шевцова И.В. [5], Карманов А.М. [6], Нестеров А.В. [7], Поллак Г.А. [8], Тельнов Ю.Ф., Ипатова Э.Р. [9], Ширяй А. В. [10], Nakashima H., Aghajan H., Augusto J. C. [11], У.Арипова [12] ларнинг тадқиқотлари шулар жумласига киради.

Тадқиқот методологияси. Физика фанини ўқитишнинг роли бутун жамиятдаги муҳандислар, аниқ ва табиий фанлар соҳасидаги мутахассисларнинг асосий тайёргарлик даражасини белгилловчи энг муҳим омил сифатида ўсиб бормоқда, бу эса физика ўқитиш методикасини такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқарди. Чунки физик билимлар барча соҳаларида замонавий мутахассисларни тайёрлашнинг ажралмас қисмидир. Физика ханузгача табиий фанлар ичида етакчи ролини сақлаб қолган ва илмий фикрлаш даражаси ва услубини белгилаб беради. Айнан физика инсон онгининг ҳар қандай тушунарсиз вазиятни таҳлил қилиш, унинг фундаментал, сифат ва миқдор жиҳатларини аниқлаш ва англаш даражасини, ривожланиш табиати ва натижаларини назарий башорат қилиш имкониятига етказиш қобилиятини тўлиқ намоиш этади. SMART-технологиялар асосида физика дарсларини ташкил этиш, инсоннинг дунёнинг, табиатнинг ажралмас қисми сифатида ўрнини тушунишга ёрдам беради, чунки биосферанинг келажакдаги ўқув энг интеллектуал ва юксак маънавий мавжудот сифатида инсонни кенг ва тор доирада тасвирлаб бериш жуда қийин.

Таҳлил ва натижалар. Физиканинг ривожланиши ахборот жамиятига ўтиш учун шарт-шароитларни яратишга ёрдам беради, чунки электрон қурilmаларни, оптик

тизимларни ва бошқаларни узлуксиз ривожлантириш асосида ахборот-коммуникация технологияларининг қўлланилиш доираси яхшиланиб, кенгайиб бормокда. Сунъий йўлдош тизимларини ривожланиши, оптик толали алоқа, робототехника, нанотехнологияларни такомиллаштириш, космик тадқиқотлар каби илмий-техник тараққиёт бево-сита физика билан боғлиқ. Айниқса, кейинги йилларда авж олиб ривожланаётган “ақлли” уй, “ақлли” шаҳар, “ақлли” таълим тизимлари, сунъий интеллект кабилар физиканинг аҳамиятини янада оширади.

Физика бўйича билимлар деярли ҳар қандай мутахассислик учун қимматли ва муҳим бўлганлиги сабабли, физикани ўқитишнинг мазмуни ва технологияларини мунтазам янгилаш асосида амалга оширилаётган SMART-таълимни кучайтириш зарур.

Бугунги кунда физикани ўқитиш замонавий SMART-технологиялари асосида олиб борилиши муҳим, ушбу жараёнда ўқувчилар компьютер маданиятини пухта эгаллайдилар. Бу, биринчидан, физик билимларни ахборот технологиялари асосида шакллантириш, иккинчидан, физик тажрибаларда компьютер технологияларини қўллашнинг юқори босқичга олиб чиқиш билан боғлиқ. Мазкур жараён нафақат маълум бир физик объектни, балки унинг компьютер моделини ҳам ўрганиш орқали ўқувчи ҳал қила оладиган физик муаммолар доирасини кенгайтиришга имкон беради.

Ўзбекистон олдида ахборот ва юқори технологи-ялар – SMART-жамият ривожланишига ҳисса қўшадиган янги, сифатли SMART-таълим бериш зарурати турибди. Шу мақсадда таълимни ислоҳ қилиш ишлари олиб борил-мокда. Аввал фан ўқитувчиси асосан янги дарслик билан ишлашга, ҳужжатлар билан танишишга мажбур бўлган бўлса, ҳозир у ўқувчида таянч компетентликни ривож-лантириши керак.

Хулоса ва таклифлар. SMART-таълим барча ўқув жараёнлари, шунингдек ушбу жараёнларда қўллани-ладиган усул ва технологияларнинг яхлит алоқасини ўз ичига олган йўналиш ҳисобланади. SMART технология-ларини ўқув заҳирасига татбиқ этиш “ақлли” доска, “ақлли” экран ва исталган жойдан Интернетга кириш каби янгиликларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

SMART таълими концепцияси – бу жуда кўп манбалар мавжудлиги, мультимедияларнинг максимал хилма-хиллиги, тингловчининг даражаси ва эҳтиёжларига тез ва осонлик билан мослашиш қобилиятини назарда тутадиган мослашувчанлик. Билимларнинг доимий ра-вишда ўсиб бориши ва янгиланиши шароитида бутун касбий фаолият давомида компетенцияларнинг узлуксиз ривожланиши замонавий таълим тизимидаги энг долзарб масалага айланганини ҳисобга олсак, таълимда SMART-технологияларининг қўлланилиши заруриятини янада таъкидлаш жоиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдукодилов А.А. Теория и практика интенсификации подготовки учителей физико-математических дисциплин: Аспект использования компьютерных средств в учебно-воспитательном процессе: диссертация ... доктора педагогических наук: 13.00.01 / Ташкент. гос. пед. ин-т им. Низами. - Ташкент, 1990. – С. 360.
2. Агранович Б.Л., Якушкина Е.И., Новикова А.А. Базовые принципы системы SMART-образования. URL: http://portal.tpu.ru/departments/otdel/oit_ic/nauka/smart_edu_base.pdf.
3. Алетдинова А.А., Мельниченко А.А. (2015). Развитие Smart-образования как инновационной технологии. Вестник Югорского государственного университета. 37(S2): 14-16.
4. Борисенко И. Г. Виртуальные тенденции в глобальном образовательном пространстве: Smart-технологии. Проблемы развития общества и современное образование. 2015. (3): 55–64.
5. Днепровская Н.В., Янковская Е.А., Шевцова И.В. (2015). Понятийные основы концепции smart-образования. Открытое образование. (6): 43-51.
6. Карманов А.М. (2014). Смарт как качественно новая ступень развития постинформационного общества. Статистика и экономика. (5): 48-51.
7. Нестеров А.В. (2015). Приведет ли smart-образование к «закату» университетов. Компетентность. 123(2). URL: <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/168046695>.
8. Поллак Г.А. (2015). Smart-образование: новые вызовы и новые возможности. Педагогические и информационные технологии в образовании. №14.
9. Тельнов Ю.Ф., Ипатов Э.Р. (2011). Технологии smart-обучения для реализации инновационных образовательных проектов. Открытое образование. № 3.
10. Ширяй А. В. Smart образование в информационном обществе. URL: http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2014/pdf/d01/s14/s14_018.pdf.
11. Nakashima H., Aghajan H., Augusto J. C. Handbook of Ambient Intelligence and Smart Environments. New York: Springer, 2010 – P.
12. Aripova U. Smart ta'lim texnologiyasi. <http://uz.infocom.uz/2017/04/29/smart-talim-texnologiyasi/>
13. Equal access to quality education is one of the EU's central goals. EC Education and Training. http://ec.europa.eu/languages/documents/doc495_en.pdf.